

**MASSIMO
PALLOTTINO**

AZ ETRUSZKOK

MASSIMO PALLOTTINO

AZ ETRUSZKOK

GONDOLAT • BUDAPEST 1980

**A fordítás alapjául szolgáló mű
Massimo Pallottino
Etruscologia**

**Fordította
JÁSZAY MAGDA**

**A fordítást az eredetivel egybevetette
és szakmailag ellenőrizte, a képanyagot kiegészítette
SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY**

ISBN 963 280 746 4

**© Ulrico Hoepli Editore SPA, 1975
Via Hoepli 5, 20121 Milano (Italy)
© Jászay Magda, 1980. Hungarian translation**

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda, 79.0971 Budapest, 1979

Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Kulcsár Zsuzsanna

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Radó Péter

A borító- és kötéstervezés Vida Győző munkája

Megjelent 16 000 példányban

25,9 (A/5) ív+80 old. melléklet terjedelemben

Ez a könyv az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint készült

Az etruszkológia rövid története

Már korábban is megpróbálták, hogy az etruszkológiai kutatások fejlődését felvázolják, a reneszánsz korig visszanyúló első, félénk vizsgálódásoktól napjaink tudományos munkásságáig, szem előtt tartva mindenekelőtt az egyes ágak: a régészet, a nyelvészet és a történelem terén elért eredményeket¹. De ezekből a visszapillantó vizsgálatokból hiányzott az egységes nézőpont, ami hivatva lett volna, hogy a sokféle és látszólag ellentétes tényt valamilyen irányelv vagy legalább valamilyen fejlődési vonal szerint világítsa meg, amelyet joggal kereshetnének a társadalomtudományok történetében is, bár itt – inkább, mint más kutatásoknál – gyakran szerepet játszik a rögtönzés és a véletlen.

Mint az antik világ népeinek történetével és műveltségével foglalkozó más tudományágaknak, az etruszkológiának is megvan a maga tudós „őstörténete”, amely a XVIII. század végéig vagy a XIX. század elejéig terjed; megvan módszertani értelemben vett kialakulásának szakasza, amely a XIX. század nagy részét foglalja magában; végül megvan a teljes történeti-kritikai kidolgozás korszaka, ami nagyjából az utolsó nyolcvan évre esik. Míg azonban egyes – pusztán történeti vagy filológiai – tudományágakban a tudományos fejlődést túlnyomórészt belső ösztönzőerők hozták létre, amelyek lehetővé tették

¹ A. Michaelis, *Ein Jahrhundert kunstharchäologischer Entdeckungen* [A régészeti műkincsfelfedezések egy évszázada], 1908²; P. Ducati, *La ricerca archeologica in Etruria* [A régészeti kutatás Etruriában], Atene e Roma, 1913, 277 sk.; E. Fiesel, *Etruskisch* [Etruszk nyelv], 1931; B. Nogara, *Gli Etruschi e la loro civiltà* [Az etruszkok és kultúrájuk], 1934, 1 sk.; P. Ducati, *Le problème étrusque* [Az etruszk kérdés], 1938, 3 sk. és *Voci di Etruria* [Etruriai hangok], 1939, 173 sk.; R. Bloch, *Le mystère étrusque* [Az etruszk rejtély], 1956, 3 sk.; A. Hus, *Les Étrusques peuple secret* [Az etruszkok, a titokzatos nép], 1957, 9 sk. Ld. újabban még: G. Devoto, M. Pallottino, G. Caputo, *In memoria di Luigi Lanzi* [Luigi Lanzi emlékeztetése], *Studi Etruschi*, XXIX, 1961, XIX sk.; F. Magi, *Il Museo Gregoriano Etrusco nella storia degli scavi e degli studi etruschi* [A Museo Gregoriano Etrusco az ásások és az etruszk kutatások történetében], *Études Étrusco-Italiques*, 1963, 119 sk. Az etruszkológiai kutatások történetének és irányzatainak általános áttekintésére ld.: M. Pallottino, *Introduzione alla civiltà degli Etruschi* [Bevezetés az etruszkok kultúrájába], *Historia*, VI, 1 sk.

következetes és folyamatos kibontakozásukat, az etruszk tanulmányok, amelyek nagyrészen régészeti adatokon alapulnak, közvetlenebbül kapcsolódnak a felfedezések és ásatások külső körülményeihez. Sőt azt mondhatjuk, hogy az etruszkológia előrehaladásában együttesen játszott közre egyrészt a régészeti felfedezések üteme, másrészt a klasszikus ókortudomány általános irányzatainak fejlődése történeti, filológiai és nyelvi vonatkozásban. Az etruszk földön és föld alatt végzett feltárások minden fokozottabb tevékenységi szakaszának és az általános történeti-régészeti módszer minden előrelépésének az etruszkológiai tanulmányok egy-egy jól felismerhető fejlődési foka felel meg. És néztem szerint ez a legkevésbé önkényes szempont, ha meg akarjuk kísérelni, hogy a tényeknek és irányzatoknak bizonyos rendszerbe foglalásával rekonstruáljuk az etruszkológia történetét.

Az etruszk régiségek iránti első érdeklődés sírok és feliratok szórványos felfedezéseit követően, a reneszánsz korra nyúlik vissza, és a humanista Annio di Viterbo (1432–1502), valamint más tudósok fantasztikus rekonstrukciókkal teli írásaiban jut kifejezésre. Ezt követően az érdeklődés a római Tusciáról áttérrelődik Toscanára, ahol főleg a XVIII. században élénkül meg a volterrai, cortonai, sienai stb. felfedezésekkel, ásatásokkal és a régiségek tanulmányozásának azzal a lelkes mozgalmával, amelyet „etruscheriá”-nak, etruszkizálásnak neveztek. A helyi tudósok lelkesedése, akik hajlamosak voltak túlértékelni toszkán hazájuk régi dicsőségét, hozzájárult az etruszk emlékek ismeretének elterjesztéséhez, és elősegítette azt, hogy az antik világ többi népe között az etruszkokat gyakran túlzottan magasztalták. Ahogyan a XVI. század Róma újralfedezésének kora volt, és a XIX. Görögország felfedezéséé, úgy a XVIII. századot bizvást tekinthetjük Etruria felfedezése idejének. Igaz ugyan, hogy az antik világ Etruriára vonatkozó ismereteinek első – gondos és terjedelmes, bár nem hiteles ismeretanyaggal és fantazmagóriákkal teletűzdelt – összefoglalását a skót T. Dempster *De Etruria regali* [A királyi Etruria] című, 1616 és 1625 között írt munkájában találjuk, de az is igaz, hogy ezt csak a XVIII. század első felében adták ki, és használták fel; nyomban visszhangra talált F. Buonarroti (kiegészítések és magyarázatok a *De Etruria regali*hoz, kiadva a szöveggel együtt 1723–1724-ben), G. B. Passeri (*Paralipomeni* [Kiegészítések] Dempsterhez, 1767; *Picturae Etruscorum in vasculis* [Az etruskok vázafestészete], 1767–75), S. Maffei (*Ragionamento sopra gl' Itali primitivi* [Elmefuttatás a korai itáliaiakról], 1727; *Osservazioni letterarie* [Irodalmi észrevételek] I–VI, 1737–40), A. F. Gori (*Museum Etruscum* [Etruszk múzeum], 1737–43; *Musei Guarnacci antiqua monumenta* [A Guarnacci-múzeum régi emlékei], 1744; *Museum Cortonense* [A cortonai múzeum], 1750), M. Guarnacci (*Origini Italiane* [Itália kezdetei], 1767–72) munkáiban. Már 1726-ban megalapították a cortonai Accademia Etruscát, amely központja lett ennek a tudo-

mányos tevékenységnek, ahogy erről 1738 és 1795 között kiadott *Disszertációi* is tanúskodnak. Olaszországon kívül meg kell említenünk a nagy francia régiségkutató, A. C. Ph. de Caylus művét (*Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, romaines et gauloises* [Egyiptomi, etruszk, római és galliai régiségek gyűjteménye], 1752–62). A XVIII. századi etruszkizálást pozitívan kell értékelnünk, nem annyira gyakran önkényes és fantasztikus feltevései és végkövetkeztetései vagy kritikai tevékenységének jellege miatt, mint inkább a kutatásban, továbbá a régészeti anyag és emlékek gyűjtésében tanúsított szenvedélyes buzgalmaért, szorgalmaért; így – elveszett dokumentumok esetében – még ma is bizonyos mértékig értékes.

A XVIII. század tevékenysége az etruszkológia terén L. Lanzi *Saggio di lingua etrusca e di altre d'Italia* ([Tanulmány az etruszk és más itáliai nyelvekről], 1789; második, posztumusz kiadás, 1824) című munkájának megjelenésével éri el csúcspontját; ez kisebbfajta „summáját” adja az Etruriára vonatkozó ismereteknek, nemcsak a felirattan és a nyelv, hanem a történettudomány, a régészet és a művészettörténet terén is. Lanzi már eljutott a szélesebb körű ismeretek és a biztosabb módszer szakaszának küszöbéig; erről tanúskodik sok megállapítása a nyelvészet és az epigráfia köréből, továbbá szembefordulása az etruszkizálás túlzásaival, például abban, hogy helyesen Görögországból származtatja az eddig etruszknak nevezett festett edényeket (*De' vasi antichi dipinti volgarmente chiamati etruschi* [A közönségesen etruszknak nevezett régi festett vázákrol], 1806). Lanzihoz kapcsolódik azután a XIX. század olasz feliratkutatóinak sora, mint G. B. Vermiglioli, F. Orioli, M. A. Migliarini, sőt A. Fabretti is. Ezzel szemben gyakran a XVIII. századi tudósok szellemének, felfogásának és módszereinek némi továbbélését észlelhetjük a XIX. század első felének néhány tudósánál, mint G. Micaliánál (a *L'Italia avanti il dominio dei Romani* [Itália a római uralom előtt], 1810 és 1822; *Storia degli antichi popoli italiani* [A régi itáliai népek története], 1832 és a *Monumenti inediti a illustrazione della storia degli antichi popoli italiani* [Kiadatlan emlékek a régi itáliai népek történetének ismeretéhez], 1844 című munkák szerzője) vagy F. Inghiraminál (*Monumenti etruschi* [Etruszk emlékek], 1820–26), de az ő munkáikon is elkerülhetetlenül nyomot hagytak az akkor folyó régészeti felfedezések, valamint a módszer és az általános tudományos ismeretek fejlődése.

Az új század ugyanis Dél-Etruria temetőinek beható felderítésével és számos, Tárquiniában, Vulciban, Cerveteriben, Perugiában, Chiusiban és más helyeken eszközölt döntő jelentőségű felfedezéssel köszönt be. A XVIII. századra jellemző kezdeti tevékenységgel szemben, amely létrehozta a cortonai és volterrai gyűjteményt, ekkor alakult ki az etruszk anyag gyűjteménye a firenzei Museo Granducalében – amely a mostani firenzei Museo Archeologico

magva lett –, a római Museo Etrusco Gregorianóban a perugiai Museo Etrusco-romanóban; az ásatások közvetlen eredményeként pedig létrejött Luciano Bonaparténak, Canino hercegének és G. P. Campana bankárnak óriási méretű magángyűjteménye; ezekre az a sors várt, hogy nagy részben elhagyják Olaszország területét, és a párizsi Louvre, a londoni British Museum és sok más nagy európai múzeum etruszk anyagának magvát alkossák. Eközben, a XVIII. század végén, a XIX. század elején, nagymértékben megújódott a klasszikus ókori emlékek tanulmányozása; ezt J. J. Winckelmann kezdeményezte, E. Q. Visconti, C. Fea, L. Canina, K. O. Müller, B. G. Niebuhr folytatta; új ösztönzést kapott attól, hogy a nyugati világ közvetlen kapcsolatba került Görögország eredeti műemlékeivel. Ezzel egyidőben az általános összehasonlító nyelvészet F. Schlegel és F. Bopp fellépésével túljutott a még nem tudományos kutatás kódos periódusán, és megfogható eredményt ért el az indoeurópai nyelvi egység meghatározásával és kimutatásával.

Mindezek következtében és a kutatások általános fejlődésének keretében az etruszk régiségek ismerete XVIII. századi szakaszából átlép a történeti, régészeti és nyelvészeti módszer XIX. századi szakaszába. A fejlődés fontos tényezőjét jelenti az Instituto di Corrispondenza Archeologica megalapítása 1829-ben Rómában, E. Gerhard és egy csoport északi tudós és műkedvelő, az úgynevezett „hyperboreusok” kezdeményezésére; több évtizeden keresztül az Etruriára vonatkozó kutatásokat és felfedezéseket ezután az Intézet kiadványai: a *Bullettino*, az *Annali* és a *Monumenti dell’Istituto* ismertették. A topográfia és az emléktanyag tanulmányozása utazók, régészek és építésszek kutatásai és publikációi révén lendül fel. Ilyenek pl. Canina (*Antica Etruria marittima* [Az ókori tengerparti Etruria], 1846–51), W. Gell (*The Topography of Rome and its Vicinity* [Rómának és környékének topográfiája], 1846), G. Dennis (*The Cities and Cemeteries of Etruria* [Etruria városai és temetői], 1848; további kiadásai 1883-ig), A. Noël des Vergers (*L’Étrurie et les Étrusques* [Etruria és az etruskok], 1862–64). Különösen ismert volt Dennis könyve, amely az Etruriára vonatkozó ismereteket szélteben elterjesztette a művelt világban.

Közben tovább folyt a műemlékek, műtárgyak és régészeti leletek rendszeres gyűjteményes kiadása, mint Micali és Inghirami már idézett munkái és a vatikáni Museo Etrusco Gregoriano katalógusa (*Musei Etrusci quod Gregorius XVI constituit monimenta* [A XVI. Gergely alapította Etruszk Múzeum emlékei], 1842 és két további kiadás, némi változtatással). De megkezdtek egyes emlékcsoportok anyagának összegyűjtését is, így valóságos „corpus”-a készült a festett edényeknek (Gerhard, *Auserlesene Vasenbilder* [Válogatott vázáképek], 1840–58), tükröknek (Gerhard, *Etruskische Spiegel* [Etruszk tükrök], 1839–67; folytatása G. Körte munkája, 1897), majd urnáknak (H. Brunn és Körte, *I rilievi delle urne etrusche* [Az etruszk urnák dombor-

művei], 1870–1916). Nem hiányoztak ezekben az évtizedekben a gondosan és bizonyos kritikai pontossággal szerkesztett értékes ásatási jelentések, és művészeti tárgyú tanulmányok is jelentek meg. De az első kísérletet a régi etruszkok művészetének általános összefoglalására csak J. Martha munkája jelenti (*L'art étrusque* [Az etruszk művészet], 1889).

A tárgyalt időszak különösen termékeny epigráfiai tanulmányokban. Az olasz tudósoknak, Lanzi már említett követőinek munkássága csúcspontját érte el a hatalmas *Corpus Inscriptionum Italicarum* (C.I.I.) [Itáliai Feliratok Gyűjteménye] közreadásával és Fabretti *Glossarium Italicum*-ával [Itáliai szójegyzék] (1867), amelyhez még három kiegészítés és egy *Függelék* csatlakozott F. Gamurrini gondozásában (1880). A század utolsó harminc évében az etruszk nyelvre vonatkozó tanulmányok határozott kritikai irányba terelődtek. Kiemelkedik ezen a téren többek között W. Corssen, W. Deecke, C. Pauli, S. Bugge, G. Herbig, E. Lattes; a fő kérdések az értelmezés módszerei és az, hogy az etruszk az indoeurópai nyelvcsoporthoz tartozik-e, vagy sem. Ugyanekkor vetik fel kritikailag az etruszkok eredetének problémáját is, ezúttal már nemcsak antik irodalmi források és nyelvészeti feltevések alapján, hanem az etrusziai és emíliai kultúra korai szakaszaira vonatkozó új felfedezéseknek (1856-ban napvilágra kerültek a Bologna melletti Villanova első halottégetései sírjai) és az itáliai őstörténet általános fejlődésének figyelembevételével. Ezekben a kutatásokban és vitákban elsősorban W. Helbig, I. Undset, L. Pigorini, E. Brizio és F. v. Duhn vett részt. Meg kell végül említeni egy összefoglaló művet, amelynek komoly jelentősége volt, és van ma is, főleg a görög-római hagyománynak az etruszk világra vonatkozó adatai összegyűjtése és feldolgozása miatt; ez K. O. Müller könyve (*Die Etrusker* [Az etruszkok], 1828), amit 1877-ben Deecke adott ki újra, a nyelvészet és régészet új eredményeivel kiegészítve.

Az etruszk tudományok történetének harmadik korszakát az etruszk föld feltárásának általános újjáéledése vezeti be; a XIX. század középső évtizedeinek ellanyhulása után ez a tevékenység főleg az olasz állam ösztönzésére indul meg újra. Kiássák Tarquinia, Vulci, Chiusi, Orvieto, Vetulonia, Saturnia, Narce, Bologna temetőit, majd – az utolsó évtizedektől kezdődően – Veii, Caere, Spina necropolisait; felkutatják a települések maradványait és a templomokat Marzabottóban, Capuában, Faleriában, Orvietóban, Veii-ben, Caerében, Tarquiniában, Bolsenában, Vulciban, Rosellében, Fiesolében, Pyrgiben. Etruria kultúrájának legrégebbi szakaszai, a Villanova és az orientalizáló korszak nemcsak Villanovában és Bolognában kerülnek feltárára, hanem Tarquiniában, Veii-ben, Vetuloniában, Narcében, Bisenzióban, Populoniában, San Giovenalében is, hogy csak a legjelentősebb helyeket említsem. Ezekhez más hasonló és velük szorosan összefüggő felfedezések csatlakoznak

Lazióban, Campaniában, Umbriában, Picenumban, Észak-Olaszországban. Lét-rejönnek Firenze, a római Villa Giulia, Bologna, Tarquinia, Chiusi nagy múzeumai és Orvieto, Fiesole, Marzabotto, Siena, Grosseto stb. helyi gyűjteményei. Etruszk anyaggal gazdagodnak Európa múzeumai (mint a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptothek Helbig Múzeuma). Rendszeres, folyamatos és széles körű feltáró munka alakult ki, amely bevonta hálójába Etruria egész területét, és amihez most még a légi felvételek és más teljesen modern technikai kutatóeszközök segítsége is járul (Dél-Etruriában, Spinában). Ezek a kutatások nem korlátozódtak Etruriára, és nem maradtak elszigetelten saját eredményeik körébe zárva: az így feltárolt világ évtizedről évtizedre szilárdabban illeszkedik bele az antik műveltség általános fejlődésének képébe, mind az antik Itáliát, mind pedig a görögországi és keleti kapcsolatokat illetőleg. A régészet tudománya finomítja módszereit, a történetiség szigorúbb pontosságú és egyszersmind szélesebb alapjaira támaszkodva. A művészettörténet magáévá teszi a mai kritika új elveit, elvetve a művészetnek olyan előre gyártott szabványait, amelyek a művészettől a természet utánzását várják, és a hellén klasszicizmus tökéletességét hirdetik, s így utat nyitva az etruszk művészeti produkció megértéséhez és értékeléséhez. Végül új és terjedelmesebb szövegek felfedezése – mint a zágrábi múmiatekercs és a capuai agyagtégla –, továbbá a nyelvészeti ismeretek bővülése és tökéletesedése, különösen az indoeurópai előtti földközi-tengeri nyelvi alaprétegek kutatásának terén, új előfeltételeket teremtenek az etruszk nyelvi tanulmányok fejlődéséhez.

Tovább folytatódik az általános vagy az emlékek egy-egy csoportjáról készült repertóriumok kiadása; ilyen az etruszk kultúra legrégibb szakaszának anyagáról O. Montelius *La civilisation primitive en Italie* [A korai kultúra Itáliában] (1896–1904) c. könyvének rajzos táblagyűjteménye; a festészetről a *Monumenti della pittura antica in Italia* [Az antik festészet emlékei Itáliában] c. sorozat Tarquinia és Chiusi etruszk sírjairól szóló füzetek (1937–1971); az épületdíszítő terrakottákról A. Andrén gyűjteménye: *Architectural Terracottas from Etrusco-Italic Temples* [Épületdíszítő cserepek etruszk-italiai templomokról] (1939–1940); a szarkofágokról R. Herbig „corpus”-a: *Die jüngeretruskischen Steinsarkophage* [A késő-etruszk kőszarkofágok] (1952); a vázafestészetről J. D. Beazley munkája: *Etruscan Vase-Painting* [Etruszk vázafestészet] (1947). Különösen jellemzők továbbá erre az újabb korszakra a monografikus tanulmányok az etruszk kultúra egyes központjairól, azoknak különféle történeti és régészeti oldalairól; ilyen munka készült Bolognáról (A. Grenier, P. Ducati), Populoniáról (A. Minto), Cortonáról (A. Neppi Modona), Chiusiról (R. Bianchi Bandinelli), Marsiliana d’Albegnáról (Minto), Saturniáról (Minto), Sovanáról (Bianchi Bandinelli), Statoniáról (G. Matteucig), Vulcíról (S. Gsell, F. Messerschmidt, A. Hus), Tarquiniairól (M. Pallottino), Bleráról (H. Koch, E. v. Mercklin, C. Weickert), Capuáról (J. Heurgon), Caeréről (R. Vighi, G. Ricci, M. Moretti). H. Nissen *Italienische Landeskunde*

[Itália földje] c. művének (1883–1902) Etruriáról szóló része után a legjelentősebb topográfiai munka A. Solari *Topografia storica dell'Etruria* [Etruria történeti topográfiája] (1915–1920). Etruszk településeket és múzeumokat ismertető beszámolókat adott ki a közelmúltban M. Santangelo (*Musei e monumenti etruschi* [Etruszk múzeumok és emlékek], 1960) és L. Banti (*Il mondo degli Etruschi* [Az etruszkok világa], 1960). Az etruszk őskorra és a protohistoriára vonatkoznak, többek között, v. Duhn, G. Säflund, D. Randall-MacIver, J. Sundwall, N. Åberg, F. Messerschmidt, H. Hencken, továbbá a jelen összefoglalás szerzőjének tanulmányai. De különösen fontosnak látszik az az etruszk és itáliai világ művészetének problémáiról folytatott vita, amelyet a veii Apollo nagy feltűnést keltő felfedezése váltott ki (1916). Az etruszk művészet eredetiségének kérdését, amit már Brunn, Martha és J. Wickhoff is felvetett valamiképpen, most igenlő vagy tagadó kritikai szempontból és különböző következtetésekre jutva vitatta meg többek között A. Della Seta, C. Anti, Bianchi Bandinelli, D. Levi, G. Kaschnitz-Weinberg, G. Hanfmann, Pallottino, R. Bloch, C. C. van Essen, T. Dohrn. Az etruszkok művészete iránti érdeklődést tanúsítja a festészetről (F. Weege, F. Messerschmidt, Pallottino), a szobrászatról (P. J. Riis, Hanfmann, A. Hus), az iparművészetről (G. A. Mansuelli, Y. Huls stb.) szóló külön monográfiák, valamint kézikönyvek és képgyűjtemények kiadása, amelyek között különösen kitűnik P. Ducati *Storia dell'arte etrusca* [Az etruszk művészet története] (1927) és G. Q. Giglioli *L'arte etrusca* [Az etruszk művészet] (1935) című monumentális és még ma is igen hasznos, bár részben már elavult munkája.

Sok évtizede (pontosan 1893 óta) folyamatban van egy új, nagy felirategyűjtemény kiadása, korszerűbb elvek és összehasonlíthatatlanul több adat alapján, mint Fabrettié volt – kezdetben Pauli, Herbig, O. A. Danielsson, majd pedig B. Nogara, E. Sittig stb. szerkesztésében – *Corpus Inscriptionum Etruscarum* [Etruszk Feliratok Gyűjteménye] (*C.I.E.*) címmel. Az olasz epigráfiai iskola tevékenysége különben tovább folytatódott szövegközlésekkel és szöveggyűjtemények kiadásával (G. Buonamici, *Epigrafia etrusca*, 1932; Pallottino, *Testimonia linguae Etruscae* [Az etruszk nyelv emlékei], 1954; „Rivista di epigrafia etrusca” [Etruszk epigráfiai szemle] a *Studi Etruschi* köteteiben). De közben nagy léptekkel jutottak előre az etruszk nyelv szerkezetére és a szövegértelmezésre vonatkozó kutatások is; ezeknek a szakterületeknek szentelte, illetve szenteli tevékenységét századunkban A. Torp, A. Trombetti, S. P. Cortsen, E. Fiesel, E. Vetter, K. Olzscha, F. Sloty, H. Rix, e sorok írója és mások.

Az etruszkok eredetének kérdését tárgyalták L. Pareti, F. Schachermeyr, Ducati, Pallottino, F. Altheim monografikus művei és nagyszámú cikk, míg a régi Etruria történetére és intézményeire vonatkozó kérdések iránti sajátos érdeklődés egyre élénkebben jut kifejezésre a római történet és római jogtörténet kutatóinak írásaiban (G. De Sanctis, J. Beloch, L. Homo, Altheim,

Pareti, S. Mazzarino, P. De Francisci, A. Alföldi, U. Coli, Heurgon stb.); életüket és szokásaikat különösen Solari (*La vita pubblica e privata degli Etruschi* [Az etruszkok köz- és magánélete], 1928) és Heurgon (*La vie quotidienne chez les Étrusques* [A mindennapi élet az etruszkoknál], 1961) monográfiája vizsgálta. Meg kell említeni ezenkívül az etruszk kultúra különféle vonásainak összegezésére irányuló kísérleteket Müller és Deecke már idézett művében, továbbá Ducatinál (*L'Etruria antica* [Az ókori Etruria], 1927), Nogaranál (*Gli Etruschi e la loro civiltà* [Az etruszkok és kultúrájuk], 1933) és M. Renard-nál (*Initiation à l'étruscologie* [Bevezetés az etruszkológiába], 1941). A jelen összefoglalás, amelynek első kiadása 1942-ben jelent meg, ebbe a csoportba tartozik; más kézikönyvek, tanulmányok és ismeretterjesztő könyvek is egyre gyakrabban jelentek meg az utóbbi években, nemegyszer több nyelvre lefordítva, de nem mindig elismerésre méltó tudományos színvonalon (említést érdemelnek Bloch, Hus, O. W. v. Vacano, Banti, Mansuelli munkái); utalni kell végül néhány fontos etruszkológiai tanulmánygyűjteményre (*Historia*, VI, 1957; *Tyrrhenica*, 1957; *Études Étrusco-Italiques* [Etruszk-italiai tanulmányok], 1963).

Firenzében, ahol a Museo Archeologico keretében már L. A. Milani létrehozta a Museo Topografico dell'Etruriát, a legutóbbi évtizedekben kialakult az etruszk tanulmányok fő központja, a Comitato Permanente per l'Etruria (1927) és a Primo Congresso Internazionale Etrusco (1928) életrehívásával, majd 1932-ben az Istituto di Studi Etruschi [Etruszk Kutató Intézet] (ma: Istituto di Studi Etruschi ed Italici) [Etruszk és Itáliai Kutató Intézet] megalapításával, amelynek megteremtője és annyi éven át szenvedélyes tudással működő elnöke Minto volt; ezenkívül 1927 óta itt adják ki, évenként megjelenő kötetekben, az intézet folyóiratát, a Studi Etruschi. Hogy az etruszkológia milyen fontosságra tett szert Olaszországban, kitűnik abból, hogy egyes egyetemeken tanszéket kapott (Rómában 1926-ban, majd Firenzében, Bolognában és Sienában), és máshol is speciális kollégiumokat tartanak oktatására; valamint abból, hogy a szorosan vett Etruria területét két régészet felügyelőség alá osztották (az első Firenzében működik, a második Rómában, Dél-Etruriára kiterjedő jogkörrel 1939 óta; jelentős tevékenységet fejt ki az etruszk régiségek kutatása terén az emiliei főfelügyelőség is). Vegyük még hozzá a Rómában működő külföldi akadémiák és intézetek érdeklődését Etruria kutatása iránt és az etruszk tanulmányok hagyományainak kialakulását külföldön, különösen Németországban, Franciaországban, Belgiumban és Svédországban. Legújabbban országos és nemzetközi jellegű rendezvények, így kiállítások (az Etruszk művészet és kultúra kiállításától – amelyet 1955-ben és 1956-ban mutattak be néhány nagy európai városban – az 1966-ban Bécsben és Stockholmban megrendezett tárlatig, ahol a legújabb leleteket sorakoztatták fel) és kongresszusok segítették, és se-

gítik az ókori etruszk világ problémáinak és fő vonásainak egyre szélesebb körű megismertetését.

Mindez az élénk, egyéni és csoportos tevékenység most már kifejezetten arra irányul, hogy átfogó képet alkosson az etruszkok történetéről és kultúrájáról. De az etruszkológiának mint egységes történeti tudományagnak ez a kialakulása csak a legutóbbi évtizedek vívmánya, mert azok a kutatók, akik korábban etruszk kérdésekkel foglalkoztak, különböző képzettséggel rendelkeztek, és a saját szakterületükön, annak módszereivel dolgoztak; például a történészek az etruszkok eredetére és intézményeire vonatkozó kutatásokkal, a régészek a tárgyi emlékek és a művészettörténet tanulmányozásával, a hivatásos nyelvészek az etruszk nyelv vizsgálatával foglalkoztak és így tovább. Ennek oka elsősorban az, hogy ezek a tanulmányok a klasszikus ókortudomány keretében indultak meg, ahol természetszerűleg az ismeretek és dokumentumok óriási tömege nem tette, és nem teszi lehetővé, hogy ugyanazok a tudósok valamennyi területen egyaránt dolgozzanak; így a modern kutatások megindulása óta a történettudomány, a régészet és a filológia önálló tudományággá alakult. A gyakorlatban maguk a görög-római világ történészei, a klasszika-archeológia vagy az indoeurópai nyelvészet kutatói foglalkoztak, néha csak alkalmasszerűen, az etruszk világgal, és legtöbbször anélkül, hogy kapcsolatban álltak volna egymással. Ez kétségkívül negatívum volt, bizonytalanságokra és a kérdések hibás megközelítésére vezetett. Az etruszkológia ugyanis, a görög-római ókortudománytól eltérően, viszonylag korlátozott kutatási terület, töredékes dokumentációs anyaggal, ahol valamennyi forrás és módszer összehangolása és felhasználása nemcsak lehetséges, hanem nélkülözhetetlen is az egyes adatok kölcsönös megértéséhez, valamint ahhoz, hogy meg lehessen kísérelni a helytálló eredményt ígérő történeti rekonstrukciót. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az etruszk civilizáció kutatásánál kezdetben hiányzott a problémák egységes és komplex megközelítése, ami más régi, kiterjedésüknél, időtartamuknál és fennmaradt emlékeik gazdagságánál fogva lényegesen fontosabb civilizációk kutatását jellemezte, mint például az egyiptomiét vagy a mezopotámiaiét (és a történettudomány olyan ágainak határozott körvonalú kialakulásához vezetett, mint az egyiptológia és az assziriológia). Az az igény, hogy összehasonlítsák, vagy egységbe foglalják a különböző természetű adatokat, kétségkívül többször is felmerült a múlt század folyamán és e század elején történészekben (Müller, Pareti), nyelvészekben (Deecke, F. Ribezzo), régészekben (Ducati, Minto). De csak Nogara szorgalmas és mélyen szántó munkája tudta elérni, hogy a régészeti és nyelvészeti módszert szervesen összeolvassza az etruszk világ egységes értelmezésében; ezért őt lehet a szó teljes értelmében vett első igazi etruszkológusnak tekinteni. Az az együttműködés, amelynek élén az Istituto di Studi Etruschi ed Italici áll, még ha egyelőre nagyrészt csak az ókortudomány különböző területeinek szak-

emberei között valósult is meg, hozzájárul, hogy egyre jobban érvényre jusson az etruszkológia irányzatainak egysége, amit Minto elengedhetetlen követelménynek látott, Nogara kritikai alapokra helyezett, és a jelen összefoglalás szerzője szilárdan vall mind kutatásai, mind pedig oktató tevékenysége során.

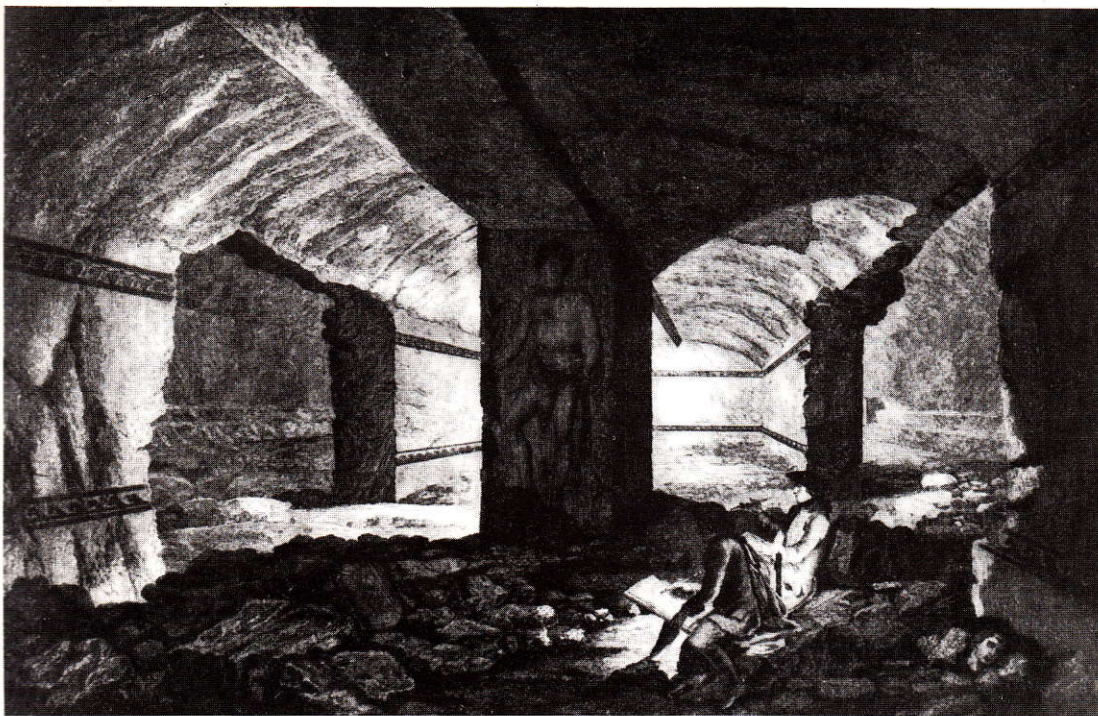
Miután röviden végigtekintettünk az etruszk tanulmányok történetén, nem hanyagolhatjuk el egy másik vonását annak az érdeklődésnek, amelyet a modern kultúra a régi etruszkok világa iránt tanúsított. Ahogy láttuk, ez a távoli és – a közvetlen történeti bizonyítékok hiánya s a fennmaradt feliratok egyedülálló volta miatt – nehezen megfogható világ már a XVIII. század óta igen erősen vonzotta a tudósokat, ami nem állt arányban fontosságával, különösen az akkori ismeretek korlátai között; sőt az etruszkizálás visszhangja terjedt a tudományos körökön kívül is, például az angol kerámia-utánpótlásban (azóta, hogy 1769-ben létrejött J. Wedgwood „Etruria” kerámia-műhelye) és az iparművészetet ihlető más ötletekben, a neoklasszikus ízlés határán. De különösen a XIX. század elejének nagy feltűnést keltő felfedezései, a festett sírok, a kincset érő vázák és ékszerek, amelyeket Latium lápvidékének cserjéseiben és sziklás meredélyein ástak ki, teremtettek Etruria körül valami különös, romantikus varázsú légkört, amit Dennis és Noël des Vergers könyvei terjesztettek el, hogy soha többé szét ne oszadjon. A kutatók bizonytalansága és vitái az etruszk feliratok megfejtéséről, a nyelv besorolásáról, az eredet kérdéséről azt eredményezték, hogy elterjedt az etruszkok „rejtélyének” gondolata, ami nem is csak a tudomány állásának többé-kevésbé kifejező meghatározása lett, hanem egyenesen valami irracionális meggyőződés, a szó szoros értelmében vett apriorisztikus, érzelmi álláspont, amely makacsul meggyökeresedett a modern kultúrában, és a kutatások haladásától függetlenül, nemzedékről nemzedékre hagyományozódó közhellyé vált. Az etruszkok témája ihlette például a mai, különösen az angol irodalom néhány igen szellemes lapját, így D. H. Lawrence-nél (*Etruscan Places* [Etruszk helyek], 1932) és A. Huxleynél (*Those Barren Leaves* [A szerelem útjai] és *Point Counter Point* [Pont és ellenpont]); ezekben a régi Etruria műveltsége mintha szimbolikusan átváltozott volna egy „elveszett világ”, egy érzéki életörömmel teli, ösztönösen természetes emberiség mítoszává, a görög-római és a keresztény civilizáció értelmi-erkölcsi rendjének ellentétéként². Ezek a hatásos irodalmi elképzelések nyilvánvalóan elhomályosították azt a nem mindig világos és biztos képet, amely a régészeti-történeti kutatások eredményeként, vagyis a tudomány pozitív adatai alapján az etruszk kultúra jellemző vonásairól kialakult, ezzel is tápot adva az előítéleteknek és a való-

² Vö. M. Pallottino, *Scienza e poesia alla scoperta dell'Etruria* [Tudomány és költészet Etruria felfedezésében], *Quaderni ACI*, 24, 1957, 5 sk.

ságtól való elkalandozásnak. A modern ember szenvedélyes érzelmi kapcsolata az etruszkokkal megnyilvánul különben abban a kíváncsiságban, abban a mindig megújuló és a nagyközönség körében egyre terjedő élénk érdeklődésben is, amiről esetenként bizonyosságot tesz a kiadványok és kiállítások sikere, a gyűjtőszenvédeley, sőt azok az ösztönzések is, amelyeket a képző- és díszítőművészetnek meg a divatnak nyújt.

Az elmondottakhoz kapcsolódik még egy jelenség, amely – bár mellékesen és tagadó értelemben – közvetlenebbül érinti a tudományos világot. Az áltudományos és műkedvelő jellegű kiadványok hosszú sorára utalunk, amelyek különösen sűrűn jelentek meg az elmúlt évtizedekben, és jelennek meg ma is az etruszkokról, kultúrájukról és különösen nyelvükről. Ezeknek a kísérleteknek közös vonása az az alapvető feltevés, hogy a nemzedékek történeti kutatásai során gyűjtött eredményeknek és tapasztalatoknak az igazság felderítése szempontjából csak másodrendű vagy semmivel egyenlő értékük van egy egyén zseniális meglátásaihoz képest; nem vesznek tudomást a kritikai módszer alapelveiről, mert hajlanak arra, hogy a feltevéseket tényekké változtassák át, semmibe véve a bizonyítás feladatát; a legelképesztőbb végkövetkeztetésekre ragadtatják magukat, amelyeknek légbőlkapottságát többek között az is mutatja, hogy esetről esetre gyökeresen ellentmondanak egymásnak. A történeti és nyelvészeti kérdéseknek ez a fajta megközelítése emlékeztet a XVII. és XVIII. századi tudományos érdeklődés naivságaira és furcsaságaira, és bizonyos értelemben az „etruscheria” anakronisztikus továbbélése. A jelenséget az „etruszk rejtély” sejtelmes légköre hozta létre, mintegy törekvésül a „rejtély” csodatevő megoldására; innen a rögtönzött ötletek kedvelése (ami alól egy-két sajnálatos esetben még néhány komoly tudós sem tudta kivonni magát) és egy-egy nagyhangú áltudományos megállapítás meggyőző hatása a nagyközönségre. Különösen a nyelvészet területén az etruszk nyelv teljes megfajthetlenségéről még mindig széles körben elterjedt előítéletnek megfelelnek az időszakonként elhangzó híradások arról, hogy felfedezték a „kulcsot” a szövegek elolvasásához, az e híreket követő rövid életű sajtóvisszhangokkal és hasonlóan gyors feledéssel. Ez kétségtelenül arra vezet, hogy állandósul a közvélemény tájékoztatatlansága az etruszkológiai ismeretek és problémák területén, és nehezebbé, de minden bizonnyal még inkább szükségessé teszi a tudósok magyarázó és ismeretterjesztő munkáját³.

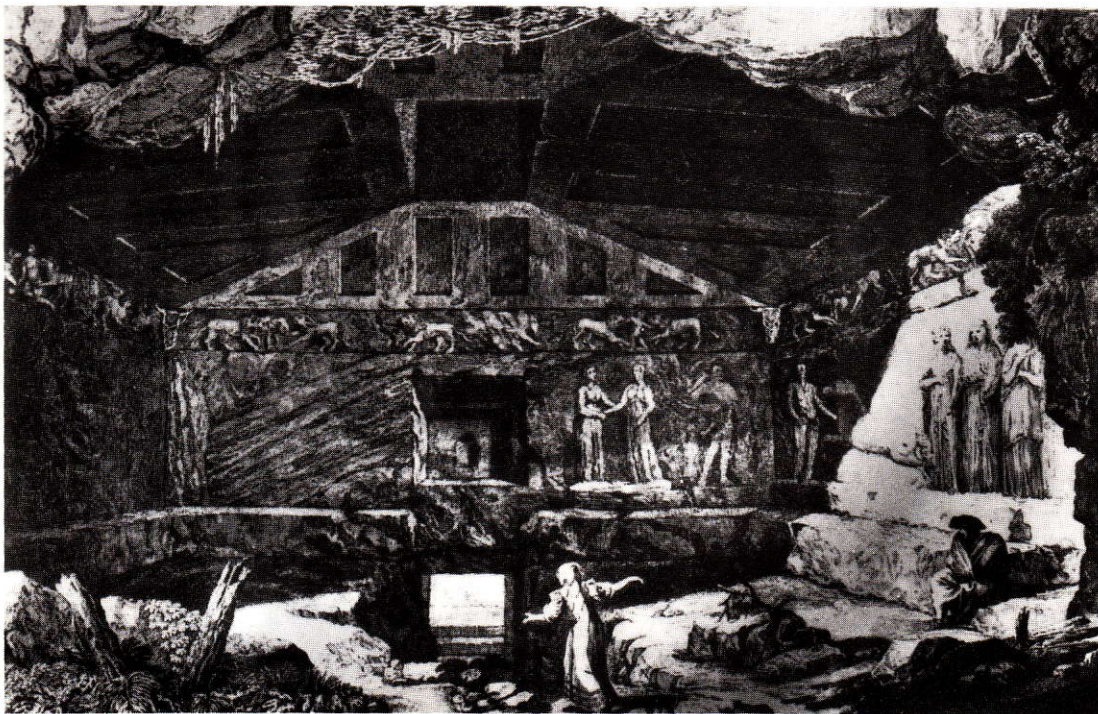
³ Az etruszk nyelv értelmezésére irányuló sikertelen, dilettáns próbálkozások egyik legkiáltóbb esetére és az ezzel kapcsolatban támadt vitára vonatkozólag ld. C. Battisti könyvecskéjét: *Polemica etrusca* [Etruszk vita], (Biblioteca de „Il Saggiatore”) [Az „Il Saggiatore” Könyvtára], Firenze, 1934. Néhány újabb keletű „esetre” vonatkozólag, vö. a *Studi Etruschi* folyóiratban megjelent ismertetéseket (XXII, 1952–53; XXV, 1957; XXX, 1962; XXXII, 1964); ld. még F. De Ruyt, *De la méthode en étruscologie* [Az etruszkológia módszeréről], Études Étrusco-Italiques, 1963, 1 sk.

A XVIII. században feltárt etruszk sírok

1. kép. A Ceisinek sírja (elpusztult) (J. Byres, Hypogaei of Tarquinia)

2. kép. A Mercareccia-sír Tarquiniában

II. TÁBLA

1. kép. Kettős kúp alakú hamvveder sötét égetett agyagból, bekarcolt geometrikus díszítéssel és egy füllel, tetején bronzlemezből készült taréjos sisakkal. A tirrén tengerparti Etruria Villanova-kultúrája (i. e. IX–VIII. sz.) (Firenze, Museo Archeologico: Tarquiniából)

2. kép. Állat alakú terrakotta edény lovas harcos alakjával. Emilia Villanova-kultúrája (i. e. VIII–VII. sz.) (Bologna, Museo Civico)

I. RÉSZ

**Az etruszkok Itália
és a Földközi-tenger
partvidékének történetében**

Itália a történelem hajnalán

A modern elméletek. Az őstörténet legkésőbbi szakasza és az itáliai vaskori kultúrák. A primitív Itália nyelvei. A történelmi népek kialakulása

Amikor Theodor Mommsen, a történelmi filológia atyja, a Róma alapításáról szóló régi legendákkal kapcsolatban így írt: „a történelemnek mindenekelőtt meg kell tisztítania a terepet ezektől a meséktől, amelyek történelemnek szeretnének látszani, holott nem mások, mint kevésbé ötletes kitalálások”¹, bizonyára nem gondolta, hogy a modern tudomány bonyolult régészeti és nyelvészeti fejtegetései az itáliai őstörténetnek hamarosan számos olyan rekonstruálását és feldolgozását teremtik meg, amelyek nem kevésbé fantasztikusak és mesészerűek, mint a kegyes régi hagyományok, még akkor is, ha a módszer állítólagos helyessége és vitathatatlanul jó hírű tudósok tekintélye támogatja őket.

Ugyanaz a modern tudomány, amely kinevette az aborigines és pelaszkok mítoszt, maga végül oda jutott, hogy nem mindig biztos és döntő régészeti bizonyítékokra támaszkodva és önkényesen etnikai értelmet adva kulturális jelenségek bizonyos formáinak, megszemélyesítette saját képleteit, és elképzelte fiktív népek létezését, amelyeknek a terramaricoli (cölöpházlakók), appenniniek, protovillanovaiak, villanovaiak stb. neveket adta. Az itáliai nyelvek kialakulását leegyszerűsített elgondolással úgy fogalmazta meg, hogy a feltételezett (és nem létező) „közös itáliai nyelv” az indoeurópaiból sarjadzott ki, a latin, umber, oszk stb. pedig a közös itáliaiból. A művelődés minden változását vagy fejlődését idegen hódítók érkezésével magyarázta. Mindezek a rekonstrukciók, bármilyen naivnak és csalókának tűnnek is ma már kutatásaink legutóbbi fejlődésének és különösen a régészeti felfedezések forradalmi méretű legújabb növekedésének fényében, mégis sok évtizeden át tartották magukat, gyakran a türelmetlenség határáig menő dogmatizmussal, és olyan mélyen rányomták bélyegüket a kutatások gyakorlatára, hogy még ma is, amikor már újabb fogalmakat állítunk szembe velük, önkéntelenül is hajlunk arra, hogy olyan megjelöléseket és kifejezéseket használjunk,

¹ Römische Geschichte [Róma története], I, 1881⁷, 44 sk.

amelyek a tudományos kutatásnak ezen a területén születtek meg, és onnan származnak.

De ha a XIX. század tudománya a régiek mítoszait a saját „mítoszaival” helyettesítette, szabad-e ezért túlságosan szigorúnak lennünk vele szemben? A kutatás fiatalos heve egy teljesen új területen, ahonnan serényen eltűnedeztek a XVIII. századi barokk tudományosság utolsó árnyai is, egy új és csalhatatlannak vélt fegyver – a módszeresség – birtokbavétele, a haladás feltételezése és a múlt szellemi tevékenységének lenézése magyarázza meg – ha nem is igazolja – az elért eredmények felett érzett belső önelégültséget és azt a meggyőződést, hogy ezeket véglegesnek kell tekinteni.

A klasszikus hagyomány Itália egyes népei vagy egyes városai történetének kezdetét külső, „pillanatnyi” vagy csodaszerű esemény formájában képzelte el (egy tengerentúli hős megérkezése, alapítás, isteni kinyilatkoztatás stb.). Bár leszámoltak ezekkel a bonyolult legendákkal, a múlt századvég történészei és régészei sem tudtak megszabadulni a pontos időre rögzített „kezdet”, a régi Itália etnikai képét kialakító egyetlen döntő esemény gondolatától; elképzelésük szerint ez az esemény indoeurópai „italicusok” történelem előtti betörése volt; ezek szerintük új nyelv és egyszersmind új kultúra hordozói voltak; innen a kutatók igyekezete, hogy a nyelvészeti adatokat automatikusan a régészetiakkal azonosítsák, annak a feltételezett elvnek alapján, hogy minden őskori kultúrához szükségszerűen más és más nép tartozik (ezt nevezték később „Kossinna törvényének”).

Meg kell itt említeni, hogy a domináló ismeretek közül az indoeurópai nyelvi egység elképzelése, amelyet a XIX. század folyamán hősies munkával kialakítottak, és megszilárdítottak, magában hordozta azt az elvet is, hogy eredetileg szoros rokonság állt fenn olyan történetileg szétszóródott népek között, mint a kelták, germánok, itáliaiak, görögök, szlávok, örmények, irániak, indiaiak, következésképpen szétszóródásuknak volt egy eredeti kiindulópontja, és volt egy meghatározott történeti pillanat, amelyben történelmi lakóhelyükre érkeztek; egy nyelv feltűnése tehát nem jelenthetett mást, mint egy nép érkezését. Innen ered a római birodalom hanyatlásának századaiban lefolyt barbár vándorlásokhoz hasonlóan nagyszabású őskori népvándorlások gondolata (de azzal a különbséggel, hogy az egész Európában és a mediterrán világban szétterjedt germán népek a germán nyelvet csak az ókori romanizált terület szélén honosították meg; ez pedig elveszi a hasonlat erejét). És innen ered különösen az az elmélet, hogy az „italicusok” az európai szárazföld belseje felől törtek be az őskori Italiába.

Másrészt ugyanezekben az évtizedekben bontakozott ki az őskor korszakainak és kultúráinak képe, főleg a szárazföldi Európa régészeti felfedezéseinek alapján. Az újabb kőkorszak és a rézkor (eneolit) után a bronzkor következett; ezt forradalmi eseménynek tekintették, és itáliai eredetét azono-

sították az úgynevezett „terramarák” feltűnésével a Pó-síkságon (a terramara az őskori lakóház egy fajtája: cölöpökre épült, és sánc meg árok veszi körül, hogy a víztől megvédje). A terramarákkal hoztak összefüggésbe néhány szegényes sírhelyet, amelyek a halotthamvasztás szokásáról tanúskodtak. Az, hogy a terramarák elszigetelten jelentek meg, Észak-Itáliában tűntek fel, és szerkezetileg rokonai voltak az alpesi tavak őskori lakóhelyeiről ismert palafittáknak (cölöpre alapozott építményeknek), továbbá a hamvasztás szertartásának korai megjelenése és széles körű elterjedése az Alpokon túli országokban a bronzkor vége felé és általában a rokonság a terramara-lakók kultúrája és a közép-európai bronzkori kultúrák között – ez csupa olyan érv volt, amelyet alkalmasnak találtak annak a feltevésnek igazolására, hogy a bronzkori kultúrát hozó népek az Alpokon keresztül vándoroltak be Itáliába. És minthogy ez új és alapvető fontosságú ténynek tűnt az itáliai őstörténetben, egyes tudósok, így G. Chierici, W. Helbig vagy L. Pigorini számára magától értetődőnek látszott, hogy indoeurópaiak, vagyis az „italicusok” érkezésével magyarázzák².

Jó ideig erre az elméletre – amelyet legnevesebb és legmakacsabb hirdetőjéről „Pigorini-féle elméletnek” neveztek el – alapozták az őskori Itália nyelvészeti és régészeti tényeinek magyarázatát. E teória szerint az itáliai kulturális fejlődés kezdetben az Alpokon túlról jövő etnikai behatás függvénye; és akár a terramara-lakók népességének hullámát tekintették az átalakulás egyetlen hajtóerejének, akár – ahogy mások állították – a Duna-medencéből érkező más betörések követték utána egymást, és ezzel létrehozták a későbbi itáliai vaskori kultúrákat, mindenképpen úgy látszott, hogy a kultúra magasabb szintre emelkedésének folyamata északról kiindulva haladt dél felé. A terramarák népének nyomait felismerni vélték a félsziget különböző helyein is, egészen a Taranto melletti Scoglio del Tonnóig [Tonhal-szirt] (az észak-itáliai kultúrákéhoz hasonló régészeti leletek jelenléte alapján). Odáig mentek, hogy még Róma eredetét is ezzel hozták összefüggésbe; a négyzet alakú város, Róma sakktáblaszerű alaprajza a négy égtáj irányába futó egyenes utcákkal, és maga a Palatinus név is jó érvek tűnt, hogy az örök város alapítását a cölöpökön álló terramarák lakói leszármazottainak tulajdonítsák³. Így Romulus és Remus mítoszának helyébe a tudomány nevében a terramara-lakók mítosza lépett!

² Ld. W. Helbig, *Die Italiker in der Poebene* [Az itáliaiak a Pó-síkságon], 1879; L. Pigorini, *Le più antiche civiltà dell'Italia* [Itália legrégebbi kultúrái], *Bullettino di Paleontologia Italiana*, XXIX, 1903, 189 sk.

³ Hogy csak a legújabb munkákra szorítkozzunk, vö. E. Täubler, *Terremare und Rom* [Terramarák és Róma], 1926; V. Basanoff, *Pomerium Palatinum, Memorie dell' Accademia dei Lincei*, 1939. Terjedelmes kritikát ad róluk P. Barocelli, *Bullettino della Commissione archeol. comunale*, LXX, 1942, 131 sk.

A Pigorini-iskolával először csak elszigetelt felszólalásokban, majd egyre erélyesebben fordult szembe századunk első évtizedeiben különféle szakmájú tudósoknak egy csoportja; ezek (így például G. Sergi antropológus, a mediterrán faj elméletének felállítója és G. Patroni régész és paletnológus⁴) többé-kevésbé határozottan arra törekedtek, hogy újra kiemeljék az itáliai lakosság legrégibb rétegének és a helyi őskori kultúráknak a jelentőségét, szemben az északról jövő feltételezett hódítókéval. P. Orsi felfedezései Szicíliában, G. A. Colini és U. Rellini leletei Közép- és Dél-Olaszországban bebizonyították, hogy a bronzkori műveltség Itáliában, különösen a félszigeten és a szigeteken egyáltalán nem jelentett törést a megelőző újabb kőkorszakbeli és rézkori kultúrákhoz képest; hogy a kívülről származó, fejlődést jelentő elemek nagyrészen földközi-tengeri eredetűek voltak, és az i. e. második évezredben az Égei-tenger térségében virágzott krétai–mykénéi kultúra hatásának tulajdoníthatók; hogy a kulturális mozgalmak inkább dél-északi irányban haladtak; hogy a terramarákat aránylag korlátozott kiterjedésű és késői, helyi jelenségnek kell tekinteni. Így felborult a Pigorini-féle elmélet. A félsziget jellegzetes bronzkori kultúrája, amelyet Rellini ismert fel, és tanulmányozott alaposabban, először a polemikus értelmű „*terramaralakókön kívüli (extraterramaricola) kultúra*” elnevezést kapta, majd a ma már általánosan elfogadott „*appennini kultúra*” nevet; ez a kultúra olyan fontosnak és kiterjedtnek mutatkozott, hogy bizonyos értelemben az itáliai egység első megnyilvánulásának tekinthető; Rellini az italicusoknak tulajdonította⁵. De még mindig ott volt a nyelvi nehézség: az a tény, hogy az itáliai nyelvek az indoeurópai csoporthoz tartoztak, szárazföldi eredetre mutatott. A nyelvi szubsztrátumok (alaprétegek) G. I. Ascolitól származó elméletének érvényre jutása azonban időközben arra vezetett, hogy az itáliai nyelvek és különösen a latin szókincsében igen sok indoeurópai előtti földközi-tengeri elemet fedeztek fel⁶. Ez azt jelentette, hogy Itália régi lakosai nem merültek el teljesen az újonnan érkezettek között, így az előbbieknak határozottan hozzá kellett járulniuk Itália népi arculatának kialakulásához. Sőt a tudósok odáig mentek, hogy tagadták a betörések tényét vagy jelentőségét, amennyiben az indoeurópai nyelvek uralkodóvá válását csak kis csoportok beszivárgásának vagy politikai és kereskedelmi kapcsolatoknak tulajdonították, igazi népességcsere nélkül: Patroni ezt a „nyelvi erjedés” fogalmával fe-

⁴ G. Sergi, *Italia. Le origini. Antropologia, cultura e civiltà* [Itália. Eredete. Embertan, kultúra és műveltség], 1919; *Le prime e le più antiche civiltà* [Az első és legrégibb kultúrák], 1926; G. Patroni, *La preistoria (Storia politica d'Italia)* [Az őstörténet (Itália politikai története)], 1937¹, 1951².

⁵ U. Rellini, *Le origini della civiltà italica* [Az itáliai kultúra eredete], 1929; *La civiltà enea in Italia* [A rézkori kultúra Itáliában], *Bullettino di Paletnologia Italiana*, LII, 1933, 3 sk.

⁶ Vö. G. Devoto, *Storia della lingua di Roma* [Róma nyelvének története], 1940, 37 sk., 386 sk.

jezte ki⁷. Így a beözönléseknek és az északi hatásnak – mint az itáliai népesség eredetét meghatározó tényezőknek – az elméletéről reakcióként áttértek az ellenkezőjére: az italicusok viszonylagos helyi eredetének elméletére, a mediterrán kulturális elsőbbség nevében.

Mindkét elmélet képviselőinél előfordultak szélsőséges, vitázó jellegű és szenvedélyes vagy túlságosan is leegyszerűsített megfogalmazások. Éppen a legújabb leletek és kutatások bizonyítják, hogy az egyébként csak igen töredékesen ismert és állandó felülvizsgálásra szoruló régészeti adatokból sokkal összetettebb valóság bontakozik ki, mint ahogy az inváziós és a bennszülött-elmélet hívei elképzelték, és ezt a valóságot nehezen lehet előre felállított rekonstrukciós képletek keretei közé szorítani. A magyarázatot igényelő tények között első helyen áll éppen a hamvasztásos temetkezés rítusának eredete és elterjedése, amely Itáliában – mint Görögországban és a kontinentális Európában is – a bronzkorból a vaskorba való átmenet szakaszait jellemzi. Éppen széles körű elterjedése igen különböző kultúrájú és különböző népek által lakott területeken ellene szól annak, hogy ezt a jelenséget valamely népességmozgalomnak tulajdonítsuk, különösen, hogy leegyszerűsítve egyetlen nagy betörés következményeként fogjuk fel; mindamellett nem lehet eleve kizárni azt a lehetőséget, hogy az új vallási eszmék és szokások fokozatos átvételét esetről esetre és korlátozott területeken a népesség mozgásával kell kapcsolatba hozni. Még Patroni, az itáliai bennszülött eredet legfőbb hirdetője is elismerte, hogy a fél-sziget első hamvasztásos sírhelyeit, amelyeket „protovillanovaiaknak” [koravillanovaiak] nevezett el, kis bevándorlócsoporthoz kell tulajdonítani, amelyek az Adriai-tengeren át a dunai és balkáni vidékekről érkeztek; másrészt olyan történészek is, mint L. Pareti és olyan nyelvészek, mint G. Devoto hangoztatták a szoros összefüggést a hamvasztók és az italicusok között, bár csak a keleti italicusok legfrissebb hullámára, vagyis az umber-szabellék őseire korlátozva. A szárazföldről jövő betörések feltevése továbbra is széles körben hitelre talál a legújabb kutatásokban is, és most főleg a dunai és balkáni vidéket veszik számításba mint kiindulópontját. Új formában jelentkezett ez a felfogás, amikor kidolgozták az illyrek nagy protohistorikus terjeszkedésének elméletét (H. Pokorny, R. Pittioni); az illyrek terjeszkedését döntő tényezőnek tekintet-

⁷ G. Patroni, *L'indoeuropeizzazione dell'Italia* [Itália indoeurópaizálódása], Athenaeum, XVII, 1939, 213 sk.; *Espansioni e migrazioni* [Terjeszkedések és vándorlások], Archivio Glottologico Italiano, XXXII, 1940, 21 sk. A politikai befolyás elképzeléséről C. Julliannak az „indoeurópai birodalom”-ról alkotott elmélete alapján, vö. L. Homo, *L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain* [A korai Itália és a római imperializmus kezdetei], 1953², 58 sk.

ték nemcsak az adriai térség italicus népeinek (venetusok, apuliaiak) eredetében, hanem egyenesen az egész italicus ethnos [nép] kialakulásában is⁸.

Hogy a kérdést bonyolultabbá tegye, a nézeteknek és rekonstrukcióknak ebbe a játékába belekapcsolódik az etruszkok eredetének problémája is. Elválaszthatatlan összefüggést mutat az italicusok eredetének kérdésével, különösen ami a régészeti adatok értelmezését illeti. De ezt részletesebben majd a következő fejezetben tárgyaljuk.

Az etruszk nép története és műveltsége egy olyan Itáliába tartozik, amely attól a perctől kezdve, amelyre vonatkozólag az első írott dokumentumok és a történelmi hagyomány adatai felhasználhatók, egészen a Róma által végrehajtott egyesítésig, különféle etnikai, nyelvi és kulturális csoportosulások szerinti felosztást mutat; ezek többé-kevésbé megkülönböztethetők egymástól, és eltérnek nagyságukra és fejlődési fokukra nézve is. Ebben az értelemben a római kor előtti Itália története mélyen különbözik Görögországtól, amelyet egyetlen nép lakott, még ha ezen belül kisebb törzsek és tájnyelvek megkülönböztethetők is meg. A régi itáliai nemzetiségeknek önálló jellegük, fejlődésük, hagyományaik voltak, és ezek olyan mély nyomokat hagytak, hogy a római Itália Augustus által alkalmazott táji felosztásában is kifejeződtek (s legalább részben, egészen a mai tájegységekig folytatódtak)⁹.

Számunkra elsősorban az a fontos, hogy megpróbáljuk magunk elé képzelni az antik Itália világát kezdete, kialakulása pillanatában, ahogyan a régészeti és nyelvi adatokból megmutatkozik. Említettük a legfontosabb modern elmélete-

⁸ Ezekre a feltevésekre és általában az indoeurópaiak Itáliába jöveteléről alkotott legújabb véleményekre vonatkozólag ld. különösen: F. Matz, *Neue Jahrbücher für antike und deutsche Bildung*, I, 1938, 367 sk., II, 1939, 32 sk. és *Klio*, XXXV, 1942, 299 sk.; H. Krahe, *Die Indogermanisierung Griechenlands und Italiens* [Görögország és Itália indogermanizálódása], 1949; G. Devoto, *Gli antichi Italici* [Az ókori itáliaiak], 1951²; F. Altheim, *Römische Geschichte* [Róma története], I, 1951, 13 sk.; L. Pareti, *Storia di Roma* [Róma története], I, 1952, 63 sk.; P. Laviosa Zambotti, *Il Mediterraneo, l'Europa, l'Italia durante la preistoria* [A Földközi-tenger vidéke, Európa és Itália az őskorban], 1954; *Le origini della civiltà di Villanova* [A Villanova-kultúra kezdete] a *Civiltà del ferro* [Vaskori kultúra] c. kötetben 1960, 73 sk.; P. Bosch Gimpera, *El problema indoeuropeo* [Az indoeurópai probléma], 1960 (gazdag bibliográfiai adattárral).

⁹ A római kor előtti Itáliáról és népeiről általában ld.: J. Whatmough, *The Foundations of Roman Italy* [A római Itália alapjai], 1937; A. Furumark, *Det äldsta Italien* [A legrégebbi Itália], 1947; M. Pallottino, *Popolazioni storiche dell'Italia antica* [Az ókori Itália történelmi népei] a *Guida allo studio della civiltà romana antica* [Vezető az antik római kultúra tanulmányozásához] c. kötetben, 1952, 71–90 l.; L. Pareti, *Storia di Roma* [Róma története], I, 1952, 63 sk.; M. Pallottino az *Enciclopedia Universale dell'Arte*-ban [Egyetemes művészeti lexikon], V, 1961, az „Etrusco-italici centri” [Etruszk-itáliai települések] című alatti.

ket az itáliaiak eredetéről. Vizsgáljuk meg most tárgyilagosan az egyes bizonyítékokat, szem előtt tartva a legújabb kutatások eredményeit.

Az itáliai őskori kultúrák megoszlásának és egymásra következésének képe az újabb kőkortól (neolitik) kezdődően még távolról sem tekinthető teljesen és pontosan megrajzolt-nak, bár a L. Bernabò Brea vezette ásások a liguriai Arene Candide üregeiben és az Aeoli (Lipari)-szigeteken most már lehetővé teszik, hogy nagy fejlődési szakaszaikat biztos rétegtani alapokon felismerjük. A birtokunkban levő összes adat alapján a következő korszakok különböztethetők meg: 1/ korai neolitik korszak, amelynek jellemzője a mezolitik [középső kőkorszakbeli] hagyományú kőszerszámok továbbélése és a legrégebb cserépedények megjelenése benyomott díszítésekkel; 2/ középső neolitik, amelynek idején délen fejlett kultúrák virágzottak égei-tengeri és balkáni hatású festett és bekarcolt díszítésű kerámiával, északon pedig dunai kulturális áramlatok terjedtek el; ezeket négyyszögletes szájú edények és égetett agyagszobrocskák képviselték; 3/ késői neolitik, a sima kerámia általános elterjedésével (Diana- és Lagozza-stílus); 4/ rézkor (eneolitik) és a bronzkor első szakasza – amelyeket nem mindig és nem könnyen lehet megkülönböztetni; ezekben különböző táji jellegű kulturális áramlatok és horizontok ismerhetők fel, köztük kifejezetten égei-anatóliai hatású kultúrák, festett kerámiával Szicíliában (Serraferlicchio, Castelluccio stb.); kultúrák gömb alakú edényekkel és harci szekercékkel, amelyek Kelet-Európából kerültek a félszigetre (Rinaldone, Gaudio); nyugat-európai kultúrák hatásai, harang alakú edényekkel Szardínián, Nyugat-Szicíliában és Észak-Olaszországban (Remedello); az appennini kultúra kezdetei (Conelle di Arcevia, Gioia del Colle). Jellemzők erre a korszakra azok a temetkezések, ahol a zsugorított holttest mesterséges kis barlangokban és négyyszögletes ásott sírgödörökben, gödörsírokban (ún. fossa-sírokban) fekszik; 5/ érett bronzkor, amely megfelel az égei-tengeri késői bronzkornak, a mykénai kerámia elterjedésével Apuliában, Szicíliában, az Aeoli-szigeteken, párhuzamosan az appennini kultúra virágzásával, meander- és spirális mintájú bekarcolt kerámiával a félszigeten és a terramarák kezdetével Észak-Itáliában, ahol ezt a szakaszt jellemzően képviselik a tavak cölöpépítményei (a talán régebbi időben kezdődött Polada-kultúrától a Peschiera-kultúráig); 6/ késői bronzkor, amelyet a vaskorba való átmenet még pontosan el nem különíthető szakaszai követtek, késő-mykénai és szubmykénai hatásokkal és azoknak megkésített maradványaival a déli part menti településeken (Apulia, Észak-Pantalica kultúrája Szicíliában); a „szubappennin” műveltség kibontakozása a félszigeten és elterjedése az Aeoli-szigeteken (I. auson periódus) s észak felé; a terramarák teljes virágzása; ebben a korszakban, különösen utolsó szakaszában, elterjed a halottak égetése és agyagurnába temetése nemcsak Észak-Itáliában, hanem a félszigeten (Torre Castelluccia, Timmari, Pianello, tolfai hegyek stb.) és a szigeteken (Milazzo Szicíliában, Lipari, II. auson periódus) is, egy sajátos

jellegű kultúrával, amelyet „protovillanova” elnevezéssel illetnek; 7/ a szorosan vett vaskor kezdete, amelynek kibontakozása közvetlenül megelőzi, és végigkíséri Dél-Itália és Szicília első görög kolonizációját és a nagy történelmi települések létrejöttét Campaniában, Latiumban és Etruriában¹⁰.

Ezeknek a kulturális szakaszoknak – különösen a későbbieknek – időmegtámasztása történeti értékelésük szempontjából igen fontos; külön kutatásokra és élénk vitákra adott alkalmat a tudósok között. Az abszolút időrend meghatározása gyakorlatilag a mai napig csak közvetett érvekre támaszkodhatott, vagyis egy-egy keletről behozott tárgy megjelenésére, amely olyan régi történeti műveltségű országból származott, mint Egyiptom vagy időrendileg kevésbé bizonytalan kulturális környezetből, mint az Égei-tenger vidéke. Olykor a datálás csupán egyszerű párhuzamokon vagy áttételes következtetéseken alapult. Csak rövid ideje járult ezekhez az időmeghatározás egy közvetlen eszköze a C 14 radioaktivitásának mérésével; de ez még csak kísérleti fokon állónak tekinthető, és alkalmazása az itáliai őstörténet és protohistoria egyes szakaszai időrendjének megállapítására alig hogy megkezdődött¹¹. Ami bennünket érdekel, arra vonatkozólag biztosnak látszik az a meg-

¹⁰ Az őskorról és a kora történeti korról általában, ld. Piccola guida della preistoria italiana [Rövid vezető az itáliai őskorhoz], 1965²; az Arene Candide leleteinek rétegeire ld. L. Bernabò Brea, Gli scavi della caverna delle Arene Candide [Az Arene Candide barlang ásatásai], I, 1946; Sziciliáról és az Aeoli-szigetéről ld. L. Bernabò Brea, Sicily before the Greeks [Szicília a görögök előtt], 1957; L. Bernabò Brea, M. Cavalier, Civiltà preistoriche delle Isole Eolie e del territorio di Milazzo [Az Aeoli-szigetek és Milazzo térségének őskori kultúrái], Bullettino di Paletnologia Italiana, LXV (új sorozat X), 1956, 7 sk.; uők, Meligunis-Lipara, I, 1960. Az appennini kultúráról D. H. Trump, The Apennine Culture in Italy [Az appennini kultúra Itáliában], Proceedings of the Prehistoric Society for 1958, XXIV, 165 sk.; S. Puglisi, La civiltà appenninica [Az appennini kultúra], 1959. A terramarákról G. Säflund, Le terremare delle provincie di Modena, Reggio Emilia, Parma, Piacenza [Modena, Reggio E., Parma, Piacenza járásainak terramarái] (Acta Inst. Rom. Regni Sueciae, VII, 1939). A bronzból a vaskorba való átmeneti szakaszokról H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen [Adalékok az urnevezők korának kronológiájához az Alpoktól északra és délre], 1959; R. Peroni, Per una definizione dell'aspetto culturale „subappenninico” come fase cronologica a sé stante [A „szubappennin” kultúra mint önálló időrendi szakasz meghatározásához], Memorie dell'Accademia dei Lincei, VIII, 1959; a szakaszok időrendjéről M. Pallottino, Proposta di una classificazione e di una terminologia delle fasi culturali del bronzo e del ferro in Italia [Javaslat a bronz- és vaskor kulturális szakaszainak beosztására és terminológiájára Itáliában], Atti del VI Congresso Intern. Scienze Preistoriche e Protostoriche [A VI. Nemzetközi Tudományos őstörténeti és kora történeti kongresszus értekezései], II, 1965, 396 sk.

¹¹ Az első eredmények: E. Tongiorgi, A. Radmilli, G. Rinaldi Fornaca, G. Ferrara, Programma di datazioni con radiocarbonio delle culture italiane della preistoria recente [Tervezet a késő őstörténet itáliai kultúráinak időmeghatározására radiokarbonnal] (Laboratorio di Geologia Nucleare dell'Università di Pisa) [A pisai egyetem atomföldtani laboratóriuma], 1959; más időmeghatározások: G. Ferrara, G. Rinaldi Fornaca, E. Tongiorgi, Carbon-14 Dating in Pisa [Időmeghatározás karbon-14-gyel Pisában], II, Radiocarbon, III, 1961, 99 sk.

állapítás, hogy az itáliai bronzkor legérettebb szakaszai (az érett bronzkor és a késői bronzkor kezdete között) egykorúak a mykénéi kultúra III A és B szakaszával, amely kb. i. e. 1400 és 1200 közé tehető. Másrészt az első biztos dátumok a történelmi idők kezdetére vonatkozólag a legkorábbi görög településekből következethetők ki Ischia szigetén, Cumae-ban és Szicíliában; ezek párhuzamosak a vaskori kultúrák már előrehaladott szakaszával Etruriában (Villanova-kultúra), Campaniában és Szicíliában, a VIII. század közepétől kezdve. Az összes közbeeső időszakok keltezése még bizonytalan; a vélemények ingadoznak egyfelől a „korai időrend” között, amely az átmeneti kultúrákat összesűríti, és közel hozza a bronzkorhoz, a vaskor kezdetét pedig már az i. e. második évezred végére vagy az 1000 körüli időre teszi (O. Montelius, N. Åberg, G. v. Merhart), másfelől a „késői időrend” között, amely a szubappennin és protovillanova periódust egészen az i. e. 800 körüli évekig viszi le, és így megrövidíti a vaskor első szakaszainak időtartamát (G. Karo, J. Sundwall, M. Pallottino, H. Hencken stb.). Azt is feltételezték, hogy a protovillanova kulturális formák időbelileg egybeestek a korai Villanova-szakasszal (G. Säföund), sőt odáig mentek, hogy azt javasolták, szállítsuk le a Villanova kezdetét a VIII. század végének éveire (Å. Åkerström). Jelenleg néhány német tudós közbeeső megoldásra hajlik, és az átmeneti kultúrákból a vaskoriakba való áttérést az i. e. X. századra vagy az i. e. 900 körüli évekre teszi (F. Matz, G. Kossack, H. Müller-Karpe). A kérdést bonyolítja, hogy a nézetek különböznek az itáliai tényeknek a közép-európaiakhoz és Duna-vidékiekhez való viszonyáról; a német iskola, amelyet elsősorban Merhart képvisel, az úgynevezett „urnamezők” az Alpoktól északra és keletre virágzó kultúráinak elsőbbségét tartja döntő tényezőnek a bronzkorból a vaskorba való átmenetnél az i. e. második évezred utolsó századaiban; ezzel szemben más tudósok szerint az urnamező-kultúrák történetük nagy részében az itáliai vaskori kultúrák fejlődésének kései és periferikus kisugárzásai voltak¹².

Annak nehézsége, hogy a bronzkorból a vaskorba való átmenet szakaszai-ban az itáliai kulturális tényezőket elhelyezzük és keltezzük, az adatok csekély számán kívül talán éppen ezeknek az időknek a jellegében rejlik; ugyanis váltakozva kerültek uralomra bennük a régebbi életformák tovább élő maradványai és a megújulás friss áramlatai. A mykénéi tengeri hatalom összeomlása után, az i. e. XII. századtól kezdve a szubmykénéi, protogeo-metrikus és geometrikus korszakban, úgy látszik, csökkentek, vagy éppen teljesen megszűntek Itália kapcsolatai az Égei-tenger vidékével. Dél-Itáliában, Apulia part menti településein és Szicíliában az előzőleg virágzó

¹² Ezekről a problémákról ld. H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen* [Adalékok az urnamezők korának kronológiájához az Alpoktól északra és délre], 1959; M. Pallottino, *Sulla cronologia dell'età del bronzo finale e dell'età del ferro in Italia* [A bronzkor vége és a vaskor időrendje Itáliában], *Studi Etruschi*, XXVIII, 1960, 11 sk. (a korábbi irodalommal).

mykénéi hatású bronzkori kultúra hagyományai és némi, a keletről tengeri úton beszivárgó befolyás határozza meg a helyi kultúrák lassú fejlődését, amíg át nem alakulnak a vaskor geometrizáló formáivá; Kelet-Szicília hantolások temetkezésű necropolisai lehetőséget adnak, hogy nyomon kövessük ezt a fejlődést az „Észak-Pantalica”, „Cassibile-Dessucri” és „Dél-Pantalica” elnevezésű szakaszokon át (ez utóbbi érintkezik a történelmi görög betelepülés kezdetével). Úgy tűnik, hogy a szárazföldi Itáliában szintén többnyire a késő-bronzkori kultúra és szokások öröksége maradt az alapja a közösségek életének vagy legalábbis a hagyományokhoz legjobban ragaszkodóknak, olyan megnyilvánulási formákkal, amelyeket „szubappennin” vagy „auson” néven szoktak emlegetni (jellegzetesek például Közép-Itáliában a Cetona hegyi vagy az Orvieto környéki települések fejlett vonásai), valamint a terramarák utolsó szakaszaival. De ugyanekkor kezdenek feltűnni és többé-kevésbé sűrűn elterjedni hamvasztásos sírok is terrakotta hamvurnákkal, amelyek a szárazföldi Európa urnamezőinek azonos jelenségére emlékeztetnek; ezeket nemcsak az alpesi vidékeken és Észak-Olaszországban lehet megtalálni (Canegrate, Monza; Casinalbo, Crespellano, Reggio, Bovolone stb.), hanem a félszigeten és a szigeteken is. Hogy korai jelenséggel van dolgunk, azt mutatják számos esetben az urnáknak és a halott felszerelési tárgyainak formái, például a késő-mykénéi korra jellemző hegedűvonó típusú fibula [ruhatartó tű] megjelenése; minden bizonnyal még a bronzkor végéről való az apuliai Torre Castelluccia sírja. Függetlenül a szertartás újdonságától, a hamvasztás térhódítása kulturális vonatkozásában is számottevőnek látszik, minthogy párhuzamos egyes edényformáknak (mint a kettős kúp alakú urnáknak), a kerámia sajátos díszítőmintáinak és néhány olyan bronzformának az elterjedésével, amelyeket egyébként magukban álló kincsleletekben és egyes településeken is megtalálhatunk: úgyhogy ma, ha „protovillanova”-fázisról nem is, de kifejezett „protovillanova”-kultúráról beszélhetünk. Megerősítést nyert, és alapvetően fontos az a tény, hogy a protovillanova-jelenség egész Itáliára kiterjedt, az apuliai vidéktől (Timmari) és Szicíliától (Milazzo, Lipari) a félsziget tírren-tengeri oldaláig (Sasso és Allumiere a tolfai hegyeken, Palombara Sabina, Ponte S. Pietro Vulci mellett, Monte Argentario, Sticciano Grossetótól északra stb.), az adriai partvidékig (Pianello della Genga, Marche tartományban) és Észak-Olaszországig (Bismantova, Fontanella Mantovana), ahol általában megkülönböztethető a fentebb említett többi hamvasztásos temetőtől. Jellemző a protovillanova-kultúrára megnyilvánulásainak sajátos egyformasága még egymástól igen távol eső helyeken is; ez alighanem szoros és közvetlen kölcsönös kapcsolatokra utal. Úgy tűnik, hogy az etruszk területen a protovillanova-közösségek egészen a vaskor kezdetéig fennmaradtak, és bizonyos értelemben beleolvadtak a part menti nagy központok, vagyis a későbbi történelmi városok Villanova-kultúrájába.

Máshol, így Latiumban (Róma, albanói dombok), Umbriában (Terni), a Pó-síkságon (Este) a vaskori kultúra közvetlenül protovillanova jellegű kulturális típusokból fejlődik ki (ezekre célszerűnek látszik a kora-latiumi, kora-umbriai, kora-estei, kora-Golasecca elnevezést használni)¹³.

Az egyes területek kulturális csoportjainak határozottkülönbsége csak szorosan vett vaskori kultúra kezdetével mutatkozik meg. Az új korszak jele az új fém használatának elterjedése és az egyenes vonalú geometrikus díszítés általánossá válása; ez egybeesik a görög világ geometrikus művészetének virágzásával, az i. e. IX. századtól kezdve (ld. a térképet, 31. l.). Megkülönböztethetjük Szicília kultúráit, Calabria és Campania déli kultúráit, Apulia, Samnium, Picenum kultúráit, a latiumi kultúrát, Etruria és Emilia Villanova-kultúráját (rokon jelenségek csíráival Itália déli és adriai részén), északon pedig Este (Veneto), Golasecca (Lombardia, Piemonte) és Liguria kultúráját¹⁴. Mindezek a kultúrák hozzávetőlegesen két nagy térségre oszlanak; az egyikre a hantolások, a másikra a hamvasztásos temetkezés túlsúlya a jellemző; az elsőbe tartoznak Dél-Itália és az adriai területek, a másodikba Latium, Toscana, Umbria egy része és egész Észak-Itália. A két térség között egy közbeeső sáv fut északról délre Romagnától kezdve Umbrián keresztül egészen Latiumig. A temetkezési szertartásoknak ez a földrajzi elkülönülése is jelzi a vaskorban az előző szakaszok még cseppfolyós állapotban levő hagyományainak megszilárdulását és határozott formákba foglalódását.

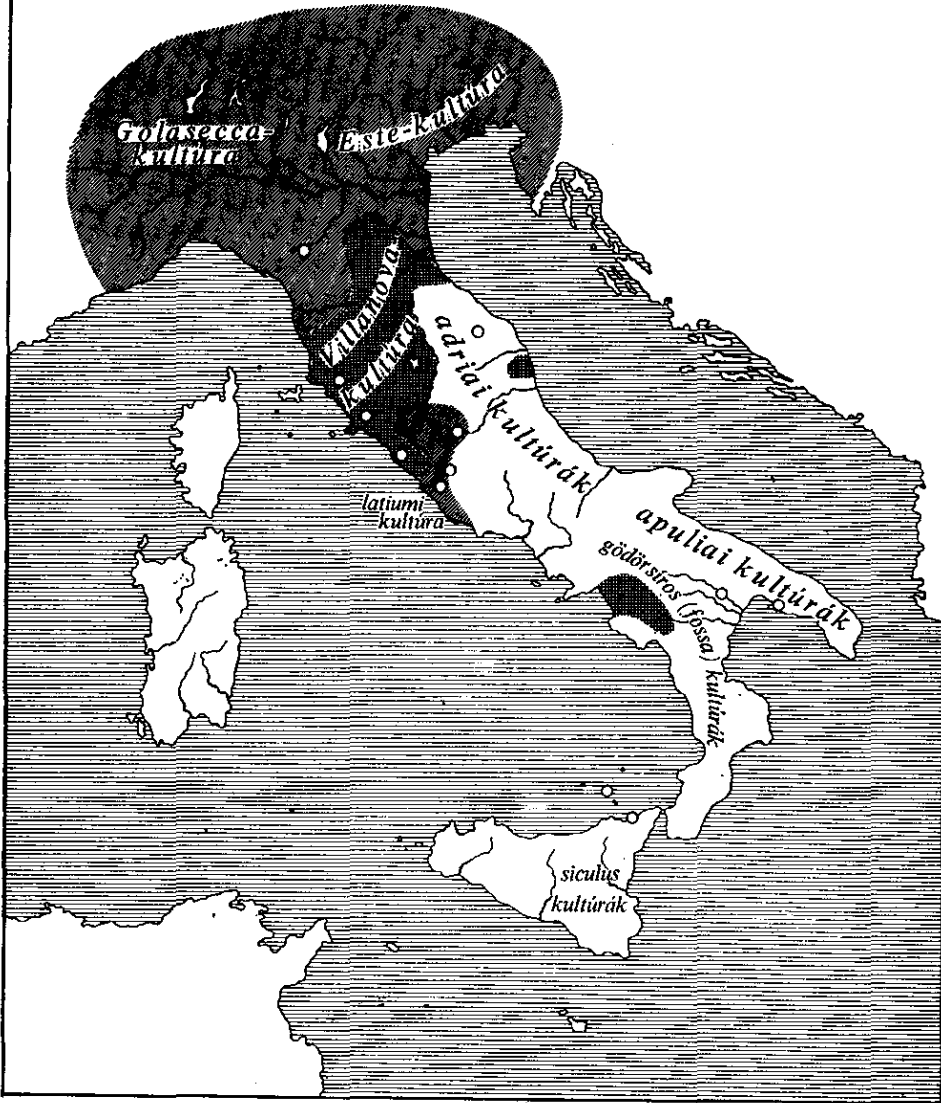
Szicília vaskori kultúráinak hordozói teljes bizonyossággal

¹³ A „kora-latiumi” és „kora-Golasecca” meghatározásokra vonatkozólag ld. M. Pallottino, *Le origini di Roma* [Róma eredete], *Archeologia Classica*, XII, 1960, 1 sk.; F. Rittatore, *Rivista di Scienze Preistoriche*, XV, 1960, 216 sk.

¹⁴ Az itáliai vaskori kultúrákról általában: F. v. Duhn, F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde* [Itáliai temetkezések], I, 1924, II, 1939; D. Randall-MacIver, *Villanovans and Early Etruscans* [Villanovaiak és korai etruszkok], 1924; *The Iron Age in Italy* [A vaskori Itáliában], 1927; F. Messerschmidt, *Bronzezeit und frühe Eisenzeit in Italien* [Bronzkor és korai vaskor Itáliában], 1935; U. Rellini és G. Säffund, *Studi Etruschi*, XII, 1939, 9 sk.; G. Kaschnitz-Weinberg, *Handbuch der Archäologie* [A régészet kézikönyve], II, 2, 1950, 364 sk.; *Civiltà del ferro. Studi pubblicati nella ricorrenza centenaria della scoperta di Villanova* [Vaskori kultúra. Tanulmányok Villanova felfedezésének százéves évfordulójára], 1960. Az újabb kutatásokról és leletekről ld. még a *Bullettino di Paletnologia Italiana*, a *Rivista di Scienze Preistoriche* és a *Studi Etruschi* c. folyóiratok cikkeit és beszámolóit. A Villanova-kultúra megjelenéséről Fermóban, Marche tartományban és Salerno vidékén vö. G. Annibaldi, *Bullettino di Paletnologia Italiana*, X (LXV), 1956, 229 sk.; C. P. Sestieri, *Studi Etruschi*, XXVIII, 1960, 73 sk.; *Mostra della Preistoria e della Protostoria nel Salernitano*, *Catalogo* [Az őskor és a kora-történeti kor Salerno vidékén c. kiállítás katalógusa], Salerno, 1962; *Archäologische Forschungen in Lukanien* [Régészeti kutatások Lucaniában], I: K. Kilian, *Untersuchungen zu früheisenzeitlichen Gräbern aus dem Vallo di Diano* [Tanulmányok a Vallo di Diano kora-vaskori sírjairól], 1964; B. D'Agostino, *Studi Etruschi*, XXXIII, 1965, 671 sk.

a bennszülött siculusok (a sziget keleti részén, ahol kitűnően tanúsítják jelenlétüket többek között Pantalica és Finocchito necropolisai, amelyek két egymás utáni szakaszt képviselnek a IX. és VII. század között) és sicanusok (nyugaton, így Cannatellóban, Agrigento mellett), akik a görög település előtti időszakban és azzal egyidőben éltek. Délnyugat-Itáliában (Canale Locri mellett, Torre Galli Calabriában, a Sarno völgye és a praehellén Cumae sírjai Campaniában stb.) lényegében a régi bennszülött hagyományokból sarjadzik ki a „fossa-kultúra” elnevezésű hantolásos temetkezésű kultúra; de ma már felismerhetők ezeken a területeken bizonyos eltérő vonások is, amelyek arra mutatnak, hogy kulturálisan nem teljesen egyöntetűek; ilyen vonás például a Salerno környéki hamvasztásos „Villanova”-sírok csoportja, az Apuliából jövő kerámia hatásának áramlatai stb. Mindez ma még nehezzé teszi annak megállapítását, hogy az egyes régészeti jelenségek közül mi tulajdonítható pontosan az antik hagyomány szerint ezeken a vidékeken élt különböző helyi népekségeknek (siculusok, italusok, morgetek, oenotriaiak, ausonok, opicusok stb.). Azonos alapra építve fejleszti ki Apulia, egy kicsit megkésve, a maga sajátos kultúráját, amelynek fő jellemzője a festett geometrikus kerámia; ennek a kultúrának az élete mélyen benyúlt a történelmi időkbe, és jellegzetes tulajdona volt az apuliaiaknak (vagy iapyxoknak) és salentumiaknak, akiket egyébként (északról délre haladva) a daunusok, a peucetiusok és messapusok népcsoportjaira lehet felosztani. Az apuliai kultúrák másrészt többé-kevésbé szorosan kapcsolódnak a vaskor egyéb megnyilvánulásaihoz az Adria itáliai és illyriai partvidékén; ezek között az Appennini-félszigeten a legrégibb, legértékesebb, legjellegzetesebb darabokat Picenum területének hantolásos temetőiből ismerjük (Novilara Pesaro mellett, Numana, Pitino San Severino mellett, Fabriano, Belmonte Piceno, Ascoli stb.), megint másokat Samnium partvidékén és belsőbb területein (Alfedena, Castrano stb.) tártak fel; ezek a szabell törzshöz tartozó italicusok alkotásai. Az adriai vaskori kultúrák hatalmas ciklusa mélyen behatolt a félsziget közepe felé, és hatása eljutott egészen Umbriáig (Terni), a faliszkok földjéig, Sabinumig, Latiumig (Tivoli). A latiumi kultúra hordozói kezdetben a hamvasztásos temetkezés szigorú követői – ezek az albanói dombok és Róma régi latinjai –, de kultúrájuk rokonságot mutat nemcsak a Tiberisen túli Villanova-, hanem a fossa-sírok déli kultúrájával is; jellegzetes emléktípus a kunyhó alakú hamvurna. Észak-Itáliában az estei kultúra, amit főleg az estei sírok képviselnek, világosan felismerhető szálakkal kapcsolódik az emiliei Villanova-kultúrához, másrészt rokonságban áll az adriai, alpesi és dunai térséggel, de eredeti vonásokat és szerves fejlődést mutat, amely a vaskor kezdetétől egészen a római hódítás idejéig nyúlik; a venetusok népének kultúrája ez. Nem ilyen homogén és tarkább a Pó vidékének, a szubalpin tájnak s az Alpok középső és nyugati területeinek kulturális képe; előfordulnak itt hamvasztásos és hantolásos sírok is olyan tárgyakkal, amelyek

A VASKOR ITÁLIAI KULTÚRÁI

A fehérén hagyott részek a hantolások temetkezési zónákat jelzik. A vonalkázott részek a hamvasztás elterjedését mutatják (hálózva a Villanova-kultúra területe). A karikák a legfontosabb kora-villanova temetőket jelzik a Pótól délre

részen az estei és a Villanova-világ tárgyait emlékeztetnek; ez a kultúra a Varese melletti Golaseccáról kapta a nevét (más jellegzetes leletei Ca' Mortában Como mellett, Sesto Calendében, Castelletto Ticinóban, stb. kerültek elő). Egy ligur partvidéki változatát mutatja a Chiavariban most feltárt hamvasztásos sír.

De a minket legközvetlenebbül érdeklő jelenség – különben tárgyilagosan nézve is ez a legjelentősebb az itáliai vaskorban kiterjedését, emlékanyagának gazdagságát és termékeny fejlődését tekintve – a Villanovának nevezett kultúra (a bolognai járáshoz tartozó Villanováról, ahol ennek a kultúrának első leleteit felfedezték). Térben és időben számos változatot mutat; legjellemzőbb vonásait a hamvasztásos sírokban találjuk meg, ahol a hamvak nagy, kettős kúp alakú fekete impasto (durván iszapolt agyag) urnákban vannak elhelyezve, az urnákat bekarcolt geometrikus minták díszítik; rendszeren csak egy vagy törött fülük van, fedelük pedig csésze (esetleg sisak vagy ennek utánzata). Ma a Villanova-kultúra következő helyi egységeit különböztetjük meg: 1/ a tirrén-tengeri Villanovát, amely Etruria egész területén elterjedt, és anyaga a későbbi idők legfontosabb történelmi városainak helyén levő nagy necropolisokból került elő, főleg a partvidéki sáv városaiból (Veii, Caere, Tarquinia, Vulci, Vetulonia, Populonia); itt különösen gazdag és fejlett vonásokkal jelentkezik, a hamvurnákat sisak fedi, s a latiumiakhoz hasonló kunyhó alakú urnák is előfordulnak stb.; 2/ az emiliei Villanovát, amelyet különösen a nagy bolognai sírok képviselnek; 3/ egy romagnai sejtet, amelynek Verucchióban és San Martinóban vannak emlékei, sisakos urnafedelekkkel, mint a tirrén területen; 4/ egy picenumi sejtet, amelyet a közelmúltban fedeztek fel Fermóban, Marche tartományban, és egyelőre elszigetelten áll; 5/ a campaniai-lucaniai térség déli Villanova-sejtjeit, különös tekintettel a salernói járás sírjaira, amelyeket a Salerno melletti Pontecagnanóban, az ókori Paestum melletti Capodifiumében és főleg Sala Consilínában, a Tanagro völgyében találtak; újabban ennek a kultúrának néhány nyoma bukkan fel a szorosan vett Campaniában, Capuában is; ezek a leletek, amelyek területileg távol vannak az etruszk térségtől, bizonyos vonásaikban különböznek az etrusiai Villanovától, így többek között a „fossa-sírok” kultúrájára jellemző elemek szép számú előfordulásában. Etruriában és Bolognában a Villanova-kultúra fokozatos fejlődése figyelhető meg; a jelek szerint ez különösen felgyorsult az etrusiai partvidéken; itt megszakítás nélkül folytatódik az orientalizáló kultúra teljes kibontakozásáig, amely az etruszk nép történetében a legnagyobb virágzás korának kezdetét jelenti. A következő szakaszok egymásutánját figyelhetjük meg: 1/ jellegzetes Villanova-korszak, szinte kizárólagos hamvasztással; 2/ fejlett Villanova, hamvasztással és hantolással; jellemzője a művészi fémművesség rohamos fejlődése és a Dél-Itáliában kezdődő görög gyarmatosítás hatása, így például a festett kerámia megjelenése (ez az i. e. VIII. század közepe és a VII. század eleje közti időszakra tehető); 3/ orientalizáló szakasz a hantolás túlsúlyával Dél-Etruriában, monumentális sírokkal, nagyszámú értékes sírmel-

léklett, keleti műtárgyak behozatalával és utánzásával (VII. század); 4/ késő-orientalizáló szakasz, a korinthusi kerámia elterjedésének idején, átmenetként a VI. század archaikus etruszk kultúrájába¹⁵. Ez a fejlődéssor kevésbé tisztán kivehetőnek és lassúbbnak mutatkozik Etruria belsejében. Bolognában a hamvasztásos Villanova-kultúra tovább tart a Sàvena-San Vitale, Benacci I, Benacci II és Arnoaldi szakaszokban is; ezek hozzávetőlegesen egykorúak az említett négy tírren szakasszal. Mindamellet a VII. századtól kezdve, többé-kevésbé észrevehetően, orientalizáló hatások terjednek el Észak-Itália és az Adriai-tenger vidékének vaskori műveltségeiben is, míg a másik irányban a jellegzetesen orientalizáló etruszk kultúra jelenik meg Latiumban (Palestrina), és észlelhető még délebbre is (Pontecagnano).

Miután felvázoltuk a régészet nyújtotta képet, térjünk át a nyelvészeti adatok megvizsgálására, azoknak a kutatásoknak alapján, amelyeket a legutóbbi évtizedekben eredményesen folytattak olyan tudósok, mint F. Ribezzo, P. Kretschmer, B. Terracini, C. Battisti, G. Devoto, V. Pisani, E. Vetter, H. Krahe, U. Schmoll stb. Igen tökéletlen forrásaink csaknem kizárólag az itáliai praelatin nyelvekre vonatkozó kisszámú fennmaradt feliratos anyagból állnak, ezekhez csupán néhány „glossza” (szómagyarázat) járul, amelyeket az antik irodalmi hagyomány tartott fenn. Ebben a helyzetben már az is nehéz, hogy, ha csak részlegesen is, megpróbáljuk rekonstruálni ezeknek a nyelveknek a szerkezetét, néha még az is, hogy felismerjük, és megkülönböztessük őket egymástól, vagy képet alkossunk elterjedésükről és élettartamukról. Még sokkal bonyolultabbnak és bizonytalanabbnak mutatkoznak azok a kutatások, amelyek eredetük, rokonsági viszonyaik és kölcsönhatásaik, valamint más nyelvterületekkel való kapcsolataik megismerésére irányulnak, egyszerűen arra, hogy a történelmi kor forrásanyagán keresztül visszamenjünk Itália nyelvészeti „protohistoriájáig” és „őskoráig”. Az ilyen kutatásokhoz hiányzik az ősrégészetéhez hasonló közvetlen korabeli dokumentációs anyag. Még a helynévkutatás, vagyis a nyelvek változásain túl is tartósan megőrződött helynevek összegyűjtése és tanulmányozása is csak nagyon korlátozott mértékben és bizonytalanul szolgálhat a megismerés forrásaként történelem előtti nyelvi állapotokra és szakaszokra, mivel nehéz megállapítani e nevek eredetének időpontját és különösen eredeti jelentésüket.

Mindez azonban nem akadályozott meg néhány olasz kutatót, főleg nyelvészt (Ribezzo, A. Trombetti, Devoto, V. Bertoldi, G. Alessio) abban, hogy az utóbbi évtizedekben elmélyítsék Itália indoeurópai előtti nyelvi szubsztrátumára vagy szubsztrátumaira, vagy, ahogy általános és bevett kifejezéssel nevezik, a „mediterrán” nyelvekre vonatkozó

¹⁵ Vö. M. Pallottino, *Sulle facies culturali archaiche dell'Etruria* [Etruria archaikus kori kulturális arculatairól], *Studi Etruschi*, XIII, 1939, 85 sk.

kutatásaikat, mivel úgy látszik, hogy fennmaradt emlékeik beleilleszkednek az emlékek egy sokkal tágabb körébe, amely Elő-Ázsiától és az Égei-tengertől (ezért talán helyesebb volna „praehellén”, hellén előtti nyelvi szubsztrátumról beszélni) Nyugat-Európáig terjed¹⁶. Ezek a tanulmányok elsősorban éppen a helynévkutatásra támaszkodnak, továbbá a latin és görög szókincsben, valamint a földközi-tengeri térség más indoeurópai nyelveiben, sőt a modern nyelv-járásokban található nem indoeurópai szavak gyűjtésére, amelyekben ősrégi helyi tájnyelvek maradványait ismerték fel (különösen földrajzi alakulatok, növények, állatok neveiben, szakkifejezésekben stb.). Természetesen megkísérlik az összehasonlítást is azokkal a feliratos anyag révén dokumentált történelmi nyelvekkel, amelyekről feltételezik, hogy egészükben vagy részben indoeurópai előtti szubsztrátumok továbbélését jelentik, mint az etruszk nyelv esetében is. Bár az ilyen kényes – az elvont rekonstrukciók világában mozgó és végső fokon még saját hiteles módszertannal nem rendelkező – kutatás eredményei ködösek és ingatagok, bizonyítottan lehet venni legalább azt az alapvető jelentőségű ténytet, hogy Itáliában volt egy, az indoeurópai nyelvek elterjedését megelőző idő-szak, amikor egészen más szerkezetű nyelveket beszéltek; ezek részben más Földközi-tenger melléki és európai területek nyelvi alaprétegeivel álltak rokonságban. Sokkal nehezebb megállapítani, vajon ezek a nyelvek különböző csoportokhoz tartoztak-e, hogy egyik a másikra épült-e, és ha igen, mi módon; hogy területileg miként oszlottak meg, és hogy voltak-e közöttük egységes képződmények; hogy meddig tartott fennállásuk, és hogyan lehet felfogni kapcsolataikat az indoeurópai nyelvekkel.

Az általánosan elfogadott „praeindoeurópai” (indoeurópai előtti) fogalmát a továbbiakban módosították, vagy kiegészítették egyfelől a „protoindoeurópai” (kora-indoeurópai) fogalmával; ezen az indoeurópaiktól különböző, bár az eredeti rokonság körén nem túlmenően különböző nyelvet értettek (Kretschmer), másfelől a „periindoeurópai” (indoeurópai körüli) kifejezéssel, amely a marginális kapcsolatok jelenségeit jelöli földközi-tengeri és indoeurópai nyelvek között (Devoto)¹⁷; ezek a kritikai megnyilvánulások enyhíteni igyekeznek egy „földközi-tengeri” és egy indoeurópai nyelvi világnak – egyébként csak elméleti és hipotetikus – szembeállítását. Trombetti feltételezte egy régebbi

¹⁶ Ld. ezekről a kutatásokról összefoglalóan: B. Gerola, *Substrato mediterraneo e latino* [Földközi-tengeri és latin alapréteg], Studi Etruschi, XVI, 1942, 345 sk.; P. Kretschmer, *Glotta*, XXVIII, 1940, 231 sk.; XXX, 1943, 84 sk.; F. Ribezzo, *Sulla originaria unità linguistica e culturale dell'Europa mediterranea* [A földközi-tengeri Európa eredeti nyelvi és kulturális egységről], Atti del I Congresso Intern. di Preistoria e Protostoria Mediterranea [Az I. nemzetk. földközi-tengeri őstörténeti és kora-történeti kongresszus értekezései] (1950), 1952, 185 sk.; G. Devoto, *Le fasi della linguistica mediterranea* [A földközi-tengeri nyelvészeti szakaszai], Studi Etruschi, XXIII, 1954, 217 sk. és XXIX, 1961, 175 sk.; C. Battisti, *Sostrati e parastrati nell'Italia preistorica* [Alaprétegek és párhuzamos rétegek az őskori Itáliában], 1959; J. Hubschmid, *Mediterranean Substrate* [Földközi-tengeri alapréteg], 1960.

¹⁷ Studi Etruschi, XVII, 1943, 359 sk.; XVIII, 1944, 187 sk.; XXXI, 1963, 93 sk.

nyelvi réteg létezését, amelyet ő, legkésőbbi fennmaradt maradványai alapján „baszk-kaukázusi”-nak nevezett, és egy újabb réteget, amit „égei-ázsiai”-ként jelölt meg. Az első, amelyet ma hispano-kaukázusinak is mondanak, az elmélet hívei szerint egészen a történelmi időkig nem hagyott máshol észlelhető nyomot itáliai területen, mint Szardínián; itt a kutatók ma már egyhangú véleménye szerint a római hódítás előtt egy, a pireneusi baszk nyelvvel távoli rokonságban álló nyelvet beszéltek (írott emlékei nincsenek, de felismerhető meglehetősen sűrű helynévtörténeti adatok segítségével, amelyek még ma is furcsa eredetiséget adnak Szardínia földrajzi neveinek)¹⁸. Erre a nyelvi rétegre valóban alkalmazni lehetne a praecindoeurópai megjelölést a szó sajátos és teljes értelmében. Ami az „égei-ázsiai” réteget illeti, gyakorlatilag mindazon tényező összességét jelenti, amelyek az itáliai félsziget nyelvi szubsztrátumát és némely történelmi nyelvtípusát (így az etruszkot) az Égei-tenger vidékének hellén előtti szubsztrátumával és Kisázsia nyelveivel való kapcsolataiban jellemzik. Ezt a jelenséget pontosabban lehet úgy érteni – s voltak is, akik így értették – mint közös elemek ősrégi átterjedését az égei térségből az itáliaiba, a Ribezzo-féle „tirrén” egység értelmében; vagy fel lehet fogni mint a dunai-balkáni térségből származó őskori nyelvi hullám – Kretschmer kifejezésével „pelaszg” vagy „raeto-tirrén” elemek – behatolását a két térségbe; s úgy is lehet értelmezni, mint történelem előtti betörések vagy beszivárgások eredményét (például az etruszkok feltételezett Kisázsiaiából való bevándorlásának értelmében). Ezek a tények már többé-kevésbé távoli összefüggéseket mutatnak az indoeurópai nyelvekkel. Másrészt viszont, úgy tűnik, nem adnak kimerítő magyarázatot az itáliai nyelv őstörténetének minden vonatkozására.

Felmerült a kérdés másfajta megközelítése is, a nyelvi jelenségek terület szerinti osztályozása alapján. Beszéltek „ibériai”, „líbiai”, „liguriai”, „tirrén” térségről stb., de ezek meglehetősen légből kapott fogalmak. Valójában csak olyan jelenségek léteznek, amelyek alapján részleges kapcsolatokra gondolhatunk egyes vidékek, például Liguria és Szicília között (de ez túl kevés ahhoz, hogy sicano-ligur egységre következtessünk belőle) vagy a Keleti-Alpok raetiai területe és az itáliai félsziget között (ebből eredt a „raeto-tirrén” csoport gondolata); vannak továbbá egyes alakváltozatok, amelyek – úgy látszik – elsősorban bizonyos irányokban és bizonyos vidékeken terjedtek el; így például az ismert földközi-tengeri *pala* [gömbölyűség] kifejezés sűrűn szerepel az Alpok és a félsziget helyneveiben (és bekerült a latin szókincsbe is a *palatum* szóval); a liguriai és szárd térségben *bal-*, a Keleti-Alpokban és a félszigeten (valamint a történeti etruszk nyelvben) pedig *fal-* változatával szerepel.

Az indoeurópai nyelvek eredetének, itáliai behatolásának és fejlődésének, valamint kölcsönös kapcsolatainak és a nyelvi szubsztrátumokhoz

¹⁸ Vö. M. Pallottino, *La Sardegna nuragica* [A nuraghe-kori Szardínia], 1950, 22 sk.; J. Hubschmid, *Sardische Studien* [Szárd tanulmányok], 1953.

való viszonyának kérdése a múltban is és ma is lázas kutatások és szenvedélyes viták tárgya a tudósok körében; mindazonáltal több pontja továbbra is homályos, és egyelőre pusztán sejtéseket enged meg¹⁹. Ennek a folyamatnak lezárulását Itália nyelvi elrendeződése jelenti a történelmi idők kezdetén, vagyis amikor az írás általánossá kezd válni, az i. e. VII. és V. század között. Itália nyelveinek helyzete ebben az időben nagyjából a következő²⁰. Szicíliában – figyelmen kívül hagyva a gyarmatosítás nyelveit, a görögöt és a föníciait – a sziget nyugati részén, ahol a hagyomány szerint ibériai vagy liguriai eredetű sicanusok és a feltételezés szerint Keletről jött elymusok laktak – nem indoeurópai vagy nem világosan indoeurópaiként meghatározható nyelvek szórványos nyomait találjuk; a keleti részen a *siculusok* nyelve viszont teljes bizonyossággal indoeurópai volt; elég közel állt a latinhoz, de rokonságot mutatott a kelet-itáliaival és az, adriai nyelvekkel is²¹. Délnyugat-Itália őslakosságának nyelvi helyzete, a mai Calabriától Campaniáig (italusok, siculusok, oenotriaiak, morgetek, ausonok, opicusok stb.), ha nem tekintjük a legújabb kelet-itáliai nyelven írott feliratos emlékeket, gyakorlatilag még mindig ismeretlen, bár megpróbálták kimutatni – de meglehetősen ingatag alapokon –, hogy a Tirrén-tenger partvidéke mentén egy sor régi indoeurópai nyelvjárás létezett, és ezeket egyrészt a siculus nyelvhez, másrészt a *latinhoz* lehet kapcsolni²². Ez utóbbi eredetileg nem nagyon széles övezetre terjedt ki; tudomásunk szerint csak a régi Latiumra az albanói dombok körül és a Tiberistől nyugatra a faliszkok földjére (a faliszkok nyelve fokozatosan a tájnyelvi változat jellegét öltötte fel, umber-szabell és etruszk hatásokkal)²³. Délkelet-Itáliában az apuliai-salentiniai általában *messapui* nevezett nyelve indoeurópai volt, itáliai és

¹⁹ Vö. a legújabb munkák közül H. Krahe, *Die Indogermanisierung Griechenlands und Italiens* [Görögország és Itália indogermanizálódása], 1949; G. Devoto, *Gli antichi Italici* [Az ókori italicusok], 1951², 41 sk.; H. Krahe, *Sprache und Vorzeit* [Nyelv és őskor], 1954; H. Hencken, *Indo-European Languages and Archaeology* [Indoeurópai nyelvek és régészet], *American Anthropologist*, LVII, 1955, 84. sz.; V. Pisani, *Le lingue indoeuropee in Grecia e in Italia* [Az indoeurópai nyelvek Görögországban és Itáliában], *Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere* LXXXIX, 1956, 1 sk. Vö. még G. Devoto, *Scritti minori* [Kisebb tanulmányok], I, 1958; V. Pisani, *Saggi di linguistica storica* [Történeti nyelvészeti tanulmányok], 1959; C. Battisti, *Sostrati e parastrati nell'Italia preistorica* [Alaprétegek és párhuzamos rétegek az őskori Itáliában], 1959.

²⁰ Vö. J. Whatmough, *The Foundations of Roman Italy* [A római kori Itália alapjai], 1937; V. Pisani, *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino* [Az ókori Itália nyelvei a latinon kívül], 1964². Az ezután következő egyes jegyzetekben csak azokat a műveket említjük, amelyek ezekben a kézikönyvekben nem szerepelnek, vagy nagyobb fontosságú különleges utalásokat tartalmaznak.

²¹ U. Schmoll, *Die vorgriechischen Sprachen Siziliens* [Szicília görög előtti nyelvei], 1958; G. Devoto, *Sicula e protolatino* [Siculus és protolatin], *Studi Etruschi*, XXVII, 1959, 141 sk.

²² A felfedezés F. Ribezztől ered (*Rivista Indo-greco-italica*, XVI, 1932, 29 sk.; XX, 1936, 222. l. stb.), de Devoto és más kutatók is elfogadták.

²³ R. L. Palmer, *The Latin Language* [A latin nyelv], 1955.

illyr-balkáni kapcsolatokkal²⁴. A félsziget szívében, igen nagy területen, az appennini hegyhát mentén Umbriától le Lucaniáig, különböző nevű, sorsú és műveltségű népek éltek; ezek valamennyien egy indoeurópai eredetű, de a latintól elütő nyelvcsoporthoz tartoztak, amelyet oszk-umbernek vagy *u m b e r - s z a b e l l* nek, másként pedig kelet-itáliainak neveznek (olykor egyszerűen „itáliainak”, szűkebb értelemben használva e kifejezést, ami azonban félreértésekre ad alkalmat); a történelmi időkben messzire elterjedtek a tirrén-tengeri oldalon és Dél-Itáliában is; tájnyelveik között megkülönböztethetők északon az umber, középpütt a szabellnek nevezett dialektusok, délen az oszk vagy *samnis*²⁵. Az adriai oldalon, különösen Picenumban megtalálhatók egy „*d é l - p i c e n u m i*” vagy protoszabell elnevezésű nyelvjárás nyomai; ennek hovatartozása vitás, de ma sok szakember hajlamos a kelet-itáliai nyelvekhez sorolni. Egy más, még kevésbé ismert és minden bizonnyal eltérő nyelvjárást, az úgynevezett „*é s z a k - p i c e n u m i t*” beszélték Marche északi szélén, Pesaro környékén²⁶. Közép-Itália tirrén-tengeri vidéke alkotja az *etruszk nyelv* eredeti elterjedésének széles területét; később az etruszk fokozatosan és többé-kevésbé tartósan továbbterjedt Észak-Itáliába, Latiumba és Campaniába; ez a nyelv, amelynek sajátosságairól és eredetéről természetesen kellő részletességgel beszélünk majd a maga helyén, a legjobb történelmi forrásanyaga egy lényegében nem indoeurópai nyelvi hagyatéknak (vagy legalábbis egy olyanak, amely nem mutatja az indoeurópai nyelvek jellegzetes szerkezetét), amelyről tudomásunk van Itáliában és a Földközi-tenger középső részén. Viszont igen keveset tudunk Észak-Itália és az Alpok vidékeinek helyi kelta és római előtti nyelveiről; a táj nyugati szakaszán a *ligurok nyelv* járásai – amelyek feltehetően az Alpokon túlra, Dél-Franciaországba is áttértek – és különösen a lepointi, amelyet egy csoport, a lombard tavak vidékén és az Ossola völgyében talált felirat tett ismertté, arra látszanak mutatni, hogy itt indoeurópai elemek rakódtak le egy praeindoeurópai nyelvi alapra; keletebbre pedig, a Raeti-Alpok és az Adige vidékén a többé-kevésbé hagyományos „*r a e t i a i*” elnevezésű tájnyelv nyomai fedezhetők fel; valószínűleg ez is praeindoeurópai, némi rokonságot mutat az etruszkkal, továbbá indoeurópai hatásokat²⁷. Végül Észak-Itália legkeletibb csücskében, az Adigétől keletre, a *venetuso* k nyelvét beszélték; ez nyilvánvalóan indoeurópai, de alapjában különböző mind

²⁴ O. Parlangeli, *Studi messapici* [Messapus tanulmányok], 1960; H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier*, II [Az illyrek nyelve] (C. De Simone, J. Untermann), 1964.

²⁵ E. Vetter, *Handbuch der italischen Dialekte* [Az itáliai dialektusok kézikönyve], I, 1953; G. Bottiglioni, *Manuale dei dialetti italiani* [Az itáliai dialektusok kézikönyve], 1954; A. De Franciscis, O. Parlangeli, *Gli Italici del Bruzio nei documenti epigrafici* [A bruttiumi itáliaiak a feliratos emlékeken], 1960.

²⁶ Ezt lényegében a novilarai sztíle képviseli; ld. erre vonatkozólag G. Camporeale, G. Giacomelli az *I Piceni e la civiltà etrusco-italica* [A picenumiak és az etruszk-itáliai kultúra] c. kötetben 93 sk.; M. Durante, *Ricerche linguistiche* [Nyelvészeti kutatások], V, 1963, 65 sk.

²⁷ Vö. Kretschmer, *Glotta*, XXX, 1943, 168 sk.

a latintól és a kelet-itáliaitól, mind pedig a messapustól²⁸. A kelta nyelvek behatolása Észak- és Közép-Itáliába a történelmi kor kezdeténél későbbi időre esik.

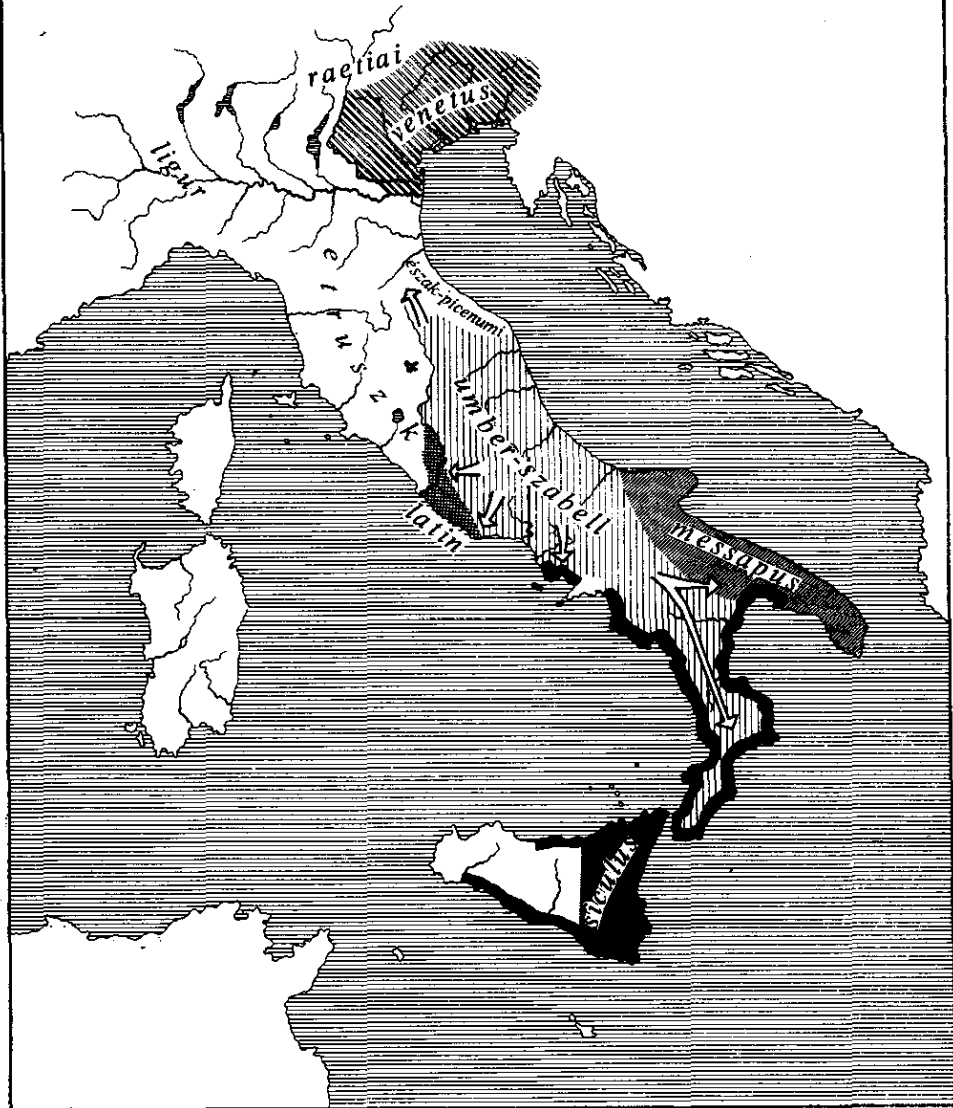
Látnivaló, hogy végtelenül bonyolult helyzettel állunk szemben: egymástól mélységesen különböző népek és nyelvek valóságos mozaikjával. Ugyancsak messze vagyunk a régi tudósoknak az „itáliai” egységről vallott egyszerűsített elképzelésétől, annál is inkább, mert már jó ideje túlhaladott az az elmélet, hogy az egyes itáliai indoeurópai nyelvek (a latin, az umber-szabell, a venetus stb.) egy feltételezett „közös itáliai” törzsből fakadnak, mint annak dialektusszerű szétágazásai. Ma már tudjuk, hogy legfeljebb egyikük-másikuk közeledett egymáshoz az idők folyamán a protohistoriai és a történelmi korban az egyes nyelveket beszélő népek szomszédsága és együttélése eredményeként. A helyzetkép teljesen más, mint amit Görögország nyújt ugyanebben az időszakban, lényegében egységes nyelvi képpel, amelyet csak a tájnyelvi változatok tarkítanak.

Alapvető fontosságú az a tény, hogy egyidőben léteztek bizonyos indoeurópai eredetű és más, nem indoeurópai vagy indoeurópai elemektől csak részben befolyásolt nyelvek. Ez azt mutatja, hogy Itália indoeurópaizálódásának folyamata – legalábbis nagy vonalakban – még tartott a történelmi időkben; csak az i. e. I. évezred végén fejeződött ez be, amikor a római hódítás nyomására általánosan átvették a latint. De ez még nem minden. A „nem indoeurópai” terület lényegében a nyugati volt, és magában foglalta részben a szigeteket, Itália tírren tengerparti oldalát és Észak-Itáliát is; hozzátehetjük még, hogy a legrégebb nyelvi típusok, amelyeket egy ősi földközi-tengeri hispano-kaukázusi réteggel lehet összefüggésbe hozni, éppen a legnyugatibb részen maradtak fenn, vagyis, mint láttuk, Szardínián. Az indoeurópai térség viszont a félsziget legnagyobb részét elfoglalja, Kelet-Szicíliával és Észak-Itália keleti szélével. A két csoport közötti határt nagyjából egy olyan képzeletbeli vonal jelöli, amely körülbelül a 12. délkör mentén halad az Adige alsó folyásától a Tiberis alsó folyásáig, majd ott megszakadva újra előtűnik Szicília közepén (ld. a térképet a 39. lapon). Senki előtt nem lehet kétséges ennek a megállapításnak történelmi jelentősége; ha ugyanis azt feltételezzük, amire minden jel utal, hogy a nem indoeurópai nyelvterület régebbi az indoeurópainál, ez utóbbinak a helyzete azt mutatja, hogy az indoeurópaizálódás térhódítása inkább kelet-nyugati, mint észak-déli irányú volt.

De az indoeurópai nyelvek keretén belül is összefüggést állapíthatunk meg az osztályozás és a földrajzi elhelyezkedés között, és ennek segítségével hasznos útmutatásokhoz jutunk, hogy megérthessük elterjedésük és fejlődésük folyamatát

²⁸ G. B. Pellegrini, *Le iscrizioni venetiche* [A venetus feliratok], 1955. A venetusok nyelvvel és régészeti hagyatékával kapcsolatos legújabb leletekről és kutatásokról ld. főleg a G. B. Pellegrini cikkének jegyzeteiben közölt bibliográfiát a Spina e l'Etruria Padana [Spina és a Pó-vidéki Etruria] c. kiadványban (Atti del I Convegno di Studi Etruschi) [Az I. etruszk tudományos tanácskozás értekezései], 1959, 181 sk., továbbá V. Pisani, i. m. (ld. 36 l. 19. jegyzet) 252. l.

AZ ÓKORI ITÁLIA NYELVEI

Vízszintesen vonalkázva a nyugat-itáliai nyelvek (latin és siculus). Függőlegesen vonalkázva a kelet-itáliai nyelvek (umbro-szabell). Ferdén vonalkázva az adriai nyelvek (messapus és venetus). Fehéren hagyva a nem indoeurópai vagy nem bizonyítottan indoeurópai nyelvterületek. A tengerpartokon feketével jelezve a görög kolonizáció sávja.

Itáliában. Gyakorlatilag e nyelveket három nagy csoportba soroljuk: ezeket a latin, az umber-szabell és az adriai nyelvek, vagyis a messapus és a venetus képviselik. A latinhoz szokták csatolni a siculus nyelvet és Délnyugat-Itália lakóinak feltételezett tájnyelveit; ennek a feltételes nyelvi egységnek a megjelölésére a „latin-ausoniai” (Ribezzo) vagy „protolatin” (Devoto) kifejezést javasolták; jobb azonban a kevesebb kockázatot jelentő „nyugat-itáliai nyelvek” meghatározást használni. Ismeretes, hogy a latin valamennyi indoeurópai nyelv között különösen archaikus jegyeket mutat²⁹; feltételezhető, hogy a legrégibb indoeurópai nyelvek közé tartozik, amelyek Itáliába behatoltak. Valószínű – már csak „centrális” indoeurópai nyelvtípusokkal, különösen a göröggel való kapcsolatai miatt is –, hogy az umber-szabell vagy kelet-itáliai csoport később terjedt el, és alakult ki. A venetus és messapus bizonyos értelemben még felismerhetően mutatja Itáliába érkezésének útját, a közép-európai és illyrbalkáni kapcsolatok révén. Ha ezeknek a csoportoknak a helyzetét tekintjük, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyugat-itáliai nyelvekből álló első indoeurópai hullám nyugat felé nyomult, vagy arrafelé szorították, és ott azonnal érintkezésbe jutott a nem indoeurópai nyelvterületekkel; majd egy rákövetkező umber-szabell hullám jelent meg a félszigeten, az Adriától a Tirrén-tenger felé haladva, ahogy történeti térhódításának állomásai mutatják, Latium (szabinok, volskusok), Campania, Lucania, Bruttium – a mai Calabria – (samniosk) irányában; végül talán egy harmadik hullám ismerhető fel a messapus és a venetus esetleg egymástól független keleti „támadásaiban”. A venetus és a latin között kimutatható rokon vonásokat esetleg éppen a venetus helyzetével lehet megmagyarázni, amely a keleti, adriai vidéken terjedt el, de nyugat felé, akár a latin, közvetlenül határos a nem indoeurópai nyelvterülettel³⁰. Ez megerősíti azt a benyomást, hogy a különböző indoeurópai nyelvek behatolása és elterjedése Itáliában lényegében inkább kelet-nyugati irányban történt, az Adriai-tengeren és a félszigeten keresztül, mint észak-déliben az Alpokon és Észak-Itálián át, ahogy a régi invázióelméletek elképzelték.

Ám a kérdés minden bizonnyal sokkal bonyolultabb. A történelmi nyelvek, amelyeket az írott emlékekből ismerünk, csak a végső szakasza olyan nyelvi jelenségek és folyamatok hosszú és bonyolult kölcsönhatásának és összpontosulásának, amelyeket csupán hozzávetőlegesen tudunk azonosítani, vagy egyenesen nem ismerünk; közülük, különböző körülmények folytán, némelyek hatalmas fejlődésen mehettek át, mások jelentősen megváltozhattak, vagy keveredhettek, ismét mások talán teljesen eltűntek – ahogy ez a történelmi korban meg-

²⁹ Vö. G. Devoto, *Storia della lingua di Roma* [Róma nyelvének története], 1 sk.; R. L. Palmer, *The Latin Language* [A latin nyelv], 3 sk.

³⁰ F. Altheim feltételezte egy kezdeti, az Euganei-halmoktól Val Camonicáig terjedő latin alapréteg létezését; erre rakódott volna rá az illyr eredetű venetus (*Römische Geschichte* [Róma története], I, 1951, 14 sk., utalásokkal a korábbi irodalomra). A feltevés bizonyító erővel nem rendelkező felírt emlékeken alapul.

történik a kisebb nyelvek rovására, az umber-szabell, majd véglegesen, a latin uralomra jutásával. Ezek a homályos nyelvformáló mozzanatok – amelyeket több joggal tudunk elképzelni kicsi és nem állandó emberi csoportosulások korában, mint a városias műveltség jegyeit viselő történelmi időkben – éppúgy érvényesülhetnek az indoeurópai és praeindoeurópai nyelvek egymáshoz való viszonyában, mint az egyes indoeurópai nyelvek egymás közötti kapcsolataiban. Ebbe a gondolatmenetbe tartozik például az a megállapítás, hogy a történeti latinban láthatólag három különböző nyelvi hagyomány találkozik, amelyeket a régi indoeurópai hehezetes középfoghang feloldása képvisel a *rutilus*, *rufus* és *ruber* típusszavakban; Devoto szerint az első „protolatin” eredetű, a második oszk-umber hatású, a harmadik egy általa „protoitáliaiként” meghatározott vonalhoz tartozik³¹. Érdekes, hogy a történeti etruszkba mintha olyan régi indoeurópai elemek hatoltak volna be, amelyeket hangtani jellegzetességeik az első ilyen típushoz sorolnak (pl. *lautn* 'család', az indoeurópai *leudh-*tőből), ami megfelel a típus korai elterjedésének a tírren partok mentén, Szicíliától, ahol világos példái vannak a siculus nyelvben, egészen Közép-Itáliáig. Egyébként az etruszk mély kölcsönhatásokat mutat a kelet-itáliai nyelvek elemeivel is.

Ha ismereteink jelenlegi fokán, valamivel óvatosabb és finomabb értelmezési módszerrel, mint amit az elmúlt nemzedékek ősnéptani szakemberei alkalmaztak, megvizsgáljuk, és összevetjük a régészeti és nyelvészeti adatokat, a régi Itália történelmi népei eredetének problémája végtelenül bonyolultnak látszik, és nincs lehetőség egyoldalú kérdésfeltevésekre, még kevésbé elhamarkodott vagy axiomatikus megoldásokra. Főleg pedig fel kell adni azt az ösztönös törekvést a leegyszerűsítésre, amely az ókoriakat és a mai embereket egyaránt arra indította, és indítja, hogy ezt az eredetet mint egyetlen, meghatározható és meghatározott „eseményt” (vagy eseménysort) ábrázolják, és valami külső kiindulópontot, egy korai, valahogyan jó előre kialakult, vagy legalább csírájában létezett kész helyzetet keressenek, például azt feltételezve, hogy az italicusok már korábban egy indoeurópai népet alkottak, amely Itáliába érkezve megindította Itália történetét. Mi ma épp ellenkezőleg azt hisszük – és azt kell hinnünk már csak azért is, hogy ne kerüljünk szembe a történelmi párhuzamok nyújtotta általános érvényű meggondolásokkal –, hogy a régi Itália etnikai és kulturális sajátosságainak létrejötte inkább egy hosszú és küzdelmes kialakulási folyamat végállomása, egy olyan folyamaté,

³¹ G. Devoto, *Studi Etruschi*, XXI, 1950–51, 175; XXVII, 1959, 149; *Gli antichi Italici* [Az ókori italicusok]³, 51 sk., 65 sk.; *Le origini tripartite di Roma* [Róma hármas eredete], *Athenaeum*, XXXI, 1953, 335 sk.

amelyet különben, legalábbis ismereteink jelenlegi fokán, nem tudunk nyomon követni³².

Ezt a folyamatot a vaskor elejével lényegében befejezettnek kell tekinteni. Már láttuk, hogy ebben a korszakban többé-kevésbé határozottan elkülönülő regionális kultúrák ismerhetők fel, és ezeknek elterjedési területe majdnem mindenütt megegyezik a nyelvi egységeivel, amelyekről nem sokkal később felírtos emlékek tanúskodnak, és a népekével, amelyeknek nevét a történelmi hagyomány őrzi. Ezzel szemben a korábbi időszakokban vannak szélesen elterjedt és az itáliai térség nagy részén egyforma vonásokat mutató kulturális jelenségek, így az appennini és szubappennin kultúra vagy mások, amelyek egymástól igen távol eső helyeken szétszórta jelennek meg, szórványosan, mint a jellegzetes provillanova-sírok; ez leginkább hagyományok és újító áramlatok összetalálkozására és egymásra épülésére mutat egyes területeken, anélkül, hogy konkrét kapcsolatba lehetne hozni őket meghatározott nyelvi és etnikai tényezőkkel; sőt inkább olyan helyzetre utalnak, amelyre a folytonos kölcsönhatások és fokozatos kibontakozások fázisai jellemzők, éppen egy olyan szituációra, amelyből feltételezésünk szerint az itáliai nyelvek történeti fejlődése kisarjadt.

Ebben a helyzetben nem engedünk a kísértésnek, hogy régészeti kultúrák köntösébe öltöztessünk egyes nyelvészeti jelenségeket, vagy fordítva, nevet keressünk az egyes vaskor előtti kultúráknak. Nem kérdezzük, milyen őstörténeti tények jelzik a „protolatinok” vagy az umber-szabellék őseinek megjelenését Itáliában, vagy milyen nyelvet beszéltek az appenniniek, a terramara-lakók vagy a provillanovaiak. Éspedig egyszerűen azért, mert egy bizonyos nyelvtípus elterjedése történhetett észrevehető kulturális változások nélkül is; éppúgy, ahogy egy kulturális jelenség, különösen ha nagy horderejű volt (és mint ilyen, jelentős régészeti nyomokat hagyott), különféle népcsoportok és különböző nyelveket beszélő közösségek sajátja is lehetett, ha még meg nem állapított csoportokról vagy a városi szervezetenél korábbi kis közösségekről van szó. Sőt egyenesen igyekszünk majd elkerülni az olyan kifejezések használatát, mint „appenniniek”, „terramara-lakók”, „provillanovaiak” – még megközelítő és hagyományos értelemben véve is a kifejezést –, mert önkéntelenül arra késztetnek, hogy népcsoportosulásokra gondoljunk ott, ahol csak kulturális rokon vonások vannak.

Mindenképpen fennáll azonban *Itália indoeurópaizáldása* - n a k általános problémája, ami Itália korai történelmének valóságos és alapvető ténye; ezért kíváncsok volna legalább nagy vonalakban tisztázni lefolyásának módját és időpontjait. Már pusztán a nyelvészeti adatok önmagukban való

³² Az itáliai ethnosról, mint hosszú és lassú fejlődés végpontjáról vö. U. Rellini, *Bullettino di Paleologia Italiana*, 1939, 126. l. A következőkben sommásan kifejtett elgondolásokról ld. M. Pallottino, *Le origini storiche dei popoli italici* [Az itáliai népek történelmi eredete], X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni [A X. nemzetk. történettudományi kongresszus. Beszámolók], II, 1955, 3 sk.

elemzéséből is arra a következtetésre juthatunk, hogy ez nem egységes esemény volt, ahogy valaha hitték, hanem különböző eredetű, többféle és egymásra következő hatások hosszú és bonyolult folyamatának kellett lezajlania, amelynek megszilárdulása és helyi fejlődése részben még a történelmi idők kezdetén is folytatódott. Ennek a folyamatnak a kezdetei messze visszanyúlnak az időben, úgyhogy arra kell gondolnunk, hogy legrégebbi szakaszai egyenesen az újabb kőkorszakra mennek vissza, de mindenképpen bizonyára jó pár századdal az első írott emlékek megjelenésénél régebbi időre. Nyilvánvaló tehát, hogy a nagy nyelvi megújulás jelensége egészében véve semmiképpen nem hozható összefüggésbe azzal a kulturális megújulással, amelyet a hamvasztásos temetkezés szokásának Itáliába való bevezetése jelent, mert ez újabb keletű esemény, csak kevéssel előzi meg a bronzkor végét, még ha gondolhatunk is arra, hogy a hamvasztók egyes csoportjai véletlenül közreműködtek egyes indoeurópai nyelvi alakulások megrögződésében vagy elterjedésében. De a régi, leegyszerűsített „italicusok = hamvasztók” egyenletnek határozottan ellentmond többek között éppen a kultúrák és nyelvek itáliai megoszlását ábrázoló összesítő táblázat, ahogy a 31. és a 39. lapon látható térképek összehasonlításából kitűnik; ezek hozzávetőlegesen éppen azon a hosszanti vonalon vágnak egybe, amelytől keletre túlnyomóan hantolásos temetkezésű terület helyezkedik el; ezt összefüggően indoeurópai nyelvű népesség lakta, míg nyugatra túlnyomóan hamvasztásos temetkezést lehet találni nem indoeurópai vagy csak részben indoeurópaiasodott lakossággal. Ez éppen az ellenkezője annak, amit várhatnánk, ha az indoeurópaizálódást a hamvasztás szokásának elterjedésével hozzuk kapcsolatba. Természetesen az itt tárgyalt tények a vaskorra és a történelmi idők hajnalára vonatkoznak, és nem felelnek meg feltétlenül egy régebbi állapotnak; de nehéz elképzelni, hogy alig pár évszázad alatt az összefüggések teljesen az ellenkezőjükre fordultak. Egyébként a hamvasztás legrégebbi nyomainak elterjedési térképe, akár Észak-Itáliában, akár a félsziget legdélibb részén, szintén nem nyújt semmi kézzelfogható bizonyítékot, aminek alapján a szokást összefüggésbe hozhatnánk meghatározott új nyelvi áramlatokkal.

Legfeljebb valamiféle párhuzamra hívhatjuk fel a figyelmet – ami nem maradt észrevétlen az utóbbi évtizedek legélesebb szemű kutatói előtt – az indoeurópaizálódás feltételezett kelet-nyugati irányú, azaz a dunai-balkáni térségből az Adrián keresztül Itália felé irányuló terjedése és az ugyancsak dunai-balkáni eredetű kulturális behatások egész sora közt, amelyek Itáliát az őstörténet későbbi szakaszában érték, kezdve a négyszögletes szájú vázák újkőkori kultúrájával, s folytatva a meander és spirális motívumok elterjedésével az újabb kőkorszak és a bronzkor festett és bekarcolt díszítésű edényein, továbbá a gömb alakú edények és a harci bárd feltűnésével a rinaldonei rézkorban, egészen a du-

nai urnamezők kapcsolatáig a legrégibb itáliai hamvasztásos sírokkal³³. De nehéz pontosan megmondani, mi módon és milyen áramlatok vagy kapcsolatok révén jutottak el ezek a hatások itáliai területre. Másrészt közvetlen ösztönzések – éspedig olyan erősek, hogy valóságos kis településekre lehetett belőlük következtetni – érkeztek a félszigetre és Szicíliába keletről, az Égei-tenger vidékéről, kezdve az újkőkori festett kerámia-kultúrákkal, egészen a csúcspontot jelentő mykénéizálódásig a késő-bronzkorban³⁴. Nem teljesen lehetetlen, hogy ez utóbbi jelenségeket is indoeurópai elemek Itáliába érkezésével lehet összefüggésbe hozni.

Valójában a régi inváziós elmélet, amely, mint mondtuk, az ókor végén bekövetkezett barbár beözönlések mintájára alakult ki, valamiképpen hozzászoktatott bennünket ahhoz, hogy az indoeurópai behatolást nomádok beszivárgásaként képzeljük el vagy akár mint harcos csoportok hódítását letelepült népek területein, amelyek, bár magasabb műveltségűek, de katonailag kevésbé szervezettek és kevésbé ellenállók voltak. Lehetséges, hogy egyes esetekben ilyesmi is történt. Mindamellett a történelmi korból ismert párhuzamok arra tanítanak, hogy egy olyan hódító hadjáratnak, mint a keltaké volt Itáliában, végül is nem sikerült egy új nyelvet uralkodóvá tennie, Itália ellatinosodása viszont egy régi és igen fejlett városi műveltséggel és okos politikai-katonai szervezettel rendelkező nép sikereinek eredménye. Úgy tűnik, igen komolyan tekintetbe kell venni tehát azt a lehetőséget is, hogy az indoeurópai nyelvek első elterjedése Itáliában éppen a délvidek fejlettebb kultúrájú történelem előtti településeiből indult ki, mint amilyenek például Apuliában voltak, s onnan terjedt azután tovább észak felé, ritkább és elmaradottabb lakosságú területekre. Ez jól megfelelne a már körvonalazott képnek az indoeurópaizálódás keletnyugati irányú terjedéséről. Még hátra volna az, hogy megmagyarázzuk a déli települések első indoeurópaizálódásának okát és módját; itt azonban olyan területre jutunk, ahol egyelőre nincs lehetőség a feltevések ellenőrzésére vagy az ésszerű érvelésre. A puszta feltételezéseknél maradván elképzelhető tengeri úton érkező kis csoportok letelepülése, hasonlóan azokhoz, amiket az antik hagyomány az arkadiai Oenotrus, vagy Diomedés, avagy Aeneas stb. legendájában ábrázolt; vagy gondolhatunk olyan elemek nyomására és végleges térhódítására, amelyek az Adria túlsó partjáról vándoroltak be, mint a virágzóbb települések vonzásának engedő munkások vagy zsoldosok, olyan folyamat eredményeképpen, amellyel például a keleti világ indoeurópaizálódásának hasonló jelenségeit is próbálták már magyarázni. Ez persze nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy

³³ Vö. különösen P. Laviosa Zambotti, I Balcani e l'Italia nella preistoria [A Balkán és Itália az őskorban], Origines (Raccolta di scritti in onore di G. Baserga) [G. Baserga-emlékkönyv], 1954, 161 sk. Néhány megállapítása vitatható, de gazdag anyaggyűjtése miatt hasznos.

³⁴ L. Bernabò Brea, Sicily before the Greeks [Szicília a görögök előtt], 1957.

más, különféle eredetű és nyelvű, a Balkán félszigetről vagy a dunai térségből a Keleti-Alpokon keresztül érkező, indoeurópai nyelvet beszélő kis csoportok is letelepedtek az idők folyamán Itáliában.

Az, hogy a klasszikus hagyomány hangsúlyozottan tárgyalja Oenotrus, Auson, Italus, Siculus és mások mitikus királyságát a félsziget déli részén, elképzelhetővé teszi, hogy ezeken a területeken még a vaskor kezdete előtt megindult az állami és etnikai formációk kialakulása. Lehet, hogy a mykénai világ civilizáló ösztönzése elősegítette helyi kezdeményezések kifejlődését, mint amilyeneket talán Apulia és Szicília mykénai és szubmykénai kultúráinak régészeti hagyatéka mutat be az i. e. második évezred második feléből. Annak, hogy a félszigetről jött hódítók szállták meg az Aeoli (Lipari)-szigeteket, talán Liparus és Aeolus mondáiban találjuk nyomát, valamint egy szubappennin kultúra hirtelen feltűnésében az Aeoli-szigeteken, amelyet Bernabò Brea épp ezért „auson”-nak nevezett el. A hagyomány megőrizte annak emlékét is, hogyan hódították meg Szicíliát az iapyxoktól nyugatra szorított siculusok, és hogyan alakult ki egy „aeol” birodalom, amely magában foglalta az Aeoli-szigeteket, valamint Szicília és a mai Calabria egy részét. Másrészt az ausonoknak vannak nyomai Campaniában, az aborigines pedig, az oenotriaiak leszármazottai, a latinok őseiként szerepelnek. Figyelmen kívül hagyva ezeknek a történeteknek mitikus köntösét és tudóskodó zavarosságát, feltehetjük, hogy legalább részben a z i t a l i c u s o k n a k, pontosabban a nyugati italicusoknak (Devoto protolatinjainak) a z ő s t ő r t é n e t é t vázolják fel nyelvi és etnikai kialakulásuk szakaszában – amelyet joggal nevezhetnénk „protoitalicusnak” –, vagyis egy korszakban, amely megelőzte a latinok, siculusok és a köztük levő területen élő többi, jóformán csak a nevről ismert nép (ausonok, italusok stb.) nyelvének és történelmi létének végleges kialakulását.

Hogy az eseményeknek ebben az összképében mi a jelentősége a hamvasztásos sírok feltűnésének a félsziget partjai mentén és Szicíliában, nehéz megmagyarázni. Korai megjelenésüket Itália legfejlettebb zónájának szívében (Torre Castelluccia, Lipari stb.) lehetne egyszerűen keletről érkező hatások következményeként elterjedt új szokásnak értelmezni (keleten ugyanis a hamvasztás eléggé elterjedt volt már a késői bronzkorban, például a hettita Anatóliában); de lehet arra is gondolni, hogy a bevándorlók kis településein dívó szokásról volt szó. Egyébként, úgy látszik, az új szokás tengeri úton terjedt Apulia, Északkelet-Szicília (Milazzo, Lipari) és Közép-Itália tírren partvidéke között (tolfai hegyek stb.); belső szárazföldi utakon Közép- és Észak-Itáliában, az adriai (Pianello), az etruszk-latiumi térség és a Pó-síkság között, elérve egészen az alpesi és Alpokon túli urnamezőkig. Kétségtelen, hogy ez a jelenség népmozgalmak és nyugtalanságok időszakát tükrözi, amelyet különben elárulnak ugyanennek a korszaknak gyakori gazdag bronz kincsleletei és az egyénként földbe került fegyverleletek is. Lehetséges, hogy az i. e. XII. és IX. század között az egész itáliai terület megérezte a mykénai tengeri hatalom földközi-tengeri uralma ösz-

szeomlásának következményeit és kihatásait Európa balkáni és dunai területeire. Igen nagy valószínűséggel éppen ezekre az időkre kell tennünk azoknak a népcsoportoknak első állandó megtelepedését, amelyekből a jövőendő itáliai népeknek kellett kialakulniuk.

A nyugati italicusok egy csoportjának – amely átvette a hamvasztás szokását, és jelentős mediterrán hatásokat mutató³⁵ „protovillanova” típusú kultúrával rendelkezett – tulajdonítható, legalábbis a IX. századtól kezdve, az albanói dombvidék és Róma latiumi kultúrájának és a latinok ethnosának kifejlődése (a Tiberisen túl a faliszkok által képviselt változattal). A délen kialakult hasonló közösségeket, például a régi campaniaiakét, az ausonokét és az opicusokét, amelyekről a cumae-i és sarnói vaskori kultúrák tanúskodnak, igen gyorsan megállította fejlődésében a görög kolonizáció mindent elsöprő hulláma; így nem nyílt lehetőségük arra, hogy a latinokhoz hasonló jelentős történeti alakulattá fejlődjenek. Miután a bronzkor végének „protoitalicus” kultúrája, feltehetően, sőt valószínűleg gyors virágzásnak indult, a történelmi kor elején majdnem egész Dél-Itália a hellén világ befolyásának hatósugarába került. Az egyetlen kivétel a legdélekeletibb vidék, vagyis Apulia, ahol az italicus népek jelentős autonóm helyi kultúráját ismerjük, az ókori történelmi hagyománynak megfelelően, számos illyr ösztönzéssel. Ezeket a népeket apuliaiak, iapyxok vagy daunusok, peucetiusok, messapusok néven említik; ismerjük nyelvüket – a messapust – és jellegzetes kultúrájukat geometrikus díszítésű kerámiával, amely egészen a római hódítás koráig fennmaradt.

Egy másik, a vaskor eleje óta elég világosan kirajzolódott etnikai-kulturális alakulat a venetusoké, Északkelet-Itáliában; valószínűnek látszik, hogy akár a latinoké, ez is a „protovillanovaival” rokon kultúrájú hamvasztóktól eredt, de hamarosan az estei kultúra vonásait öltötte fel. Nem ismerhetők fel ilyen világosan az adriai tengerpart és Észak-Itália más területeinek jelenségei. Marche északi részének hantolások szertartású népcsoportja, amelyről főleg Novilara necropolisa tanúskodik, és amely „észak-picenumi” nyelvet beszélt, valószínűleg egy megszületőben levő népecske volt, amelyet nem tudunk közelebről meghatározni; rövidesen eltiporhatta az etruszok, az umberek és a kelták terjeszkedése. Délebbre Picenum vidékének virágzó vaskori kultúráját – a „dél-picenumi” feliratok alapján – valószínűleg egy italicus, talán keleti italicus népnek tulajdoníthatjuk, amelyet azután elnyelt az umber-szabell törzsekből a történelmi korban kialakult népegység (és részben alighanem felmorzsolta a IV. századi gall támadások); a történelmi hagyomány nem őrizte meg ennek a népnek sem konkrét emlékezetét, sem egységes elnevezését, így hát megjelölésére a görögös „picenumiak” kifejezést használjuk, ami megfelel a keleti italicus „Picentes” törzs nevének. Különben ezen a vidéken sem hiányoznak a jelek, amelyek az Adriai-tenger túlsó partjáról érkezett népesség jelenlétére

³⁵ Vö. erről H. Müller-Karpe, Vom Anfang Roms [Róma kezdeteiről], 1959, 43 sk.

utalnak, hogyha – amint ez valószínű – ugyanazon gyökérből ered az apuliai *iapyxok* és az istriai *iapodok* neve, valamint a titokzatos *iapuzkusoké*, akiket az Iguviumi Táblák mint az umberekkel határos területeken élő közép-itáliai népet említene. A régi zavaros néprajzi hagyományok egymásra rakódása, valamint a régészeti és feliratos emléanyag tanúságának bizonytalanságai világosan mutatják, hogy a félsziget közép-adriai vidékein élő népek kialakulásának folyamata a történelmi kor kezdetén még nem zárult le. Bizonyos értelemben ugyanezt lehet mondani Észak-Itáliáról; itt a sokféle Pó-vidéki, appennini és alpesi törzs, amelyeknek nevét a források megőrizték, és amelyek közül a nyugatiakat olykor a *ligurok*, a keletieket pedig a *raetuso*k gyűjtőneve alatt foglalják össze, valószínűleg még a Rómával szövődő első kapcsolatok idején is kis törzsi csoportokat vagy kisebb kiterjedésű földművelő közösségeket alkotott a középső és felső Pó-síkságon, valamint az Alpok nyúlványain, elmaradt kulturális színvonalon és hiteles történelmi hagyományok nélkül; jelenlétükről a vaskori ún. Golasecca-kultúra régészeti anyaga tanúskodik. Az etruszok behatolása délről és a kelta betörések északról mélyrehatóan megváltoztathatták ezeknek a törzseknek sajátságait (az ókori szerzők egy kelta-ligur népről beszélnek), anélkül, hogy világosan meghatározható etnikai alakulatok létrejöttét idézték volna elő³⁶.

A többi nagyobb itáliai történelmi nép közül még szólni kell arról, amely valószínűleg a félsziget legnagyobb részét elfoglalta: az *umbere*-*szabell*ekről, illetőleg azokról a népekről, amelyeket esetenként mint umbereket (északon), szabinokat (északnyugaton), volszusokat (nyugaton), aequisokat, marsusokat, vestinusokat, paelignusokat stb. (középen), samnisokat említene; ez utóbbiakhoz több kisebb törzs és ág tartozott, így a lucanusok és bruttiumiak (délen). Mint már említettük, mindezek egy jól meghatározható nyelvi egységhez tartoztak. Őstörténetüket és protohistóriájukat az általuk lakott területekről nyert régészeti ismereteink alapján nehéz rekonstruálni. Általánosságban véve elfogadhatjuk, hogy ezeknek a népeknek kialakulása és első elterjedése az adriai típusú vaskori kultúrák talaján történt, nyugaton előretolt állásokkal. Gyakorlatilag még szinte semmit nem tudunk a kezdeti korszak vonásairól éppen az Appenninek völgyeiben, amelyek a hagyomány szerint a szabinok és umberek elterjedésének kiindulópontjai (ilyen a híres Cutilia-tó Rieti környékén, amelyet „Itália köldökének” tekintettek). Ezzel szemben a latiumi Tivoliig és egészen Róma határáig előrehatolt szabinok kultúrájuk egyes vonásait tekintve is már a VII. századtól kezdve eléggé határozott arculatot mutatnak. Valójában az etnikai koncentráció és a történelmi hagyomány kialakulása a keleti italicusoknál valószínűleg több szakaszban és az egyes csoportokban külön-külön ment végbe; alighanem hamarabb következett be a nyugat felé húzódott cso-

³⁶ Ezekről a problémákról G. A. Mansuelli, *Formazione delle civiltà storiche nella pianura padana orientale. Aspetti e problemi* [A történelmi kultúrák kialakulása a keleti Pó-síkságon. Szempontok és problémák], *Studi Etruschi*, XXXIII, 1965, 3 sk.

portoknál, amelyek kapcsolatba kerültek a tirrén tengerpart már fejlett népességével és településeivel. Így elsősorban Campania adja meg majd – de csak az V. században – a samnisoknak egységük tudatát és irodalmi nyelvüket (amelyet oszknak nevezünk). A latinokkal és Rómával szembeállított „italicus” nemzet gondolata igen késői, csak akkor alakult ki, mikor a rómaiak hódításukat és uralmukat az egész félszigetre kiterjesztették.

Az eddig bemutatott körképből kihagytuk a tirrén partvidék protovillanova-kultúrájának értelmezését s ugyanígy az egész tirrén tengerparton és Emiliában elterjedt Villanova-kultúráét, a perifériákon elhelyezkedő romagnai, picenumi és salernói csoportokkal, valamint ennek a kultúrának a fejlődését az orientalizáló korszakban. Az erre vonatkozó problémák ugyanis szorosan kapcsolódnak az etruszk nép eredetének kérdéséhez; erről a következő fejezetben szólunk részletesen.

Az etruszkok eredetének kérdése

A kérdés jelenlegi állása. A keleti származás elméletének bírálata. Az északi származás és a bennszülött őslakó-elmélet bírálata. A probléma megoldásának útja

Az etruszk kérdés megalapítója a halikarnassosi Dionysios, egy Augustus kori görög történétíró, aki *Római régiségek* c. műve első könyvének öt fejezetét (26–30.) szenteli a tárgy vizsgálatának, megcáfolva – a rendelkezésre álló kritikai eszközökkel – azokat az elméleteket, amelyek az etruszkokat a pelaszgokkal vagy a lydekkel azonosították, és azt a feltevést fogadva el, hogy „nem kívülről jött, hanem őslakó” népről van szó, s hogy ennek bennszülött elnevezése rasenna volt.

Előtte az etruszkok eredetéről vallott elméleteknek, úgy látszik, nem volt körültekintő kritikai tárgyalás jellegük, hanem mint a görög és itáliai világ népeinek és városainak eredetére vonatkozó ókori elbeszélések legnagyobb része, a történelem és a mítosz határán mozogtak, és legfőljebb szófejtő és névelemző összevetések szerepelnek az egyes vélemények igazolására. Tudjuk, hogy Róma és a latinok eredetét a trójaiakra vezették vissza, Aeneas vándorlásai révén. Ugyanígy a tirrének (*Tyrsénoi*, *Tyrrhénoi*), vagyis etruszkok esetében keletről, a kisázsiai Lydiából kiindult tengeri vándorlásról beszéltek, amelyet Tyrrhénos, Atys lydiai király fia vezetett az umberek itáliai földjére (Hérodotos elbeszélése, I, 94), vagy pedig azonosították őket a pelaszgok titokzatos nomád népével (Hellanikos Dionysiosnál, I, 28), vagy éppen azt feltételezték, hogy Tyrrhénos együtt vándorolt be Itáliába a pelaszgokkal, akik már korábban településeket létesítettek Lémnos és Imbros égei-tengeri szigeteken (Antikleidész Strabónnál, V, 2, 4). Az etruszkok lydiai eredete hamar a klasszikus irodalom közhelyeinek sorába került; Vergilius minden megkülönböztetés nélkül beszél a lydekről az etruszkok helyett. Mint a halikarnassosi Dionysiosról tudjuk, olyanok is voltak, akik azt gyanították, hogy bennszülött itáliai eredetűek. De csak Dionysios gyűjtötte egybe, és vitatta meg a különböző nézeteket, igyekezve bebizonyítani a maga bennszülött-elméletét, amelyet az etruszk nép ősrégi voltára és az általa ismert különböző népfajok közti kulturális és nyelvi elszigeteltségére alapozott.

Az újkorban a kérdés rendkívül alapos kutatások és heves viták tárgya lett – annyira, hogy olykor már elfogultsággal teli elméletek terméketlen összecsá-

pásává fajult –, eleinte csak a klasszikus szövegek alapján, később már a régészeti és nyelvészeti adatok bevonásával is¹. A XVIII. században és a XIX. század első felében a vita első szakaszában a vezető kutatók, N. Fréret, B. G. Niebuhr és K. O. Müller a halikarnassosi Dionysios elmélete alapján a kisázsiai eredet hérodotosi hagyománya ellen foglaltak állást, de míg Dionysios egyértelműen az etruszkok bennszülött jellegét hangsúlyozta, az újkori tudósok főleg bírálatának negatív részét fogadták el, és abból indulva ki, hogy a Dionysiostól az etruszkoknak tulajdonított *rasenna* név hasonlít az Alpok *raetusa* i névéhez, úgy képzelték, hogy az etruszkok eredetileg az Alpok vidékéről ereszkedtek le Közép-Itália felé. Érdekes, hogy ettől a perctől kezdve az etruszkok eredetének kérdését mint egy nép érkezésének problémáját fogták fel, nem pedig mint egy nép kialakulását, ahogy ez természetes más ókori és modern népek történetének kutatásánál; ez a felfogás azután kevés kivétellel ránehezedett a vita egész további menetére.

Az indoeurópai összehasonlító nyelvészet fejlődése; a vita arról, hogy az etruszk nyelv az indoeurópai csoporthoz, közelebbről az itáliai nyelvekhez tartozik-e, vagy sem; a kísérletek, hogy kaukázusi és kisázsiai nem indoeurópai nyelvekkel hozzák kapcsolatba; egy, az etruszkhoz látszólag közelálló nyelvjárású felirat felfedezése Lémnos szigetén; egy földközi-tengeri nyelvi alapréteg felismerése (különösen a helynév kutatás alapján), amely fölé az indoeurópai nyelvek rakódtak, itt-ott régebbi nyelvi szigeteket is meghagyva – a nyelvészeti kutatásnak mindezek az egymásra következő vagy együtt járó fordulatai mindmegannyi új állomást jelentenek, amelyeken keresztül az etruszkok eredetéről folyó vita új és új érvekkel gazdagodott a keleti vagy a nyugati elmélet alátámasztására.

Ugyanez áll a régészeti felfedezésekre, akár alkalmoszerűek voltak, akár azoknak az ásatásoknak gyümölcsei, amelyeket egyre fokozódó ütemben folytattak a XIX. század első felétől kezdve Etruria területén és a környező vidékeken. Kitűnt belőlük, hogy létezett egy etruszk kultúra – etnikailag azok az etruszk nyelvű feliratok határozzák meg, amelyek először az i. e. VII. században jelennek meg és a római birodalom kezdetéig tartanak –, és ez kiterjedt magára Etruriára (a mai Lazio északi része és Toscana), Campaniára és a Pó völgyének keleti részére. Ennek a történelmi (és biztosan etruszk) kultúrá-

¹ A kérdés története: P. Ducati, *Le problème étrusque* [Az etruszk kérdés], 1938. Az etruszkok eredetének egész problémáját Ducati munkáján kívül a következő monográfiák vizsgálják: L. Pareti, *Le origini etrusche* [Az etruszkok eredete], 1929; F. Schachermeyr, *Etruskische Frühgeschichte* [Etruszk őstörténet], 1929; M. Pallottino, *L'origine degli Etruschi* [Az etruszkok eredete], 1947; F. Altheim, *Der Ursprung der Etrusker* [Az etruszkok eredete], 1950; az egész korábbi bibliográfiát illetően is ezekre a művekre utalunk. Ld. még M. Pallottino, *Nuovi studi sul problema delle origini etrusche* (Bilancio critico) [Új tanulmányok az etruszkok eredetének kérdéséhez (kritikai fölmérés)], *Studi Etruschi*, XXIX, 1961, 3 sk.

nak legrégebbi szakaszát a keleti elemek nagymérvű beáramlása jellemzi, ezért orientalizálónak nevezik; ez közvetlenül csatlakozik a vaskori Villanova-kultúrához. Az előző fejezetben megismerkedtünk Itália vaskori és ezt megelőző bronzkori kultúráival. Ami a temetkezési módot illeti, Etruriában az őskorban (a réz- és bronzkor kultúráiban) a hantolások temetkezés kizárólagos érvényesülése figyelhető meg, majd a hamvasztás megjelenése a „protovillanova”-sírokban és határozott túlsúlya a legkorábbi Villanova-korszakban; a hantolás újabb uralomra jutása Etruria déli és tengeremelléki részén az érett Villanova- és az orientalizáló korszakban, végül pedig a két szertartás vegyes alkalmazása – a hantolás túlsúlyával délen, a hamvasztásával északon – az etruszk kultúra egész további tartama alatt. Érdemes megemlíteni, hogy a két temetkezési rítus a köztársasági Rómában is párhuzamosan megvolt, és családi hagyományokhoz kötődött (de a hamvasztás erős túlsúlyra jutását a köztársaság vége felé és a császárság első évszázadában a hantolás általánossá válása követi az i. sz. II. századtól kezdve, anélkül, hogy az bármiféle etnikai változással lenne összekötve).

Az irodalmi hagyomány nyújtotta ismeretek és az összehasonlító nyelvészet eredményei alapján, a régészeti adatok értelmezése révén az elmúlt évszázadtól kezdve számos elképzelés született az etruszkok eredetéről. Ezek azonban lényegileg három elméletet képviselnek, amelyek közül az egyik a z e t r u s z k o k k e l e t i s z á r m a z á s á n a k hagyományos ókori tételét eleveníti fel, és fejleszti tovább, a másik Niebuhr és Müller iskolájához csatlakozva az é s z a k r ó l v a l ó s z á r m a z á s t vallja, a harmadik pedig – ez a legújabb – megkísérli, hogy – ha korlátozott értelemben is – csatlakozzék a halikarnassosi Dionysios elméletéhez az etruszkok ő s l a k ó voltáról, és etnikai eredetüket Itália őskori, az indoeurópai nyelvek elterjedésénél régebbi lakosságának legkorábbi alaprétegében keresse.

A fenti három elmélet közül a legismertebb és általánosan elfogadott kétségszívű az első. Különösen népszerű az olasz és külföldi régészek körében, akik csapatostul szentelték lelkes kutatómunkájukat az őskori Itália régiségeinek. Szemükben elsősorban az tűnt jelentősnek, hogy mennyire egybevág a források adataival az orientalizáló kultúra jelensége, amely a tírren partokról kiindulva az i. e. VIII. és VI. század között bontakozott ki, mint a városi élet hirtelen kivirágása, ellentétben a megelőző Villanova-kultúra nyilvánvalóan elmaradottabb formáival; rámutattak a temetkezési rítus megváltozására, az áttérésre a hamvasztásról a hantolásra. Edoardo Brizio volt az első (1885-ben), aki tudományosan alapozta meg ezt a tételt, és a benyomuló etruszkokat az orientalizáló (majd hellénizáló) kultúra toscanai és emiliai hordozóival azonosította, a hérodotosi hagyomány umbereit pedig – indoeurópai italicusoknak tekintve őket – a már korábban ott levő hamvasztó Villanova-néppel. Utána kitartóan hirdette ezt az álláspontot többek között O. Montelius, B. Modes-

tov, G. Körte, G. Ghirardini, A. Della Seta, P. Ducati, G. Patroni², Å. Åkerström, R. Bloch és A. Piganiol³. A keleti elmélet nagy hitelre talált, és talál ma is nemcsak az etruszkológusok, hanem általában az óorkutatók és az antik kultúrák olyan kutatói körében is, akik nem szorosan véve az etruszkológia szakemberei, mert hatott rájuk az antik hagyomány tekintélye, az etruszk műveltség egyes „keleti” sajátosságaira kínálkozó könnyű magyarázat, a figyelemreméltó névhasználatok az etruszk és a kisázsiai nyelvek között (ezekre G. Herbig mutatott rá) és az etruszk nyelv még nyilvánvalóbb kapcsolata Lémnos praehellén nyelvjárásával⁴. Mindamellet nem hiányoztak a kísérletek Brizio klasszikus elméletének módosítására vagy érvényességének korlátozására, különösen az ókori források és a régészeti adatok elmélyültebb tanulmányozása nyomán; így például volt, aki a pelaszgokról szóló hagyomány alapján azt feltételezte, hogy az etruszkok a tenger felől, de nem a Tirrén-, hanem az Adriai-tenger felől érkeztek Itáliába (E. Pottier); egy másik felfogás i. e. 1000-tól kezdődően több hullámban végbement megszállást képzelt el (F. Schachermeyr)⁵. Újabban még a „tirrén-archaikusnak” nevezett, mind hantolások, mind hamvasztások vaskori kultúrák (gyakorlatilag a Villanova-kultúra) eredetét is egy égei-tengeri néphullám érkezésének tulajdonították, és azt tartották, hogy ennek keretében ment végbe a történelmi etruszkok őseinek bevándorlása Lémnosról és Imbrosról (G. Säfllund)⁶; vagy egyenesen a késői bronzkorba helyezték a tirrén-pelaszgok bevándorlását Itáliába (J. Bérard)⁷. Úgy gondolták, hogy ezeket az őskori és protohistorikus kori kapcsolatokat a Kelettel alátámasztja a *Tyrsénoi* név javasolt azonosítása az egyiptomi hieroglifákon említett *Trš.w*-val, azaz az egyik olyan tengeri néppel, amely Merneptah és III. Ramses fáraók alatt (i. e. 1230 és 1170 között) megpróbálta lerohanni Egyiptomot⁸. És miután felmerült az az elmélet, amely szerint az etruszkok több elemből, a történelmi korban alakultak ki (ahogy a továbbiakban szó lesz róla), legutóbb újra felvetették a keleti hatás tényét, de korlátozottabb formában,

² Egyik utolsó írásában is: *L'origine degli Etruschi* [Az etruszkok eredete], *Antiquitas*, II, 1947, 75 sk.

³ *Les Étrusques peuple d'orient* [Az etruszkok: egy keleti nép], *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1954, 328 sk.

⁴ Azt a véleményt, hogy az etruszk egy Égei-tenger vidéki „tirrén-etruszk” nyelvi együtteshez tartozik, újabban H. Krahe képviseli: *Sprache und Vorzeit* [Nyelv és őskor], 1954, 153 sk.

⁵ K. R. Maxwell-Hyslop szerint a keleti hatások első csírája felismerhető lenne már az i. e. 1000 körüli időre tehető populonai sírkamrákban, fegyvereken és fibulákon: *Proceedings of the Prehistoric Society for 1956*, XXII, 1957, 126 sk. (de ez a keltezés túl korai).

⁶ *Über den Ursprung der Etrusker* [Az etruszkok eredetéről], *Historia*, VI, 1957, 10 sk.

⁷ *Revue des Études Anciennes*, LI, 1949, 201 sk.; *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité* [Dél-Itália és Szicília görög kolonizációja az ókorban], 1957^a, 497 sk.

⁸ Vö. G. A. Wainwright, *The Teresh, the Etruscans and Asia Minor* [A „teresh”, az etruszkok és Kisázsia], *Anatolian Studies*, IX, 1959, 197 sk.

mint ösztönző tényezőt, ázsiai vagy égei-tengeri, a középkori normannokhoz hasonló hajósok csoportjai révén, hangsúlyozva, hogy ez a hatás így is döntő erejű volt, amennyiben meghonosította az etruszk nyelvet Itáliában (H. Hencken⁹, J. B. Ward Perkins¹⁰).

Az északi elmélet, bár Niebuhr és Müller álláspontjának folytatása, legfontosabb kritikai megalapozását mégis a múlt század régészeti felfedezéseiben és elméleteiben találta meg, különösen a már ismertetett Pigorini-féle elképzelésben a terramarák hamvasztóinak az itáliai félszigetre való lehúzódásáról. Ezek között kellett volna lenniük nemcsak az italicusoknak, hanem az etruszkoknak is, annál is inkább, mert több nyelvész azt tartotta, hogy az etruszk indoeurópai és italicus nyelv (W. Corssen, E. Lattes). Az északi elmélet meghódított néhány régészt – akik azonban később áttértek a keleti eredet elvére, mint F. v. Duhn és G. Körte –, de különösen az ókori történet kutatói között talált támogatókra. Minthogy azonban el kellett ismerni, hogy mély etnikai és nyelvi ellentét áll fenn az etruszkok és italicusok között, G. De Sanctis végül is odáig ment, hogy megfordította Pigorini elméletét, amennyiben az etruszkokat az északról lehúzódtott hamvasztókkal azonosította, az italicusokat pedig a félszigeten már megtelepedett rézkori népességgel. L. Pareti a rézkori népességben egy régebbi indoeurópai hullámot (a „protolatinokét”) vélt felismerni, a „protovillanova” hamvasztókban egy újabb (umber-szabell) indoeurópai hullámot, végül a terramaráktól és az észak-itáliai cölöpépítményektől eredő Villanova-kultúra hordozóiban az etruszk nép magját¹¹. Az északi eredet elméletéhez csatlakozik nyelvészeti síkon P. Kretschmer feltevése, amely szerint az etruszkok a balkáni-dunai térségből Görögország és Itália felé szétterjedt „raeto-tirréni” vagy „raeto-pelasz” etnikai-nyelvi csoporthoz tartoznak¹².

A harmadik vagy őslakó-elméletet, amelyet már E. Meyer történész felvetett, régészeti téren U. Antonielli dolgozta ki, de különösen az olasz nyelvészek iskolája fejlesztette tovább, köztük A. Trombetti, F. Ribezzo és G. Devoto; ez utóbbi összefoglaló megfogalmazását adta már *Gli antichi Italici* [A régi itáliaiak] c. könyvének első kiadásában (1931). Tekintetbe véve az etruszk és a földközi-tengeri térség praeindoeurópai nyelvei közötti szálakat, az etruszk nép szerint nem az indoeurópaiak után jött Itáliába, hanem a legrégebbi indoeurópai előtti lakosság maradványa, valamiféle etnikai sziget, éppúgy, ahogy az Ibér-félsziget baszkjai ősrégi hispaniai népesség máig is élő maradványai az őket körülvevő jelenlegi újlatin népek között. Valóban, a hely-

⁹ Archaeological Evidence for the Origin of the Etruscans [Régészeti források az etruszkok eredetéhez], A Ciba Foundation Symposium on Medical Biology and Etruscan Origins, 1958, 29 sk.

¹⁰ The Problem of Etruscan Origins [Az etruszk eredet problémája], Harvard Studies in Classical Philology, LXIV, 1959, 1 sk.

¹¹ A Storia di Roma [Róma története], I, 1952 c. munkában is, 63 sk.

¹² Glotta, XXX, 1943, 213 sk.

névkutatás, mint az előző fejezetben láttuk, arra látszik mutatni, hogy a félszigeten létezett egy olyan nyelvi réteg, amely régebbi volt, mint az italicus nyelvjárások, és meglehetősen közel állt az etruszkhoz magához, valamint az Égei-tenger vidékének és Kisázsianak prae hellén nyelvjárásaihoz; ezt a réteget Ribezzo konvencionálisan „tirréninek” nevezte. Úgy vélte, hogy az etruszkok ehhez a réteghez tartozó etnikai elemeknek a beözönlő italicusok nyomására kialakult nyugati csoportosulása, természetesen jelentős indoeurópai keveredéssel és nyelvi hatással. Régészeti, vagyis kulturális szempontból a legrégebbi etnikai réteg a rézkori hantolások temetkezése volt, és ezekre telepedtek volna rá az italicus vagy protoitalicus hamvasztók (akiket Etruriában a Villanova-kultúra képviselt), létrehozva a történelmi etruszk népet mint a törzs eredeti alkotó elemeinek új megszilárdulását a keletről érkező kulturális ösztönzések hatására. Ezt a tézist, bár részleteiben eltérő megfogalmazásban, szívesen magukévá tették a nyugati elméletet támogató ősnépkutatók is, mint például C. Schuchhardt.

Az eddig ismertett téóriák megkísérlik, hogy kielégítően magyarázzák a hagyomány, a nyelvészeti kutatások és a régészeti leletek adatait, hogy rekonstruálják azt az eseménysorozatot, amely az etruszk nép letelepedéséhez és kifejlődéséhez vezetett. Valójában ismert mozzanatok szellemes kombinációiról van itt szó, de ez a szóban forgó mozzanatok teljes kritikai értékelésére irányuló igényeknek csak egy részét elégíti ki. A három rendszer és változataik mindegyike megmagyarázatlanul hagy valamit, összeütközésbe kerül kétségbevonhatatlan tényekkel, anélkül, hogy ezzel a többi elmélet valamelyikét valószínűbbé tenné. Ha nem így lenne, a vitát már régóta a tudósok közötti teljes megegyezés zárta volna le, és nem jutott volna holtpontra.

Vizsgáljuk meg először is kritikailag a keleti elméletet. Ennek alapja az állítólagos egyezés a hagyomány adatai – amelyek egyértelműleg az etruszkoknak az Égei-tenger keleti részéből való eredetéről beszélnek, legyenek akár pelaszgok, lydek vagy Lémnos lakói – és a régészeti adatok között, amelyekből megállapítható egy orientalizáló kulturális periódus létezése Közép-Itáliában. Megállapítható továbbá az erős hasonlóság az etruszk és lémnosi nyelv között, valamint az etruszk és a kisázsiai nyelvek (lyd, lykiai stb.) közötti rokonság. De mindenekelőtt, mi a valóságos értéke az összehasonlításra kerülő elemeknek, ha külön-külön nézzük őket?

A görög költőktől és régi történetíróktól származó, népvándorlásokra és etnikai rokonságokra vonatkozó hagyományokat a modern kritika általában kételkedve vagy legalábbis messzemenő óvatossággal kezeli. Ez áll különösen a pelaszgokra, erre a thesszaliai népre, amelyről azt gondolták, hogy a Homéros utáni korban a tengeren keresztül vándorolt az Égei-tenger különböző vidékei-

re, sőt még Itáliába is; e feltevés azokon a formai egyezéseken alapul, amelyek thesszaliai helynevek és a pelaszg vándorlások céljának tartott országokban levő helységek nevei között fennállnak. Így pelaszgnak mondták mindazokat a vidékeket, ahol a Laris(s)a városnév előfordult – a thesszaliai Larissa után –, vagyis Attikát, Argolist, Achaiát, Krétát, Lesbost, Troast, Aiolist, Dél-Itáliát. Ugyanez áll a thesszaliai Gyrtón városéhoz hasonló nevekre, mint például Gortyna Makedóniában, Arkadiában és Krétán, Kyrton Boiótiában, Krotón Dél-Itáliában és Cortona Etruriában, Hogy a pelaszgoknak és az itáliai tirréneknek, vagyis az etruszkoknak Hellanikostól származó azonosítása lényegében tudós feltevés, arra bizonyosság az, hogy más írók beszélnek ugyan Etruria pelaszg meghódításáról, de mint olyanról, amely korábban vagy mindenestre a tirrénekétől függetlenül történt, és a földrajztudósok ismernek Itáliában „pelaszg” zónákat Etruria közelében vagy magában Etruriában (ez utóbbiak közé tartoznak elsősorban a görögök és etruszkok közötti legélénkebb kapcsolatokat fenntartó városok, mint Caere és Spina)¹³. Mindez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a Hérodotosnál (I, 57) olvasható ókori hagyomány azonos nyelvet beszélő pelaszgok létezéséről Itáliában (Cortona?) és az Égei-tengeren (Helléspontos) a szóban forgó két földrajzi területen lakó praehellén népesség közötti ősrégi nyelvrokonság felismerésén alapszik¹⁴.

Bonyolultabb kérdés a tirrének kivándorlása Kisázsziából vagy az Égei-tenger szigeteiről. Nagyon valószínű, hogy Pareti kritikai álláspontjának megfelelően Hérodotos ismert elbeszélése (I, 94) a lydek Itáliába érkezéséről Tyrrhénosz fejedelem vezetésével a régi ión történetírók tudós meséinek gyűjteményébe sorolható; alapjául a tirrének (Tyrrhénoi) nevének a lydiai Tyrrha vagy Torrebo városával való összekapcsolása szolgálhatott. A hagyomány főleg az itáliai tirréneket, vagyis az etruszkokat ismeri. A keleti tirrének létezéséről szóló tudósítások valószínűleg nem régebbiek az i. e. V. századnál; mindenestre Hérodotos és forrásai semmit nem tudnak ezekről, hiszen a görög történetíró azt állítja, hogy a kivándorló lydek Itália felé való utazásuk alatt vagy után vették fel a tirrén nevet. Lehetséges, hogy a tirréneknek az Égei-tengerben fekvő Lémnosra vagy Kisázsziába való helyezése, ami gyakran előfordul a későbbi íróknál, éppen az ión történetírók tudós elmefuttatásainak következménye, tudniillik annak, hogy a tirréneket azonosították a pelaszgokkal (akiket általában mint Lémnos őslakóit ismertek) és a lydekkel.

Az etruszkok eredetével kapcsolatban a keleti elmélet hívei gyakran hozták

¹³ M. Pallottino, *Tradizione etnica e realtà culturale dell'Etruria, Umbria e Romagna prima della unificazione augustea* [Etruria, Umbria és Romagna etnikai hagyománya és kulturális valósága az Augustus kori egyesítés előtt] (Relazioni della XXVIII Riunione della Società Italiana per il Progresso delle Scienze, V, 1940, 81 sk.). A tirrénokról és pelaszgokról ld. még a következő és a 69. lapon levő 2. sz. jegyzetet.

¹⁴ Vö. M. Pallottino, *Erodoto autoctonista?* [Hérodotos az őslakó-elmélet hirdetője?], *Studi Etruschi*, XX, 1948–49, 11 sk.

fel érvel a *Trš.w* problémáját, akik az egyiptomi emlékekben mint a tengerről érkezett hódító nép szerepelnek. Az első nehézség már a név olvasásánál felmerül; ezt a hieroglif-feliratokban *Twrwš'.w*-nek írják (*Twrjš'.w*, *Twjrs'.w* változatokkal), olyan szótagírással, amelyet az idegen nevek írására alkalmaztak, és amelyben a *w*, *j* félhangok talán magánhangzót jelentenek, de kiejtésük nem állapítható meg pontosan. Az Egyiptom ellen támadó népek között szerepelnek még a *Rk.w* vagy *Lk.w* (*Lukki*), a *Jqjwš'.w*, a *Drđnj.w*, a *Dnn.w*, a *Prst.w* vagy *Plst.w*, a *Šrdn.w* (*Šerdani*, *Širdanu*), a *Šqrš'.w* vagy *Šqlš'.w*, akiket sorrendben a lykiaiakkal, az achájokkal, a dardanokkal, a danaokkal, a filiszteusokkal, a szárdokkal és a siculusokkal azonosítottak. Ezeknek az azonosításoknak némelyikéhez – például az achájokéhoz és a filiszteusokéhoz – ma már nem fér kétség; másoké azonban, így a szárdoké és a siculusoké, még mindig teljesen bizonytalan. Amikor a *Trš.w*-t a tirrénekkel azonosították, az etruszkok őseire gondoltak, abban az időben, amidőn ezek még az Égei-tenger vidékén éltek, vagy a tengeren bolyongtak új letelepedési helyet keresve. A *Trš.w* és *Tyrs-énoi* szótövének hasonlósága feltűnő, de az, hogy hasonló formák sürűn fordulnak elő az egész antik földközi-tengeri névanyagban, erősen csökkentti az összehasonlítás tudományos értékét. Másrészt nem zárhatjuk ki még annak a lehetőségét sem, hogy az Egyiptomra támadó *Trš.w* nyugatról jöttek¹⁵.

Ha most áttérünk a kérdés régészeti oldalának vizsgálatára, rögtön meg kell említeni: az orientalizáló kultúra jelenléte Etruriában nem alkalmas egy olyan feltevés igazolására, hogy egy idegen nép szállt itt partra, magával hozva életformájának megnyilvánulásait, ahogyan ez teljesen világosan megmutatkozik Szicíliában és Dél-Itáliában a görög telepesek megérkezésekor. Az érett Villanova-korszakban jelentős átalakulások kezdődnek, és előre jelzik a következő orientalizáló korszak virágzó gazdaságát; elterjed a hantolásos temetkezés szokása, feltűnnek az első kamrasírok, általánossá válik a vas használat, sűrűbben kerülnek elő díszített bronz- és nemesfém (arany, ezüst) tárgyak; ugyanakkor pedig egyre nagyobb számban fordulnak elő külföldről behozott tárgyak és motívumok (egyiptomi típusú skarabeusok és amulettek, görögöt utánzó festett kerámia). Az orientalizáló kultúrába való átmenet tehát nem gyökeres és nem előzmények nélküli. Ennek a kultúrának sok vonása – így maguk a nagy sírépületek vagy épületutánzó sírok, az impasto- vagy bucchero-kerámia, berendezési tárgyak, ékszerek stb. – teljesen beilleszkedik a bennszülött kultúra fejlődésébe, amelyet külső, keleti és görög hatások is ösztönöztek, de főleg a gazdasági élet felvirágzása serkentett. Egyes behozott tárgyak és motívumok Egyiptomból, Szíriából, Ciprusról, Rhodusról és általában Görögországból származnak; másoknak eredeti hazája még távolabbi, Mezopotámia

¹⁵ A *Trš.w* forrásaira és problémájára vö. F. W. v. Bissing, Die Überlieferung über die Turuscha [A Turusáról szóló hagyomány], Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXXV, 1928, 177 sk.

vagy Örményország (Urartu). Jellegzetes az a díszítésmód, amelyben egyiptomi, mezopotámiai, szíriai, égei-tengeri-ázsiai motívumok keverednek gyakran hibrid kompozíciókban, vagy pedig tovább fejlesztik a valódi és képzeletbeli állatok frizeit; ezek a föníciai-ciprusi eredetű luxustárgyakon jelennek meg, de jelentős részben maguk a görögök dolgozták fel őket, és terjesztették el az i. e. VII. század folyamán¹⁶. Alapjában véve az orientalizáló etruszk sírok és fényűző mellékleteik láttán az embernek az az érzése, hogy a kultúra váza és lényeges formái a helyi hagyományokban gyökereznek, míg az idegenből, kívülről átvett díszítő elemek szelleme és jellegzetes vonásai a keleti „divatra” vezethetők vissza. Ha nem vesszük is tekintetbe Etruria orientalizáló kultúrájának ezt az összetett – helyi és importált – jellegét, és csak az idegenből jött elemek vizsgálatára szorítkozunk, akkor is világosan kitűnik, hogy ezek nemcsak Etruriában találhatók meg, hanem többé-kevésbé azonos vonásokkal jelentkeztek ugyanebben a korszakban sok más mediterrán országban is, kezdve magán Görögországon, ahol bizonyosan nem lehet tírén bevándorlásra gondolni.

A VII–VI. század orientalizáló divatját Etruriában a kifejezetten görög, először ión (keleti görög), majd attikai kulturális és művészeti elemek hatásának uralma követte az i. e. VI. és V. század folyamán. Ennek eredménye az volt, hogy a régi helyi kultúra a korábbinál sokkal nagyobb mértékben új életformákká alakult, a vallás és a szokások bensőségeiből is; elég, ha az Etruriába behatolt görög istenségekre és mítoszokra gondolunk. Természetesen senki nem merne arra a történelmi képtelenségre gondolni, hogy Etruriában görög etnikumú kolonizáció ment végbe a VI. században (még ha vannak is meggyőző bizonyítékaink arról, hogy az etruszk kikötőkben görög kereskedők kis csoportjai éltek). Nem érthető tehát, mi szükség van arra, hogy az orientalizáló kultúrát inkább idegen hódítóknak, mintsem a civilizáció megújodásának tulajdonítsák.

A temetkezési szokások tekintetében sincs semmiféle hirtelen átmenet a Villanova-korszak hamvasztásából az orientalizáló kor hantolásába. Már Dél-Etruria legrégebb Villanova-fázisában is megjelennek a fossa-sírok, keveredve a hamvasztásos aknasírokkal. A hantolás fokozatosan válik uralkodóvá az érett

¹⁶ Az orientalizáló kultúráról általában vö. F. Poulsen, *Der Orient und die frühgriechische Kunst* [Kelet és a korai görög művészet], 1912; L. Pareti, *La tomba Regolini-Galassi e la civiltà dell'Italia centrale nel sec. VII. av. Cr.* [A Regolini-Galassi-sír és Közép-Itália kultúrája a Kr. e. VII. században], 1947; M. Pallottino, az *Enciclopedia Universale dell'Arte*-ban, X, 1963, az „Orientalizzante” (orientalizáló) címszó alatt. Úgy látszik, hogy az orientalizáló kultúrát terjesztő görögök nem phókaiak voltak, ahogy Pareti feltételezi, hanem inkább rhodosiak és chalkisiak; vö. *Studi Etruschi*, XX, 1948–49, 335 sk. Az urartui és anatóliai hatásokról vö. M. Pallottino, *Urartu, Greece and Etruria* [Urartu, Görögország és Etruria], *East and West*, IX, 1958, 29 sk.; E. Akurgal *Urartu medeniyeti* [Urartui művészet], *Anatolia*, IV, 1959, 67 sk.; B. B. Piotrovskij, *Iszkusstvo Urartu* [Urartu művészete], 1962.

Villanova-szakaszban. Ez a folyamat különben a VIII. század folyamán nemcsak Etruriában általános, hanem Latiumban is, ahol pedig nem feltételezik az etruszkok megjelenését. Úgy látszik továbbá, hogy a jelenség csak Dél-Etruriára korlátozódik, mert Etruria belsejében (például Chiusiban) nem szűnik meg a hamvasztás túlsúlya sem az orientalizáló korszakban, sem az etruszk kultúra egész további tartama alatt. Még Dél-Etruriában is részben visszatérnek a hamvasztáshoz a VI. században. Etnikai tényezők közrejátszása ebben, legalábbis olyan értelemben, hogy egy nép helyébe egy másik került, elképzelhetetlen.

Maradnak a nyelvészeti tények. Valóban, igen szorosak az etruszk nyelv kapcsolatai a praehellén nyelvjárással – amelyet Lémnoson beszéltek, mielőtt az i. e. VI. században Miltiadés Athén számára meghódította a szigetet –, akármilyen ellenvetéseket hoznak is fel Lattes, Pareti és mások¹⁷. Nemcsak a végződés egyezéséről van szó (a lémnosi -z, -eiz, -zi, -ai, -aiθ, -ale, -ial stb. és az etruszk feliratokban szereplő -s, -eis, -si, -ai, -aiθ, -ale, -ial között), hanem szótövek és szavak (*napoθ*, *ziazi*, *maraz* és *marazm*, *aviz*, *zivai*, *zeronai* és *zeronaiθ*, *morinail*, *haralio*, *arai* stb. Lémnoson, *napti* vagy *nefts*, *zia*, *mar* és *maru*, *avils*, *zivas*, *zeri*, *murinašie*, *harc*, *are* és *arasz* az etruszk feliratokon), sőt egész kifejezések egyezéséről is (*holaiezi* *φokiasiale* és *larθiale* *hulχniesi*; *aviz* *sialχviz* és *avils* . . . *sealyls* között). Ezek az egyezések annál jelentősebbek, mivel csak egyetlen fontosabb lémnosi forrás áll rendelkezésünkre: a Kaminiában talált sírsztélé¹⁸. Ez egyébként nem azt jelenti, hogy a lémnosi és az etruszk ugyanaz a nyelv, és azt sem, hogy ugyanannak a nyelvnek két nyelvjárása. Sok szónak és formának nincs meg a megfelelője a másik nyelvben; továbbá a lémnosi stélé szavainak jelentése nagyrészt ismeretlen számunkra, és gyakran éppen az etruszkot hívták segítségül, hogy megpróbálkozzanak értelmezésükkel (ami bizonyos értelemben igazi circulus vitiosushoz vezet); az összehasonlítás lehetősége pusztán a hangalakra szorítkozik. Ami pedig a lydiait, a lykiai és Kisázsia eddig ismert más nyelveit illeti, rokonságuk az etruszkkal még kérdésesebbnek

¹⁷ C. Pauli, Eine vorgriechische Inschrift von Lemnos [Egy lémnosi praegörög felirat] (Altitalische Forschungen [Óitáliai kutatások], 1886, 1894]; E. Nachmanson, Die vorgriechischen Inschriften von Lemnos [A lémnosi praegörög feliratok] és G. Karo, Die „Tyrrhenische“ Stele von Lemnos [A lémnosi „tyrsén” stélé], Athenische Mitteilungen, XXXIII, 1908, 47 sk.; L. Pareti, Le origini etrusche [Az etruszkok eredete], 89 sk.; S. P. Cortsen, Die lemnische Inschrift [A lémnosi felirat], Glotta, XVIII, 1929–30, 101 sk.; J. Friedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmäler [Kisázsiai nyelvemlékek], 1932, 43 sk.; B. Hrozný, Die Inschrift von Lemnos [A lémnosi felirat], Studi Etruschi, IX, 1935, 127 sk.; S. P. Cortsen, L'inscription de Lemnos [A lémnosi felirat], Latomus, II, 1938, 3 sk.; P. Kretschmer, Die tyrrhenischen Inschriften der Stele von Lemnos [A lémnosi stélé tyrren feliratai], Glotta, XXIX, 1941, 89 sk.

¹⁸ A többi ismert felirat csak egész rövid bekarcolt szöveg edénytöredékeken, s gyakorlatilag nem használható nyelvészeti kutatás céljára; vö. A. Della Seta, Scritti in onore di B. Nogara [B. N.-emlékkönyv], 1937, 199 sk.

tűnik, mivel csak szótövek és ragok hangalakjának némi bizonytalan vagy általános hasonlóságára korlátozódik, s a hasonlóságok száma is jóval kisebb, mint amennyit az etruszk és a görög vagy latin között találunk¹⁹. Az etruszk-kisázsiai névegyezéseknek, amelyekre Fiesel mutatott rá helyesen, sincs bizonyító erejük, ha meggondoljuk, hogy egymástól igen különböző kisázsiai nyelvekből innen-onnan összegyűjtött anyagon alapulnak, hiszen például az etruszk-itáliai névanyag kapcsolatai sem bizonyítanak rokonságot az etruszk és az italicus nyelvek között. Ami a lydiait illeti, ezek a meggondolások teljesen kizárják annak a lehetőségét, hogy az etruszkok, a hérodotosi elbeszélést szó szerint értve, olyan etnikai töredéket alkottak volna, amely a lyd nép testéből vált ki²⁰.

Vizsgáljuk meg újra a keleti feltevés alátámasztására felhozott érveket, most már nem egyenként, hanem kölcsönös földrajzi és időrendi vonatkozásaikban. A klasszikus források megegyeznek abban, hogy az etruszkok őshazáját az Égei-tenger vagy Anatólia partvidékére helyezik. De azok az idegen elemek, amelyek az orientalizáló kultúra kialakulásában közrejátszottak, különböző, a Földközi-tenger egész keleti részén szétszórta központokból származnak, talán a szíriai-ciprusi térség némi túlsúlyával²¹. Tehát az orientalizáló kultúra közvetítését leginkább a föníciai és görög hajózásnak tulajdoníthatjuk, amely ugyanilyen eredményekkel érezte befolyását a Földközi-tenger medencéjének több más vidékén is. Bár az Égei-tenger kisázsiai partjain csak jelentéktelen régészeti feltárásokat folytattak protohistorikus időkben, a fenti megállapításoknak mintegy ellenpróbáját végezhetjük el, ha vizsgálat alá vesszük a kisázsiai kultúra jellemző vonásait az i. e. VIII. században, azaz abban a korszakban, amelyre hozzávetőlegesen a bevándorlás idejét teszik.

Lémnosnak, a kisázsiai Iónia és Aiolis partvidéki településeinek, Sardisnak és Anatólia belsejének feltárásai eddig még semmi olyan vonást nem nyújtottak – legfeljebb általános jellegűeket (például halomsírok, kamrasírok, sziklába vésett sírhomlokzatok stb.) –, amely egyezést mutatna Etruria emlékeivel és kultúrájával abban a korszakban, amelyet Kisáziában „phrygiai” (IX–

¹⁹ A. Trombetti, *La lingua etrusca* [Az etruszk nyelv], 1928; E. Fiesel, *Etruskisch* [Az etruszk nyelv], 1931, 63. l. Az etruszk és a lyd közti szoros rokonságra visszatért P. Meriggi, *Osservazioni sull'etrusco* [Megjegyzések az etruszkról], *Studi Etruschi*, XI, 1937, 129 sk., de minden komoly eredmény nélkül.

²⁰ Ugyancsak minden kritikai alapot nélkülözni látszik legújabbban V. Georgiev merész próbálkozása arra, hogy az etruszkot közvetlenül a hettitával hozza kapcsolatba, s teljes egészében besorolja Kisázsia nyelvei közé (Hethitisch und Etruskisch. Die hethitische Herkunft der etruskischen Sprache) [A hettita és az etruszk. Az etruszk nyelv hettita eredete], 1962 és ezt követő írásai; vö. *Studi Etruschi*, XXXII, 1964, 223 sk.

²¹ Akadnak olyanok, akik az etruszkok őshazáját Kisáziától délre, Rhodos, Ciprus és Szíria között próbálják keresni, teljes ellentétben az antik hagyománnyal: vö. Á. Åkerström, *Der geometrische Stil in Italien* [A geometrikus stílus Itáliában], 156 sk.

VII. század), Lémnoson pedig helytelenül „tirrén” elnevezéssel illetnek (helyesebb a „pelaszg” kifejezés, a jellegzetesebb és hitelesebb történeti hagyomány alapján)²². A phrygiai és a lydiai geometrikus kerámiának, valamint a jellegzetes lémnosi archaikus kerámiának a világon semmi köze nincs Itália bennszülött és görög-geometrikus edényművességéhez. Csak a VI. században terjedt el nyugaton néhány lydiai típusú edény, sok más keleti görög tárgytípussal együtt. Így a kisázsiai szürke kerámiát is exportálták Phókaiá telepesei a Földközi-tenger partvidékére, de Itáliában ritka, és úgy látszik, semmi köze nincs az etruszk bucchero-edények eredetéhez. A kisázsiai fibulának [ruhatartó tű], amely olyan bőségesen fordul elő egész Anatóliában, jellegzetes, merev félköríves formája van, félgömb alakú kidudorodó szegecsekkel; lehetetlennek látszik, hogy ne egy ázsiai nép vándorlásait kísérte volna, de figyelemreméltó az a tény, hogy még kereskedelem útján sem terjedt el nyugat felé. Eddig Közép-Itáliában egyetlen példányát fedezték fel, Latiumban, Riserva del Truglio mellett²³, tehát a tulajdonképpeni etruszk területen kívül. A Gordionban, Phrygia fővárosában legújabban feltárt fejedelmi sírlelet, nagy bronzüstökkel, amelyek a peremükre illesztett alakokkal hasonlítanak az etruskiai és palestrinai orientalizáló sírokban találtakhoz, arról tanúskodik, hogy Urartu bronzművészége széles körben elterjedt Görögország és Itália kereskedelmi útvonalain, de nem bizonyítéka a közvetlen kapcsolatnak Phrygia és Etruria között²⁴. Ezzel szemben Kisázsia településeinek összeköttetései Itáliával a nyugat felé irányuló ión hajózás következtében a VI. században egyre sűrűbbek és közvetlenebbek, és az archaikus Etruria művészetére gyakorolt domináló keleti görög hatásban érik el csúcspontjukat. De ez a jelenség nyilvánvalóan semmiféle összefüggésben nincs az etruszkok eredetének kérdésével, a keleti származás hirdetői által vett értelemben.

Az orientalizáló kultúra azonosítása a feltételezett etruszk bevándorlással időrendi okokból is tarthatatlan. Az orientalizáló etruszk kultúra kezdete nem korábbi az i. e. VIII. század végénél vagy még inkább az i. e. VII. század elejénél, tehát annál az időpontnál, amikor a görög gyarmatosok már megtelepedtek Szicília és Dél-Itália partvidékein. Hérodotos elbeszélését a Lydiából történt bevándorlásról viszont nem lehet önkényesen kiszakítani kronológiai rendszeréből, amely az eseményeket Atys lydiai uralkodásának idejére helyezi, vagyis a hagyo-

²² Lémnosról D. Mustilli, *La necropoli tirrenica di Efestia [Héphaestia tirrén temetője]*, *Annuario Scuola Ital. d'Atene*, XV, XVI, 1938. Kisáziáról vö. H. Th. Bossert, *Altanatolien [Óanatólia]*, 1942; K. Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasien [Kisázsia őskorának és kora-történeti korának vázlata]*, 1950²; E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens [Anatólia művészete]*, 1961. Sardisról G. M. Hanfmann, *Sardis und Lydien [Sardis és Lydia]*, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaft und Literatur in Mainz, Geistes- und Sozialwiss. Kl.* 1960, 449 sk.

²³ U. Antonielli, *Bullettino di Paletnologia Italiana*, L-LI, 1930-31, 191 sk.

²⁴ R. S. Young, *American Journal of Archaeology*, LXII, 1958, 139 sk.; M. Pallottino, *East and West*, IX, 1958, 29 sk.; E. Akurgal, *Anatolia*, IV, 1959, 67 sk.

mányos mitikus időrend szerint kevéssel a trójai háború utánra, az i. e. XIII–XII. századba. Különben is egy ilyen jelentős esemény a történelmi idők hajnalán – párhuzamosan és mintegy versenyre kelve a görög kolonizációval – nem maradt volna említés nélkül a történeti forrásokban, és nem változtatták volna át, mint Hérodotosnál történt, fél évezreddel régebbi mitikus eseménnyé. Vegyük tekintetbe még azt is, hogy egy olyan megbízható forrás, mint Ephoros görög történetíró (Strabónnál, VI, 2, 2), amikor a szicíliai Naxos, a legrégebbi chalkisi gyarmatváros VIII. századi alapításáról beszél, kijelenti, hogy azelőtt a görögök nem merészkedtek a nyugati tengerekre a tirrénektől való féltükben; k ö z v e t t e tehát elfogadja, hogy az utóbbiak ekkor már jelen voltak az itáliai partokon²⁵.

Ha így megdől is az orientalizáló műveltség és az etruszk bevándorlás közötti összefüggés feltevése, fennáll az a lehetőség, hogy ez a bevándorlás korábban ment végbe, ahogy Bérard állította. De ebben az esetben semmiféle régészeti bizonyítékot nem lehetne többé felhozni a keleti eredetet valló álláspont támogatására, minthogy a kisázsiai-keleti hatás bármiféle jelentősebb nyomai a bronzkorból és a vaskor elejéről hiányoznak Etruriában és Közép-Itáliában²⁶.

Marad a nyelvi tényezők egyezése, és ez valóban figyelemreméltó, legalábbis ami az etruszk és a lémnosi közti hasonlóságokat illeti; ezek sajátosan összefüggenek az etruszkok lémnosi eredetéről szóló legendákkal. Ez az egyetlen olyan érv a keleti elmélet mellett, amely komolyan nyom a latban, bár ebből a szempontból a kérdés nagyon rejtélyesnek látszik. Nem lehet kizárni a történelem előtti korban bizonyos népmozgásokat és kapcsolatokat, amelyeknek nyoma esetleg tovább élt a lémnosi-etruszk rokonságban. De az is lehet, hogy ez a rokonság a korábban már tárgyalt egységes „égei-tirréni” alaprétég elképzelésével magyarázható; ebben az esetben ennek az egységnek a keretében mind az etruszk – amelyet az indoeurópai előnyomulás a távoli nyugat felé szorított –, mind pedig a lémnosi – amely egy félreeső szigeten megmaradt – konzervatív és periferikus vonásokat képvisel, és sajátos hasonlóságok kapcsolják össze őket, mint a Hérodotos művének egy helyéből (I, 57) következtethető pelaszi etnikai-nyelvi „szigeteket”, a fentebb említett értelemben. Egyébként az ismert lémnosi feliratok a VII–VI. századból valók, tehát olyan korból, amikor az

²⁵ Vö. E. Fiesel, *Etruskisch* [Az etruszk nyelv], 1931, 65 sk., aki ezzel kapcsolatban U. Wilamowitz mérvadó véleményét is idézi.

²⁶ Egyes Égei-tenger vidéki hatások lehetőségéről a protolatin kultúrában ld. fentebb a 46. l. jegyzetét; ezek azonban, tudomásunk szerint, hiányoznak az etruszi protovillanovaiából. Egyelőre még a mykénai kereskedelem nyomai is igen gyéren fordulnak elő a tirréni tengerpart mentén (egynéhány, valószínűleg mykénai kerámiatöredék került elő legújabbban egy „szubappennin” rétegben Luni sul Mignonében, Dél-Etruria belsejében, svéd kutatók ásatai nyomán), ellentétben az ilyen jellegű leletek gazdagságával Dél-Itáliában (ld. fentebb 25 sk., 44 sk.). De különben is, a mykénai hajózás nem volna elegendő bizonyíték az égei-tengeri-kisázsiai térségből Etruriába történt etnikai bevándorlásra.

etruszk nép már kialakult Itáliában. Másfelől az etruszk nyelv éles elhatárolásával az itáliai földrajzi környezettől – amit várni lehetne, ha egy viszonylag késői lémnosi kolonizációt feltételeznénk Etruria partjaira – szemben áll a régi „tirrén” helynévanyag sűrű elterjedése azokon az itáliai vidékeken, amelyeket később indoeurópai nyelvet beszélő népek foglalnak el, nemkülönben az etruszk kétségtelen rokon vonásai más olyan ősrégi nyugati nyelvek alapelemeivel, mint amilyen a „raetiai”²⁷.

Térjünk át most az északi elmélet bírálatára. A rasenna és a raetusok nevének régi összevetése gyermekes; a Trentinóban és a Felső-Adige vidékén talált feliratok igen későiek (az i. e. V. század után keletkeztek), és ha mutatnak is ősrégi összefüggéseket vagy újabb kapcsolatokat az etruszkkal, nem szolgáltatnak semmi bizonyítékot annak a feltételezésnek alátámasztására, hogy az etruszkok, már mint kialakult nép, az Alpok vidékéről származtak. Régészeti szempontból Pigorini és Helbig álláspontjának már ismertetett kritikája lényegében megdönti azt az elméletet, hogy Itália északi részéről húzódtak volna le népek a félsziget közepe felé. A Pó-síkság etruszkizálódása pontosan meghatározható déli hódítás eredménye, amelyről a történeti források is tanúskodnak²⁸; ebben egyetérthetünk Brizióval és Ducatival, ha alapos fenntartással fogadjuk is időrendi megállapításaikat, és kizárjuk is azt, hogy Bologna Villanova-lakói azokkal az itáliai umberekkel voltak azonosak, akiknek megjelenése az Appenninek keleti lejtőjén még újabb keletű (ez világosan kiderül Strabón szövegéből, V, 1, 10–11).

A nyelvészet már jó ideje túljutott az etruszk és az italicus nyelvek közötti genetikus rokonság régi elméletén, így hát Pigorini feltételezése az etruszkok és italicusok közös leereszkedéséről Itáliába az Alpokból ebben a vonatkozásban is elvesztette minden alapját. Innen De Sanctis elmélete, amely a régi rézkori törzs hamvasztóit az etruszkokkal, a hantolókat pedig (ma inkább úgy mondanánk, hogy az appennini hagyományú népeket) az italicusokkal próbálja azonosítani. Ha a régészeti és etnikai-nyelvészeti tényezők nagyjából való egyeztetésével megelégednénk, pusztán az ilyen egyenlőségjelek meg tudnák magyarázni, hogy – mint fentebb láttuk – azok a területek, ahol a hantolósos, illetve hamvasztós temetkezés volt szokásban, megfelelnek Itália indoeurópai, illetve nem indoeurópai területeinek²⁹. De, különösen ma, a legújabb feltárások ismeretében nyilvánvaló, hogy nem lehet a „hamvasztók” összességéről, mint valami egyetlen, már korábban kialakult etnikai-nyelvi csoport képviselőiről beszélni; hogy a Villanova-kultúrát nem lehet

²⁷ Ld. erre vonatkozólag többek között V. Pisani, *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino* [Az ókori Itália nyelvei a latinon kívül]³, 303 sk., 326. l.

²⁸ Ld. 86 sk.

²⁹ Ld. fentebb, 43 sk.

úgy tekinteni, mint amely már teljesen kialakult formájában érkezett egy külső területről későbbi fejlődésének színhelyére: az Appenninektől északra nem is mutat régebbi formákat, sőt közvetlen előzményei inkább a félsziget „protovillanova” szakaszában találhatók meg, elsősorban éppen Etruria tirrén tengerparti vidékén (mai ismereteink szerint, ahogy már láttuk, a tolfai hegyektől Grosseto környékéig); nyilvánvaló az is, hogy a „protovillanovaival” rokon hamvasztásos kultúrák archaikus szakaszai, mint a „protolatiumi” és „proto-estei”, megjelennek a latiumi és az estei vaskori kultúrák kezdetén, indoeurópai nyelvű, de külön b ő z ő r e d e t ű népek, tudniillik a latinok, illetve a venetusok sajátjaként. Ezzel megdől – vagy a bizonyíthatatlan elképzelések szintjére süllyed – Pareti véleménye, hogy a „protovillanovaiaiak” népe eredetileg egyetlen törzs, a keleti italicusoké volt (ez a feltevés annál is valószínűtlenebb, mivel a történelmi korban a keleti italicusok főként hantolással temetkeznek), és egy rákövetkező feltételezett Villanova-hullám jelentené az etruszkok leereszkedését. Amint látjuk, mindez merő paszianszoszás, a kritikai valószínűség minden alapja nélkül. A régészet semmi módon nem tudja kimutatni az etruszkok északról „érkezését”.

Egy másik érv az északi elmélet cáfolatára éppen az etruszk nyelv kapcsolata az Égei-tenger praehellén nyelveivel. Hogy ezt megmagyarázhassuk, el kellene fogadni Kretschmer elméletét, hogy a Duna-medencéből a szárazföldön keresztül párhuzamos bevándorlás ment végbe Görögországba és Itáliába, de akkor még mindig magyarázatra várnának az etruszkkal rokon elemek az itáliai félsziget „tirrén” helynévanyagában, márpedig ezek, mint már mondtuk, jelentősek, és nagy területen elterjedtek. Mindez ugyan nem zárja ki, hogy az etruszkban ne lennének kontinentális nyelvi elemek, amelyeket a praeindoeurópai alaprétég északi és nyugati nyelveivel (mint a „ligur” vagy a „raetiai”) vagy egyenesen indoeurópai nyelvekkel lehet összefüggésbe hozni; de ez legfeljebb azt bizonyítja, hogy nyelvterületek bonyolult egymásraépülése révén különféle eredetű tényezők széles körű helyi összetalálkozása és keveredése ment végbe.

A b e n n s z ű l ő t t e r e d e t elmélete, ha kizárólagos és szkematikus értelemben fogják fel, ugyancsak jogos bírálatokra ad alkalmat. Trombetti, Ribezzo, Devoto stb. nyelvészeti álláspontja, amely az etruszk nyelv alapjaiban egy szélesebb praeindoeurópai nyelvi egység maradványait ismeri fel, módszer-tanilag kifogástalan, amennyiben tekintetbe veszi az etruszk nyelv mediterrán rokon vonásait és a „tirrén” szubsztrátum jelenlétét az itáliai térség nagy részén, ahogy ezt a helynévanyag tanúsítja. Viszont az egyes események rekonstrukciója a régészeti adatok alapján, úgy ahogy ezzel Antonielli és Devoto próbálkozott, súlyos nehézségekbe ütközik. Ők azt feltételezik, hogy éles etnikai ellentét állt fenn a rézkor és a bronzkor bennszülött hantolászós temetkezői és a hamvasztó „villanovaiaiak” közt, akik északról húzódtak le, s az előbbieket az eredeti „tirrén” réteggel, az utóbbiakat pedig az indoeurópai italicus hódítókkal azonosítják. De az a megállapítás, hogy a hamvasztásos és a hantoló

temetkezés elterjedési területei majdnem pontosan egyeznek a nem indoeurópai, illetőleg az indoeurópai területekkel, ezúttal is ellene szól a bennszülött eredetet vallók elvont rekonstrukciójának. Éppen Etruria, ahol jellemző és igen sűrű a hamvasztók letelepülése, lenne Itália egyetlen olyan csücske, ahol az ősi nyelv megőrizte volna sajátosságait mélyen a történelmi időkig! Az italicus nyelvek viszont a félsziget keleti részén váltak volna uralkodóvá, ahol csak szórványos és jelentéktelen nyomai vannak a feltételezett italicus hamvasztók megjelenésének! Világos, hogy a nyelvészet őslakó-elméletét nem lehet ezek közé a képtelen régészeti sémák közé szorítani, amelyeken még világosan látszik a régi Pigorini-féle előítélet nyoma. Hiába kísérelte meg a közelmúltban Devoto, hogy a hamvasztók = italicusok egyenletet kapcsolatba hozza egy „protoitalicus” beáramlás elképzelésével, amelyről azonban semmi világos adat nem derül ki az itáliai történelmi néprajz pozitív tényeiből. Mindenesetre a tiszta bennszülött eredet eleve történelemellenes elméletnek mutatkozik, és a gyakorlatban ellentétbe kerül egyfelől világosan felismerhető kulturális mozzanatokkal, amelyek európai és keleti hatásokról vallanak, másfelől nyelvészeti adatokkal, amelyek az Etruria és az Égei-tenger közötti kapcsolatokról, továbbá az etruszk nyelvbe mélyen beivódott indoeurópai elemekről tanúskodnak.

Eszerint az etruszkok eredetével kapcsolatos három alapvető elmélet egyikét sem lehet döntő érvekkel javasolni a kérdés megoldására. Mindegyik tartalmaz pozitív elemeket, amelyek részleges érvényére mutatnak, és egyben negatív elemeket is, amelyek nem engedik, hogy mint kizárólagos igazságot fogadjuk el. Ez azt bizonyítja, hogy kérdésfeltevésük módszertanilag hibás, mert egy olyan sokrétű és nagy horderejű jelenségnek, mint amilyen egy történelmi nép eredete, egész bonyolult folyamatát sablonos, olykor túlságosan naiv képletekbe szorították. Az etruszk népet ugyanis már kifürkészhetetlen őstörténetétől fogva mint egységet, egyetlen néptömeget képelték el, és hogy megmagyarázzák itáliai feltűnését, szükségszerűen a kívülről s z á r m a z á s leegyszerűsített fogalmához kellett folyamodniuk, akár pozitív értelemben, feltételezve, hogy valóságos bevándorlás történt idegen vidékekről (keletről, északról) – és ezzel földrajzilag máshová helyezve a kérdést, de meg nem oldva –, akár negatív értelemben, kizárva a bevándorlás lehetőségét és az etruszkokat a félsziget régi lakóival azonosítva (vagyis időbelileg korábbra helyezve a kérdést). Még ha népek keveredéséről beszéltek is – például az Ázsiából bevándorolt tirrénekéről az őslakó umberekkel vagy a rézkori mediterránokéről az italicus hamvasztókkal –, az, hogy az egyik összetevőnek nagyobb fontosságot tulajdonítottak, arra vezetett, hogy erre ruházták rá, előlegezve, az etruszk nép nevét, nyelvét és jellegzetes tulajdonságait.

Nos, éppen itt kell lennie a vita módszertani alapjának: abban, hogy az „etruszkok” fogalmát egy ellenőrizhető történelmi alakulatra korlátozzuk; ez pedig az a nép, amely az i. e. VIII. és I. század között virágzott Etruriában, saját nyelvvel és szokásokkal. Ennek a történelmi alakulatnak a létrejöttében, egy hosszú folyamat során, kétségkívül közreműködtek különféle etnikai, nyelvi, politikai és kulturális tényezők. Lehet vitatkozni mindezeknek a tényezőknek eredetéről vagy származásáról, de az általuk meghatározott összetett jelenségre a legmegfelelőbb kifejezés az alakulat. Hogy ez a megjegyzés világosabb legyen, megemlítjük, hogy senkinek nem jut eszébe, hogy megkérdezze, honnan jöttek az olaszok vagy a franciák, viszont kutatják és vitatják az olasz nemzet vagy a francia nemzet kialakulását. Ez utóbbival kapcsolatban beszélnek az őseurópai, „ligur”, „ibér” alaprétegekből való eredetről, a kelták protohistóriai rétegződéséről, a rómaiak hódításáról és uralmáról, Gallia latiná és kereszténnyé válásáról, a germán frankok, burgundok, vizigótok, normannok betöréseiről, az egységessé válásnak az egyeduralom által befejezett folyamatáról stb.; mindezek az etnikai és történelmi tényezők közrejátszottak a francia nemzet kialakulásában. Világosan kitűnik, hogy ebben a folyamatban a földrajzi tényező is lényeges, olyan értelemben, hogy egy nép saját területe az, amelyen kialakulásának folyamata lezajlik.

Az etruszkok eredetéről szóló elméletek elégtelensége abban rejlik, hogy a származás kérdését vetették fel, amikor pedig az etnikai kialakulás problémájáról van szó; hogy arról beszéltek: az etruszkok keletről, északról jöttek-e, vagy itáliai őslakók voltak-e, holott inkább arról van szó, hogy lehettek, és biztosan voltak is az etruszk nép kialakulásában keleti, kontinentális, bennszülött elemek; ezeket tanulmányozni kell, meghatározni, értékelni és összevetni egymással. Persze egyáltalán nem könnyű vállalkozás rekonstruálni azokat a protohistóriai körülményeket és eseményeket, amelyek a történelmi Etruria megszületésére vezettek; de azt már most nyugodtan ki lehet jelenteni, hogy a nép kialakulása nem játszódhatott le máshol, mint Etruria területén; és e folyamat utolsó szakaszait figyelemmel kísérhetjük annak a gazdag régészeti forrásanyagának révén, amely a IX. századtól a VII. századig terjedő időszakból rendelkezésünkre áll. Ezt az álláspontot, amelyet jelen összefoglalás szerzője már néhány évvel ezelőtt kifejtett³⁰, nem lehet összetéveszteni valami őslakó-elmélettel, legföljebb relatív értelemben, minthogy főleg egy történelmi folyamat befejeződését veszi figyelembe, nem pedig a távoli időkre visszanyúló előzményeit. Hasonló nézeteket fejtett ki F. Altheim, a történétíró, aki bár abból a felfogásból indult ki, hogy keleti bevándorlók olvadtak össze őslakó népességgel, az etruszk nép eredetét az etruszk területen lakó népesség politikai-kulturális *koiné*jának, köznyelvének kialaku-

³⁰ Különösen az 50. l. jegyzetében idézett művében.

lásával azonosította. Ezek a nézetek különben, mint láttuk, ma már széles körben elterjedtek a keleti elmélet legújabb hirdetői között is, és visszhangra találtak a kérdés legújabb tárgyalásaiban³¹.

A nyelvészeti adatok a praeindoeurópai „tirrén” egység körén belül keleti rokon vonásokról beszélnek. De a keleti eredet és az őslakosság-elmélet végül is összekeveredik, ha feltételezzük, hogy az őskornak egy többé-kevésbé távoli vagy akár viszonylag közeli szakaszában (talán még a bronzkor folyamán?) „tirrén” elemek terjedtek el keletről nyugat felé, és az etruszk nyelv ezeknek nyugati előőse és egyúttal utolsó élő maradványa az itáliai félszigeten, amelyet azután lerohtak, majd elborítottak a későbbi indoeurópai hullámok.

Láttuk, milyen képtelenség különválasztani az etruszk ethnostól a Villanova-kultúrájú hamvasztókat. Megjelenésük valóban komoly ugrást jelent Etruria területének kulturális fejlődésében. A Villanova-korszakban nagyszámú lakosság észlelhető azokon a helyeken, amelyek később Etruria jelentős történelmi központjaivá válnak, mint Veii, Caere, Tarquinia, Vulci, Vetulonia, Populonia stb. Etruria kultúrájának fejlődése a Villanova-szakasz kezdetétől fogva megszakítás és hirtelen átalakulások nélkül folyik egészen a római korig. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a kulturális horizont jelenti az etruszk nép legrégibb korszakát, éppúgy, ahogy a párhuzamos latiumi és estei vaskori kultúrák jelentik vitathatatlanul a latinok vagy a venetusok történetének kezdetét. Lehet azon vitatkozni, hogy az emiliai vagy a Salerno vidéki Villanova-kultúra is már az etruszkok műve-e. Az azonban biztos, hogy meglepő egyezés áll fenn az etruszkoknak a történelem folyamán legnagyobb elterjedési területe (ld. a térképet a 78. lapon) és a Villanova-kultúra elterjedési területe között, ahogy az a legutóbbi feltárásokból megmutatkozik (térkép a 31. lapon). Ha ennek az egyezésnek jelentőséget tulajdonítunk, a Villanova-kultúra a már kialakult etruszk népet jelenti, amely kész aktív terjeszkedésre is Itáliában³².

De magának a Villanova-kultúrának a létrejötte is hosszú folyamatot feltételez. Néhány tényezőjét – beleértve a hamvasztásos temetkezés rítusát is, durva agyagból készült gömbölyű vagy hangsúlyozottan kettős kúp alakú hamvurnákban – idegen eredetűnek kell tartanunk, talán kisebb vagy nagyobb számban érkezett bevándorlók hozták magukkal. Gondolhatunk a kontinensről szárazföldi úton érkezett elemekre, az urnamezők közép-európai elterjedésének visszhangjaként, és összefüggésben azokkal a hamvasztásos sírokkal, amelyek a késő-bronzkori vége felé tűnnek fel Észak-Itáliában. De gondolhatunk dél felől, a tengerpart mentén vagy a tengeren át történt közvetítésre is, ha tekin-

³¹ Különösen C. F. C. Hawkes, *The Problem of the Origins of the Archaic Cultures in Etruria and its Main Difficulties* [Az etrusziai archaikus kultúrák eredetének problémája és legfőbb nehézségei], *Studi Etruschi*, XXVII, 1959, 363 sk.

³² Ld. alább 70 sk., 83 sk.

tetbe vesszük, hogy az etruszai protovillanova-sírok – és még a nagy déli etruszk városok Villanova-temetőinek néhány legrégibb hamvasztásos sírja is – beletartoznak Dél-Itália (Apulia, Szicília) és az Adria-vidék protovillanova-kultúrájának körébe. Végezetül pedig nem hiányoznak a fejlődésnek az adriai térséggel közös elemei, különösen ha a díszített bronztárgyak készítésének virágzó fejlődését tekintjük a Villanova legérettebb szakaszában³³. Mindamelllett a Villanova-kultúra összességében véve új és eredeti jelenség, amely helyben alakult ki a bronzkori appennini kultúra alapjain; át is vette ennek néhány elemét, mint például a kettős kúp alakú nagy füles edényt sötét impasto-agyagból, nyakán meander-díszítéssel. Nem szükséges tehát a Villanova-kultúra kezdetén nagy etnikai átalakulást feltételezni, legfeljebb valami ösztönzést, egy döntő jelentőségű történelmi erjedést, amely előidézhette a „tirrén” és indoeurópai etnikai elemek összeolvadását a tulajdonképpeni etruszk néppé, a Tiberistől északra.

Természetesen az etruszkok néppé fejlődésének képe csak azoknak a tényezőknél figyelembevételével válik teljessé, amelyek történelmüket az első pillanattól kezdve meghatározták. Döntő szerepet játszottak a szellemi és művészi kapcsolatok a keleti világgal és Görögországgal; ezek a tengeri kereskedelem révén szövődtek, de valószínűleg közvetlen érintkezések útján is, így az etruszk terület gazdag ásványi kincseitől vonzott idegenek bevándorlásával, kereskedelmi települések létesülésével stb.³⁴. Az érett tengerentúli civilizációk hatása olyan mélyen vésődött a friss, kezdetleges, még alakítható protoetruszk lélekbe, hogy valószínűleg ennek eredménye volt az etruszk nép szellemi vonásainak végleges kikristályosodása. Éppen ez kelti bennünk azt az érzést, hogy Etruria mély, közvetlen függőséggel kapcsolódott a Kelethez; ettől az érzéstől nem tudtak szabadulni az ókor emberei, és még a modern időkben is hat.

³³ Vö. M. Pallottino, *L'origine degli Etruschi* [Az etruszkok eredete], 111 sk.

³⁴ Vö. még C. F. C. Hawkes, fent a 66. lapon a 31. sz. jegyzetben i. m.

Az etruszkok a tengeren

A „tengeri uralomra” vonatkozó források és adatok. Hogyan született és alakult ki az etruszkok tengeri kereskedelme és uralma? A tengeri háborúk a görögök és etruszkok között

Az eredetről folyó vita általában elvonta a tudósok figyelmét az etruszk világ politikai, társadalmi és gazdaságtörténetének kérdéseire vonatkozó más, kézzelfoghatóbb és pozitívabb kutatásoktól.

Nemegyszer elhangzott már, hogy Karthágó tanította meg a rómaiakat a hajózásra és a tengerek fölötti uralomra, ahogy Görögország a művészetre és a költészetre. Mindkét megállapításban van valami igazság, abban az értelemben, hogy a hellénizmus egyetemes és fejlett kultúrájának világában a karthágóiak és görögök hatásának döntő szerepe volt a római műveltség kifejlődésében. De súlyos tévedés volna azt hinni, hogy a köztársasági vagy akár a királyok korabeli Róma is csak pásztorok és félbarbár parasztok városa volt; a valóságban Etruria magas fejlettségű történeti kultúrájának peremén élt, és annak jelentős részesévé vált. Cicero és Augustus korának kifinomult nemzedékei számára az egy vagy két századdal korábban élt római „ferus victor”-nak [vad győztes], „arte rudis”-nak [művészetben csiszolatlan] tűnhetett; de ha meggondoljuk, hogy már az i. e. VI. és IV. század között olyan érett és nagyszerű remekműveket alkottak Rómában, mint a capitoliumi farkas vagy a Ficoroni-cista, rájövünk, milyen képtelenség az a vélemény, amely szinte közhellyé vált az antik íróknál, és amelyet gyakran még az újkoriak is elfogadtak.

Az első ösztönzést a tengeri utak meghódítására és ellenőrzésére az itáliai népek Etruriától kapták. Nem lehet figyelmen kívül hagyni annak a történelmi hagyománynak az adatait, amely a t i r r é n e k t e n g e r i u r a l m á r ó l („t h a l a s s o k r a t i a”) beszél. Vállalkozásaik legendáská váltak mint félelmetes kalózok akciói, akik nyugaton és keleten egyaránt tevékenykedtek. Már a Dionysoshoz írt „homérosi” himnuszban is az istent t i r r é n kalózok rabolják el, akiket azután sikerül delfinekké változtatnia. A pelaszgokkal azonosított t i r r é n e k vállalkozásai közé sorolták Héra szobrának elrablását Samos szigetéről (Athénaios, XV, 12), az attikai Braurón asszonyainak elhurcolását, valamint Athén elfoglalását és kifosztását (Plutarchos, *de mul. virt.*, 8; *quaest. Gr.*, 21; Eustathios, *Comm. Dion.*, 591; Philochoros, fr. 5)¹. A t i r r é n e k n e k tulajdonítják másfelől azt, hogy állandóan fenyegették, vagy egyenesen ellenőrzésük alatt

tartották a Földközi-tenger mellékének nyugati részét és különösen a Tirrén-meg az Ión-tenger és Szicília partvidékét (Palaiphatos, XX; Strabón VI, 2, 2; stb.). Tegyük még hozzá az adatokat, amelyek etruszk gyarmatosításokról beszélnek Korzikában (Diodorus Siculus, V, 13), Szardínián (Strabón V, 2, 7), a Baleárokön, sőt még az ibér-félszigeti partokon is (Bizánci Stephanos, a *Banaurides* címszó alatt; Ausonius, *Epist.* XXVII, 88–89)² és az elbeszélést az etruszkok és a karthágóiak viszályáról egy atlanti-óceáni sziget birtokáért (Diodorus Siculus, V, 19 sk.). Az etruszkok fejlett hajózási technikáját, amiről Dionysios beszél (I, 25), igazolja a hajók fémmel bevont orrának feltalálásáról szóló legendás hagyomány (Plinius, *Nat. Hist.*, VII, 56, 209). Az etruszk nép nevéből és egy venetus-etruszk kikötőváros, Adria nevéből származik a két nagy itáliai tenger: a tirréni és az adriai elnevezése.

A régészet megerősíti a régi etruszkok tengeri tevékenységére vonatkozó történelmi hagyományokat. A nagyszámú, szinte megszámlálhatatlan mennyiségű importált (keleti, szardíniai, pun, görög) tárgy és motívum mellett, amelyeket az archaikus etruszk sírok mellékletei között találtak, és amelyek igen élénk közvetlen tengeri kereskedelemre mutatnak, amit nem lehet csak föníciai és görög hajóknak tulajdonítani, nem hiányoznak az etruszk kultúra termékeinek elterjedését bizonyító leletek Itália partjain, Szardínián, Sziciliában, Észak-Afrikában, Dél-Franciaországban, Spanyolországban, sőt megtalálhatók Görögországban, Kisázsiaiban és Cipruson is³. Főleg fekete bucchero-agyagedényekről van

¹ A tirrének-pelaszok vállalkozásaira vonatkozó hagyományokat és esetleges történeti alapjukat tárgyalja J. Bérard, *Revue des Études Anciennes*, LI, 1949, 224 sk. és *Studies Presented to D. M. Robinson* [Robinson- emlékkönyv], I, 1951, 135 sk.; ld. még F. Lochner-Hüntenbach, *Die Pelasger* [A pelaszok], 1960 (a források és a bibliográfiai utalások hasznos gyűjteménye, de következtetései fenntartással fogadhatók) és a jegyzeteket az 55. lapon.

² De annak a kísérletnek, hogy a helynév kutatás alapján protoetruszk települést mutassanak ki Spanyolországban, ahogy A. Schulten megpróbálta (*Los tirsenos en España* [A tirrének Spanyolországban], Ampurias, II, 1940; Tartessos, 1945), nincs pozitív alapja. A helynév hasonlóságokat és luzitán feliratok feltételezett összefüggéseit a tirrének-pelaszok körrel (vö. Glotta, XVIII, 1930, 106. l.; Klio, XXXIII, 1940, 83 sk.; Glotta, XXIX, 1941, 90 sk.), ha valahogy, legfeljebb régebbi, történelem előtti kapcsolatokkal lehet magyarázni (vö. ismertetésemet O. F. A. Menghin, *Migraciones Mediterraneas* [Mediterrán vándorlások] c. munkájáról, Doxa, III, 1950, 266 sk.).

³ Dél-Franciaországról és Spanyolországról vö. M. Almagro, *Los hallazgos de bucchero etrusco hacia occidente y su significación* [Etruszk bucchero-leletek nyugaton és jelentőségük], *Boletín Arqueol. de la Sociedad Arqueol. Tarraconense*, XLIX, 1949, 1 sk. a korábbi irodalommal; M. Pallottino, *Archeologia Classica*, I, 1949, 80 sk.; F. Benoit, *Recherches sur l'hellénisation du Midi de la Gaule* [Kutatások Dél-Gallia hellénizációjáról], 1965, 51 sk. (az új leletek és kutatások teljes összefoglalása); Görögországról és a Földközi-tenger keleti medencéjéről: G. Karo, *Etruskisches in Griechenland* [Etruszk leletek Görögországban], *Archaiologike Ephemeris*, 1937, 316 sk.; E. Kunze, *Etruskische Bronzen in Griechenland* [Etruszk bronzok Görögországban], *Studies presented to D. M. Robinson*, I, 1951, 736 sk.; E. Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition* [A svéd expedíció Cipruson], IV, 2, 1948, 404. l.; B. B. Shefton, *Perachora*, II, 1962, 385 sk.

szó, de olykor bronzokról is, sőt Karthágóban egy elefántcsont táblácskát is találtak állatfigurával és etruszk felirattal⁴.

Mikor alakult ki, és mit jelentett az etruszkok tengeri uralma? Hogyan kell értenünk a klasszikus források adatait és a régészeti anyagot? Világos, hogy az olyan bő, változatos, de lényegében egybehangzó történelmi dokumentáció, mint az etruszk „tengeri uralom”-ra és kalózkodásra vonatkozó, nem születhetett a semmiből, hanem szükségképpen az a csodálat és félelemérzet hozta létre, amely széles körben elterjedt az archaikus kori görögök között, bár ők maguk is nagymértékben folytattak merész tengeri vállalkozásokat és gyarmatosításokat. Erre mutat főként a tirrén kalózkodásra vonatkozó legendák kis csoportja; ezeket az epikus költészet nem ismeri, és csak a görög mítoszfeldolgozások utolsó szakaszában, az i. e. VI. és V. században jelennek meg. Nyilván azoknak az ókor „tengeri betyárjairól” szóló riasztó elbeszéléseknek a magva köré szövődtek, amelyek bejárták Hellasz és a gyarmatosított országok partvidéki városait. A hagyomány lényegében hiteles volta világosabban megmutatkozik abban, hogy a tirrén kalózkok vállalkozásait a nyugati tengerekre helyezik, és a görögök hajózási nehézségeiről beszélnek Szicília körül vagy a görögök és tirrének közti harcokról az Aeoli-szigetek birtokáért.

A tirréneknek mint vad kalózoknak ábrázolása a népek jó vagy rossz etnikai vonásainak abba a közhely-tárába tartozik, amelyet a klasszikus ókorban annyira szerettek, és amelytől még mi, a modern idők emberei sem tudjuk függetleníteni ítéleteinket. Eredetét kétségkívül abban a területekért és kereskedelmi utakért folyó versengésben kell keresni, amely az itáliai partok vidékén alakult ki etruszk hajósok és görög telepések között. A kalózkodás az elkeseredett tengeri háború legszembeszökőbb vonása; és minthogy a fennmaradt legendás és történelmi források mind görög eredetűek, érthető, miért maradt folt a tirrének nevében az ókori irodalomban. Különbözik a görögök és etruszkok nagyszabású történelmi összeütközése Itália körül, amelynek fejleményeit nyomon követjük majd, kihatással lehetett a görög irodalom egyéb elfogult ítéleteire is az etruszkok erkölcsi tulajdonságait illetően: elpuhultnak, érzékiek vagy kifinomultnak kegyetlennek bélyegezte őket.

Az a tény, hogy a homérosi költeményekben nem szerepel a tirrén kalózkodás, viszont belekerült Dionysos mítoszába a későbbi „homérosi” himnuszban, lehetővé teszi számunkra, hogy az etruszkok tengeri vezető szerepének legnagyobb arányú kibontakozását az i. e. VII. és VI. századra tegyük. A régészeti adatok megerősítik ezt az időmeghatározást. Nincs kizárva azonban, hogy az etruszkok tengeri tevékenységének kezdete még régebbi. Ha Ephoros történetírónak egyik – valószínűleg valamelyik szicíliai történetstől vett – szakasza, ame-

⁴ E. Benveniste, *Notes étrusques* [Etruszk jegyzetek], *Studi Etruschi*, VII, 1933, 245 sk.

lyet Strabón *Geographiája* is idéz (VI, 2, 2), szavahihető, még azt is feltehetjük, hogy már a VIII. században – amikor a görögök első tengeri kikötőhelyeiket kezdték alapítani Szicília keleti partjai mentén – a sziget körüli tengerszakaszokat etruszk hajók fenyegették. De a VIII. században még láthatóan kezdetleges fokon áll Etruria kulturális fejlődése; tudjuk már, hogy ez a Villanova-kultúra kibontakozásának ideje. Régóta beidegződött felfogásaink sora ösztönösen arra indít, hogy a Villanova-kultúrának és általában a vaskor hamvasztóinak fogalmát szárazföldi vándorlásokkal és az itáliai földhöz szorosan kapcsolódó folyamatokkal kössük össze, minden tengeri tevékenység és tengerről jövő hatás nélkül. Pedig ezek téves vagy legalábbis az igazságnak csak részben megfelelő képzetek. Láttuk az előző fejezetekben, hogy egyáltalán nincs kizárva, hogy „protovillanovai” hamvasztók kis csoportjai a tengeren keresztül érkeztek Dél-Itália, valamint a Tirrén-tenger partjaira, és telepedtek le ott. Még több joggal gondolhatunk arra, hogy a Villanova-kultúra megteremtői és terjesztői – akikben nem lehet többé fel nem ismerni magukat az etruszkokat történeti fejlődésük első szakaszában – bejárták és ellenőrizték a partjaik előtt elterülő vizeket, és versenyre keltek a tengeren az első görög hajósokkal. Máskülönben nem lehetne megmagyarázni a Villanova-kor kezdetétől fogva már kimutatható erős ütemű városi tömörülést az olyan jelentős part menti településeken, mint Caere, Tarquinia, Vulci, Vetulonia, Populonia, valamint a külföldről érkezett tárgyak egyre gyakoribb megjelenését a sírokban. Egyébként ma ismerjük a Villanova-kultúrának a tirrén Etruria magvától elkülönült „szigeteit”, főleg a campaniai-lucaniai térségben, ahova a görög hagyomány, mint a következőkben látni fogjuk, történeti etruszk településeket helyez; ebből esetleg korai tengeri terjeszkedésre lehet következtetni ebben az irányban; ez alátámasztaná a hagyományt, amely szerint már a VIII. század közepe táján megtörtént a találkozás a görög település legszélső pontjaival.

Etruria szaggatott és szigetekben bővelkedő partjai, ahol a sima szakaszok kiugró szirtekkel váltakoztak, már igen korán lehetőséget nyújthattak a part menti hajózás, a halászat és a kisebb csereáruforgalom kifejlődésére. Itt kell megemlíteni, hogy Etruriával szemben feküdtek nemcsak a vasat termelő Elba és a beltenger más kis szigetei, hanem a nagy kiterjedésű Szardínia és Korzika is; közülük az előbbi már meglehetősen fejlett kultúrával rendelkezett, különösen az építészet terén (a nuraghék kultúrája).

Éppen a tenger melléki Etruria fejlődésének legrégebbi szakaszához fűződik az etruszk-szárd viszony kérdése⁵. Szigetokről jött emberek etrusziai tartózkodásáról tudósít Populonia korzikai alapításának mondája (Servius, *ad Aen.*, X, 172). Strabón (V, 2, 7) kifejezetten említi szárd kalózok betöréseit Toscana partjaira,

⁵ Vö. A. Taramelli, *Sardi ed Etruschi* [Szárdok és etruszkok], *Studi Etruschi*, III, 1929, 43 sk.; G. Lilliu, *Studi Sardi*, VIII, 1948, 19 sk.; M. Pallottino, *La Sardegna nuragica* [A nuraghék Szardíniája], 1950, 37 sk.; G. Lilliu, *La civiltà dei Sardi* [A szárdok kultúrája], 1963, 173, 229 sk., 282. l.

és Szardínia őslakóinak tírén eredetére is céloz. Különben nem hiányoznak az adatok a bányavidéken lakó etruszkok és a szárdok közötti kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozólag sem. Vetuloniban VIII. és VII. századi sírokban kétségbevonhatatlanul szardíniai készítésű tárgyakra bukkantak – köztük egy kis bronzhajóra állatalakokkal –, és elszórtan található itt a nuraghe-műveltség jellegzetes típusait utánzó elemek is; így például hosszú nyakú kis korsók, amelyek ebben a korai időszakban egyedül a vetuloniai temetőben fordulnak elő. Egy szardíniai bronzszobrocskát Vulci egyik Villanova-sírájában fedeztek fel⁶. Lehetne vitatkozni azon is, hogy az Észak-Etruria orientalizáló sírjaira jellemző álkupolás (tholos) megoldás közvetlenül a krétai-mykenéi kultúra hatásának eredménye-e, vagy a szardíniai nuraghék közvetítették, amelyek között ez a technika különösen elterjedt. De Szardínián is fellelhetők az etruszk hatás nyomai: talán az egyik keleti part menti nép, az *Aesaronenses* nevében (vö. az etruszk *aisar* 'istenek' szót), a fekete bucchero-agyagedények előfordulásában, egyes protoszárd bronzszobrocskák etruszk típusában stb.; néhány sziklába vájt sírkamra (S. Andrea Priu, Fordongianus) építészeti részleteiben azonos vonásokat mutat Cerveteri etruszk sírépületeivel.

Figyelemreméltó, hogy a kapcsolatok élénkebbek a tenger menti Etruria északi részével. Ez földrajzi okokkal magyarázható; Szardínia és a szárazföld között a forgalom ugyanis még a közép- és újkorban is leginkább Korzika partjainak érintésével bonyolódott le a beltengeren át Pisa irányában. De tekintetbe kell venni azt a fontos tényt is, hogy Populonia és Vetulonia környéke fémekben gazdag terület, és ez összeköti Szardíniával, minthogy mindkét helyen érceket bányásznak, és dolgoznak fel. Ez az ércbányavidék egyedülálló Etruriában, sőt mondhatnánk egész Itáliában. Bár nem akarjuk túlértékelni a gazdasági tényezőt a történelmet meghatározó okok sorában, tekintetbe kell venni, hogy a szardíniai bányáktól eltekintve a Földközi-tenger középső vidékén az egyedüli jelentős bányák, amelyekben vasat, rézet és ezüsttartalmú ólmot termeltek ki, az etruszkok voltak. Attól a perctől fogva, amikor kiaknázásuk megkezdődött – és ez körülbelül egybeesik az etruszk kultúra kezdetével a vas korban –, különleges vonzerőt gyakorolhattak a nagy tenger partjain lakó művelt és hajós népekre.

A Villanova-kultúra átalakulása orientalizálónak a VIII. század végén és a VII. század elején egyik alapvető fontosságú eseménye Etruria és a korai Itália művelődéstörténetének: úgyhogy, bár tévesen, egyenesen úgy magyarázták, mint egy új nép jövetelének külső jelét. Itt hangsúlyozni kell, hogy az orientalizálás jelenségét a gazdagság megnyilvánulása kíséri, az életkörülmények gyors megváltozásával és a rendkívüli vásárlóképeség szembetűnő jeleivel; erre vall a legtávolabbi országokból érkezett sok drága tárgy és olyan értékes importált anyagok

⁶ R. Bartoccini, Atti del VII Congresso Internazionale di Archeologia Classica [A VII. nemzetk. klasszika-archeológiai kongresszus értekezései], 1961, II, 257 sk. (XVII. tábla).

megjelenése, mint az arany, az ezüst, az elefántcsont. A jólétnek ezek a jellemzői megmaradnak a következő történeti időszakban, a VI. században és az V. század elején is, legalábbis ami a görög vázák ezreinek etrusziai előfordulását illeti; ezek főként Vulci, Tarquinia, Caere nagy temetőiből kerültek elő (úgyhogy az attikai kerámia ismerete túlnyomórészt etruszk eredetű anyagon alapul). Nyilvánvaló, hogy az Etruria és a keleti országok közötti élénk áruforgalomban Etruria inkább vásárló piacot jelent; a más országokban, főleg Görögországban⁷ előkerült etruszk tárgyak ugyanis egyáltalában nem állnak arányban az Etruriában talált importált darabokkal. Így természetesen felmerül a kérdés: mivel fizetett Etruria a behozott árucikkekért? Gabonával? Olajjal? Fával? Valószínűtlen, hogy ezek megfelelő ellenszolgáltatást jelentettek volna ilyen nagy nemzetközi jelentőségű áruforgalomban olyan országokkal, amelyek mindezt maguk is megtermelhették, vagy másutt is beszerezhették. Minden jel inkább arra mutat, hogy az Etruriából kiszállított javak zömét az etruszk bányákból kikerülő érc (réz, ólom, vas) alkotta, amelynek egy részét, mint erről tudomásunk van, Campania felé irányították (Diodorus Siculus, V, 13); ehhez járultak a helyi fémművesség által előállított tárgyak; ezekből még Görögországba és Ciprusra is szállítottak.

A fenti megállapítások nyilvánvalóknak tűnnek, és valóban, a kutatók nagy része el is fogadta őket; mellettük szól a görög kereskedők jelenléte Caere, Tarquinia és az Adria melletti Spina etruszk kikötőjében a VI. és V. században. Fel lehet hozni ez ellen, hogy a vagyonosodás, az orientalizálódás és a görögösödés folyamata szembetűnőbb és gyorsabb Dél-Etruria városaiban, mint az északabbra fekvő bányavidéken (Vetulonia és Populonia területén). De az ilyen megállapítás talán még túl korai; egyrészt ugyanis régi és jelentős ércbányászat nyomai megtalálhatók délen is, a tolfai hegyekben, Caere és Tarquinia között⁸, másrészt Populonia és újabban Quinto Fiorentino leletei⁹ azt mutatják, hogy északon is korai időtől fogva gazdagon virágzott az orientalizáló kultúra. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy az etruszk föld gazdag bányakincseinek kiaknázásából eleinte főleg olyan települések húztak hasznot, amelyek tevékenyen és közvetlenül irányították az áruforgalom lebonyolítását, és ugyanakkor korán politikai és kulturális fejlődésnek indultak, mert helyzetüknél fogva közvetlenebb kapcsolatba kerültek a földközi-tengeri kereskedelem nagy áramlataival – mint Caere vagy Tarquinia –, a bányák közelében létesült városok pedig csak később kezdtek közvetlen kereskedelmi vállalkozásokba. Ez talán egybevágh az azzal az adattal, amely Populoniának a tizenkét etruszk „nép” szövetségébe történt késői belépésére vonatkozik (Servius, *ad Aen.*, X, 172) és azzal a megállapítással, hogy Vetulonia archaikus kultúrájában bőségesen találhatók bronztár-

⁷ Vö. a 3. sz. jegyzetet a 69. lapon.

⁸ S. Bastianelli, *Studi Etruschi*, XVI, 1942, 248 sk.

⁹ Vö. a 38. sz. jegyzetet a 113. lapon.

gyak, de ritkák az importált görög tárgyak, például a festett edények. Az mindezenre bizonyos, hogy a bányavidékre századokon keresztül áhítoztak a görögök, akik az V. és IV. században tengeri vállalkozásokkal próbálkoztak Elba irányában, de nem sikerült megvetni a lábukat Etruria partjain. Végül annak bizonyítékaul, hogy a déli városoknak mint az etruszk nyersanyagok és a tengerentúli feldolgozott áruk cserepiacainak jelentősége továbbra is megmaradt, figyelemreméltó az a tény, hogy a syrakusai Dionysios által az etruszk bányavidék ellen vezetett hadjárat előjátéka Caerénél zajlott le, Pyrgi kikötőjének és szentélyének elfoglalásával és kifosztásával (i. e. 384).

A Földközi-tenger nyugati térségének kereskedelmi kiaknázására irányuló nagyszabású vállalkozásban a görög és föníciai hajósok mellett valószínűleg már kezdettől fogva az etruszkok is részt vettek; ez lehet az oka tengeri hajózásuk fejlődésének, amely, elsősorban a Tirrén-tengeren, az etruszkok hatalmi túlsúlyára vezetett. A történeti források ezt világosan megmondják. Megerősíti az is, hogy etruszk műtárgyakon az i. e. VII. és V. század között sűrűn ábrázoltak kereskedelmi és hadihajókat vagy tengeri ütközetek jeleneteit; ez biztosan harc-edzett tengerészek népére mutat, a nagy bronzkori földközi-tengeri hatalmak hagyományainak örökösére és a görög hajósok méltó vetélytársára¹⁰. Nincs kizárva – éppen a történelmi hagyomány alapján –, hogy az etruszk hajósok legmerészebb felfedező útjainak egyike-másika túljutott a Tirrén-tenger határain, a Földközi-tenger nyugati része felé.

De a görög kolonizáció Dél-Itália partjain és Szicíliában akadályozta ennek az etruszk hajózási és kereskedelmi tevékenységnek szabad terjeszkedését. Ebből eredt a végzetes ellenségeskedés a görögökkel, amely az etruszk „tengeri uralom” utolsó korszakát jellemzi a VI. és V. században, és gyakorlatilag az etruszkok hanyatlásának kezdetét jelenti; ennek visszhangja az antik írókon keresztül hozzánk is eljutott. A tengeri háború néhány mozzanatának helyszínét Szicília köré, a Aeoli-szigetek közelébe (Strabón, VI, 2, 10) vagy szicíliai támaszpontokról elérhető útvonalakra (Hérodotos, VI, 17) teszik; egy Szicília ellen vezetett tengeri vállalkozásról kifejezetten említés történik Tarquinia egy régi történeti személyiségének elogiumában (emlékoszlop talapzatára írt dicsőítő felirat), amelyet egy töredékes latin felirat tartott fenn – sajnos a neve nem maradt ránk¹¹. Más események, mint hamarosan látni fogjuk, az itáliai partokra és Korzikára

¹⁰ S. Paglieri, *Origine e diffusione delle navi etrusco-italiche* [Az etruszk-itáliai hajók eredete és elterjedése], *Studi Etruschi*, XXVIII, 1960, 209 sk.

¹¹ Tarquiniában találták meg, a „Királyné Oltára” templom mellett, más, jelentős történelmi értékű felirattöredékekkel együtt: vö. M. Pallottino, *Uno spiraglio di luce sulla storia etrusca: gli „Elogia Tarquiniensia”* [Egy fénysugár az etruszk történelemre: a „tarquiniiai elogiumok”], *Studi Etruschi*, XXI, 1950–51, 147 sk.

vonatkoznak, azaz egy Etruriához közelebb fekvő földrajzi térségre. Ez azt mutatja, hogy az etruszk tengeri hatalom hatósugara fokozatosan összeszűkül.

Másfelől ebben az időszakban Karthágó is porondra lép: miután korábban ellenőrzése alá vonta Nyugat-Szicília és Szardínia főníciai településeit, most a Tirrén-tengeren is megjelenik. Természetes volt, hogy a görögellenes közös érdekek és a kereskedelmi megegyezés mellett szóló pozitív okok – talán elsősorban a gazdasági szükségletek egymást kölcsönösen kiegészítő jellege – arra indították a karthágóiakat és az etruszkokat, hogy széles körű és tartós együttműködésre törekedjenek szerződések alapján, amelyekről Aristotelész beszél *Politikájában* (III, 9, 1280 a, 36), megemlítve, hogy a szerződő felek között oly szoros volt az egyetértés, hogy szinte egy és ugyanazon állam polgárainak lehetett őket tekinteni¹². A megegyezéseknek ebbe a sorozatába illeszkedik bele valószínűleg a Róma és Karthágó közötti első szerződés is, amelyet a hagyomány az i. e. VI. század vége körüli időre helyez (Polybios, III, 22). Mindez többek között tényleges katonai szövetségekre is vezetett a görögök ellen, amint ezt a Hérodotos (I, 166) által megőrzött epizód is tanúsítja: a tengeri ütközet, amelyet a karthágói és etruszk – pontosabban a caerei – hajóhad vívott a phókaiak ellen a Szárd-tenger vizén i. e. 540 körül (ezt az újkori történetírás általában, bár helytelenül, alaliai csata néven említi). A kisázsiai Phókaiá városából érkezett görög gyarmatosok már legalább a VI. század eleje óta megkezdték a települést a liguriai partokon, és megalapították Massaliát, a mai Marseille-t. Később megtelepedtek Korzika keleti részén, Alaliában, és a perzsa támadás elől elmenekült anyaországi görögökkel megerősödve közvetlenül fenyegették Etruriát. A Szárd-tengeren vívott csata után az alaliai phókaiak Dél-Itáliában találtak menedéket, ahol megalapították Elea (Velia) városát, míg az etruszkok ellenőrzésük alá vették Korzikát¹³. Ez a győzelem azonban nem tudta feltartóztatni az etruszk „tengeri uralom” hanyatlásának folyamatát, éppen a karthágói szövetségesek politikai és kereskedelmi hatalmának megszilárdulása és terjeszkedése miatt; ahogy a görögök délkeletről, ők délnyugat felől szorongatták az etruszkokat, és hatalmuk éppen a VI. század vége felé érte el tetőpontját. Az etruszk és főníciai nyelven aranylapocskákra írt fogadalmi feliratokból, amelyeket nemrégén fedeztek fel Pyrgi szentélyében, megtudjuk, hogy

¹² Aristotelésznek ezt a véleményét esetleg úgy lehet felfogni, mint utalást a szövetséges városok között ténylegesen létező polgárjogcsere archaikus intézményére; így M. Sordi, I rap-
porti romano-ceriti e l'origine della civitas sine suffragio [A Róma és Caere közti kapcsolatok és a „szavazati jog nélküli város” eredete], 1960, 115 sk.

¹³ De az újabb francia ásatások Alalia helyén eddig igen gyér nyomait tárták fel az etruszk vagy itáliai hatásnak a IV. század előtt, s így régészetileg nem erősítik meg a hagyomány adatait (a kérdés irodalma: J. Jehasse, Aléria grecque et romaine [A görög és római Aléria], 1963; F. Benoit, Recherches sur l'hellénisation du midi de la Gaule [Kutatások Dél-Gallia hellénizációjáról], i. m. 44 sk.). A kérdés körüli vitáról ld. a 76. l. 16. sz. jegyzetében idézett munkákat.

Caere „királya”, Thefarie Velianas az V. század elején ugyanebben a szentélyben kis templomot szentelt az etruszk Unival azonosított föníciai Astarté istennőnek, hálából pártfogásáért; valószínűleg egy tirannusról van szó, akit a karthágóiak támogattak, vagy erőszakoltak rá arra az etruszk városra, amelyet különösen régi szellemi és kulturális kapcsolatok fűztek Görögországhoz, hogy így biztosítsák hűségét¹⁴.

Az etruszk tengeri uralom hanyatlása fokozódik az V. század elején, és ugyanakkor gazdasági válság bontakozik ki, amely évtizedeken keresztül sújtja azután egész Közép-Itáliát, ahogyan ez a külföldi áruk, különösen az attikai kerámia importjának gyors ütemű csökkenéséből is kitűnik. Katonai téren Syrakusai növekvő hatalma érinti súlyosan a karthágói–etruszk szövetséget; kevéssel a karthágóiak emlékezetes veresége után a szicíliai Himeránál, a syrakusai hajóhad i. e. 474-ben Cumae előtt legyőzi az etruszkokat (Diodorus Siculus, XI, 51; Pindaros, *Pythika*, I, 140)¹⁵. Ettől kezdve a tirrén tengerparti Etruria városai, miután elvesztették a tenger fölötti ellenőrzés lehetőségét, szerény kis szárazföldi államocskákká válnak, amíg azután Róma politikai hegemóniája be nem kebelezi őket. Amikor Róma – az i. e. III. században – megkezdí gigantikus párviadalát Karthágóval, az etruszk tengerészetnek már semmi nyoma nincs; az etruszk szövetségesek csak arra szorítkoznak, hogy nyersanyagot szállítsanak a római hajóhad létesítéséhez¹⁶.

¹⁴ G. Colonna, G. Garbini, M. Pallottino, L. Vlad Borelli, Scavi nel santuario etrusco di Pyrgi. Relazione preliminare della settima campagna, 1964, e scoperta di tre lamine d'oro iscritte in etrusco e in punico [Ásatások Pyrgi etruszk szentélyében. Előzetes jelentés a hetedik idénnyel 1964-ben és három etruszk, illetve pun feliratos aranylemezek felfedezése], *Archeologia Classica*, XVI, 1964, 49 sk.; G. Colonna, Il santuario di Pyrgi alla luce delle recenti scoperte [Pyrgi szentélye a legújabb felfedezések fényében], *Studi Etruschi*, XXXIII, 1965, 191 sk.; G. Pugliese Carratelli, Intorno alle lamine di Pyrgi [A pyrgi lemezekről], uo. 221 sk.; M. Pallottino, Rapporti fra Greci, Fenici, Etruschi ed altre popolazioni italiche alla luce delle recenti scoperte [Kapcsolatok a görögök, föníciaiak, etruszkok és más népek között a legújabb felfedezések fényében], *Accademia Nazion. dei Lincei, Quaderno n. 87*, 1966, 13 sk.; J. Heurgon, The Inscriptions of Pyrgi [A pyrgi feliratok], *The Journal of Roman Studies*, LVI, 1966, 1 sk.

¹⁵ Erről a csatáról, a források tanúságain kívül, vannak korabeli feliratos emlékeink is azokon az etruszk sisakokon, amelyeket a syrakusaiak ajánlottak fel Olympiában mint a zsákmány tizedét: *Inscr. Graecae*, 510; *Bulletin de Correspondance Hellénique*, LXXXIV, 1960, 721. l., 12. ábra.

¹⁶ Az etruszkok tengeri terjeszkedésének történeti kérdéseiről, a görög településekkel és Karthágóval való kapcsolatokról vö. M. Pallottino, *Gli Etruschi* [Az etruszkok], 1940², 73 sk.; E. Colozier, *Les Étrusques et Carthage* [Az etruszkok és Karthágó], *Mélanges de l'École Française de Rome*, 1953, 63 sk.; J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité* [Dél-Itália és Szicília görög kolonizációja az ókorban], 1957²,

258, 266 sk. 297. l.; N. N. Zalesszkij, Etruszk i Karfagen [Az etruszkok és Karthágó], Drevnij Mir, Moszkva, 1962, 520 sk.; J. Jehasse, La „victoire à la cadméeenne” d'Hérodote (I. 166) et la Corse dans les courants d'expansion grecque [Hérodotos „kadmosi győzelme” (I. 166) és Korzika a görög terjeszkedés idején], Revue des Études Anciennes, LXIV, 1962, 269 sk.; Pallottino, Les relations entre les Étrusques et Carthage du VIIe au IIIe siècle av. J.-Chr. [Kapcsolatok az etruszkok és Karthágó között a Kr. e. VII–III. században], Cahiers de Tunisie, XLIV, 1963, 23 sk.; F. Benoit, Recherches sur l'hellénisation du Midi de la Gaule [Kutatások Dél-Gallia hellénizációjáról], i. m., 35 sk.; G. Vallet, F. Villard, Les Phocéens et la fondation de Hyélè (A phókaiak és Elea [Velia] alapítása), La Parola del Passato, 108–110, 1966 (Velia e i Focei in Occidente) [Velia és a phókaiak Nyugaton], 166 sk.; J.-P. Morel, Les Phocéens en Occident: certitudes et hypothèses [A phókaiak nyugaton: bizonyosságok és feltevések], uo., 378 sk.; ezenfelül vö. a pyrgi leletekre vonatkozólag a 76. l. 14. jegyzetében idézett műveket; az itáliai, különösen campaniai etruszk településekkel kapcsolatban: N. N. Zalesszkij, K isztorii etruszkov kolonizacii Italii v VII–VI vv do n. e. [Itália etruszk kolonizációjának történetéről az i. e. VII–VI. században], 1965; az etruszk, föníciai és görög tengeri kereskedelem útvonalairól az i. e. VIII–VI. században ld. L. Breglia, Le antiche rotte del Mediterraneo documentate da monete e pesi [A Földközi-tenger ókori tengeri útvonalai a pénzérmék és súlyok tanúságai alapján], Rendiconti dell'Accademia di Napoli, XXX, 1955, 211 sk.; a tengeri kereskedelemről a Tirrén-tengeren és a szicíliai szoroson keresztül: G. Vallet, Rhégion et Zancle, 1958. Az etruszk városok Rómának nyújtott hozzájárulásáról a második pun háborúban ld. alább, 178. l.

AZ ETRUSZKOK TENGERI ÉS SZÁRAZFÖLDI TERJESZKEDÉSE

A térkép elsősorban a Szárd-tengeren (i. e. 540 körül lezajlott) tengeri csata utáni helyzetet tükrözi. A pontozás az etruszkok által elfoglalt vagy ellenőrzött területeket mutatja. A tengerpartokon feketével jelezve a görög kolonizáció sávja.

Az etruszkok és Itália

Az etruszkok területének kiterjedése. Az etruszk uralom délen és északon. Az etruszk kultúra elterjedése Itáliában

In Tuscorum iure pene omnis Italia fuerat: majdnem egész Itália az etruszkok uralma alatt volt – mondja Cato (Servius, *ad Aen.*, XI, 567). Livius pedig (I, 2; V, 33) ismételten kiemeli az etruszkok hatalmát, gazdagságát és híret tengeren és szárazföldön, az Alpoktól a Messinai-szorosig. A régészeti és feliratos adatok, legalábbis részben, megerősítik az ókori forrásoknak ezeket a megállapításait, és lehetővé teszik számunkra, hogy pontosan meghatározzuk, Itália területének mely részei voltak közvetlenül alávetve az etruszkok hatalmának, és melyek érezték pusztán csak kihatását. Etruria politikai széttagoltsága ellenére ennek a népnek – valószínűleg a különféle erők hatékony összefogása révén – olyan erős terjeszkedési képessége lehetett, legalábbis egy adott időben (különösen az i. e. VII. és V. század között), hogy Itália tirrén-tengeri és Pó-vidéki területének nagy részén etruszk politikai és nyelvi rendszert hozott létre. Bizonyos továbbá, hogy az etruszk kultúra az etruszk nép életének tér- és időbeli határain messze túlmenően rányomta bélyegét Itáliára, kisugárzott egyrészt a egész félszigetre és az északi kontinentális területek felé, még az Alpok elválasztóvonalán túlra is¹, másrészt behatolt a római műveltség hagyományai közé, s túlélte az etruszk nép történelmi és nyelvi létének végét.

¹ Etruszk és itáliai tárgyak elterjedéséről és etruszk-itáliai hatásokról az Alpoktól északra fekvő országokban vö. E. Genthe, *Über den etruskischen Tauschhandel nach dem Norden* [Az etruszk cserekereskedelemről Észak felé], 1874; Å. Åkerström, *Der Schatz von Hassle* [A hasslei kincs], *Opuscula Archaeologica*, II, 1941, 174 sk.; D. B. Harden, *Italic and Etruscan Finds in Britain* [Itáliai és etruszk leletek Britanniában], *Atti del I Congresso Intern. di Preistoria e Protostoria Mediterranea*, 1952, 315 sk.; J. Gy. Szilágyi, *Zur Frage des etruskischen Handels nach dem Norden* [Az Északra irányuló etruszk kereskedelem kérdéséhez], *Acta Antiqua Hungariae*, I, 1953, 3–4, 419 sk.; O. Klindt-Jensen, *Bronzekedelen fra Brå* [A bråi bronzüst], 1953; P. J. Riis, *The Danish Bronze Vessels of Greek, Early Campanian and Etruscan Manufactures* [Görög, korai campaniai és etruszk műhelyekben készült bronzedények Dániában], *Acta Archaeologica*, XXX, 1959, 1 sk.; O. H. Frey, *Mostra dell'Etruria Padana e della città di Spina* [Kiállítás a Pó-vidéki Etruriáról és Spina városáról], 1960, II, 147 sk.; B. Stjernquist, *Ett svenst praktfynd med sydeuropeiska bronser*, [Egy pompás svéd archeológiai bronzlelet Dél-Európából], *Proxima Thule*, 1962, 71 sk.

A szorosabban vett Etruriát a Tirrén-tenger, a Tiberis és az Arno határolja. Az a tizenkét város tartozik hozzá, amely a hagyomány szerint az etruszk népet alkotta, és ahol a történelmi idők kezdete óta etruszkul írtak, és beszéltek. Az ókori hagyomány elhitette az újkori tudósokkal azt az elképzelést, hogy az etruszk népnek megvolt a saját területe, és ez megegyezett a történelmi Etruriával, a törzs eredeti lakóhelyével; innen indultak volna ki azután a tengeri úton folytatott gyarmatosítások és a szárazföldi hódítások Campania és a Pó-síkság felé. Ma azonban indokolt némi kétkedéssel fogadni ezt a kissé leegyszerűsített szemléletet, éspedig két okból vagy két különböző értelemben. Egyrészt ugyanis vitatható, hogy a történelmi Etruria egész területének kezdettől fogva és egységesen etruszk jellege volt; másrészt felmerülhet a kérdés, vajon más, rajta kívül álló zónák északon és délen valóban másodlagosan meghódított területek-e, s nem voltak-e esetleg kezdettől fogva részesei az etruszkok néppé válási folyamatának?

A közelmúltban F. Altheim² újra felvetette azt az elképzelést, hogy a szorosabban vett Etruriát lakó, különböző törzsekhez tartozó népeket egy etruszkul beszélő uralkodó csoport egyesítette, és a terület fokozatosan vált etruszkká. Már az etruszkok tengeren túli eredetének hirdetői szerint is a feltételezett tirrén tengerparti betelepülés a partszegély mentén történt, és onnan indult ki az etruszk terület fokozatos elfoglalása; szerintük a temetkezési szokásokban fennmaradt különbség – Dél-Etruriában túlnyomórészt a hantolás, Észak-Etruriában pedig a hamvasztás volt elterjedve – arra mutat, hogy a tirrén bevándorlók a partraszállásukhoz legközelebb eső helyeken voltak etnikai többségben, az ország belsejében viszont tovább éltek az etruszkok előtti, azaz umber lakosság tömegei. A kisszámú etruszk hódító által leigázott itáliai alapréteg gondolata többször előbukkan itt-ott a vita során, magyarázatul a tudósok által megfigyelt egyes jelenségekre, például a caerei feliratok személyneveivel kapcsolatban, amelyek itáliai elemek széles körű befolyását mutatják; ez a temető ásatásait végző R. Mengarelli szerint a lakosság eredeti italicus származásának bizonyítéka³. De ebben az esetben késői feliratos emlékekről van szó, amelyek abból a korszakból valók, amikor Róma már közvetlen uralma alatt tartotta ezt az etruszk várost, és amikor, éppen fordítva, az etruszk elem az, amely eltűnőben volt. Az az elképzelés, hogy Veii eredetileg italicus település volt, szintén megdőlt, amikor nagyszámú archaikus etruszk felirat került itt elő⁴.

Mindamellet el kell ismernünk, hogy a földrajzilag etruszknak tekinthető területen belül – vagyis a Tiberis jobb partját magába foglaló részen

² Der Ursprung der Etrusker [Az etruszkok eredete], 1950.

³ Cere all'epoca della sua annessione a Roma ecc. [Caere Rómához csatolása idejében stb.], Atti del II Congresso di Studi Romani, 1931, 411 sk. Ezt az elméletet újabban átvette L. Pareti is: La tomba Regolini-Galassi [A Regolini-Galassi-sír], 1947, 8 sk. és még mások.

⁴ Notizie degli Scavi, 1930, 335 sk.

– jelentős nyomai vannak nem etruszk nyelvű lakosságnak, így a faliszkoknak, akik a folyó kanyarulatában fekvő vidéket foglalták el, Orte és Róma között, és noha már igen korán az etruszkok politikai és kulturális fennhatósága alá kerültek, mindig megőrizték latin etnikai és nyelvi sajátosságait. Érdekes megfigyelni, hogy a faliszk területen, mint ahogy Latiumban is, hiányzik az igazi Villanova-kultúra. De hozzátehetjük, hogy még Dél-Etruria szívében is – például a tolfai hegyek vidékén és Bisenzióban – a helyi vaskori kultúrák, amelyek részben megrekedtek protovillanova hagyományoknál, és sok hasonlóságot mutatnak a latiumi kultúrákkal, mai tudásunk szerint mintha ugyancsak lényegében kívül maradtak volna a part menti Villanova-kultúra jellegzetes fejlődésén; ez talán annak a jele lehet, hogy etnikai szempontból határterületről van szó, amely protoetruszk és „protolatin” elemek között ingadozott⁵. A források beszélnek a belső-etruriai umberek camerseknek nevezett csoportjáról, és Chiusit Camars néven is említik (Livius, IX, 36, 7; X, 25, 11; Cicero, *Pro Sulla*, 19 stb.). Egész Etruriában, nemcsak Caerében, sűrűn előfordulnak italicus eredetű személy- és helynevek, ezek indoeurópai nyelvű népek korai időre visszanyúló mély hatásáról tanúskodnak. A tenger melléki Dél-Etruria tájainak gyors és nagy ütemű fejlődése a hatalmas belső területekhez képest valóban arra enged következtetni, hogy az etruszk nép kialakulása nem egyidejűleg ment végbe a szorosan vett Etruria egész területén, hanem – különösen a belső részeken – sokáig harcoltak más etnikai elemek képviselőivel, sokáig tartott, míg végül föléljük kerekedtek, beolvastva vagy meghódítva őket⁶.

A hiteles történeti források majdnem teljes hiánya lehetetlenné teszi az egyes etruszk városokra és kölcsönös kapcsolataikra vonatkozó politikai és katonai események akár csak nagy vonalakban megrajzolt rekonstrukcióját is. A történelem leginkább élő része, uralkodók és vezetők nevei, zavargások, háborúk, szövetségek, évszámok – mindaz, amit kellő részletességgel tudunk, például az archaikus és klasszikus Görögországról – sajnos nagyrészt homályban marad. A görög-római irodalmi hagyomány megemlíti néhány etruszk hős, városalapító és király alakját – így például azt az Arimnast vagy Arimnestust, aki a barbárok közül elsőnek szentelt fogadalmi ajándékul trónszéket Olympiában (Pausanias V, 12, 5) –, de ezeket általában legendásnak vagy egyenesen későbbi kitálások és mitológiai spekulációk szüleményeinek kell tekinteni; a modern kritika csupán néhány esetben ismeri el, hogy valami történeti magja lehet a hagyománynak, amely ezekről a személyiségekről és a hozzájuk kapcsolódó eseményekről szól. A legbiztosabb, bár csak közvetett és általános adatok, amelyeket a klasszikus írók az etruszk városok politikai történetéről nyújtanak, jórészt Etruriának a görög világgal és Rómával fennállott kapcsolataira vonat-

⁵ Vö. M. Pallottino, *Appunti di protostoria etrusca e latina* [Megjegyzések az etruszk és latin kora-történetről], *Studi Etruschi*, XIV, 1940, 27 sk.

⁶ Az etruszkoknak az ókori Itália más népeivel való kölcsönös kapcsolataira nézve vö. még G. Devoto, *Historia*, VI, 1957, 23 sk.

koznak. Annál értékesebbnek látszik az a néhány igen ritka feliratos forrás, amely közvetlenül derít fényt Etruria régi belső történetének egyes mozzanataira (remélhetőleg ezek a jövőendő régészeti feltárások során szaporodnak majd); ilyenek például a Tarquiniában töredékekben előbukkant latin feliratok etruszk történelmi személyiségek „elogiumával” [kiemelkedő tetteinek felsorolásával] és a Pyrgi szentélyében megtalált, már említett aranylapocskák etruszk és föníciai felirattal⁷.

Általában felismerhetünk egy egymástól többé-kevésbé független városállamokon alapuló szervezetet; ezeket a városállamokat, legalábbis a római hódítás idején, valamilyen konföderáció kötötte össze. Kirajzolódik előttünk intézményeik fejlődése az egyeduralkodtól a köztársaságig; ezeknek rendszeréről és erről a folyamatról részletesebben a VI. fejezetben szólnunk majd. Az irodalmi források utalásai és a régészeti adatok alapján arra is következtethetünk, hogy a tengermelléki Etruria városai, elsősorban Caere, Tarquinia, Vulci, a VII. és VI. században hatalmuk csúcán álltak, és fénykorukat élték, de nincs módunkban pontosan megállapítani kölcsönös kapcsolataikat, és azt, hogy miként követték esetleg egymást a főhatalomban. Tarquiniának a korai időkbeli elsőbbsége mellett szól a város eredetéhez fűződő hagyományok régisége és súlya; politikai érdekkörének kiterjedtségére fényt vetnek a fentebb említett latin „elogiumok” utalásai tarquiniai személyiségek vállalkozásaira – nevük sajnos nem maradt fenn –; egyikük, ahogy már láttuk, tengeri hadjáratot vezetett Szicíliába, egy másikat egy „Caere királya” elleni, pontosabban meg nem határozható akcióval és egy, a mai Arezzo területén vívott háborúval kapcsolatban említenek⁸. A VI. század derekán, úgy látszik, Vulci is különösen kiemelkedő helyet vívott ki magának gazdagságával, nagyméretű árukivitelével és vulci személyiségek feltehető beavatkozásával Dél-Etruria és Róma politikai harcaiba (ahogy majd hamarosan látni fogjuk)⁹. Már utaltunk azokra az új dokumentumokra, amelyek Caere egyik urának, az V. század elején élt Thefarie Velianasnak nevét idézik. Valószínű, hogy a VI. század vége felé a szárazföld belsejében fekvő Chiusi városa jutott hegemoniára; ezt sejtetik a legendás hagyományok Lars Porsenna király latiumi vállalkozásairól, amelyek talán egybeesnek a parti városok hanyatlásának kezdetével. Az V. században ugyanis főleg Chiusi, Orvieto és a Pó-vidéki Etruria régészetiileg is kimutatható virágzásának lehetünk tanúi. Ahogy fokozatosan közeledünk az etruszk kultúra utolsó szakaszához (i. e. IV–II. század), észrevehető más, a szárazföld belsejében és északon fekvő városok, mint Volterra, Arezzo, Perugia fontosságának egyre jelentősebb növekedése.

Itália „etruszkizálódása” két irányban megy végbe: egyrészt dél felé, a tirrén

⁷ Ezekről a kérdésekről vö. M. Pallottino, *Archeologia Classica*, XVI, 1964, 104 sk.

⁸ Vö. M. Pallottino, *Tarquinia (Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei XXXVI, 1937)*, 245 sk., 367 sk. hasáb; a tarquiniai „elogiumokról” vö. 74 l., 11. sz. jegyz.

⁹ Vö. G. Colonna, *Studi Etruschi*, XXIX, 1961, 76 sk.

partok mentén, Latiumban, Campaniában, másrészt észak felé, az Appennineken túl, a Pó-síkság alsó részén. Így valamiféle etruszk etnikai-politikai összefüggés rajzolódik ki a Salernói-öböltől a Trentói-Alpokig. Kívül maradnak ezen nyugaton Nyugat-Lombardia, Piemonte és Liguria ligur törzsű lakosságukkal¹⁰, keleten a venetusok földje, Itália egész keleti fele, azaz a picenumiak, umberek, szabellek területe és a félsziget déli csücske (ld. a térképet a 78. lapon).

Már rámutattunk, hogy a Villanova-kultúra elterjedési területének és a történelmi korban teljes bizonyossággal etruszkok elfoglalta térségeknek lényegileg azonos volta sokkal régebbi terjeszkedésre enged következtetni, mint ahogyan azt eddig elképzelték. Ez elég jól illene Bologna és Salerno vidékére, amelyeknek fennmaradt régészeti anyaga – ahogy hamarosan látni fogjuk – többé-kevésbé megszakítatlan folyamatoságot mutat a Villanovától a történelmi etruszk korszakig. Még a picenumi Fermo Villanova-„szigetét” is kapcsolatba lehetne hozni Strabón adatával (V, 4, 2) arra vonatkozólag, hogy Cupra városát (az Adria partján, nem messze Fermótól, híres Héra-szentéllyel) tirrének alapították. Ha az effajta egyezéseket lényegükben érvényeseknek fogadjuk el, az etruszkok megjelenését Dél-Itáliában és az Appennineken túl már legalább a VIII. századra lehet visszavezetni; ez megfelelne annak, amit már a tirrén tengeri uralom kezdetére vonatkozólag feltételeztünk¹¹.

Történeti szempontból az etruszk uralom Campaniában – amivel szemben a múltban a modern kritika némi kételyeket támasztott –, amióta J. Beloch bebizonyította létezését¹², és az utóbbi évtizedek régészeti és feliratos leletei után (főleg a capuai agyagtégla nagy etruszk feliratára kell utalni) ma már legfeljebb másodrendű fontosságú pontokon problematikus. Az etruszkok megtelepedését a campaniai partvidéken, legalábbis kezdetben, minden kétséget kizáróan tengeri vállalkozásaik virágzásával kell összefüggésbe hozni; ezekről tudjuk, hogy a Tirrén-tenger déli része, Szicília és a szorosok térsége felé irányultak. Már a VIII. század első felében Euboiából érkező görög hajósok elfoglalták a mai Ischia szigetét, majd onnan kiindulva megalapították Cumae-t, a legészakibb hellén települést a félszigeten. Az antik történelmi hagyomány ismételen felidézi az etruszkok hosszú harcát ez ellen város ellen¹³. Uralmuk Campania területén Cumae-tól északra és délre messze kiterjedt Capua, Acerra, Nola,

¹⁰ Kérdés, hogy etruszk feliratok előkerülése Piemontéban (vö. M. Buffa, *Iscrizioni etrusche nel territorio del popolo ligure* [Etruszk feliratok a ligur nép területén], *Memorie dell'Accademia Lunigianese*, XV, 1934) úgy fogható-e fel, mint az etruszk kolonizáció bizonyítéka a Tanaro és Stura folyó völgyében egészen Cuneo környékéig. Az etruszkok és ligurok közti határokról vö. még N. Lamboglia, *Studi Etruschi*, X, 1936, 137 sk.

¹¹ Ld. fentebb a 66, 70 sk. lapokon.

¹² Campanien, 1879.

¹³ Az ókori források említene egy Cumae elleni megücsült etruszk támadást umber és daunus csapategységek közreműködésével i.e. 524-ben (halikarnassosi Dionysios VII, 3 sk.) és az i. e. 474. évi tengeri csatát; erre vonatkozólag ld. fentebb 76. l.

Nocera, Herculaneum, Pompei, Sorrento városok elfoglalásával vagy megalapításával (ezekhez csatlakoznak még más, pontosan nem azonosítható, a pénzérmékről ismert települések, mint Uri vagy Urina – ez talán azonos Hyriával –, Velcha, Velsu, Irnithi)¹⁴. Ennek az uralomnak ugyanolyan szervezete volt, mint az anyaországnak, tizenkét város szövetségével, valószínűleg Capua fennhatósága alatt. A források beszélnek a salernói partvidék elfoglalásáról is Sorrento és a Sele torkolata között, vagyis a régi picentiumi földről, ahol Marcina etruszk település feküdt (Strabón, V, 4, 13; Plinius, III, 70). Érdekes, hogy éppen ezen a vidéken tűntek fel Villanova- és orientalizáló (Pontecagnanóban), valamint archaikus etruszknak látszó (Fratte di Salerno) régészeti leletek, de ma már magának a capuai necropolisnak új leletei is világosan tanúskodnak egy az etruszkokéval rokon kultúra folyamatosságáról Campaniában¹⁵. Hogy Strabónnak a Pompei fölötti etruszk uralomra vonatkozó megjegyzése (V, 4, 8) – amit sokáig kétségbe vontak¹⁶ – hiteles, azt bizonyítják azok az etruszk feliratú fekete bucchero-töredékek, amelyeket A. Maiuri talált az Apollo-templom alatti réteg ásatásai során, Pompei foruma közelében¹⁷.

A történelmi hagyomány kifejezetten beszél Latium és Róma történetének etruszk szakaszáról, különös tekintettel a Tarquiniusok etruszk dinasztiájára, amely az i. e. VII. század vége és a VI. század utolsó évtizedei között uralkodott Rómában. A régészeti leletek teljes mértékben igazolják ennek az elbeszélésnek lényeges pontjait, beleértve a keletkezését is¹⁸. Az etruszk kulturális és

¹⁴ Az etruszkokról Campaniában vö. J. Heurgon, *Recherches sur l'histoire, la religion et la civilisation de Capoue préromaine* [Tanulmányok a római kor előtti Capua történetéről, valóságáról és kultúrájáról], 1942; A. Maiuri, *Saggi di varia antichità* [Tanulmányok különböző ókori kérdésekről], 1954, 11 sk., 111 sk., 241 sk.; M. Pallottino, *La Parola del Passato*, 47, 1956, 81 sk.; N. N. Zalesszkiy, *K isztorii etruszkoj kolonizacii Italii v VII–VI vv do n. e.*, i. m.

¹⁵ Ezekről az új leletekről ld. *Mostra della preistoria et della protostoria nel Salernitano* [Az őskor és kora-történeti kor Salerno körzetében] c. kiállítás katalógusát, 1962; M. Napoli, B. D'Agostino, W. Johannowsky közleményeit, *Studi Etruschi*, XXXIII, 1965, 661 sk. A Caereben és Praenestében találtakhoz hasonló pontecagnanói orientalizáló tálról vö. A. Vaccaro, *La patera orientalizzante da Pontecagnano presso Salerno* [A Salerno melletti Pontecagnanóból származó orientalizáló tál], *Studi Etruschi*, XXXI, 1963, 241 sk.

¹⁶ Az etruszkok jelenlétének kérdéséről Pompeiben vö. A. Sogliano, *Pompei nel suo sviluppo storico* [Pompei történeti fejlődése] I, 1927; A. Boëthius, *Gli Etruschi in Pompei* [Az etruszkok Pompeiben], *Symbola Philologica* O. A. Danielsson dicata, Uppsala, 1932; G. Patroni, *Studi Etruschi*, XV, 1941, 109 sk.

¹⁷ A. Maiuri, *Saggi di varia antichità* [Tanulmányok különböző ókori kérdésekről], 244 sk.

¹⁸ Vö. M. Pallottino, *Le origini di Roma* [Róma eredete], *Archeologia Classica*, XII, 1960, 1 sk., továbbá Fatti e leggende (moderne) sulla più antica storia di Roma [Tények és (újkor) legendák Róma legrégibb történetéről], *Studi Etruschi*, XXXI, 1963, 3 sk.; A. Momigliano, *An Interim Report on the Origins of Rome* [Közbevetőleges kutatási beszámoló Róma eredetéről], *Journal of Roman Studies*, LIII, 1963, 95 sk.; A. Alföldi, *Early Rome and the Latins* [A korai Róma és a latinok], 1965. Ezek az írások többek között cáfolják E. Gjerstad elméletét, aki a Tarquiniusok uralmát és az etruszk befolyás időszakát Rómában a VI. század végére és az V. század első felére akarja eltolni.

művészeti hatás világosan felismerhető Latiumban már a VII. században, a pa-lestrinai sírok gazdag orientalizáló mellékleteiben, amelyek nagyon hasonlítanak a Caerében és Vetuloniában találtakhoz; majd még erősebbnek mutatkozik ez a hatás a VI. században, egészen a V. század elejéig, különösen az építészetben és az archaikus templomokat díszítő terrakotta lapokon. Maga Róma is ebben az időszakban nyeri el igazi egységes városi jellegét: védősáncsal veszik körül, monumentális épületek emelkednek. Különösen fontos az, hogy etruszk feliratokat is találtak a város területén; a Capitolium tövében és a Palatinuson napvilágra került bucchero-edényeken olvashatókhoz újabban egy impasto-edénytöredék csatlakozik néhány betűs felirattal a VII. század végéről vagy a VI. század elejéről, ezt a Forum Boariumon, Sant' Omobono szentélyének területén fedezték fel¹⁹. Mindezek – szemben a nem nagyszámú római archaikus latin felirattal, amilyen a Duenos-váza, a Lapis Niger híres kőoszlopa a Forum Romanumon stb. – azt bizonyítják, hogy az etruszkok a lakosság fontos elemei e városban, amely ezek szerint gyakorlatilag ugyanabba a kétnyelvű, etruszk-latin zónába tartozik, amelybe tudvalevőleg a faliszki terület is.

A Róma történetének etruszk szakaszára vonatkozó hagyomány átértékelésének ehhez a folyamatához kapcsolódnak azok a mondák is, amelyek a Vulci-ból származó két fivér: Aulus és Caelius Vibenna és barátjuk, a később Servius Tullius királlyal azonosított Mastarna haditetteiről szólnak (Varro, *de ling. lat.*, V, 46 és Serviusnál, *ad Aen.*, V, 560; Festus, 31/44, s. v. *Caelius mons*; halikarnassosi Dionysios, II, 36, 2 sk.; Claudius, *C. I. L. XIII*, 1668; Tacitus, *Ann.*, IV, 65). A vulci François-sír festményei egy csatajelenetet ábrázolnak; az egyik oldalon egy csoportot látunk, benne Avle és Caile Vipinas (azaz a két Vibenna testvér), valamint Macstrna (azaz Mastarna), a másik oldalon harcosokat, köztük egy Cneve Tarchunies Rumach nevű (amit vitán felül mint Gnaeus Tarquinius Romanust kell értelmezni), tehát a Tarquiniusok dinasztiájának egyik tagja. Ezeket a hellénisztikus kori ábrázolásokat etruszk feliratok kísérik, és kétségkívül a hagyomány egy régi etruszk változatát örökítik meg²⁰. Veii egyik szentélyének kiásásakor napvilágra került egy bucchero-edény töredéke et-

¹⁹ M. Pallottino, La iscrizione arcaica su vaso di bucchero rinvenuta ai piedi del Campidoglio [A Capitolium lábánál talált archaikus feliratú bucchero-edény], *Bullettino Archeol. Comunale*, LXIX, 1941; *Rivista di epigrafia etrusca* [Etruszk feliratok szemléje], *Studi Etruschi*, XXII, 1952–53, 309 sk.; XXXIII, 1965, 505 sk. Egy etruszk feliratot már ismertek a latiumi Satricumból (*Studi Etruschi*, XIII, 1939, 427 sk.).

²⁰ A kérdéshez legújabban: L. Pareti, *Studi Etruschi*, V, 1931, 147 sk.; A. Momigliano, *L'opera dell'imperatore Claudio* [Claudius császár életműve], 1932, 30 sk.; M. Pallottino, *Studi Etruschi*, XIII, 1939, 456 sk., valamint Gli Etruschi [Az etruszkok]², 108 sk., 270. l.; S. Mazzarino, *Dalla Monarchia allo stato repubblicano: ricerche di storia romana arcaica* [A monarchiától a köztársasági államig: kutatások az archaikus Róma történetéről], 1945, 184 sk.; L. Pareti, *Storia di Roma* [Róma története], I, 1952, 310 sk.; P. De Francisci, *Primordia Civitatis* [A városállam kezdetei], 1959, 638 sk.; A. Alföldi, *Early Rome and the Latins* [A korai Róma és a latinok], i, m. 212 sk.

ruszk fogadalmi felirattal, amelyen a felajánló neve Avile Vipiennas, Aulus Vibenna vagy Avle Vipinas archaikus etruszk formája. A felirat az i. e. VI. század derekáról származik, éppen abból az időszakból, amelyre a hagyomány Servius Tullius királyságát teszi; egykorú és eredeti dokumentuma annak a történelmi korszaknak, amelyre az idézett legendás elbeszélések vonatkoznak. Elképzelhető, hogy Aulus Vibenna, csakúgy, mint Caelius, valóban történelmi személy volt, az az etruszk hadvezér, aki testvérével részt vett a Róma fölötti uralomért folytatott politikai versengésekben; és nincs kizárva, hogy egyikük fogadalmi ajándékot szentelt Veiiiben, hiszen ez annyira közel feküdt Rómához²¹. A hagyomány szoros összeköttetésekről emlékezik meg ugyanebben az időszakban Veii és Róma között azokkal a műalkotásokkal kapcsolatban, amelyeket Vulca és más veiiabeli művészek készítettek Jupiter, Juno és Minerva capitoliumi temploma részére (Varro, Pliniusnál, *Nat. Hist.*, XXXV, 157; Plutarchos, *Publicola*, 13).

A Latium fölötti etruszk uralomról tanúskodnak még a Porsennának, Chiusi királyának tetteiről szóló hagyományok; ezeket a régi források a VI. század végére teszik. De Porsennát már a latin városok függetlenségi vágya fenyegeti; ugyanakkor pedig az etruszk tengeri hajózás mély gazdasági válsága is kezdi éreztetni hatását. A cumae-i görögök szövetsége a latinokkal (Livius, II, 14; halikarnassosi Dionysios, VII, 5 és 6) elősegíti majd a Latium fölötti etruszk fennhatóság rendszerének bukását; kétségtelenül ezeknek az eseményeknek a sorába kell beilleszteni azokat a hagyományokat, amelyek a Tarquiniusok uralkodásának végére, a köztársaság megalakulására és Rómának az etruszk uralom alóli felszabadítására vonatkoznak²². Tegyük még hozzá végezetül a hegyekben lakó keleti italicusok nyomását; közülük pl. a volscusok ugyanebben az időszakban leigázzák Latium nagy részét, és elérik a tengert. Az etruszk uralom Campaniában néhány évtizeddel túléli területének elvágását a szoros értelemben vett Etruriától, de végül is i. e. 430 körül, az itáliai samnisok betörése következtében elbukik (Diodorus Siculus, XII, 31, 1; Livius, IV, 37, 1).

A Pó-síkság etruszkká válását a régiek úgy képzelték el, mint a tizenkét tirrén város által végrehajtott gyarmatosítást, ugyanannyi város megalapításával, s hogy ezekben a vállalkozásokban részt vett néhány mondai vagy félig mondai személy, mint Tarquinia névadó hőse, Tarchon és egy Aucnus vagy Ocnus nevű hadvezér, Aulestesnek, Perugia királyának fia vagy testvére, Felsina – azaz Bologna –, Mantova stb. alapítói (Servius, *ad Aen.*, X, 198, 200). A régészeti leletek kétségtelenül bizonyítják az etruszkok jelenlétét az Appenninektől észak-

²¹ A veii feliratról Studi Etruschi, XIII, 1939, 455 sk. Avle Vipina neve, talán már mint hērósze, előfordul egy V. századi festett vulci csészén is; vö. J. Heurgon, *Mélanges Carcopino*, 1966, 515 sk.

²² Róma, az etruszkok és a latinok közti kapcsolatokról a VI. és V. században ld. újabban A. Alföldi, *Early Rome and the Latins* i. m.

ra fekvő területeken, úgyhogy joggal lehet „Pó-vidéki Etruriáról” beszélni²³; különösen sűrűn fordulnak elő az ilyen leletek Bolognában – etruszk nevén Felsinában – és környékén, ahol már a VIII. és VII. században Villanova-kultúra virágzott, a tírren Villanova- és orientalizáló kultúra erős hatása alatt; a VI. század végétől kezdve és különösen az V. és IV. században az írott emlékek és a kultúra (az úgynevezett bolognai Certosa-kultúra) világosan és kétségtelenül mutatják a terület etruszk jellegét. Az Adriai-tenger felé eső vidéken etruszkként tartották számon Spina, Adria, Ravenna, Rimini városokat; az első közülük az V. században nagy tengeri kereskedelmi központtá vált, és igen fontos szerepet töltött be a Görögországgal folytatott árucere-forgalomban, ahogy gazdag temetőjének sírjai tanúsítják. Beljebb a szárazföld felé meg kell említeni Parmát, Piacenzát, Modenát, Mantovát és talán Melpót – amelyet nem tudunk biztosan azonosítani –, a Reno felső folyásának völgyében pedig, Marzabotto falu mellett, régészeti feltárásokból ismerünk egy hatalmas, teljes bizonyossággal etruszknak mondható települést, jellegzetes, jól kivehető merőleges alaprajzzal; ez a helység virágzását az Appenninek völgye felé átjáróul szolgáló fekvésének és talán bányakincsek kiaknázásának köszönhetette.

Az etruszkok Észak-Itália fölötti uralmát keleten a venetusok, nyugaton a ligurok korlátozták. Összeomlásához valószínűleg hozzájárult a dél felől, Közép-Itáliából jövő umberek előnyomulása, akik Strabón V, 1, 7 és 10–11 szerint elfoglalták Riminit és Ravennát (tehát nem előzték meg, hanem követték az etruszkokat a Pó-vidéken), de főleg a gallok betörése Közép-Európából az Alpokon keresztül²⁴. Ez utóbbiak, a cenomanok, boiok (akikről Bononia, Bologna a nevét kapta), insuberek, senonok, gaesatusok nagyobb csoportjai az V. század folyamán, ha nem még előbb, elárasztották Észak-Itáliát; innen azután, átkelve az Appennin-hegységen, eljutottak Picenumba és Etruriába, míg végül még Rómát is kifosztották (a hagyományos évszám szerint i. e. 391-ben vagy még valószínűbben 386 körül). Feltehető, hogy a városok etruszk lakossága részben túlélte a kelta hódítók hullámát – akik régészetileg felismerhetők harcosaik sírjainak a La Tène-kultúrához tartozó felszereléséről –, éppúgy, ahogy sokkal

²³ N. N. Zalesszkij, *Etruszkai v szevernoj Italii* [Az etruszkok Észak-Itáliában], 1959; Spina e l'Etruria padana [Spina és a Pó-vidéki Etruria] (Atti del I Convegno di Studi Etruschi), 1959; Mostra dell'Etruria Padana e della città di Spina [Kiállítás a Pó-vidéki Etruriáról és Spina városáról], Bologna, I, 1961², II, 1960, korábbi irodalommal; G. A. Mansuelli, R. Scarani, *L'Emilia prima dei Romani* [Emilia a rómaiak előtt], 1961; M. Pallottino, *Gli Etruschi nell'Italia del Nord: nuovi dati e nuove idee* [Az etruszkok Észak-Itáliában: új adatok és új elgondolások], *Hommages à Albert Grenier* [A. Grenier-emlékkönyv] (Collection Latomus LVIII), 1962, 77 sk.; Mansuelli, i. m. ld. a 47. lap jegyzetében.

²⁴ A keltákról Itáliában és beözönlésük időpontjáról vö. A. Grenier, *Les Gaulois* [A gallok], 1951, 114 sk.; J. Bayet, *Tite-Live, Histoire Romaine* [Titus Livius, Római történet], V, 1954, 159 sk.; J. Moreau, *Die Welt der Kelten* [A kelták világa], 1958, 26 sk.; Róma gall felgyűjtésének évszámáról vö. M. Sordi, *I rapporti romano-ceriti e l'origine della civitas sine suffragio* [A Róma-Caere közti kapcsolatok és a „szavazati jog nélküli város” eredete], 25 sk.

később ugyanezek a helyeken a késő császárkori rómaiak is túléltek a germánokat. Tudjuk például, hogy Mantova még a római korban is etruszk hagyományokkal büszkélkedett. Feltételezték azt is, hogy az alpesi völgyekben szétszóródott etruszk elemek nyomai ismerhetők fel az Alpok etruszk írással írt késői felirataiban; e feltevés alapja Livius következő híres szakasza (V, 33): *Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Raetis: quos loca ipsa effecerunt, ne quid ex antiquo, praeter sonum linguae, nec eum incorruptum, retinerent* [az alpesi népeknek, különösen a raetusoknak is kétségkívül ugyanez (vagyis etruszk) az eredete: a hely annyira elvadította őket, hogy régi múltjukból nem őriztek meg mást, mint nyelvük hangzását, de még ezt is elváltozva]. Valószínűbb azonban, hogy ezek a feliratok olyan óindoeurópai nyelvű bennszülött népekhez tartoznak, amelyeknek nyelve csak távoli rokonságban van az etruszkkal²⁵. Szólni kell végül a liguriai etruszk hatás kérdéseiről; a régi hagyomány etruszk uralomról beszél a ligur partokon egészen a Magra völgyéig, és Luni etruszk alapításáról tud; a régészet viszont ligur kultúra képét tárja elénk egészen az Arnótól északra fekvő területig, és csak igen késői korban mutat fel Luniban etruszkizáló művészi megnyilatkozásokat. Arra gondolhatunk, hogy e tájak birtokáért heves összecsapások folytak az etruszkok és a vad, harcias ligur törzsek között, továbbá, hogy az etruszkok főleg a partokat tartották ellenőrzésük alatt; ez átmeneti jellegű volt, és legalább addig tartott, amíg a római hódítás fel nem váltotta²⁶.

Az etruszkok politikai uralma és a közvetlen gyarmatosítás a szárazföldi Itáliának csak egy részére terjedt ki; az etruszkok kereskedelmi tevékenysége és kulturális hatása azonban sokkal messzebbre nyúlt. Etruria ugyanis a félsziget közepén a kultúra egyetlen világítótornya volt, amely meglehetősen távoli idők óta sugározta fényét az általában elmaradott népekre; az egyetlen, ami szemben állt vele – de kívülről jött, és eleinte csak csekély hatású volt – a görög kultúra, amely Dél-Itália és Szicília partjairól terjedt felfelé. Igen korlátolt hatósugarú (Nyugat-Szicília és Szardínia) és kulturális szempontból másodrendű volt a karthágói befolyás. Amikor a rómaiakat megelőző etruszk-italiai kultúráról van szó, az emberek akaratlanul is hajlanak arra, hogy ugyanarra a történelmi és időrendi szintre helyezzék az ókori Itália különböző népességeit, így az etruszkokat, ligurokat, venetuosokat, latinokat, umber-szabelleket stb. Valójában a régészeti emlékek figyelmes vizsgálata elég ahhoz, hogy meggyőzzön, hogy az ókori Itália kultúrájának kialakításában a főszerep és a teljes időrendi elsőbbség Etruriát illeti. A VI. században – az etruszkok nagy terjeszkedése és kultúrájuk legteljesebb virágzása idején – a Pó-síkság és az alpesi területek népei még egy elma-

²⁵ Ld. fentebb, 37. l.

²⁶ Vö. L. Banti, *Studi Etruschi*, V, 1931, 163 sk.; Luni, 1937. Ld. még 83. l., 10. sz. jegyz.

radt vaskori kultúra körében élnek; a picenumiak és umberek olyan életformát építenek ki, amelynek uralkodó elemei Etruriában már túlhaladott barbár vonások és orientalizáló motívumok, vagy pedig többé-kevésbé közvetlen etruszk hatások érik őket; Latium és Campania az etruszk és görög műveltség hatósugarába tartozik; a samnisok ekkor – és még több évtizeden át – az adriai vaskori kultúra késői vonásait mutatják. Mindezekben a peremvidékeken – kivéve a görög telepesek által benépesített legdélibb részt – lényegében archaikus típusú falusi kultúra él tovább; végleges átalakulása városi kultúrává először az etruszk politikai hatalom és kultúra hatására megy végbe, később pedig főleg a félsziget politikai egyesítésének következményeként, Róma uralma alatt, amely maga új városi életformákat hoz létre és terjeszt el; ezeket Etruria is jelentős részben átveszi.

A vallás és a szertartások terén a szoros kapcsolatot Etruria, Umbria és Latium között bizonyítják az Iguviumi Táblák szövegei és a Cato *De re rusticá*jában fennmaradt imaformulák; szembeötlő ezeknek az egyezése azzal, amit az etruszk rítusok írott emlékeiből megértünk: a fogadalomtétel és a könyörgés formuláival, istenségek neveivel, a kultusz szakkifejezéseivel²⁷. Említésre érdemes, hogy sok etruszk istenségnek a neve is azonos a latin és itáliai istenségekével: például *Uni*-Juno, *Menerva*-Minerva, *Neptun*-Neptunus, *Selvan*-Silvanus, *Satre*-Saturnus, *Velyan*-Vulcanus, *Maris*-Mars, *Vesuna*-Verona. Még ha néha olyan közös elemekről van is szó, amelyek egy régebbi őskori kulturális egység idejére vezethetők vissza, kétségtelen, hogy a hiedelmeknek és vallási motívumoknak ez a szoros rokonsága az etruszkok Közép-Itália fölötti kulturális vezető szerepének keretében fejlődött ki.

Ugyanezt lehet mondani a személynevek kapcsán. Az etruszkoknak, latinoknak és umber-szabelleknek közös jellemző szokásuk volt, hogy a személyeket kettős névvel (elő- és nemzetségnévvel) jelölték: ez nem található meg más ókori népeknél, és valószínűleg Etruriából terjedt el²⁸. Latium és Közép-Itália népei a társadalmi rendszerrel együtt többé-kevésbé teljesen és közvetlenül átvették az etruszkok politikai rendszerét is. A római királyság, még külső jeleiben is – mint az aranykoszorú, a trón, a vesszőnyalábok, a pálmaleveles toga stb. – a latin írók határozott állítása szerint etruszk eredetű. Az umberek átvették a *maruk* etruszk hivatali méltóságát²⁹.

Az etruszk kulturális hatásnak egy másik igen fontos eleme az itáliai félszigeten az írás. Az etruszkok igen régen átvették a görög (nyugati, valószínűleg cumae-i eredetű) ábécét; délen ugyanezt használták a latinok és faliszkok is, ter-

²⁷ K. Olzscha, *Interpretation der Agramer Mumienbinde* [A zágrábi múmiatekercs értelmezése], 1939, 3 sk.; M. Pallottino, *Sulla lettura e sul contenuto della grande iscrizione di Capua* [A capuai nagy felirat olvasásáról és tartalmáról], *Studi Etruschi*, XX, 1948–49, 159 sk.

²⁸ Ld. alább, 128 sk.

²⁹ Ld. alább, 127 l.

mészetezően azokkal a változtatásokkal, amelyeket az etruszk hangtanban nem szereplő, eltérő hangok, mint az *o* és a zöngés mássalhangzók megléte szükségessé tett; a betűformák azonban a VII. és VI. században még nagyjából azonosak. Nem hiányoznak a közvetlen etruszk befolyás nyomai sem, például a gamma jel latin alkalmazásában, az etruszkhoz hasonlóan a tompa *k* torokhang jelzésére a zöngés *g* helyett, vagy a *vh* betűcsoport használatában az *f* hang jelölésére. Az umberek és oszkok viszont egyenesen az etruszk ábécét vették át, persze az elkerülhetetlen módosításokkal és kiegészítésekkel; ez azonban csak a következő korszakban történt, az i. e. V–IV. századnál nem korábban. A másik irány, amely felé az etruszk ábécé elterjed, észak. A Pó völgyében a VI. század végétől kezdve átvett úgynevezett északi etruszk ábécére vezethető vissza a venetusok, raetusok, lepontiak és más alpesi népek írása³⁰. Ma a nézetek afelé hajlanak, hogy Közép- és Észak-Európa rúna-írásai is, legalább részben, az északi etruszk ábécéből erednek³¹.

Végül nézzük a művészetet és általában a kultúrát. Igen szembeesőképpen etruszk bélyeget viselnek Todi, Bettona, Cagli stb. umber települések sírjai és tárgyai; egynéhányuknál egyenesen importált etruszk darabokról beszélhetünk. Hasonlóképpen etruszk orientalizáló és archaikus jellegű elemek találhatók Picenumban. Latium egész kultúrája az i. e. VII. és VI. században Etruriához kapcsolódik; elég, ha a templomok típusára, formáira és festett terrakotta díszítésére gondolunk, ahogy Faleriiben, Rómában, Velletriben, Satricumban, Capuában láthatók. Az etruszkokhoz hasonló festett sírkamrákat tártak fel Rómában, Capuában, Paestumban, sőt még Apuliában is; használatukat átveszik Campaniában a samnis hódítók, más etruszk sajátságokkal együtt, mint amilyenek például a gladiatori játékok; ezek azután Capuából kerülnek Rómába. Az etruszk anyagi kultúra alkotóelemei hasonlóképpen Észak-Itáliában is elterjednek, a venetusok között, az alpesi területeken és a Golasecca-kultúrában; sőt – mint már említettük –, felhúzódnak Közép-Európa felé is.

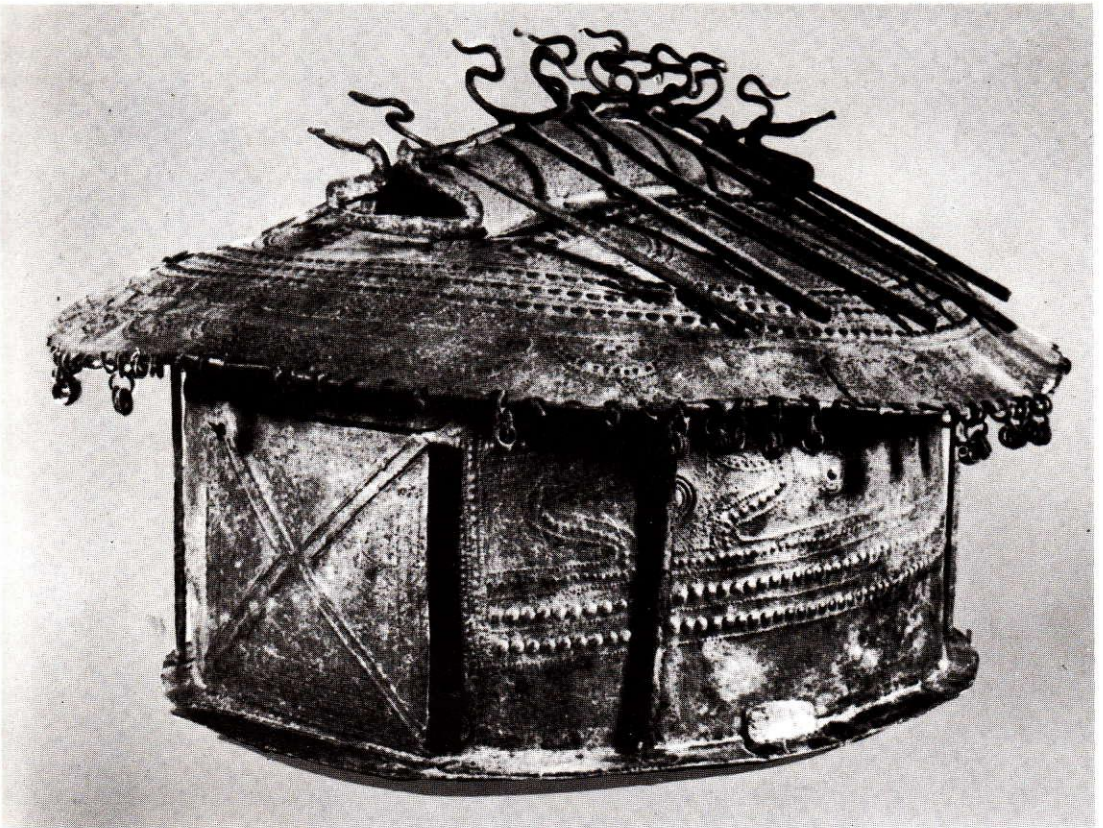
Így tehát megállapíthatjuk, hogy bár elmaradott kultúrák egészen a római hódítás küszöbéig tovább éltek, különösen az ókori Itália peremvidékein, és bár a félsziget némely vidéke megőrizte sajátos jellegét, bizonyos itáliai kulturális egység mégis létrejött, mielőtt még Róma az egyesítést végrehajtotta volna. Ez kétségtől az archaikus kori Etruria nagy politikai és gazdasági tekintélyének eredménye. Szellemi és kulturális síkon e tekintély tovább élt az V. század válsága után is, amikor már megszűnt a tírren városok tengeri hatalma, az etrusz-

³⁰ Az etruszk ábécé észak-italiai elterjedésének fontosságáról és módjairól ld. újabban G. B. Pellegrini, *Tyrrhenica, Saggi di studi etruschi* [Tyrrhenica. Etruszk tanulmányok], 1957, 145 sk.; Spina e l'Etruria Padana [Spina és a Pó-vidéki Etruria] (Atti del I Convegno di Studi Etruschi), 1959, 181 sk.

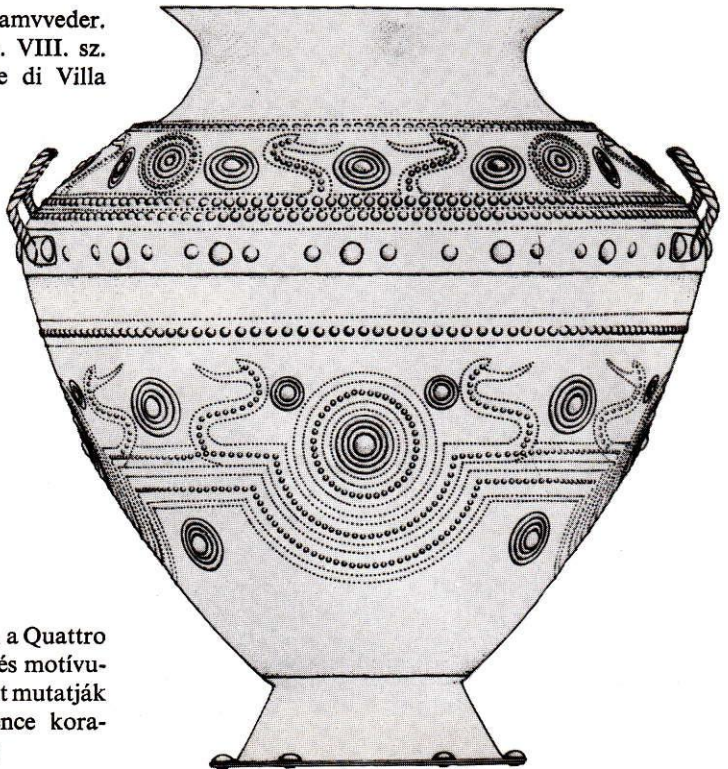
³¹ Vö. F. Altheim, E. Trautmann, *Vom Ursprung der Runen* [A rúnák eredetéről], 1939 (óvatossággal kell kezelni); J. G. Février, *Histoire de l'écriture* [Az írás története], 1948, 513 sk.

kok uralmának délen és északon végét vetett az itáliai népek terjeszkedése és a kelta betörés, az etruszk világ a szorosan vett Etruria határai, azaz nagyjából az augustusi Itália jövőendő VII. tájegységének keretei közé szorult össze, és amikor lassanként, az egész IV. században és még a III. század első évtizedeiben is folyó háborúk során, Róma legyőzte, és uralma alá hajtotta az egyes etruszk városokat, ezek pedig beléptek a római-itáliai államszövetség rendszerébe, majd pedig az i. e. I. század elejétől kezdve végérvényesen beolvadtak a Róma fennhatósága alatt kialakult egységbe³². Etruria még történetének ezekben az utolsó szakaszaiban is tovább alakította – bár konzervatív irányban – ősrégi vallási és államszervezeti hagyományait; ugyanakkor pedig hozzájárult a római kori Itália kulturális és művészeti *koiné*jának, köznyelvének kialakulásához; ezen, valamint a hellénisztikus kultúra hatásán alapul majd a császárkori Róma és végső fokon az egész európai Nyugat szellemi tudata.

³² Etruria római meghódításáról vö. M. Pallottino, Gli Etruschi [Az etruszkok]², 182 sk.; A. Passerini, Roma alla conquista dell'Italia [Róma Itália meghódításának útján], 1942; L. Pareti, Storia di Roma [Róma története], I, 451 sk., 563 sk.; A. J. Pfiffig, Die Ausbreitung des römischen Städtewesens in Etrurien und die Frage der Unterwerfung der Etrusker [A római városszervezet kiterjesztése Etruriára és az etruszkok meghódításának kérdése], 1966.

1. kép. Kerek kunyhó alakú bronz hamvveder. Dél-etruriai Villanova-kultúra (i. e. VIII. sz. közepe) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Vulciból)

2. kép. Kétfülű bronzedény Veiiből, a Quattro Fontanili temetőből (rajz). A díszítés motívumai a Villanova-kultúra kapcsolatait mutatják Közép-Európa és a Kárpát-medence koravaskori kultúráival (i. e. VIII. sz.)

1–2. kép. Bronzüst oroszlán- és griff-fejekkel, valamint kúp alakú tartórészének részlete kisázsiai stílusú domborműves díszítéssel. Orientalizáló kultúra (i. e. VII. sz.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: a palestrinai Barberini-sírból)

II. RÉSZ

Az etruszk kultúra

Etruria városai és temetői

Etruria feltámadása. Dél-Etruria települési központjai. Közép- és Észak-Etruria települési központjai. A campaniai és Pó-vidéki Etruria

Az etruszkológia története szorosan összefügg az etrusiai halott városok újjáéledésének történetével. Több mint két évszázad óta a kutatók – akiket eleinte a kincsvágy, a kíváncsiság, a hazai emlékek iránti érdeklődés, majd pedig a tudomány szeretete ösztönzött – elszánt munkával kutatják a nagy etruszk települések és temetők maradványait. Ennek ellenére, aki közelről ismeri az etruszk területet, tudja, hogy a régi etruszkok kultúrájának rekonstrukcióját elősegítő megszámlálhatatlan mennyiségű emlék még ma is a föld alatt rejtőzik, és várja a feltárók csákányát.

Etruria újrafelfedezésének története változatos, lebilincselő és olykor drámai. Kezdetben a régi városok emlékét feledés és csend borította, akár mert a közép- és újkor életének és művészetének friss áramlata többé-kevésbé teljesen elnyomta az etruszk műemlékek emlékeztét az olyan településeken, ahol az élet megszakítatlanul folyt tovább, mint Volterra, Arezzo, Cortona, Chiusi, Orvieto; akár pedig mert a vadul burjánzó déli növényzet az elhagyott helyek minden nyomát elborította:

Emlékszel-e a toszkán tengerre, az árva partra,
hol a szűz, bevetetlen síkságra ráhajolva
a várkastély-torony
vet fáradt, hosszú árnyat, szikkadt dombról míg ellát,
rasenna-városok temetőj-nyugalmát
őrzi vadonokon.

(G. Carducci: Előre, előre!
Tandori Dezső ford.)

Sok dicsőséges helynek még a neve is feledésbe merült. Tarquinia műemlékei körül, Corneto mellett, egy Corythus nevezetű városról meséltek. A XVIII. században Veii pontos helyéről vitatkoztak, s Vetuloniáéről még a múlt században is. Sőt ma is titokzatosak és névtelenek azok a jelentős települések, amelyeknek

temetőit Marsiliana d'Albegna és Massa Marittima mellett találták meg, de maga Orvieto etruszk városa is.

De íme, a századok homályából lassanként elődereng az ősi Etruria arculatának néhány vonása. Először a parasztok és a vándorok bámulnak el a földből váratlanul előbukkanó fegyverek vagy ékszerek láttán, a titokzatos és mély, festményekkel, szobrokkal és különös feliratokkal díszített föld alatti sírokon, olyanokon, mint azok a barlangok, amelyek Lucio Vitellio humanistát a Filelfónak ajánlott ódára ihlették – ebben leírja „Corythus királyi palotáját” –, vagy mint a VI. Sándor pápa jelenlétében felnyitott cipollarai sír Viterbo mellett, amelynek figurális és feliratos szarkofágjait Annio a legrégebb itáliai királyok győzelmi ábrázolásainak tartotta, vagy akár mint az az ismeretlen sír, amely egy rajz ötletét adta Michelangelónak az etruszk Hades fejével. A XVI. század derekára esik azután a pompás bronzszobroknak, a firenzei Museo Archeologico büszkeségeinek: az arezzói Chimaerának és a perugiai „Szónok”-nak a felbukkánya. Végül pedig, azokban az évtizedekben, amikor az ókori Etruria iránti érdeklődés felébred, és szenvedélyes erőre kap a tudományos kutatások, valamint Dempster, Buonarroti, Gori, Passeri műveinek kiadása révén, egyre sűrűbbé válik a sírok felfedezése Sienában, Cornetóban, Volterrában, Cortonában; míg azután, ugyanazon idő tájt, amikor megalakul a cortonai Accademia Etrusca, megkezdődnek az etruszk föld első tervszerű ásatásai.

Az etruszai halott városok újjáéledésének legmozgalmasabb szakasza a XIX. század elején kezdődik. Ekkor még nem lehet szoros értelemben vett tudományos tevékenységről beszélni, de az biztos, hogy a birtokunkban levő etruszkológiai anyag jelentős része ezeknek a lelkes kutatásoknak időszakában került napvilágra. A kutató és a feltáró munka, amely a XVIII. században Észak-Etruria települései körül indult meg, ekkor inkább a tengerparti Etruria városai felé irányul, különösen Cerveteri, Tarquinia és Vulci felé. Az utóbbit körülvevő hatalmas sírboltok – elsősorban a Luciano Bonaparténak, Canino hercegének szorgalmazására folyó kutatások nyomán – hosszú évekre görög és etruszk vázák szinte kimeríthetetlen bányáivá válnak. A helyi hatóságok és a tulajdonosok érdeklődéséhez még hozzájárult az újonnan alapított Istituto di Corrispondenza Archeologica is, a pápai állam határain belül pedig a pápai kamaráé; ennek feladata volt a kutatások ellenőrzése.

A XIX. század második fele általában a megtorpanás időszaka az etruszk városok feltárásában. A tudomány az őstörténet felé fordul; ennek következtében számos kutatás és felfedezés arra irányult, hogy az etruszk települések életének legrégebb megnyilvánulásait világítsák meg, és értelmezzék. Ebben az időszakban a régészeti kutatások és ásatások terén a helyi és magánvállalkozások mellett megkezdődik az olasz kormány közvetlen tevékenysége is. De csak századunk első évtizedeiben, a Direzione Generale delle Antichità e Belle Arti és az alája rendelt toscanai, laziói és emiliai szervek tevékenységének

keretében kezdődik az intenzív kutatások új szakasza; temetőket és városok maradványait ássák ki, egyre jobban felderítik az ókori Etruria kultúrájának vonásait, gazdagodnak az országos és városi múzeumok. A legutóbbi húsz év folyamán a kutatás meggyorsult, a légi felvételek és a régészeti területek átvizsgálására szolgáló más, teljesen korszerű technikai eszközök segítségével is¹; ehhez még hozzájárul a városok területének helyrajzára, a kisebb települések azonosítására, az ókori úthálózatokra stb. vonatkozó kutatások iránti érdeklődés². Ugyanakkor, sajnos, nem maradtak el, és nem szűntek meg ma sem, különösen ilyen gazdag lelőhelyekkel rendelkező vidékeken, az egykori, még nem tudományos régészet módszerei alapján folyó ellenőrizhetetlen és titkos ásatások, amelyeknek egyedüli célja az, hogy értékes antik tárgyakhoz jussanak, és amelyek a leletekre vonatkozó adatok eltüntetésével súlyos kárt okoznak; külföldi gyűjtemények részben e tevékenység révén bővítik továbbra is etruszk anyagukat³.

Vessünk most egy gyors pillantást az etruszk élet legfontosabb központjaira és legszembetűnőbb jellegzetességeikre⁴. Földrajzi és történelmi okok először is arra indítanak, hogy különbséget tegyünk Dél-Etruria és Közép-Észak-Etruria között. A két térség közti határt nagyjából a Fiora és a Paglia jelzi, az előbbi a Tirrén-tengerbe ömlik, az utóbbi a Tiberis mellékfolyója; lényegében ez a határ a mai Lazio és Toscana között. A déli vagy latiumi Etruriát vulkanikus

¹ J. Bradford, *Etruria from the Air* [Etruria a levegőből], *Antiquity*, XXI, 1947, 74 sk. és *Ancient Landscapes. Studies in Field Archaeology* [Ókori tájak. Régészeti tereptanulmányok], 1957; C. M. Leric, *Alla scoperta delle civiltà sepolte. I nuovi metodi di prospezione archeologica* [Eltemetett kultúrák felfedezése felé. Az előzetes régészeti feltárás új módszerei], 1960.

² A topográfiai felvételek például újabban különösen jelentős előrehaladást értek el Dél-Etruriában, a római British School (vö. J. B. Ward Perkins, *Papers of the British School at Rome*, XXVI [XIII], 1955, 44 sk.; *Journal of Roman Studies*, XLVII, 1957, 139 sk., stb.) és az olasz közoktatásiügyi minisztérium légifényképtárának ösztönzésére.

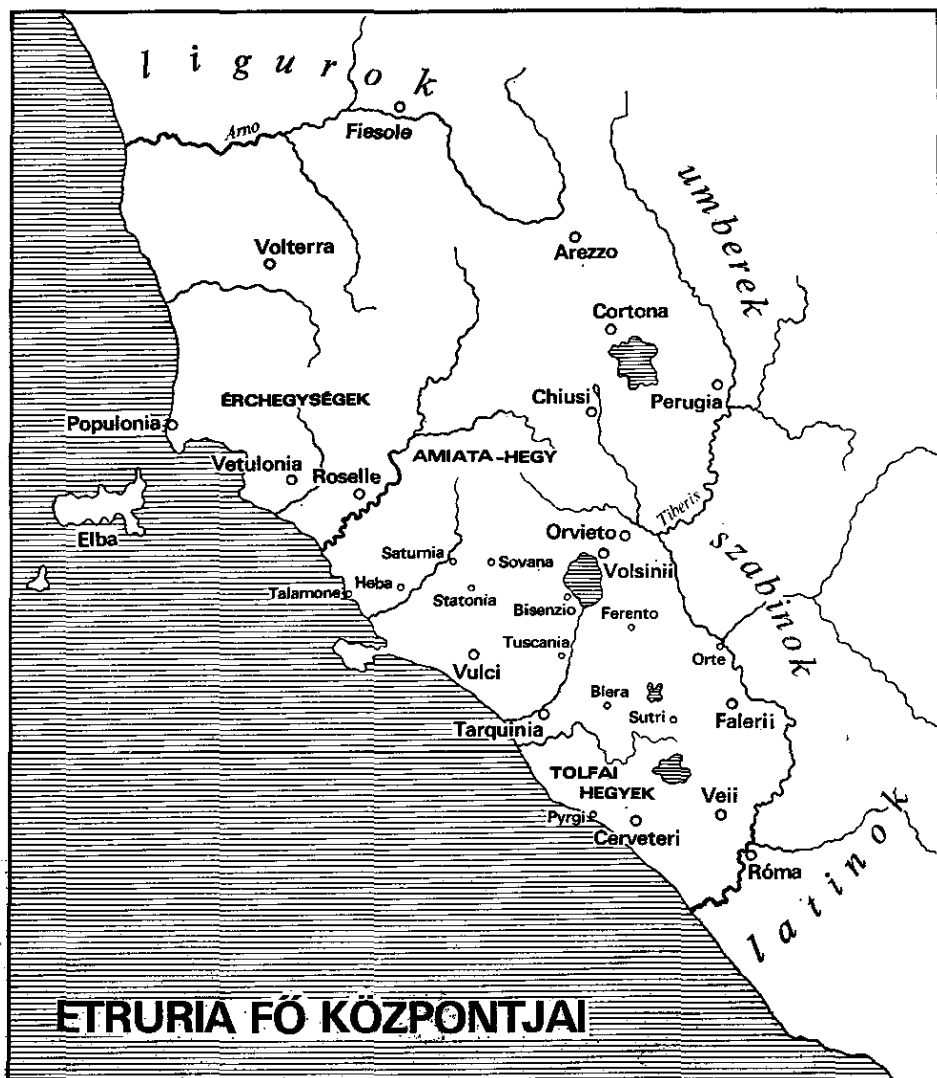
³ A kérdés dokumentációjára C. M. Leric, *Italia sepolta* [Az eltemetett Itália], 1962.

⁴ Etruria városainak és helységeinek helyrajzi, történelmi, régészeti adatairól még ma is alapvető munka G. Dennis leíró és tudományos jellegű, de irodalmi értékekben is gazdag tanulmánya: *Cities and Cemeteries of Etruria* [Etruria városai és temetői], 1883^a. Ld. még H. Nissen, *Italische Landeskunde* [Itália földrajza], 1883–1902; A. Solari, *Topografia storica dell'Etruria* [Etruria történeti helyrajza], I–IV, 1915–20; a bevezető fejezetek egyes városok és körzettek feliratainak gyűjteményeihez a *Corpus Inscriptionum Etruscarum*ban; az új ásatásokról és leletekről szóló beszámolók a *Studi Etruschi* c. folyóiratban; néhány új kiadvány: M. Santangelo, *Musei e monumenti etruschi* [Etruszk múzeumok és emlékek], 1960; L. Banti, *Il mondo degli Etruschi* [Az etruskok világa], 1960. Újabb leletek Dél-Etruriában: C. M. Leric, *Nuove testimonianze dell'arte e della civiltà etrusca* [Az etruszk művészet és kultúra új emlékei], 1960. A következő lapokon a jegyzetben nem történik külön említés monográfiákról és részlettanulmányokról; ehelyett ezekre az általános művekre utalunk.

és árterületek alkotják, és része annak a vulkanikus hegy- és tórendszernek, amely a szorosan vett Latiumban folytatódik; a nagyobb kiterjedésű Közép- és Észak-Etruria viszont jórészt a folyókban és növényzetben gazdag elő-appennini területből áll. Történeti és műemléki szempontból ez a két vidék elég határozottan különbözik egymástól. A dél fejlődése sokkal gyorsabban ment végbe a tengertől nem messze vagy a folyó menti és a tavakat összekötő utak vonalában, egymástól viszonylag nem nagy távolságra létesült régi és jelentős városokkal (Veii, Caere, Tarquinia, Vulci, Volsinii); ezek az etruszk műveltség utolsó szakaszában és a római császárság alatt lehasznátlottak, nem utolsósorban annak következtében, hogy a malária elterjedt a mocsárvidéken. Romjaik megmentését a vad, festői tájban elősegítette az itteni élet korlátozott fejlődése a közép- és újkor századaiban, amíg a legutóbbi években az élénk mezőgazdasági fellendülés be nem következett. A part mentén fekvő városok a Fiora pataktól és az Argentario-hegytől (Monte Argentario) északra fekvő szakaszon (így Roselle, Vetulonia, Populonia) részben ugyanazokat a jellegzetességeket mutatják, mint Dél-Etruria települései: gyors fejlődésüket éppolyan gyors hanyatlás követi, miként általában az egész mocsárvidéken, ahol maradványaik megtalálhatók. Másként áll a helyzet a beljebb fekvő településekkel, mint Chiusi, Cortona, Perugia, Arezzo, Fiesole, Volterra, amelyek egymástól meglehetősen nagy távolságra keletkeztek, valamivel később, mint a déli városok, és különösen az etruszk kultúra végső szakaszában és a római korban virágoztak. De ami a legfontosabb, életük általában közvetlen folyamatosságot mutat az ókortól az újkori időig, úgyhogy velük kapcsolatban nem lehet „halott városok”-ról beszélni; és éppen bennük kereshetjük az összekötő szálakat a régi etruszk népesség és a reneszánsz toszkán kultúrájának virágzása között.

Ha valaki sorrendben akarja bemutatni Etruria városait, magán R ó m á n kell kezdenie (a név etruszk alakja *Ruma*)⁵; kétségtelen ugyanis, hogy egy ideig – az i. e. VI. században – a város egy etruszk monarchia központja volt, etruszk hatást mutató középületekkel, műalkotásokkal, intézményekkel és vallással. A lakosság alaprétege latin, részben szabin volt, de a már említett legutóbb felfedezett etruszk edényfeliratok etruszk lakosok jelenlétét is tanúsítják; az ő városrészük a hagyomány szerint (Varro, *de ling. lat.*, V, 46; Livius, II, 14, 9; halikarnassosi Dionysios, V, 36; Festus, 536/355, s. v. *Tuscum vicum*) a Velabrum környékén feküdt, a Vicus Tuscus körül, a Capitolium árnyékában, ahol az etruszk királyok várpalotája emelkedett.

⁵ Rómáról az etruszk korszakban, különös tekintettel a régészeti adatokra, vö. I. Scott Ryberg, *An Archaeological Record of Rome from the Seventh to the Second Century B. C.* [Róma régészeti emlékei a Kr. e. VII. sz.-tól a II.-ig], 1940; E. Gjerstad, *Early Rome* [A régi Róma], I–III, 1953–1960; M. Pallottino, *Le origini di Roma* [Róma eredete], *Archeologia Classica*, XII, 1960, 1 sk. (korábbi irodalommal). Ld. ezenkívül a 84 sk. lapokon mondottakat.

Természetesen a Tarquiniusok elűzése után a város etnikailag, nyelviileg és politikailag latin jelleget öltött. Etruszk korszakának jelentékeny emlékei maradtak ránk vallási rendeltetésű épületekben és tetőcserepeikben (például a Veiiből jött művészek közreműködésével etruszk szokás szerint háromcellásan felépített capitoliumi templomban vagy a Forum Boariumon a Sant'Omobono-templom területén), valamint a városfal néhány régebbi maradványában és az archaikus temetők pár részletében (különösen az Esquilinuson), amelyek átvészelték az évezredes építő tevékenység okozta felfordulásokat.

Csak pár kilométerre Rómától, a Cremera patak két ága között, egy tágas tufafennsíkon feküdt Vei város⁶. Ez a település különösen az archaikus korban virágzott; élete a római hódítással, a IV. században, úgy látszik, megszakadt, vagy legalábbis nagymértékben lecsökkent, ha a város pusztulása nem is volt teljes, mert számos emléke maradt fenn, a köztársaság és a császárság korából. Augustus alatt romantikus módon hangsúlyozni akarták az ellentétet a régi nagyság és az akkori hanyatlás között, ahogy ez kiviláglik Propertius híres soraiból (IV, X, 27):

Ah, ódon Vei! Be virultál még te is akkor,
fényes arany trónszék állt forumod közepén;
most csak a pásztorsíp muzsikál lomhán falaid közt,
s csontjaidon búzát érlel, arat ma a nép.

(Kerényi Grácia ford.)

Ez a kép részben megfelel a hangulatnak, ami még ma is elfogja az embert, ha felkeresi ezt a vidéket, és a kis Isola Farnese helységből a Cremera festői vízmosásán keresztül felmegy az ősi város fennsíkjára, amely lakatlan és nagy részben még felderítetlen. A falakon kívül egy síkságon, a Portonaccio nevű helyen az utóbbi évtizedekben több ízben végzett ásatások napvilágra hoztak egy szentélyt, amely a domb belsejéből csatornákon kifolyó gyógyvizek kultuszával állt kapcsolatban. A templom – amelyből csak a tufaalapok maradtak fenn – az etruszk építészeti rendszer szerint három cellából (vagy egy cellából és két szárnyból) és egy tágas előtérből állt; a templom egyik oldalához vízmedence csatlakozott, ez talán a zarán-

⁶ Különböző szerzők ásatási beszámolóit, *Notizie degli Scavi*, 1919, 8 sk.; 1929, 325 sk.; 1953, 29 sk.; *Le Arti*, I, 1938–39, 402 sk.; II, 1939–40, 17 sk.; *Monumenti Antichi dell'Accademia d'Italia*, XL, 1944, 177 sk.; *Latomus*, VIII, 1949, 37 sk.; *Bollettino d'Arte*, 1952, 147 sk.; *Opuscula Archaeologica*, VII, 1952, 50 sk.; *Papers of the British School at Rome*, XXVII (XIV), 1959, 38 sk.; A. De Agostino, *Veio* (*Itinerari dei Musei e dei Monumenti d'Italia*), 1965. A topografiáról: J. Ward Perkins, *Veii. The Historical Topography of the Ancient City [Veii. A régi város történeti helyrajza]*, *Papers of the British School at Rome*, XXIX (XVI), 1961. Vö. még M. Pallottino, *La scuola di Vulca* [*Vulca iskolája*], 1945.

dokok fürdőjéül szolgált; a templom előtt későbbi időben készült négyszögletes oltárra bukkantak. Az egész körülötte fekvő terepen épületdíszítő terrakották töredékei, fogadalmi ajándéktárgyak, etruszk feliratos vázatöredékek stb. kerültek elő. A legjelentősebb lelet számos nagyméretű terrakotta szobor, köztük a már 1916-ban megtalált híres Apollo. Mindezek akrotérion-szobrok, amelyek a pompás szent épület tetején álltak; rendkívül egyéni stílusú művész keze nyomáról tanúskodnak, aki az i. e. VI. század végén és az V. század elején működött. A város más részein, a Campetti, Macchia Grande stb. nevű helyeken is hatalmas tömegben bukkantak elő fogadalmi tárgyak, főleg agyagszobrocskák. Az anyag általában a IV. század előtti korszakból származik; ugyanez áll a várost körülvevő és egészen a Villanova-korig visszamenő sírokban talált tárgyakra is. Ismerünk freskókkal díszített sírokat is, mint a Kacsák Sírját, madarakkal és geometrikus díszítőmotívumokkal (VII. század), valamint a Campana-sírt, orientalizáló állat- és növénymotívumokkal (VI. század eleje).

A Braccianói-tó és a tenger között, a parttól néhány kilométerre, egy másik etruszk nagyváros maradványait találjuk, amelyről a hagyomány főleg tengeri tevékenysége miatt emlékezik meg: ez *Caere* (eredeti etruszk alakjában valószínűleg *Chaisre*, ebből *Cisra* és *χaire*)⁷. A mai Cerveteri (azaz „a régi Caere”) falucska csak elszegényedett örököse elődjének. A régi város hatalmas területét meredek sziklafalak és a kevésbé megközelíthetetlen pontokon faragott kőtömbökből épült falak védték; körülötte terülnek el temetői, a völgyben (a Sorbo területén, ahol a múlt században a híres orientalizáló Regolini-Galassi-sírt felfedezték), valamint a Banditaccia és a Monte Abetone közeli magaslatain. A Banditaccia fennmaradt része, amelyet az utolsó ötven év folyamán ástak ki, és restauráltak, nemcsak Olaszországnak, hanem a Földközi-tenger egész vidékének egyik legérdekesebb és leglenyűgözőbb régészeti körzete; halomsír halomsír után következik itt, különböző nagyságban, alján szikla- és kőkerítéssel körülvéve – néhány óriási méretű kerek sírhalom átmérője a harminc métert is eléri –, belsejükben pedig egy vagy több sírcsoport nyílik a tufába vágva; ezek a házak beosztását utánozzák több helyiséggel, kiugró keretes ajtókkal és ablakokkal, oszlopokkal és pillérekkel, gerendás és kazettás mennyezettel, bútorokkal, karosszékekkel, halotti ágyakkal stb. Más sírépületeket négyszögletes alakúra vájtak ki a tufakőből,

⁷ Caeréről: R. Mengarelli, *Studi Etruschi*, I, 1927, 145 sk.; IX, 1935, 83 sk.; X, 1936, 77 sk.; XI, 1937, 77 sk.; L. Pareti, *La tomba Regolini-Galassi e la civiltà dell'Italia centrale nel sec. VII av. Cr.* [A Regolini-Galassi sír és Közép-Itália kultúrája a Kr. e. VII. sz.-ban], 1947; M. Pallottino, *La necropoli di Cerveteri* [Cerveteri temetője], (*Itinerari dei Musei e Monumenti d'Italia*), 1960⁵; B. Pace, R. Vighi, G. Ricci, M. Moretti, *Caere, scavi di Raniero Mengarelli* [Caere, R. M. ásatásai], *Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei*, XLII, 1955; M. Cristofani, *La tomba delle Iscrizioni di Cerveteri* [A Feliratok Sírja Cerveteriben], 1965; F. Roncalli, *Le lastre dipinte di Cerveteri* [Cerveteri festett terrakotta táblái], 1966.

homlokzatuk a temető egyenes útjaira nyílik, amelyek derékszögben metszik egymást, a városalaprajzok mintájára. A későbbi sírok mélyebbek és néha hatalmas föld alatti üregeket alkotnak; szobrászati kiképzésük ezeknek is a polgári építészetet utánozza, néha stukkókkal, festményekkel, feliratokkal. A város belsejében figurális díszű épületburkoló terrakotta lapokban és fogadalmi tárgyakban gazdag templomokat találtak.

A Cerveteriben előkerült anyag a Villanova-korszaktól a római korig terjed, megszakítatlan folytonossággal. A kiásott sírok és mellékleteik túlnyomó többsége azonban a VII. és VI. századból való, abból a korból, amikor a város rendkívülien gazdag és népes település lehetett, talán az egyik legfényesebb az akkor ismert világban. Az orientalizáló bronz- és ezüstedények, a választékos ötvösmunkák, a helyi impasto- és bucchero-kerámia mellett nagy bőségben találtak importált korinthosi, rhodosi, ión, attikai stb. vázákat; valószínű, hogy idegen művészek vagy műhelyek telepedtek le, és dolgoztak ezen a csábító piacon, mint azok az ión vázafestők és fazekasok, akik az úgynevezett caerei hydriákat (vizeskancsókat) készítették. Az archaikus görög festői irányzatok caerei találkozása a jellegzetes festett terrakottalapokon tükröződik; ezeket arra használták, hogy épületek vagy sírok belső falait borítsák be, és díszítsék velük. Igen gazdag az anyag épületdíszítő terrakottában, különösen az archaikus korból, de későbbi időkből is, valamint fogadalmi alakokban vagy fejekben, szintén terrakottából. Jelentősek az archaikus szarkofágok és ágy alakúra kiképzett agyagurnák, rajtuk a halottak alakjai, egyesével vagy párosával.

Caere tengeri kikötője volt *Alsium* (Palo mellett), *Pyrgi* (Santa Severa) és *Punicum* (talán Santa Marinella helyén). Ezek közül történetileg a legnevesebb Pyrgi, ahol Leucothea vagy Eileithya istennő szentélye állt, aki az etruszk Uni istennővel azonosítható. A szentélyt i. e. 384-ben a syrakusai Dionysios kifosztotta; később római coloniát alapítottak itt, amelynek még megvannak sokszögű kőtömbökből épült városfalai; a most folyó ásatások napvilágra hozták egy görög típusú, oszlopokkal körülvett templom alapjait a VI. század végéről és egy másik nagy, hármas osztású templomét az V. század első feléből, különböző időszakokból származó alakos vagy ornamentális épületdíszítő terrakottákkal, köztük egy monumentális, késő archaikus dombozművel, amely az istenek és Gigasok harcát ábrázolja. Előkerültek ezenkívül az első templom irattárának maradványai, köztük az említett három aranylemez, kettőn etruszk, a harmadikon pedig pun felírású ajánlással Astarté istennőnek, akit szintén Unival azonosítottak⁸.

Cerveteri és Tarquinia körzete között emelkednek a tolfai hegyek trahit-

⁸ Vö. *Archeologia Classica*, IX, 1957, 206 sk.; X, 1958, 315 sk.; XI, 1959, 251 sk.; XIII, 1961, 240 sk.; XV, 1963, 248 sk.; XVI, 1964, 49 sk.; *Notizie degli Scavi*, 1959, 143 sk.; *Studi Etruschi*, XXXIII, 1965, 191 sk.; XXXIV, 1966, 175 sk.

csúcsai sok régi bányával; itt bőségben fordulnak elő különösen a „proto-villanova” típusú kultúrák nyomai (Sasso di Furbara és Allumiere sírjai, lakótelepek, a Coste del Maranó-i kincslelet stb.), továbbá eddig még kevésbé felderített kis etruszk települések maradványai⁹.

Feljebb menve Tarquinia-t (*Tarquinii*, etruszkul *Tarχ(u)na*)¹⁰ találjuk; környékén, Corneto városában az élet folytatódott a középkoron át egészen a modern időkig; ez, a latiumi Etruria egyik legfontosabb települése, a Monterozzi magaslatának szélén épült, az etruszk és római város pedig a „Civita” párhuzamos dombját foglalta el. A város területén azonosították, és feltárták a faragott kőtömbökből rakott, i. e. IV. századi városfalakat, és kiásták többek között a „Királyné Oltárának” nevezett helyen egy nagy templom alapjait; ennek homlokzatdíszéhez tartozott egy festett terrakotta dombormű töredéke, szárnyas lóalakokkal.

Dél-Etruria protohistorikus kultúrájának fejlődési szakaszait a Villanovától az érett Villanováig és az orientalizálóig példaszerűen mutatja be Tarquinia-ban az akna (*pozzo*)-, gödör (*fossa*)-, kamra- és halom (*tumulus*)-sírok tekintélyes sora, elszórva a várost körülvevő halmokon; a temető, a VII. századtól kezdődően egészen a római korig, különösen a Monterozzi-dombot borította be sűrűn, ahol ezer meg ezer föld alatti kamrát vájtak a sziklába, sokat közülük falfestéssel díszítettek; a sírfestészet Tarquinia jellegzetessége, éppúgy, ahogy a városi építészet utánpótlása a sírokban Cerveteri temetőjének sajátja. Ma mintegy kilencven jó állapotban levő festett sírt ismerünk, amelyeknek több mint a felét az utóbbi évek folyamán tárták fel, vagy tárták fel újra: a leghíresebbek közül néhánynak, mint a Kétfogatú Kocsik, az Ebédlő, a Halotti Ágy, vagy a legújabban feltártak közül is az Olympiai Játékok, a Hajó vagy a Fekete Disznó nevű sírnak falfestményeit az Istituto Centrale del Restauro munkája eredményeként leválasztották a sírfalról¹¹. Ez a kivételes együttes a legértékesebb fennmaradt emlékek sorát nyújtja a görög-itáliai világ ókori festészetéből az archaikustól a hellénisztikus korig. Megismertet az etruszk ábrázolásmód sok sajátos vonásával, és különlegesen éles képet ad az etruszkok életéről, szokásairól és hiedel-

⁹ S. Bastianelli, *Il territorio toletano nell'antichità* [Tolfa területe az ókorban], *Studi Etruschi*, XVI, 1942, 229 sk.; *Civitavecchia. Pagine di storia e di archeologia* [Civitavecchia. Történelmi és régészeti írások], 1961. A belső településekről a tolfai hegyek keleti és északi szélén ld. alább 106 sk.

¹⁰ M. Pallottino, *Tarquinia, Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei*, XXXVI, 1937; P. Romanelli, *Tarquinia. La necropoli e il museo* [Tarquinia. A temető és a múzeum] [Itinerari dei Musei e Monumenti d'Italia], 1940. Újabb leletek: P. Romanelli, *Bollettino d'Arte*, 1948, 54 sk.; *Notizie degli Scavi*, 1948, 133 sk.; C. M. Lerici, *Prospezioni archeologiche a Tarquinia. La necropoli delle tombe dipinte* [Régészeti felmérések Tarquinia-ban. A festett sírok temetője], 1959; M. Moretti, *Nuovi monumenti della pittura etrusca a Tarquinia* [Az etruszk festészet új emlékei Tarquinia-ban], 1966.

¹¹ *Bollettino dell'Istituto Centrale del Restauro*, 2, 1950; 3–4, 1951; 17–18, 1954; 34–35, 1958.

meiről. A tarquiniai necropolisból származó műtárgyak csoportjai közt jellegzetesek a sírépítményhez tartozó nagy archaikus kő borítólapok is, orientalizáló hagyományt őrző domborművek frízeivel és négyzeteivel; egy későbbi korszakra különösen a kő- és agyagszarkofágok jellemzők, fedelükön a halott kiterített vagy heverő alakjával, a láda falán domborművekkel. Végül meg kell említeni, hogy Tarquiniában nagy számmal kerültek elő etruszk feliratok – köztük jelentős terjedelmű és epigráfiai fontosságú darabok – a sírok falára festve vagy a szarkofágokba vésve.

Tarquiniától mintegy húsz kilométerre északnyugat felé, a Fiora patak partján feküdt Dél-Etruria egy másik nagyvárosa: Vulci (*Vulci*, etruszul *Velχ-*)¹². A városnak és beláthatatlan mennyiségű sírjainak romjai hatalmas kiterjedésű lakatlan területen fekszenek két kis helység, Montalto di Castro és Canino között, a lápvidék és egész Közép-Olaszország egyik legfestőibb helyén. A tumulusok vagy föld alatti üregnek kiképzett sírok nem sokban különböznek a Caerében és Tarquiniában levőktől. Különösen fontos a felfedezőjéről elnevezett „François”-sír, amelynek falfestményeit leválasztották, és jelenleg Rómában, a Torlonia hercegek gyűjteményében őrzik; a hellénisztikus korból származó freskók halottak portréit, mitikus jeleneteket és Etruria legrégebb történetének eseményeire vonatkoztatható képeket mutatnak (a Vipina fivérek és Macstrna tetteit)¹³. Vulci necropolisának maradványai közül kiemelkedik még egy nagyméretű halomsír (tumulus), igen bonyolult föld alatti helyiségekkel és folyosókkal; ezt „bögre” (*la cuccumella*) néven ismerik. Vulci főleg bronzáruk készítésének és terjesztésének a központja volt; már a késői Villanova-korszakból is kerültek itt elő értékes edények és fegyverek, de a bronztechnika fejlettségét főleg a VI. században készült finom művű ión-etruszk stílusú tárgyak mutatják: gyertyatartók, szobrocskák és különösen a jellegzetes rudakból álló háromlábak (*tripusok*), figurális díszítéssel. Az importált kerámiát hatalmas mennyiségű leletek képviselik, úgyhogy Vulci az ókori világ valamennyi települése között talán a leggazdagabb a görög vázafestészet megismerését szolgáló emlékekben. Helyi iskolák is virágoztak itt a korinthosi, ión, attikai vázák utánzására, és később jelentős központja lett az etruszk vörösalakos vázafestészetnek. Meg kell még említenünk a sírszobrászatot, a vulkanikus kőből faragott szobrokat, domborműveket, sírköoszlopokat, szarkofágokat és alakos építészeti díszeket, mint például az emberi fejekkel díszített kompozit oszlopfejeket; e szob-

¹² S. Gsell, Fouilles de Vulci [Vulci ásatai], 1891; F. Messerschmidt, Die Nekropolen von Vulci [V. temetői], 1930; R. Bartoccini, Tre anni di scavi a Vulci [Három év ásatai Vulciban] (1956–1958), Atti del VII Congresso Internazionale di Archeologia Classica, II, 1961, 257 sk.; Il grande tempio di Vulci [Vulci nagy temploma], Études Étrusco-Italiques, 1963, 9 sk.; S. Paglieri, Una stipe votiva vulcente [Egy vulci fogadalmi lelet], Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte, 1960, 74 sk.

¹³ Ld. fentebb 85 sk.

rászatnak már az archaikus korból jelentős példányait ismerjük, és hagyományuk tovább tart a hellénisztikus korig. A közelmúltban megkezdték a város területének rendszeres feltárását is; itt többek között napvilágra kerültek egy templom alapjai és számos fogadalmi terrakottaszobor a késő-hellénisztikus korból.

Dél-Etruria partvidékének nagyvárosaival ellentétben a félsziget belsejében levő települések általában kisebbek és csekélyebb történelmi jelentőségűek. Szerény maradványaik viszonylag korlátozott mértékben keltették fel az ásatók és kutatók figyelmét, úgyhogy a Braccianói-, Vicói- és Bolsenai-tó környékének számos zónáját még igen kevésbé feltárták tekinthetjük.

Ennek a területnek legkeletibb szélét, a Sabatino- és Cimino-hegyek (Monti Cimini) és a Tiberis között, mint már tudjuk, latin nyelvű népesség lakta, amely erősen etruszk hatás alatt állt. Rómához legközelebb Capena városa feküdt, amelynek jelentős archaikus sírjai maradtak fenn; közelében emelkedett Feronia istennő szentélye. Északon terült el a faliszkok földje; legfontosabb települése Falerii, a mai Civitacastellana volt; más régi lakóhelyek maradtak fenn Narcéban, Vignanellóban, Corchianóban stb.¹⁴ Ennek a tájnak régészeti és művészeti sajátosságai nagyon közel állnak Etruriáéhoz és Latiuméhoz. Az eddig feltárt temetőkből bizonyosságát nyerjük annak, hogy itt az i. e. VII. és VI. században pezsgő élet folyt, és meglehetősen eredeti kultúra virágzott. Úgy látszik, hogy ezt követően a vidék hagyományai főleg Falerii városában összpontosultak, amely némely szempontból éppolyan jelentőségre emelkedett, mint a legnagyobb etruszk városok, sőt maga Róma. Ez a védett és festői fekvésű hely a mai város és külváros területén templomok jelentős maradványait őrizte meg, gazdag terrakotta szobordíszekkel; a Sassi Caduti térségében találtak archaikus, a scasatóbeliek hellénisztikus koriak. Az i. e. IV. században jelentős vázafestő-iskola működött itt, a legnagyobbak egyike Közép-Itáliában. I. e. 241-ben a rómaiak végleg legyőzték, és a közelben egy másik várost létesítettek helyette: *Falerii Novit* (a mai S. Maria di Fàlleri); fennmaradt etruszk típusú nagyszabású városfala.

A faliszkok földjének közelében fekvő kifejezetten etruszk városok közül ismeretes Nepi (*Nepet*), Sutri (*Sutrium*, etruszkul *Suðri*)¹⁵, amelynek birtokáért a IV. században elkeseredett harc folyt a rómaiak és etruszkok között, és védőfalak, valamint késői sziklasírok nyomait őrzi; Orte (*Horta*), kimagasló és

¹⁴ Capenáról és vidékéről: E. Stefani, Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei, XLIV, 1958; G. D. B. Jones, Capena and the Ager Capenas [C. és a hozzá tartozó földterület], Papers of the British School at Rome, XXX (XVII), 1962, 116 sk. A faliszkokról: W. Deecke, Die Falisker, 1888; G. Giacomelli, La lingua falisca [A faliszk nyelv], 1963. A capenai és faliszk terület régészeti emlékeire vonatkozólag, amelyeknek anyaga nagyrészt Rómában, a Museo Nazionale di Villa Giulia-ban van összegyűjtve, ld. elsősorban A. Della Seta, Museo di Villa Giulia, 1918, 37 sk.

¹⁵ G. Duncan, Sutri (Sutrium), Papers of the British School at Rome, XXVI (XIII), 1958, 63 sk.

földrajzilag jelentős helyen a Tiberis völgye fölött; Bomarzo (*Polimartium*); Ferento (*Ferentum*), Viterbo mellett, amely a római korban virágzott, de megelőzte egy etruszk település a közeli Acqua Rossa magaslatán. Valószínűleg maga Viterbo is etruszk eredetű (*Surrina?*): városi múzeumában a környező vidék leleteinek tekintélyes sorát őrzik¹⁶. De a legjellegzetesebb fennmaradt emlékek a tufába vájt sziklasírok, házakat és templomokat utánzó homlokzatokkal, ezek Viterbo és Tarquinia között egy sávban zsúfolódnak össze: San Giulianóban Barbarano mellett, Blerában (Bieda), Norchiában, Castel d'Assóban. Ugyanez a jelenség újra felbukkan északabbra, Sovanában (*Suana*), Vulci területén¹⁷. A sziklasírok már az archaikus korban megjelentek, de fejlődésük az etruszk kultúra utolsó századaiban érte el csúcspontját. Különben az említett központok és számos más, Dél-Etruria belsejében levő település még régebbi virágzásának is vannak nyomai; ilyen San Giovenale és Luni a Mignone folyó mellett, ahol a svéd ásatások egészen a bronzkorig visszanyúló kis településeket tárnak fel, ezek fennállásuk egy szakaszában szoros kapcsolatot tartottak fenn a tolfai hegyek protovillanova világával¹⁸; Monterano a Mignone felső folyásánál¹⁹; északabbra Vetralla; Bisenzio (*Visentium*) Capodimonte mellett, a Bolsenai-tó déli partján, gazdag sírokkal, amelyek azt tanúsítják, hogy az i. e. VIII. és VI. század között virágzó, eredeti kultúrájú város volt; de különösen a Fiora felső folyásánál sűrűsödő települések, Ischia di Castro, Poggio Buco (valószínűleg a régi *Statonia*)²⁰, Pitigliano stb. helyén. Sok ilyen kora-etruszk község lehanyatlott az archaikus kor végén, talán éppen a part menti nagy városok hatalmának megszilárdulása következtében. Ennek ellenére jelentős nyomai maradtak a vidék pezsgő életének egészen a hellénisztikus és római korig, nemcsak a sziklasírookban, hanem a nagy városok kultúráját tükröző más megnyilvánulásokban is, mint a tarquiniai és vulci típusú domborműves

¹⁶ G. Foti, Museo Civico di Viterbo. Guida delle raccolte archeologiche etrusche e romane [A viterbói Városi Múzeum. Kalauz az etruszk és római régészeti gyűjteményekhez], 1957; L. Rossi Danielli, Gli Etruschi nel Viterbese [Az etruskok Viterbo körzetében], I, Ferento, 1960 (csak a leletkörülményekre vonatkozó megjegyzések és az illusztrációk használhatók).

¹⁷ G. Rosi, Sepulchral Architecture as illustrated by the Rock Façades of Central Etruria [A sírpítészeti Közép-Etruria sziklasír-homlokzatai alapján], *Journal of Roman Studies*, XV, 1925, 1 sk.; XVII, 1927, 59 sk.; H. Koch, E. v. Mercklin, C. Weickert, Bieda, *Mitteil. des deutschen Arch. Instituts Rom*, XXX, 1915, 161 sk.; A. Gargana, *La necropoli rupestre di S. Giuliano* [A S. Giuliano-i sziklatemető] (*Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei*, 1929); R. Bianchi Bandinelli, *Sovana*, 1929.

¹⁸ San Giovenale. Etruskerna landet och folket, *Svensk forskning i Etrurien*, 1960 (angol kiadása: *Etruscan Culture. Land and People* [Etruszk kultúra. A föld és népe], 1963); *Notizie degli Scavi*, 1960, 1 sk.; 1961, 103 sk.

¹⁹ L. Gasperini, Monterano. Un centro minore dell'Etruria meridionale [Monterano. Dél-Etruria egy kisebb települése], *Études Étrusco-Italiques*, 1963, 19 sk.

²⁰ G. Matteucig, Poggio Buco. The Necropolis of Statonia [Poggio Buco. Statonia necropolis], 1951.

és figurális díszű kő- vagy terrakotta szarkofágok készítése, gyakran helyi vonásokkal; ilyenek kerültek elő Vetrallában, Civita Musarnában, Tuscaniában (*Tuscania*) stb.

Dél-Etruriának ezen a belső területén feküdt az egyik legfontosabb etruszk város, amelyet a régiek egyenesen az egész etruszk népesség központjának tekintettek: *Volsinii* (etruszkul *Velsna*-, *Velzna*-). Közelében emelkedett ugyanis Voltumna híres szentélye (*Fanum Voltumnae*), ahol a tizenkét etruszk „nép” évenkénti gyűlései és ünnepségei lezajlottak. Egy előző feltevéssel szemben, amely Orvietóval azonosította, az újabb ásatások megerősítették, hogy Volsinii pontosan a mai Bolsena helyén állt, amely nevét is örökölte²¹. Vaskos, négyszögletes kövekből rakott, kettős sáncú várfal veszi körül a tó fölött emelkedő felleget, ahol egy kis, a hellénisztikus korból való templom maradványait fedezték fel. Korábban valamivel lejjebb, a Mercatello nevű részen egy másik szentélyre bukkantak. Hiányzik minden támpont e két szentélyben tisztelt istenségek azonosítására, még inkább arra, hogy meghatározhassuk a helyét Nortia istennő híres templomának, amelynek falába évenként szöveget vertek be, s így számlálták az éveket (Cincius Alimentus, Liviusnál, VII, 3, 7). Ugyanilyen bizonytalanság uralkodik egyelőre magának a *Fanum Voltumnae*-nak a helyét illetően; a múltban Orvietóba, Montefiasconéba stb. helyezték, de lehetne magának Volsinii városának területére vagy külvárosába is tenni. Általában mind ez ideig nagyon keveset tudunk e városról és temetkezőhelyeiről, különösen az archaikus korból – legalábbis történelmi fontosságához mérten. Ez nemcsak az i. e. 265-ben bekövetkezett római hódítással járó pusztulásnak és elhanyagoltságnak tulajdonítható, hanem a rendszeres régészeti kutatások elmaradásának is; ezek csak nemrégén indultak meg.

Másképp áll a helyzet Orvietóval, amely hatalmas vörös tufadombon magasodva őrzi a Tiberis középső völgyszakaszát, légvonalban mintegy tizenkét kilométerrel északkeletre Bolsenától²². Etruszk eredete bebizonyult, amikor magának a városnak a területén számos templomépület és szentély felhalmozott anyagát fedezték fel, terrakotta épületdíszekkel és fogadalmi tárgyakkal, a körülötte húzódó temetőkből pedig épületként kiképzett sírkamrákat, amelyek szabályos temetőutakon sorakoznak egymás mellett, továbbá a város határában (a Sette Camini és Porano nevű helyeken) freskókkal díszített sírokat. Úgy látszik, ez a nagy település különösen az i. e. VI. és IV. század közt élte virágkorát. De a biztosan rá vonatkozó első történeti adatok csak a bizánci korból maradtak fenn Prokopiosznál (*De bello Gothico*, II, 20),

²¹ R. Bloch, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 1947, 99 sk.; 1950, 53 sk.; 1953, 39 sk.. Az újabb felirat-leletekről vö. *Studi Etruschi*, XXXIV, 1966, 165 sk., 310 sk., 337 sk.

²² P. Perali, *Orvieto etrusca* [Az etruszk Orvieto], 1928; S. Puglisi, *Studi e ricerche su Orvieto etrusca* [Tanulmányok és kutatások az etruszk Orvietóról], 1934; M. Bizzarri, *Studi Etruschi*, XXX, 1962, 1 sk.; XXXIV, 1966, 3 sk.

aki a várost *Ourbibentos* névvel jelöli; ez talán annyi, mint *Urbs vetus* [régi város]; ebből lett Orvieto. Eredeti antik neve ismeretlen, úgyhogy ez az egyetlen olyan nagy fontosságú, a szövetséget alkotó tizenkét nagy város valamelyikének színvonalán álló etruszk település, amelyet eddig nem sikerült azonosítani (miután különböző okokból el kellett vetni a múltban javasolt azonosításokat Volsiniival, a Fanum Voltumnae-val stb.).

A Tirrén-tenger partján Észak-Etruria felé haladva először számos kisebb településsel találkozunk az Argentario hegyfok körül és az Albegna patak völgyében²³. A tengerre néző festői magaslaton, az orbetellói belvíz közelében, Ansedonia helységben emelkednek Cosa hatalmas, sokszögű városfalai és egyéb romjai. Sokáig etruszk városnak tartották, de ma már kiderítették róla, hogy i. e. 273-ban alapított római colonia²⁴. Cosa római kikötőjéhez kellett tartozniuk a parti erődítéseknek is, köztük a híres „etruszk fatörzs-sáncsal” (más néven a „Királyné Sánca”).

Cosa eredetileg Vulci területéhez tartozott. Sokszögletű római falak nyomai, mint Pyrgiben és Cosában, láthatók Orbetellóban is, ez azonban egész bizonyosan etruszk eredetű volt. Még feljebb a tenger mellett, egy kiugró hegyfokon feküdt Talamone (*Telamon*, etruszkul *Tlamu*), ahol egy templom romjaira bukkantak terrakotta épületedíszítésekkel és fogadalmi tárgyak raktárával; ezek talán a rómaiak és gallok között az i. e. 225-ben e vidéken lezajlott csata történelmi eseményével állnak összefüggésben²⁵. Az Albegnától balra húzódó magaslatokon, Marsiliana d'Albegna közelében felfedeztek és feltártak egy nagy archaikus temetőt kör alakú sírokkal és gazdag orientalizáló mellékletekkel²⁶, amelyet *Caletra* városával próbáltak összefüggésbe hozni; ennek pontos helyét nem ismerjük. Ugyanebben a körzetben található *Heba* (a mai Magliano) és a völgyben beljebb *Saturnia* (vagy *Aurina*) etruszk-római település²⁷.

Etruria egy másik nagy történelmi városának, *R o s e l l é n e k* (*Rusellae*)

²³ Ennek a körzetnek régészeti adataira vonatkozólag legújabban ld. főleg A. Mazzolai, *Mostra archeologica del Museo Civico di Grosseto* [A grossetói Városi Múzeum régészeti kiállítása], 1958.

²⁴ F. E. Brown, *Cosa I, History and Topography* [Cosa I. Története és helyrajza]; F. E. Brown, E. Hill Richardson, L. Richardson jr., *Cosa II, The Temples of the Arx* [Cosa II. A fellegvár templomai], *Memoirs of the American Academy in Rome*, XX, 1951 és XXVI, 1960.

²⁵ Újabb ásatások: O. W. v. Vacano, *Römische Mitteilungen*, LXVIII, 1961, 38 sk.; *Notizie degli Scavi*, 1961, 251 sk.; 1962, 285 sk.; 1965, 30 sk.

²⁶ A. Minto, *Marsiliana d'Albegna*, 1921.

²⁷ A. Minto, *Per la topografia di Heba etrusca e Romana* [Az etruszk és római Heba helyrajzához], *Studi Etruschi*, IX, 1935, 11 sk.; *Saturnia etrusca e romana* [Az etruszk és római Saturnia], *Monumenti antichi dell'Accademia dei Lincei*, XXX, 1925.

romjait is ismerjük északabbra, az Ombrone völgyében, pár kilométernyire Grossetótól, amely bizonyos értelemben örökölte földrajzi helyzetét és sorsát. Eddig ez a település a legkevésbé ismertek és felderítettek közé tartozott; csak a legutóbbi években kezdtek itt rendszeres ásatásokba, és ezek felszínre hozták a kőből és nyerstéglából épített városfal egyes szakaszait az i. e. VII. századból, valamint a lakott terület egyes részeit²⁸.

Ugyancsak Grosseto környékén, de a tengerhez közelebb terült el *Vetunia* (*Vetulonia*, *Vetulonii*, etruszkul *Vethuna*, *Vatluna*)²⁹. E híres városnak helyét Etruria partvidékének különböző pontjain keresték, és még néhány évtizeddel ezelőtt heves viták folytak azok között, akik Vetuloniát Poggio Collona dombjára helyezték, és azok között, akik a Massa Marittima melletti Poggio Castiglionival azonosították. Ma már nem lehet kétségbevonni, hogy az első meghatározás a helyes; ugyanis ott valóban városfalak és lakóházak maradványaira bukkantak. De a város jelentőségét főleg a körülötte elterülő nagy kiterjedésű temető mutatja; ennek ásatásait szorgalmas alapossággal végezték a századforduló idején, és a feltárt gazdag anyag alkotja a firenzei Museo Archeologico gyűjteményeinek magvát. A legtekintélyesebb sírokat körbe rakott kövek határolták, vagy tumulusok, halomsírok voltak; a sírmelékletet nagyrészt bronztárgyak alkották, amelyek az i. e. VIII. és VI. század közötti időből származnak. Pietrera tumulusából kerültek elő az etruszk kő nagyszobrászat első példái: elhunyt férfiak és nők alakjai. Később, amennyire a régészeti adatokból megállapítható, a város valószínűleg gyorsan és teljesen lehanyatlott, úgyhogy a római kortól kezdve az életnek úgyszólván semmi nyoma nem maradt. Az Accesa-tó mellett, Massa Marittima területén kiásott temető arról tanúskodik, hogy a körzet beljebb eső részén³⁰ más jelentős települések is feküdtek.

Vetuloniától északra terült el *Populonia* (*Populonia*, *Populonium*, etruszkul *Pupluna*, *Fufluna*) a Porto Baratti öble fölött emelkedő magaslaton, Piombinótól északra³¹, az egyetlen olyan etruszk nagyváros, amely szinte közvetlenül érintette a tengert. Felfedezése újkeletű; a Soprintendenza dell' Etruria végeztetett itt századunk első évtizedeitől kezdve széles körű ása-

²⁸ R. Bianchi Bandinelli, *Roselle, Atene e Roma*, VI, 1925, 35 sk.; R. Naumann, F. Hiller, *Rusellae*, *Römische Mitteilungen* LXVI, 1959, 1 sk.; C. Laviosa, *Studi Etruschi*, XXVII, 1959, 33 sk.; XXVIII, 1960, 289 sk.; XXIX, 1961, 31 sk.; XXXI, 1963, 39 sk.; XXXIII, 1965, 49 sk.; A. Mazzolai, *Roselle e il suo territorio* [Roselle és területe], 1960.

²⁹ I. Falchi, *Vetulonia*, 1891; *Studi Etruschi*, V. 1931, 13 sk.; XXI, 1950–51, 291 sk.; XXXI, 1963, 435 sk.

³⁰ D. Levi, *Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei*, XXXV, 1933.

³¹ A. Minto, *Populonia. La necropoli arcaica* [Populonia. Az archaikus necropolis], 1922; *Populonia*, 1943; *L'antica industria mineraria in Etruria ed il porto di Populonia* [Az ókori bányáipar Etruriában és Populonia kikötője], *Studi Etruschi*, XXIII, 1954, 291 sk.; A. De Agostino, *Nuovi contributi all' archeologia di Populonia* [Új adalékok Populonia régészetéhez], *Studi Etruschi*, XXIV, 1955–56, 255 sk.

tásokat. A gyakorlatilag még feltáratlan városból a hatalmas városfal maradt meg. A populoniai necropolisok jellegzetes emlékei a nagy tumulusok, boltozatos vagy kupolás cellával; az itt talált tárgyak a Villanovától a VI. századig nyúló időszakból valók. Fontos mozzanat, hogy a város környékén nagy kiterjedésű földeket kohósalak borít; annak a vasércnek maradványai ezek, amelyet az etruszk és római korban Elba szigetének bányáiból termeltek ki, és Populoniában, az ókori világ egyik legnagyobb vaskohászati központjában dolgoztak fel. A legrégebb sírokat a vassalak-réteg alatt találták meg, amit most elhordtak, és újra feldolgoztak, jó ipari eredményekkel. Az etruszk bányászat tevékenységének egyéb nyomai az Érc-hegységekben (Colline Metallifere) találhatók.

Ha a szárazföld belsejében, főleg a nagy folyók közelében fekvő városok körzetét vesszük vizsgálat alá, mindenekelőtt Chiusiról kell beszélnünk (*Clusium*, etruszk formája valószínűleg *Clevsin-* volt, de van adat a *Camars* elnevezésre is)³². Az etruszk és római történelemben híressé vált város megszakítás nélkül élte tovább életét, ha csak kis településként is, az egész középkoron keresztül, a modern időkig. Ezzel magyarázható, hogy az etruszk város nyomai majdnem teljesen eltűntek, ellentétben a környező települések korai és gazdag leleteivel. Chiusinak és vidékének jellegzetessége a városban és a környező községek (Pania, Poggio Gaiella, Poggio Renzo, Dolciano, Sarteano, Chianciano, Città della Pieve, Montepulciano) területén elszórt számos sírmező; mindezek a települések lényegében azonos típusú kultúráról tanúskodnak, és bizonyítják, hogy a terület sűrűn lakott volt, a nagyváros hatósugarában élő kisebb faluközpontokkal. A legrégebb kultúrát a Villanova első szakasza után a hamvasztásos sírok jellemzik az úgynevezett „canopusokkal”, azaz olyan hamvurnákkal, amelyeknek fedele emberfej alakú, maga az edény pedig többé-kevésbé az emberi test formáit utánozza. Innen ered a halott hamvait rejtő szobor típusa. A VI. század végére és az V. századra terjedő időszak jellemző emlékei a kőből készült, oszlop alakú síremlékek (cippusok) és kis hamvurnák lakomát, játékokat, temetést stb. ábrázoló domborművekkel. Néhány Chiusi körül feltárt sírkamrában a mindennapi élet képeit megörökítő freskók találhatók, mint Tarquiniában is, nagyrészt az i. e. V. századból. Ez a művészi tevékenység képet ad a település fénykoráról, amely egybeesik a tengerparti nagyvárosok hanyatlásának kezdetével. Ezzel kapcsolatban emlékeztetni kell arra, hogy a hagyomány a VI. század végére helyezi Porsenna király tetteit, aki megtámadta, és egyes források szerint meghódította Rómát; ez olyan történelmi pillanat lehetett, amelyben Chiusi hatalma különösen messzire terjedt. Később, az V. század végén és a IV. században Chiusi területén olyan szobrok, szoborcsoport alakú hamvurnák

³² R. Bianchi Bandinelli, *Clusium, Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei*, XXX, 1925; D. Levi, *Il Museo Civico di Chiusi* [C. Városi Múzeuma], 1935.

és szarkofágok készültek, amelyeken a portrészzerű emberábrázolás kezdett kibontakozni; a hellénisztikus korból való a számos kis halotti urna, leginkább festett terrakottából, fedelükön a halott alakjával és a sírláda elülső oldalán mitológiai tárgyú domborművekkel.

Perugia (Perusia) jellemzően mutatja egy etruszk és római város nagy középkori, majd modern településsé fejlődésének folytonosságát; ez a folyamat azonban nem pusztította el az etruszk város alaprajzát és legnagyobb virágzásának idejéből származó emlékeit; ez a virágzás egybeesik az etruszk kultúra végső szakaszával, az i. e. IV–III. századtól kezdődően³³. Erről tanúskodnak a hosszú szakaszokon megmaradt szép városfalak hatalmas, négyszögletes travertintömbökből rakva, az Augustusról elnevezett nagyszabású ívelt városkapu és a Porta Marzia [Mars-kapu] homlokzata, istenségek szobraival, amelyeket Sangallo humanista bölcsességgel megőrzött, belefoglalva a Pál pápa részére épített fellegvár egyik bástyájába. Mint a XIX. század etruszkológiai kutatásainak központja, Perugia a területén és környékén levő műemlékek alapos tanulmányozásának színhelye lett; ugyanekkor véletlen felfedezések és szórványos ásatások a város – utóbb állami kezelésbe vett – múzeumában értékes gyűjtemény létrehozásához vezettek. Perugiának a Trasimeno-tó és a Tiberis felső folyása között elterülő és Umbria völgyei felé nyitott területét eredetileg alighanem apró települések és szétszórt falvak foglalhatták el, mindegyik a maga temetkezőhelyeivel, amelyek közül egynéhányban (San Valentino, Castel San Mariano) értékes archaikus bronzfigurákat és chiusi hatást tükröző szobrokat (Sperandio) találtak. A város magaslata körül itt-ott későbbi családi sírok is felbukkannak; így például San Manno sírboltja ívelt boltozattal és hosszú felirattal vagy a Palazzone necropolisában a Volumniusok sziklába vágott sírbarlangja több helyiséggel, domborművekkel és alakos díszítésű, valamint etruszk és latin feliratokat viselő halotti urnákkal, az i. e. II. és I. századból. Perugiának és környékének jellegzetes darabjai a travertinből és égetett agyagból készült kis, láda alakú halotti urnák domborműves díszítéssel. A perugiai múzeum sok felirata közül különösen említésre méltó az a síroszlop, amelybe az egyik leghosszabb fennmaradt etruszk felirat van vésvé.

Az ókori Etruriával foglalkozó tudományos kutatások központja a XIX. században Perugia volt, a XVIII. században viszont *Cortona* (etruszkul *Curtun-*)³⁴; már akkor ásatások és feltárások folytak a városban és környékén. A városból a falak jelentős részei maradtak meg; a temetőkből különálló sírdombokra bukkantak (a népnyelv kifejező hasonlattal „dinnyéknek” ne-

³³ C. Shaw, *Etruscan Perugia* [Az etruszk Perugia], 1939; A. M. Pierotti, M. Calzoni, *Ricerche su Perugia etrusca, la città e la necropoli urbana* [Kutatások az etruszk Perugia területén: a város és a városi temető], *Studi Etruschi*, XXI, 1950–51, 275 sk.; F. Santi, Perugia, 1950; a város körzetére vö. L. Banti, *Studi Etruschi*, X, 1936, 97 sk.

³⁴ A. Neppi Modona, *Cortona etrusca e romana* [Az etruszk és római Cortona], 1925.

vezte el őket) és egy, ugyancsak kerek alaprajzú, de későbbi mauzóleumra; ezt „Pythagoras Odújának” nevezik. A cortonai Museo dell’Accademiában őriznek egy híres bronzkandelábert gazdag alakos díszítéssel. Megemlíthetjük, hogy általában Sanguinetóba, Cortonától délre a Trasimeno-tó partjára teszik Aule Meteli „A szónok” elnevezéssel ismert és a firenzei Museo Archeologicóban őrzött híres bronzszobrának lelőhelyét, míg más források és történeti adatok értelmezése szerint a Perugia melletti Pila helységben találtak rá³⁵.

Arezzo (*Arretium*) kétségtelenül Észak-Etruria egyik legfontosabb városa volt; ezt bizonyítja, hogy sűrűn említik a történeti források, különösen a Rómához fűződő kapcsolatok korában. De műemlékeiből igen kevés maradt ránk³⁶. Arretium a mai város dombjának tetején állt, és kőből meg téglából rakott falak vették körül, amelyeknek egy-két részletét feltárták; az etruszk település szintjét is részben meg tudták állapítani. A XVI. században itt bukkantak rá a híres bronz Chimaerára; most a firenzei Museo Archeologicóban őrzik. A város templomépületeiről származnak a késői archaikus korból való és a közelmúltban előkerült terrakotta lapok, peremükön domborművű alakokkal, továbbá hellénisztikus stílusú alakok töredékei, valószínűleg egy templom oromsoportjából; bőven kerültek elő fogadalmi terrakották is. Ezzel szemben igen ritkák a sírok. Az i. e. III. században Arezzo ipari központ volt jelentős fémművességgel; iparának fejlettsége megmutatkozik még a római császárság kezdetén is híres korallvörös mázú, domborműves díszítésű ún. terra sigillata kerámiaműhelyeinek virágzásában; e műhelyek az egész ókori világba szállították termékeiket.

Firenze körzetében van egy másik nagy etruszk település is, az egyetlen az Arno folyótól északra, Fiesole (*Faesulae*) dombján³⁷. A kiterjedt régészeti terület ásatásai felszínre hozták a római színház szomszédságában egy templom alapzatát és az előtte álló oltárt, továbbá a falak egy jó darabját. De itt is, mint Észak-Etruria városainak legnagyobb részében, az építészeti maradványok késői korból valók. A fiesolei fellegrvár valószínűleg a közép-pontját alkotta egy településekkel sűrűn benépesített körzetnek; ezek az Arnóra néző magaslatokon szétszórva és magában az Arno völgyében he-

³⁵ A kérdésről vö. T. Dohrn, *Atti del I Convegno di Studi Umbri*, Gubbio, 1964, 197 sk. és *Bollettino d’Arte*, XLIX, 1964, 27 sk.; G. C. Susini, *Archeologia Classica*, XVII, 1965, 141 sk.

³⁶ *Studi Etruschi*, I, 1927, 99 sk.; VI, 1932, 533 sk.; G. Devoto, *Arezzo*, *Atti Accademia Petrarca di Arezzo*, XXXIV, 1947–48, 60 sk.

³⁷ F. Magi, *Contributi alla conoscenza di Fiesole etrusca* [Adalékok az etruszk Fiesole történetéhez], *Atene e Roma*, X, 1930, 83 sk.; G. Maetzke, *Il nuovo tempio tuscanico di Fiesole* [Fiesole új tuszkán temploma], *Studi Etruschi*, XXIV, 1955–56, 227 sk.; G. Caputo, G. Maetzke, *Presentazione del rilievo di Fiesole antica* [Az ókori Fiesole maradványainak áttekintése], *Studi Etruschi*, XXVII, 1959, 41 sk.

lyezkedtek el. Eredetük a Villanova-korszakig nyúlik vissza, ahogy a Firenze szívében feltárt néhány sír tanúsítja (maga Firenze csak a római korban vált fontos várossá). Az orientalizáló korszakról nyújtanak tájékoztatást a nemrégén feltárt gazdag sírmellékletek maradványai a montagnolai álkupolás sírboltból, Quinto és Sesto Fiorentino között³⁸ és a comeanai tumulusból. Az egész firenzei körzetben és különösen Fiesole környékén találtak hosszúkás vagy lópatkó formájú archaikus kő sírtáblákat, domborműves díszítésekkel; ezek egyrészt Populonia és Volterra hasonló leleteire, másrészt Bologna sírtábláira emlékeztetnek. Valóban elképzelhető, hogy Fiesole területe az Appenninek átjáróin keresztül közvetlen érintkezésben állt a Pó-vidéki Etruriával.

Hátra van még Toscana középső, az Ombrone és az Arno folyása közötti része. Itt a legjelentősebb etruszk település *V o l t e r r a* (*Volaterrae*, etruszkul *Velaθri*), amely a Cecina folyó völgyére néző magas dombon épült, és ugyancsak túlélte az ókori világ végét³⁹. Várostörténeti és népesedési szempontból azonban meg kell állapítani, hogy a közép- és újkorban lakott rész sokkal szűkebb területet foglal el, mint az, amelyet az etruszk városfalak hatalmas gyűrűje jelez. Ezeket a falakat az i. e. V. és IV. század fordulóján tovább szélesítették, míg végül magukban foglalták az archaikus sírokban bővelkedő Guerruccia-fennsíkot is. A város építészeti maradványai között különösen említésre méltó az úgynevezett íves kapu, istenségek szoborfejeivel. A legrégibb, a Villanova-korszakba visszanyúló temetőt nagyrészt magával sodorta a Le Balze elnevezésű nagyméretű, festői hegyomladék. Volterrának és határának jellegzetes emlékei az archaikus faragott sírkövek, a festett vázák a IV. és III. századból s főként az alabástrom halotti urnák domborművekkel; ezek nagy mennyiségben találhatók az ottani Museo Civico Guarnacciban. Volterra környékén, túlnyomóan mezőgazdasági művelésű terület lévén, sok falu és kisebb település helyezkedett el. Ilyen sűrűn lakott vidékek lehettek, szétosztott telepekkel, a Val d'Elsa, Chianti és a Siena körüli területeken is. Archaikus kupolás sírokat találunk Casal Marittimóban és Casagliában; egy nagy tumultust négy sírral a Chiantihoz tartozó Castellinában fedeztek fel. A legkésőbbi sírok, mint az, amelyet mostanában találtak Ascianóban, kis halotti urnákat őriznek⁴⁰. Csak a római korban alakul majd ki egy új városi település Sienában (ahol ma a Museo Civico gyűjti a környék sok régiségét).

³⁸ G. Caputo, Gli „athyrmata” orientali della Montagnola e la via dell'Arno e transappenninica [Montagnola keleti „athyrma”-i (dísz tárgyai) és az Arnón, valamint az Appennineken átv vezető út], *Arte antica e moderna*, 1962, 58 sk.; továbbá *La Montagnola di Quinto Fiorentino. L'„orientalizzazione” e le tholoi dell'Arno* [A Quinto Fiorentinói Montagnola. Az „orientalizáció” és az Arno menti tholosok], *Bollettino d'Arte*, 1962, 115 sk.

³⁹ L. Consortini, *Volterra nell'antichità* [Volterra az ókorban], 1950 (csak fenntartással használható).

⁴⁰ A. De Agostino, *Studi Etruschi*, XXVII, 1959, 277 sk.

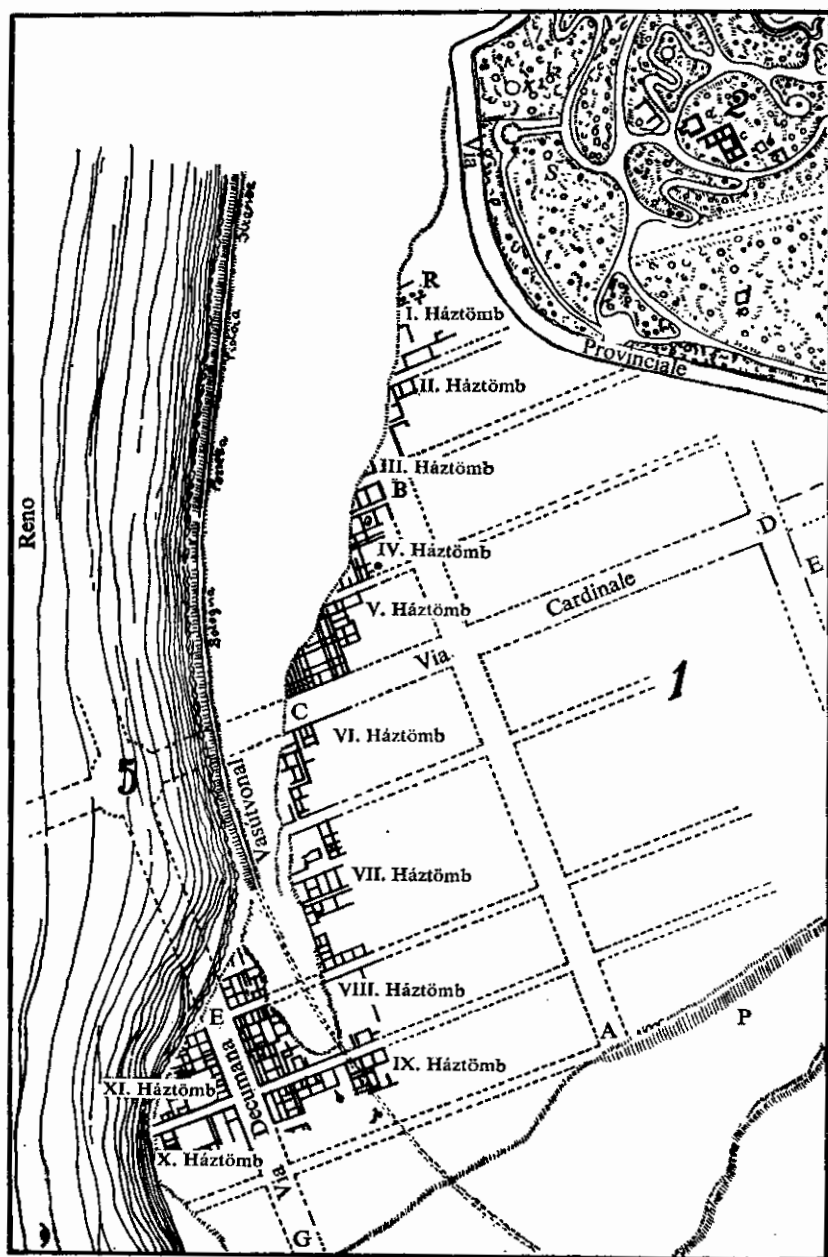
Miután megvizsgáltuk a szorosan vett Etruria városainak fő vonásait, végezetül célszerű lesz, ha – csak rövid felsorolás formájában is – említést teszünk Campania és a Pó-völgy etruszk településeiről. Az etruszk uralom alatt álló campaniai terület fővárosa C a p u a (más néven *Volturnum*) volt; ez később a félsziget egyik legnagyobb és legnépesebb itáliai és római városává emelkedett. A mai S. Maria di Capua Vetere helyén terült el. A legújabb ásatások feltárták a legrégebbi temető részeit, a IX. és VI. század közötti időből. Az archaikus maradványok közül különösen jellegzetesek az épületdíszítő terrakották, a bronz hamvvedrek, a fogadalmi szobrok és festett agyagedények; mindezek a város területén, főleg a Patturelli-telek gazdag szentélyéből vagy a temetőből kerültek elő, és nagy részüket a helyi Museo Campanóban őrzik. Ezeknek az emlékeknek típusa és stílusa rokon a latiumiakéval és etrusziaiakéval, de helyi vonásokkal és közvetlen görög hatásokkal. Az etruszk uralom kétségtelen bizonyítéka egy cseréptéglára vésett hosszú felirat; ma Berlinben őrzik. Campaniában további etruszk települések: Suessula, Nola, Acerra, Nocera, Herculaneum, Pompei, Sorrento és Marcina (az antik források szerint Salerno vidékén). Ezek a helységek azonban politikai, etnikai és kulturális tekintetben olyan változásokon mentek keresztül, amelyekbe az etruszk uralom és kultúra szakasza mint többé-kevésbé régi, de csak átmeneti mozzanat illeszkedik be. A szorosan vett Etruriával párhuzamos kulturális fejlődés, a Villanovától az orientalizáló korszakig és a VI–V. századi archaikus irány uralmáig jelenlegi tudásunk szerint elsősorban Salerno körzetének partvidékén észlelhető. Egyébként az etruszk vagy etruszk-itáliai hatások hagyománya (festett sírok, szobrászat stb.) a samnis hódítás után is tovább él Campaniában, le egészen Paestumig⁴¹.

Az északi Etruria központja B o l o g n a (etruszkul *Felsina*); ez a város Villanova-településekből alakult ki, gazdag temetőkkel, és az V. században az úgynevezett Certosa-kultúrával érte el virágkorát. Jellemzői a domborműves sírtáblák, az etruszk bronzeszközök, a görög festett vázák, az etruszk feliratok; sírjaiból kikerült gazdag anyagot őriz a Museo Civico⁴². A bronztárgyak között híres a Certosa-situla [vödör alakú edény] figurális domborművekkel, világosan felismerhető estei hatásokkal. Különös etruszk városra bukkantak a Reno folyó völgyében, a mai M a r z a b o t t o mellett⁴³; szabályos, egymásra merőleges útvonalakból álló alaprajza van, kövezett utcákkal és igen fejlett vízvezeték-

⁴¹ A Campania településeire vonatkozó bibliográfiai utalásokat ld. fentebb a 83. sk. lapok jegyzeteiben.

⁴² A. Grenier, *Bologne villanovienne et étrusque* [A Villanova-kori és etruszk Bologna], 1912; P. Ducati, *Storia di Bologna. I tempi antichi* [Bologna története. Az ókor], 1928; G. A. Mansuelli, *La terza Bologna* [A harmadik Bologna], *Studi Etruschi*, XXV, 1957, 31 sk.

⁴³ E. Brizio, *Guida alle antichità della villa e del Museo di Marzabotto* [Kalauz a marzabottói villa és múzeum régiségeihez], 1886, új k. 1928; P. E. Arias, *Considerazioni sulla città etrusca a Pian di Misano (Marzabotto)* [Megjegyzések Pian di Misano (Marzabotto) etruszk városáról], *Atti e Memorie della Deput. di Storia Patria per le Provincie di Romagna*, III, 1953.

Az emiliai Marzabottóban kiasott etruszk város alaprajza egymást derékszögben metsző egyenes utcákkal (1); jobbra fenn a fellegvár (2).

berendezéssel rendelkezett; a fellelgyvárban még megtalálhatók különböző szent épületek alapjai. Az ásatásoknak az i. e. VI. és IV. század közé tehető anyagát a Villa Aria múzeumában gyűjtötték össze; ami ebből a legutóbbi háború szomorú rombolása után megmaradt, az állam tulajdonába ment át. Fontos volt *Spina* tengermelléki város is; temetőjét, az i. e. V. és IV. századból való kitűnő minőségű görög vázák, etruszk bronz- és ötvöstárgyak gazdag leleteivel, a legutóbbi évtizedekben fedezték fel, és ásták ki a Comacchio melletti Trebba- és Pega-völgy talajjavításra kijelölt szakaszain; a sírok mellékletei alkották azután az új ferrarai Museo Archeologico anyagát⁴⁴; most próbálják légi fényképezéssel és próbaásatásokkal meghatározni a város kiterjedését. Bologna körzetén és Spinán kívül gyakorlatilag nem lehet északon etruszk településekről beszélni, hacsak nem feltételesen és korlátozott időtartamú megszállás vagy hatás formájában. Mindezekről a történeti források utalásain kívül csak kevés etruszk régészeti és feliratos adat maradt fenn, meg a helynévkutatás egy-két útmutatása. Ez áll Cesenára (*Caesena*, valószínűleg az etruszk *Keisna*, ami Bolognában mint nemzetség neve maradt fenn), Riminire (*Ariminum*, talán az etruszk *Arimna* formából), Ravennára, Adriára, Mantovára (*Mantua*, etruszkul *Man-thva* - ?), Modenára (*Mutina*), Parmára és a rómaiak által *Placentia*-ra átkeresztelt településre, a mai Piacenzára⁴⁵.

⁴⁴ S. Aurigemma, *Il R. Museo di Spina* [A spinai királyi múzeum], 1935; P. E. Arias, N. Alfieri, *Spina*, 1958; P. E. Arias, N. Alfieri, *Spina. Il Museo Archeologico di Ferrara* [Spina. A ferrarai Régészeti Múzeum], 1960.

⁴⁵ A Pó-vidéki Etruria etruszk településeiről általában ld. fentebb 86 sk., a vonatkozó bibliográfiával.

Politikai-társadalmi szervezet

Az intézményekre vonatkozó források. Etruria és „népei”. Az archaikus monarchia. A köztársasági államok. Az etruszk társadalom

Az etruszkok intézményeinek, éppúgy, mint politikai történetüknek ismeretét, sajnos, korlátozza a közvetlen hagyomány hiánya. A rendelkezésünkre álló adatok majdnem kizárólag a görög és latin írók alkalmi és szűkszavú utalásaiból erednek, és főleg az Etruria és Róma közötti kapcsolatokkal összefüggő eseményekre vonatkoznak. Tudjuk, hogy legalábbis az ellenőrizhető történelmi korban, a politikai fennhatóság köre egybeesett a város és a hozzá tartozó terület határával, mint a görög polisban. De felismerhető a városállamok tömörülése is, nem pusztán alkalmi szövetségek keretein belül, hanem egy túlnyomóan vallási és gazdasági, olykor politikai jellegű egyesülésben, amely nem érintette az egyes államok tényleges függetlenségét. A városok belső szervezetében felismerhető a fejlődés az archaikus kor egyeduralkodó rendszereiből a hellénisztikus kor oligarchikus köztársaságaiig. Természetesen ezek mellett az alapvető tények mellett számos más, sokkal kevésbé könnyen magyarázható adat is fennmaradt¹.

Csak legújabban kezdték a tárgyi emlékeket is vizsgálat alá venni, hogy sajátosságaiknak (a sírok jellegzetességeinek), ábrázolásaiknak, az etruszk feliratoknak az értelmezésével egészítsék ki a hagyomány nyújtotta töredékes adatokat. Nyilvánvaló, hogy a feliratoknak döntő fontosságuk volna az etruszk közéleti intézmények ismerete szempontjából, ha értelmezésük sima, egyértelmű és teljes volna; mindenesetre, még az etruszk nyelvre és feliratokra vonatkozó ismereteink jelenlegi fokán is – ennek a kérdésnek különböző vonatkozásait könyvünk utolsó részében tárgyaljuk – a feliratok, különösen a sírfeliratok elsőrendű értékű forrást jelentenek az állami intézmények megismeréséhez². Természetes, hogy az irodalmi források tanulmányozása és összehasonlítása, valamint egybe-

¹ Az etruszkok politikai és társadalmi szervezetének kérdéseiről ld. elsősorban K. O. Müller, W. Deecke, *Die Etrusker* [Az etruszkok], I, 319 sk., továbbá A. Solari, *La vita pubblica e privata degli Etruschi* [Az etruszkok köz- és magánélete], 1928; J. Heurgon, *La vie quotidienne chez les Étrusques* [A mindennapi élet az etruszkoknál], 1961.

² Ezeket az etruszk alkotmány rekonstrukciójának céljára elsősorban az alábbi munkák használták fel: A. Rosenberg, *Der Staat der alten Italiker* [A régi itáliaiak állama], 1913;

vetésük az emléktanyag tanúságaival számos, nem egykönnyen megoldható problémát hoz felszínre; épp ezekkel, mint a téma legelevenebben vitatott oldalával, foglalkoznak nagyrészt a következő lapok.

Először is, mit tudunk, és mit mondhatunk az etruszk „szövetségről”? A kifejezés modern; a régi írók a „tizenkét népről” (*duodecim populi*), „Etruria tizenkét (vagy tizenöt) népről” (*duodecim [vagy quindecim] populi Etruriae*), δώδεκα ἡγεμονίαι (Dionysios, VI, 75) vagy egyszerűen Etruriáról, „egész Etruriáról” (*omnis Etruria*) beszélnek. A szorosan vett Etruria nagy városainak tizenkettes száma – és ennek megfelelően ugyanennyi volt a Pó-vidéki és a campaniai Etruriában is – valószínűleg rituális jelentésű, mint más hasonló esetekben az ókori világban, és – ismerve az Etruria és a kisázsiai Iónia közti régi kulturális kapcsolatokat – talán, de nem szükségképpen, az ión szövetség tizenkét városának mintájára jött létre³. Hogy pedig nemcsak ideális formuláról, hanem valóságos politikai intézményről van szó, arra következtethetünk a főként Liviusnál szereplő utalásokból (IV, 23; V, 1; X, 16 stb.), amelyek az etruszk államok és vezetőik (*principes*) által a *Fanum Voltumnae*-nál tartott tanácskozó gyűlésekre vonatkoznak. Pareti helyesen mutatott rá: az ilyesfajta dokumentumok nem elegendők ahhoz, hogy a feltételezett etruszk szövetség intézményének állandóságát és erős, államok feletti hatalmát bizonyítsák. Ha bizonyos is, hogy Voltumna szentélyében évente pánetruszk ünnepségeket és játékokat rendeztek – úgy, ahogyan azt a görög világra vonatkozóan Ephesosról, Olympiáról, Delphoiról, Korinthosról tudjuk –, elképzelhető, hogy csak kivételes politikai körülmények, mint például a Róma részéről fenyegető veszély, indíthatták arra a különböző etruszk államok képviselőit, hogy a nemzeti szentélyben tanácskozzanak, és még politikai és katonai szövetségben is tömörüljenek⁴.

S. P. Cortsen, *Die etruskischen Standes- und Beamtentitel, durch die Inschriften beleuchtet* [Az etruszk rangok és hivatali címek a feliratok tükrében], 1925; F. Leifer, *Studien zum antiken Ämterwesen* [Tanulmányok az antik közhivatalokról], I, *Zur Vorgeschichte des Römischen Führeramts* [A római vezető hivatal történeti előzményeiről], 1931; S. Mazzarino, *Dalla monarchia allo stato repubblicano: ricerche di storia romana arcaica* [A monarchiától a köztársasági államig: kutatások az archaikus Róma történetéről], 1945; P. De Francisci, *Intorno all'origine etrusca del concetto di imperium* [Az imperium (főhatalom) fogalmának etruszk eredetéről], *Studi Etruschi*, XXIV, 1955–56, 19 sk.; M. Pallottino, *Nuovi spunti di ricerca sul tema delle magistrature etrusche* [Új szempontok az etruszk államhivatalok kutatásában], *Studi Etruschi*, XXIV, 1955–56, 45 sk.; J. Heurgon, *L'État étrusque* [Az etruszk állam], *Historia*, VI, 1957, 63 sk.; P. De Francisci, *Primordia Civitatis* [Az állam kezdetei], 1959; R. Lambrechts, *Essai sur les magistratures des républiques étrusques* [Tanulmány az etruszk köztársaságok államhivatalairól], 1959; Pyrgi új feliratainak az intézményekre vonatkozó tanulságairól: M. Pallottino, *Archeologia Classica*, XVI, 1964, 104 sk.

³ F. Altheim, *Der Ursprung der Etrusker* [Az etruszkok eredete], 61 sk.

⁴ Vö. L. Pareti, *La disunione politica degli Etruschi e i suoi riflessi storici e archeologici*

Másrészt azonban olyan feljegyzések is vannak, amelyek mintha az intézmény valamilyen állandóságára mutatnának és arra, hogy az egyes államok viszonylag alárendelték magukat; például Servius egy megjegyzése (*ad Aen.*, VIII, 475), amely szerint Etruriának tizenkét lucumója vagy királya volt, és az egyik közülük a többiek fölött állt; vagy Livius utalásai (I, 8, 2; V, 1) arra, hogy a tizenkét nép egy királyt választott, s mindegyikük egy-egy lictort adott a méltóságát jelző vesszőnyalábok hordozására, továbbá egy főpap választására a *Fanum Voltumnae*-ban az etruszk államok gyűlései alkalmával. Lényegében a fenti utalások adatainak szavahihetőségétől függ az etruszk szövetség megítélése. Érdekes, hogy az említett helyek közül kettő királyról beszél, vagyis olyan korra vonatkozik, amely tudomásunk szerint korábbi az i. e. V. századnál. Liviusnál két helyen az etruszkok közösségének választott fejről van szó, aki az V. század végén – vagyis a Veii és Róma közötti összeütközés idején – főpapi címet viselő személyiség volt, tehát elsősorban vallásos hatalommal (vagy egyedül vallási térre korlátozott hatalommal) rendelkezett.

Néhány császárkori latin feliratban – tehát olyan korban, amikor régi etruszk intézmények és címek formálisan tovább éltek – előfordul a *praetor Etruriae* cím, és néha egy városnév szerepel utána helyhatározóként (*Tarquiniis, Pisis*); ez a cím a *praetor Etruriae XV populorum*, vagyis az etruszk városok közösségének praetora formában is előfordul; a római korban ez a közösség, úgy látszik, még három várossal megnövekedett. Bizonytalan, vajon a tisztség a szövetség legfőbb elnökéé volt-e. Valószínűbb, hogy egy főtisztviselőkből álló kollégium működött, vagyis, hogy az egyes államok képviselőt küldtek a szövetségi gyűlésekre, de mindenesetre olyan tisztviselők voltak, akik irányították a szövetséget; talán megfeleltek az etruszk városok *princeps*inek és *lictor*ainak, akiket Livius említ a fent idézett helyeken. Az etruszk személyiségek által viselt és etruszk feliratokban említett hivatalok közül ismerjük a *zilaθ meχl rasnal* címet (C.I.E. 5360, Tarquinia; vö. még C.I.E. 5472 *zilaθ... rasan*, és C.I.E. 5093, Orvieto, *meχlum rasneas clevsinsl... zilaχnve*; a tisztség neve itt igei formában jelenik meg). Dionysios híres megjegyzéséből (I, 30, 3), ahol az etruszkokat a *rasenna* népnévvel jelöli, tudjuk, hogy a *rasna* szó 'etruszkot' jelent. Másrészt a *zilaθ* szóval jelölt hivatal, amely, úgy látszik, a legmagasabb az etruszk köztársaságok tisztségei között, nagyon valószínűen megfelel a rómaiak *praetor*ának. A *meχl* szóról úgy gondolták, hogy 'népet', 'szövetséget' jelent (vagy talán úgy fordítandó: „a népeké”?). Eszerint a *zilaθ meχl rasnal* cím megfelelne a *praetor Etruriae (populorum)* (Etruria népeinek praetora) tisztségnek.

Ha az etruszk városok régi uralkodói egyikének főhatalmára vonatkozó adatok nem teljesen alaptalanok, meg lehetne kockáztatni azt a feltevést, hogy Dél-

[Az etruszkok politikai szétagoltsága és ennek történeti és régészeti tükröződése], Rendiconti Pont. Accademia di Archeologia, VII, 1929–31, 89 sk. Ezt az elméletet újabban felvette G. A. Camporeale, La Parola del Passato, XIII, 1958, 5 sk.

Etruriában az egység kötelékének eredeti formája élt a történelmi idők kezdetén, egyik vagy másik város fennhatóságával (az a kiemelkedő szerep, amit Tarquinia játszik Etruria korai mondáiban, ennek a városnak egy időn át viselt vezető rangjára engedne következtetni). Később ez a régi egység a vallási szövetség jellegét ölthette fel, az egész nép ünnepeivel és gyűléseivel Voltumna szentélyében, Volsinii közelében. Az évenként választott legfőbb tisztviselő talán annak az emléke, hogy az egyik város fejének főhatalma volt társai fölött. Livius-tól tudjuk, hogy az V. században Veii későbbi királya jelöltette magát erre a méltóságra – ez pedig egyúttal megerősíti a városok fölötti főhatalom tisztségének fontosságát –, de a választáson vereséget szenvedett.

Bármi legyen is ezeknek a társulásoknak tartalma és értéke, mindenképpen kétségbevonhatatlan, hogy Etruria és Róma érintkezésének korszakában az etruszk nép politikai élete lényegében kis államok rendszerén alapult, és ezeknek élén egy-egy közülük nagyságban és gazdagságban kiemelkedő város állt. Nem tudjuk, hogy milyenek voltak a valóságban az archaikus korszak viszonyai; a különböző nagy fontosságú települések, mint Veii, Caere, Tarquinia, Vulci egymás mellett élése egymástól kis távolságra, saját uralkodójukkal, jellegzetességeikkel és szokásaikkal, valóban mintha az egykorú nyugati görög és főníciai kolóniák városai a m-rendszerének mintáját követné. Ezt a politikai szerkezetet – amely az etruszkosított Latiumra is kiterjedt – a latin szakszavak a valószínűleg etruszk eredetű⁵ *populus* kifejezéssel jelöli; ez bizonyos értelemben a *civitas* és *πόλις* szavakkal azonos jelentésű. A *populi* [népek] hivatalos neve ugyanaz, mint a városok lakóié: veiibeliek, tarquiniaiak, caereiek, chiusibbeliek stb. Valószínű, hogy idővel az egyes, főhatalommal rendelkező városok kisebb-nagyobb területeket csatoltak magukhoz, uralmuk alá hajtva más, velük vetélkedő városokat, ahogy ezt Róma legrégebbi története tanúsítja; de az sincs kizárva, hogy a meghódított városok némelyike megtarthatta részleges önállóságát, vagy szövetségi kapcsolat kötötte össze a hódítókkal (ez lehetne a magyarázata az olyan közepes fontosságú települések létezésének, főként Etruria belsejében, mint Nepi, Sutri, Blera, Tuscania, Statonia, Sovana stb. a nagyobb városok, például Veii, Tarquinia, Vulci területén). Meg kell fontolni továbbá annak a lehetőségét is, hogy a kolóniák függőségi viszonyban álltak anyavárosukkal, például a campaniai és az északi irányú etruszk terjeszkedés esetében. De egészében, amennyire tudjuk, az önállóság és politikai felaprózottság elve érvényesülhetett Dél- és Észak-Itália etruszk hódításainak szervezetében is.

Etruria politikai és kulturális életének központját tehát a nagy uralkodó városokban kell keresni, amelyeknek nagyszerű emlékei maradtak ránk, és amelyekből a hagyományos számítás tizenkettőt ismer (csak a római korban beszélnek tizenöt népről). Melyek ezek a városok? A római hódítás idején minden bizonnyal köztük volt Caere, Tarquinia, Vulci, Roselle, Vetulonia, Populonia,

⁵ Vö. Devoto, *Studi Etruschi*, VI, 1932, 243 sk.

Volsinii, Chiusi, Perugia, Cortona, Arezzo, Fiesole, Volterra; Veit már a IV. század elejétől a római területhez csatolták. Néhány kisebb településnek még függetlennek kellett lennie az i. e. IV. és III. században, ahogy erre a Peithesa, Echetia és más, pontosabban nem azonosított városok nevét viselő pénzekből következtethetünk. Az archaikus korban virágzó helységek, mint Bisenzio, Marsiliana d'Albegna (Caletta?) és maga Vetulonia is, később lehanyaglanak; más városok csak az etruszk kultúra végén, a római uralom alatt indulnak fejlődésnek, mint Siena, Firenze, Pisa, Luni.

A városi szervezet kialakulása előtti szakaszból nincsenek történeti adataink; így hát nem ismerhetjük a történelmi idők kezdetén létezett falvak politikai rendszerét és egymás közötti kapcsolatait, bár nyomaik megtalálhatók az etruszk területen. Írók közvetett utalásai és a legrégebb római alkotmánnyal való párhuzam alapján arra gondolhatunk, hogy a városok lakossága törzsekre, valószínűleg három törzsre oszlott, és ezek mindegyike négy curiára tagozódott (Servius, *ad Aen.*, X, 202)⁶. Egyebekben a legteljesebb homály fedi a városok és a hozzájuk tartozó területek lakosságának szervezetét.

Az a tényleges helyzet, amely a római korban, az i. e. I. században az itáliai politikai életet jellemző nagy társadalmi forrongások előestéjén állt fenn az etruszk városokban, befolyásolta az etruszk politikai és társadalmi intézményeknek az ókori írók utalásaiból kirajzolódó általános képét. A városok, úgy látszik, egy nemzetségi oligarchia uralma alatt álltak (ezt csak szórványosan és rövid időre váltották fel más társadalmi osztályok), általánosan *princeps*ként megjelölt hivatali méltóságokkal. A tárgyi emlékek részben megerősítik a hagyományt, mert nagyszabású, gazdag családi sírokat tárnak elének számos temetkezés nyomaival, néhány szoros rokonságban álló család tagjaira vonatkoztatható feliratokkal és főleg olyan személyiségek sírfelirataival, akik meghatározott időre szóló és valószínűleg szövetségi tisztségek viselői voltak, az antik világ városállamai alkotmányában már máshonnan is ismert rendszer szerint.

De ezek a körülmények nyilvánvalóan nem tükrözik az etruszkok politikai életét történetük régebbi századaiban. Sok forrás beszél királyok létezéséről az etruszk városokban. A *lucumo* kifejezés (latinul *lucumo*, *lucmo*, görögül *Λοκόμων*, *Λοκμοόμων*, etruszkul valószínűleg *lauxume*, *lauyme*, *luxume*) néha etruszk személyiségek tulajdonnévének első részeként fordul elő, így Tarquinius Priscus római király esetében, de általában köznévként használják az

⁶ Törzsek létezéséről Etruria területén (amelyeket semmiképpen nem lehet azonban a történelmi kor törzsének fogalmával azonosítani) ld. legújabbán H. Rix, *Beiträge zur Namenforschung*, VII, 1956, 153. l. és G. Forni, *Studi in onore di E. Betti* [E. Betti-emlékkönyv], 1961, III, 203. l.

etruszk vezetők megjelölésére. Servius, Vergilius kommentátora egy esetben lucumóknak nevezi a Mantova város curiáinak élén álló főhivatalnokokat (*ad Aen.*, X, 202), máshol a lucumókat kifejezetten a városok uraival azonosítja (*ad Aen.* II, 278; VIII, 65, 475). Az arisztokratikus típusú állam elképzeléséből kiindulva már K. O. Müller feltételezte, és utána sokszor szolgailag ismételgették, hogy a lucumók egyenlők a *princepse*kkal, és ez a két fogalom egyaránt egyszerűen csak a patricius családok fejeit jelöli. Valószínű azonban, mint láttuk, hogy a *principes* kifejezés nem társadalmi helyzetet, hanem inkább egy köztársasági állam méltóságait, talán a legmagasabb méltóságokat jelöli; minden arra vall, hogy a *lucumo* cím Servius kifejezett és ismételt állításának megfelelően az archaikus korban az etruszk királyokat jelöli. Nem szükséges tehát S. P. Cortsenel tartva, a 'király' jelentésű etruszk szót a *purθ*-tőben és a **pursna*, **purtsna*, *purθne* címben keresni, amit e nézet szerint Porsenna, Chiusi királya esetében tulajdonnévként fogtak fel⁷. Másrészt valószínű, hogy éppúgy, mint Rómában történt a *rex* (*sacrificulus*) kifejezéssel, a régi uralkodók címét nem törölték el, amikor az állam átalakult arisztokratikus köztársasággá, hanem megtartották az új hivatali méltóságok mellett, lényegében megfosztva politikai tartalmától és vallási funkciókra alkalmazva. Egy tarquiniai pap feliratában az i. e. II. századból (*C.I.E.* 5430), az általa viselt tisztségeket jelző szavak közt előfordul a *lucairce* ige, amelynek töve a *lucumo* főnévvel függ össze. A zágrábi múmia-tekercs rituális szövegében szertartásokról esik szó, amelyek *lauχumneti* 'a *lauχumnában*', azaz valószínűleg a *lauχume*, a *lucumo* székházában folytak; ez olyasvalami lehetett, mint a Regia, a főpapok háza Rómában. Végül a *Fanum Voltumnae*-ban megválasztott vezető, akit Livius papnak mond, eredetileg talán nem volt más, mint a tizenkét nép által választott király és a Serviusnál említett leghatalmasabb *lucumo*, ha hatásköre lecsökkent, és átalakult is az idők múlásával és a politikai felfogás változásával.

Milyen jellegű volt a kezdeti idők etruszk királysága? Sajnos, nincsenek adataink, hogy ezt megállapíthassuk, és csak a római királyságra vonatkozó kevés történetileg hiteles ismeretünkkel való szembesítés ad módot némi feltételezésre. A királyt illetve minden bizonnyal a legfőbb bíraskodás joga, és ezt Macrobius (*Saturn.*, I, 15, 13) szerint nyolcnaponként nyilvános kihallgatásokon gyakorolta. Ő lehetett a hadsereg és az államvallás feje. Többet tudunk a királyság néhány szertartásáról és külsőségéről; ezeket Róma tőlük vette át, és az antik írók sajátosan etruszk eredetűeknek tekintik; ilyen az aranykoszorú, a *sceptrum* [jogar], a *toga palmata*, a trónszék (*sella curulis*), a király kíséretében vitt vesszőnyalábok és más hatalmi jelvények; ilyen talán a diadalmenet szertartása is.

⁷ S. P. Cortsen, *Die etruskischen Standes- und Beamtentitel* [Az etruszk rangok és hivatali címek], 1925, 126. l. A *purθ*- cím eredetéről és jelentéséről ld. alább 127. l.

Különösen érdekes a lictori vesszőnyaláb eredetének kérdése⁸. A császárkori írók, mint Silius Italicus (*bellum Punicum*, VIII, 483 sk.) és Florus (I, 1, 5) kifejezetten azt állítják, hogy etruszk eredetű. Említettük már Liviusnak azt a helyét, ahol szó van a lictorokról, akiket Etruria minden városa küldött a nép-közösség megválasztott fejének kíséretébe. A vesszőnyalábok legrégibb ábrázolásával – bárd nélkül – a palermói múzeum egy Chiusiból való domborművén találkozunk, amelyet az i. e. V. századra keltezhetünk; megdől tehát az az elmélet, hogy a szövetséges városokban a lictorok és vesszőnyalábok az etruszk állami méltóságok kíséretében – ahogyan például a tarquiniai szarkofágokon megjelennek – római szokás utánzatai. Véletlen szerencse folytán 1893-ban, a vetuloniai temető egyik archaikus sírjának kiásása közben előkerült egy több oxidált vasdarabból álló tárgy, amelyben I. Falchi egy kis, üreges vesszőből és egy kétélű fejszéből álló fascist [vesszőnyalábot] ismert fel. A lelet a kiemelés és szállítás közben szétesett, de a firenzei Museo Archeologicóban újra összeállították, és most is ott látható. Fenntartások merültek fel a tárgy eredeti formáját és vesszőnyalábként való értelmezését illetően⁹; ez azonban valószínű, akkor is, ha csak temetkezési célra lekicsinyített modelljéről van szó, és a bárdot kétélű fejsze képviseli. A kétélű fejsze mint háborúban vagy díszszemlén használt fegyver, megjelenik Vetuloniában az e sírral körülbelül azonos időszakban (az i. e. VII–VI. században); erről tanúskodik Avle Feluske sírköve, amely felfegyverzett harcost ábrázol. De a tények legkülönösebb egybe-vágása az, hogy Silius Italicus éppen a vetuloniaiaknak tulajdonítja a vesszőnyaláb feltalálását; ebben az esetben újabb szerencsés példáját kapnánk az irodalmi hagyományok és régészeti leletek megfelelésének. Ismeretes, hogy a fejszének a keleti kultúrákban és a Földközi-tenger világában különleges, politikai és vallási szimbólum jellege volt, így többek között Krétán a minói korban és Szardínián a nuraghék idején¹⁰. Az archaikus Itáliában, amely különböző mediterrán kulturális áramlatok találkozási pontján fekszik, a kis fejsze nemcsak munka- és harci eszköz, hanem kétségkívül a vezetőik fegyvere is, ahogy ezt a bolognai Certosa bronzsitulájának domborműves ábrázolásai, továbbá Larth Ninie fiesolei és Avle Feluske vetuloniai figurális díszítésű sírtáblája mutatják. Ez utóbbin megjelenik a kétélű fejsze, amely valóban hatalmi jelvény is lehetne. Ha feltételezzük egyrészt a fapálcák létezését a vesszőzés céljára, amelyeket nyalábba fogva és a fejedelem kíséretében hordoztak nyilvános bíraskodásai alkalmával, másrészt pedig a király ünnepi alkalomra szolgáló fegyverét, elképzelhető, hogy felmerült a gondolat, hogy a kettőt egyet-

⁸ Vö. A. M. Colini, *Il fascio littorio* [A lictori vesszőnyaláb], 1932, 5 sk.

⁹ Ld. újabban főleg P. De Francisci, *Studi Etruschi*, XXIV, 1955–56, 34. l.

¹⁰ Vö. H. G. Buchholz, *Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt, Geschichte und auswärtige Beziehungen eines minoischen Kultsymbols* [A krétai kettős bárd eredetéről, egy minói kultuszszimbólum története és külföldi vonatkozásai], 1959.

len tárgyban egyesítsék, amely a főhatalmat alapvető jellegzetességeiben képviselje, vagyis bíraskodó, katonai és talán vallásos vonatkozásban. Valószínű, hogy eredetileg csak egy vesszőnyaláb volt, és a lictorok számának megnövekedése a főhatalom több területre való kiterjesztésének a következménye.

A vesszőnyalábok tárgyi jelképének olyan politikai és vallásos hatalom felel meg, amelyet a rómaiak az *imperium* szóval jelöltek. Hogy a fejsze a legfőbb hatalom jelképéül szolgált, azt bizonyítja, hogy csupán az *imperium maius* és bizonyos különleges körülmények jogosították fel a római főhivatalnokot, hogy a vesszőnyalábokat a bárdal együtt használja. Az *imperium* különbözik az általános jellegű *potestastól*, a bírói és katonai teljhatalmat jelenti; lényegében a régi római királyok felségjogának átruházása a köztársaság fő tisztviselőire. Az *imperium* fogalma, vallási színezetével, kétségkívül az etruszk királyságtól ered¹¹. Sőt, Hésychios késői szótáríró egyik glosszájában – görög formában ugyan – még az ἀρχή 'hatalom' etruszk megfelelője is ránk maradt, a latin *imperiummal* valószínűleg egyenértékű kifejezésként; a szó δροῦνα; ebből lehet a *truna, *θruna etruszk formára visszakövetkeztetni, amely a praehellén ῥοϑαννος szó tövével és a Turan ('úrnő') szónak, Venus istennő etruszk nevének tövével állhat kapcsolatban.

Ha az Etruriában az i. e. VI. és V. század fordulóján az egyeduralkodó rendszerből a köztársaságiba bekövetkezett átmenetet tanulmányozzuk, szem előtt kell tartanunk a jelenség nemzetközi fontosságát; hiszen – lényegében azonos vonásokkal – kiterjed a görögök, föníciaiak, latinok, etruszkok alkotmánytörténetére, és a közelet néhány lényeges vonását illetőleg megmutatja a mediterrán kultúra mélyreható egységét már a hellénizmust és a rómaiakat megelőző korban is. Az ősi, vallásos jellegű monarchiáról áttérnek az oligarchikus államra, választott, testületi és időleges állami méltóságokkal; ez a folyamat időnként az egyéni hatalom érvényre jutása (tyrannosok) és demokratikus megoldások kitérőivel halad tovább. Sok görög városban az átalakulás már a történeti kor kezdetén, a mykenéi korszak alatt és után megindul; más központok, mint például Spárta, történetük végéig megőrzik monarchikus berendezésüket. Úgy látszik, hogy a nyugati görög világban az új megoldások nagyrészt már a települések kezdetekor érvényre jutottak, míg Rómában és Etruriában a változások a VI. században következnek be. Bár a korszaktól és a helytől függően eltérő megoldásokkal, Szíria és Afrika föníciai városai is követik a monarchiából az oligarchikus köztársasággá való átalakulás irányzatát az i. e. VIII. és IV. század közötti időszakban.

¹¹ A főhatalom (*auctoritas*) ősi vallásos fogalma és az újabb eredetű, lényegében katonai hatalom (*imperium*) közti megkülönböztetéséről vö. S. Mazzarino, *Dalla monarchia allo stato repubblicano*, i. m. 208 sk., 216 sk. Az egész kérdéstről ld. elsősorban P. De Franciscinek a 123 l. 9. sz. jegyzetében idézett cikkét.

Ezt előrebocsátva, nemcsak Latium és Etruria helyi körülményeiben kell az intézmények fejlődésének okait keresni; a politikai hasonulás folytán közrejátsszik ebben a társadalmi osztályok elkülönülésére, a nemzetségi, származási és vallási hagyományok fenntartására és a kezdeti monarchikus intézmények elhalványulására irányuló általános tendencia. Legfeljebb azt kérdezhetjük, vajon Itáliában az archaikus monarchia jelentett-e valaha is a helyi törekvéseknek megfelelő történelmi szükségességet, vagy nem volt-e inkább, a keleti külső formák hatása alatt, egy olyan hatalom álcázása, amelyet eredetileg korlátozott a családfők vagy a gyűlések tekintélye; ebben az esetben az állam átalakulása inkább visszatérést jelentene az eredeti és kezdeti politikai formához. Ezt a kérdést főleg az ősi római nemzetségekre és a monarchikus államban kapott jelentőségükre vonatkozó problémák fényében kell megvitatni, de megoldása semmiképp sem lesz könnyű¹².

A VI. század végének politikai válsága mindenesetre döntő fordulatot jelent az etruszk alkotmány fejlődésében, mint általában az egész Itáliában is. A sok elmélet, amelyet azért állítottak fel, hogy megmagyarázzák az áttérést a korábbi monarchiáról a köztársasági államigazgatásra¹³, egyrészt az állandó és szükség szerű fejlődés elvéből, másrészt a hirtelen újítás elképzeléséből indul ki. Ez utóbbit kapcsolatba lehetne hozni idegen (görög, latin vagy akár etruszk?) intézmények utánzásával. Ezenkívül azt is felvetették, hogy a köztársasági államforma kezdetén, még mielőtt életbe léptek volna a testületi főhivatalok – amilyen például az egyenlő hatalommal bíró római kettős consulság –, fel kell tételezni egy olyan szakaszt, amelyben kialakult az egyes városállamokban az egyetlen személy által viselt vagy legalábbis a többiek fölé emelkedő, túlnyomóan katonai jellegű állami méltóság, mintegy az archaikus királyság helyébe lépő állandó diktatúra. Ilyen értelemben magyaráztak bizonyos címekkel kapcsolatos hagyományokat, amilyen például Rómában a *magister populi* vagy a *praetor maximus*; és ilyenfajta hatalmat tulajdonítottak egy etruszk személyiségnek, Mastarnának is, akinek neve, *macstrna* (előnév nélkül a vulci François-sírban) ezek szerint nem más, mint a latin *magister*ből származó méltóságnév, annál is inkább, mert egyes források Mastarnát Servius Tullius római királlyal azonosították, az ő alkotmányos reformjaiból vezették le a köztársaság eredetét (Livius, I, 60). E felfogás szerint az erős egyszemélyi

¹² Vö. De Sanctis, *Storia dei Romani* [A rómaiak története], I, 1907, 224 sk.; E. Pais, *Storia di Roma dalle origini all' inizio delle guerre puniche* [Róma története a kezdetektől a pun háborúig], II, 1926, 296 sk. Újabb irodalom ezekről a kérdésekről: P. De Francisci, *La comunità sociale e politica romana primitiva* [Az ősi római társadalmi és politikai közösség], X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni, II, 1955, 61 sk.; a 123. lapon id. cikk; *Primordia Civitatis* [Az állam kezdetei], 1959.

¹³ Vö. S. Mazzarino, *Dalla monarchia allo stato repubblicano* i. m.; L. Pareti, *Storia di Roma*, I, i. m.; P. De Francisci, *Primordia Civitatis* i. m.; R. Werner, *Der Beginn der römischen Republik* [A római köztársaság kezdete], 1963.

hatalom létrejötte az etruszk és latin városokban a VI. század végén és az V. század elején beilleszkedik a tyrannis intézményének széles körben elterjedt rendszerébe, amely a nyugati görög városokat jellemzi ugyanebben az időszakban (gondoljunk például a cumae-i Aristodémusra); valamiféle politikai hasonulást tételezhetünk itt fel. A Pyrgiben most megtalált etruszk és pun feliratos aranylapocskák új, értékes adalékul szolgálnak a kérdés vitájához, minthogy a fogadalomtevő Thefarie Velianas személyét is bemutatják, és pun nyelven „Caere királyá”-nak, vagy „Caere urá”-nak nevezik (de etruszkul már valószínűleg *zilacnak*, vagyis *praetornak*), a személyi és teljhatalommal felruházott államfő minden ismérével¹⁴.

Ha azonban az archaikus királyság és a történetileg ismert köztársasági államforma közé beékelődött is a katonai diktatúrák egy szakasza, a hivatalok testületi jellege (egyenlő hatalommal, mint Rómában, vagy eltérővel, mint az oszkok között), korlátozott időtartamuk és a nemzeti senatus befolyása további és végleges átalakuláshoz vezetett az oligarchikus köztársaság irányában. Az etruszk városokra vonatkozólag csak kevés közvetlen útmutatást nyújtanak a feliratok és a történeti források egy-két utalása, továbbá a Rómával vonható párhuzamok. Mindezekből arra következtethetünk, hogy volt egy, a nemzetségek közül álló senatus; voltak továbbá valószínűleg népgyűlések, egy meghatározott időre szóló, egyszemélyes vagy testületi legfőbb állami hivatal és más, politikai és vallási jellegű hivatali testületek. Mindenesetre észrevehető az a törekvés, hogy a hatalmat felosszák, csökkentsek, és állandó, kölcsönös ellenőrzés alá helyezték, hogy ezáltal elkerüljék a személyes hatalom érvényesülését. Az oligarchikus intézményeknek ez a megmerevedése, amely a monarchia gyűlöletében testesül meg – ennek kisszámú, de ékesszóló bizonytsága áll rendelkezésünkre (gondoljunk az etruszk városok szembefordulására a Rómától fenyegetett Veiivel, mert ott király uralkodott: Livius, V, 1) –, a jelek szerint hangsúlyozottabban mutatkozott Etruriában, mint Rómában. Eltérők voltak az alsó néposztályok polgári jogait követelő mozgalmak is; Etruriában általában nem sikerült, mint Rómában, bekapcsolódniuk a közintézmények fokozatos fejlődésének folyamatába, amely a plebeius osztály hatalomra jutásához vezetett, hanem Volsiniiben, Arezzóban és talán Volterrában is átmenetileg népi anarchiába torkollottak. Csak a hagyományos etruszk társadalom megdőlése után a római polgárjog elnyerése a *lex Iulia* alapján az i. e. I. század elején nyit majd utat a népi rétegek viharos és általános megerősödéséhez az elszegényedett és archaikus uralkodó osztályokkal szemben¹⁵.

Az etruszk hivatali méltóságok címét eredeti formájában a sírfeliratok rangfelsorolásából (*cursus honorum*) ismerjük; némelyiküket az elhunyt valódi költői *elogium*aként fogalmazhatták, mint amilyenek például Rómában a Sci-

¹⁴ Vö. M. Pallottino, *Archeologia Classica*, XVI, 1964, 106 sk.

¹⁵ Vö. M. Pallottino, *Gli Etruschi*², 208 sk.

piók feliratai. Ennek ellenére nem könnyű megmagyarázni a tisztségek természetét, kölcsönös viszonyukat, a rangbeli különbségeket és a párhuzamot a latin és italicus világ állami hivatalaival.

A leggyakrabban előforduló cím az eddig még ismeretlen és pontosabban meg nem határozott eredetű (de Caerében már legalább az V. század elején előforduló) *zil-* töből származik, a *zil*, *zil(a)c* vagy *zilχ*, *zilaθ* formákban. A névszói alakoknak megfelel a *zilχ-* vagy *zilaθ-* ige, ami annyit jelent, hogy 'valaki *zila* vagy *zilaθ*'. Tudjuk már, hogy a *zilaθ* egyes esetekben megfelel a római 'praetor' címnek. Kétségtelen, hogy magas, talán az állam legmagasabb hivataláról van szó; de a címet gyakran pontosabb megjelölés követi (*zilaθ* vagy *zilχ parχis*; *zilaθ eterau* és *zil eterais*; *zila marunuxva*; *zilχ cexaneri*), ami a feladatkör szorosabb körülírását jelenti (mint pl. a latin *praetor peregrinus*) vagy egy külön testület elnökségét (*zila marunuxva*: a *marunuk* testületének elnöke?). Nincs kizárva tehát, hogy a címnek egyaránt van sajátos és általános jelentése, mint a latin *praetor* esetében.

Egy másik fontos hivatal, amit egyesek a *zilaθ*-ok feltételezett testülete legmagasabb rangjának tekintenek, a *purθ-* töből kapja nevét, amit a valószínűleg prachellén eredetű *πρωτανις* címmel hoztak kapcsolatba. Ezt a nyugati görög városokban is ismerték, és valószínűleg onnan került át az etruszk városokba¹⁶. A következő alakokban fordul elő: *purθ*, *purθne*, *purtšvana*, *eprθne*, *eprθnevc* stb. Az is lehet, hogy megfelel a latin és római *dictator* címnek¹⁷.

Gyakori továbbá a *maru*, *marniu*, *marunux* cím, amelynek vallási vonatkozásait nyilvánvalóvá teszi összekapcsolása a *cepen* papi címmel és az olyan külön megjelölésekkel, mint *maru paχaθuras caθsc* vagy *marunux paχanati*: ezek *Paχa* (Bacchus) és *Caθa* istenek nevét tartalmazzák. Umbriában is előfordul mint a *marones* testülete elnevezése. Felmerült az az elképzelés, hogy a latin *aedilis*nek felel meg. Más közigazgatási vagy katonai hivatalokat a *camθi*, *macstrevc* stb. kifejezések jelölnek.

A hivatalok városi jellegét, talán szemben a szövetségi tisztségekkel, a feliratokban a *spurana*, *spureni*, *spureθi* stb. meghatározás jelzi (a *spur* 'város' szóból). Bár talán nem hiányoznak az egész életre szóló tisztségekre utaló kifejezések (*svalas*, *svalasi* = 'διὰ βίον?'), a feliratokon a címek mellett többnyire szereplő számnévi határozók (mint a római címfelsorolásokban) azt jelzik, hányszor viselték a szóban forgó tisztségeket, és bizonyítják időbeli korlátozottságukat.

¹⁶ Vö. F. Sartori, Problemi di storia costituzionale italiota [Itáliai alkotmánytörténeti kérdések], 1953, 105 sk., 116 sk.

¹⁷ Az azonos értelem mellett szóló érvek: M. Pallottino, Studi Etruschi, XXIV, 1955–56, 64 sk.

Az oligarchikus állam nemzeti társadalmi berendezést feltételez; ennek különben csak azon legfeltűnőbb jellegzetességeiről tudhatunk, amelyek az etruszk feliratokból és tárgyi emlékekből kiválgatlanak. Az etruszk névhasználat rendszere azonos a latinnal és itáliaival, s különbözik az antik világ más népeinél használatos formuláktól, így a görögökétől, akik az embereket egy névvel és az apa nevével (Nestor fia Apollónios) vagy származási jelzővel (Telamóni Aias) jelölték, anélkül, hogy világosan kifejezésre juttatták volna a családi folytonosság fogalmát. Az antik Itáliában érvényben levő formula rendszerint kéttagú kifejezés, vagyis a személynév („előnév”, praenomen) és a család- vagy nemzetségnév; ebben az értelemben ez az antik világ egyetlen olyan névhasználati rendszere, amely előzménye a modern civilizációban társadalmi, kulturális és politikai követelmények folytán meghonosult szokásnak. A két fő névelem mellett gyakran megjelenik az apa és az anya neve, néha az ősöké is; a nemzetségnévhez csatlakozhatnak később egy harmadik névelem is, amelyet a rómaiak *cognomennek* hívtak; ez talán egyéni eredetű, de általában a nemzetség egy külön ágának jelölésére használták.

Valószínű, hogy a „nemzeti” névrendszer megteremtése az etruszkok műve történelmük kezdetén; ez a családi közösség és folytonossága iránti erős érzékre vallana. Kétségtelen, hogy a név legrégibb része az előnév vagy egyéni név, ahogy ezt egyszerűsége is bizonyítja (*Vel, Laris, Arnö* stb.). A nemzetségnevek mindig képzett szavak, és melléknévi képzőkkel alkotják őket (mint a *-na*) személyi előnevekből (*Velna*), istenségek nevéből (*Velθina*), helynevekből (*Suθrina*) stb. Az ismert nemzetségek száma nagy, mondhatnánk végtelen; ez a megállapítás érdekes, mert kizárja azt a feltételezést, hogy a nemzetségek tagjainak szűk körű oligarchiájával szemben ott volt a nemzeti rendszeren kívül eső néptömeg. Itt válik a probléma különösen bonyolulttá és kényessé, különösen az ősi Róma nemzeti rendszerével összehasonlítva, legalábbis ahogy azt a kutatók általában rekonstruálják.

Valójában úgy tűnik, hogy eredetileg az egész etruszk lakosság, mármint a szabad emberek, a „nemzeti” rendszer kereteibe tartozott, de nem olyan értelemben, hogy kevés és kiterjedt családi szervezet körébe csoportosult, hanem úgy, hogy külön-külön álló, nagyszámú családi közösség részét alkotta, és ezek mindegyikét külön nemzetségnév jelölte. Olyasmire lehet gondolni, mint ami az újkori világban a középkor végén történt, amikor létrejöttek a családnevek, és az egész népesség, az előkelő osztályoktól a legszegényebbekig, végül is egy és ugyanazon névhasználati rendszert vette át. Természetesen lehetséges – bár nincs bebizonyítva –, hogy az archaikus Etruriában voltak patricius és plebeius nemzetségek, mint Rómában a köztársaság idején. Úgy látszik azonban, hogy eredetileg nem álltak fenn nagyobb társadalmi egyenlőtlenségek. Az igazi alacsonyabb néposztályt a szolgák, a színészek, a mutatványosok, az idegenek

stb. képviselték, akik a feliratokon csak egy személynévvel szerepelnek, tehát kívül esnek a nemzetségi szervezeten.

Ha egy szabad emberekből álló és sok kisebb családi csoportosulásra oszló társadalom összeegyeztethető volt is egy archaikus típusú monarchikus államberendezéssel – amilyen Etruriában uralkodott az i. e. VI. század végéig –, ezt már nehezebb elképzelni egy oligarchikus államban, amilyen az etruszkoké az antik írók utalásainak tanúsága szerint kultúrájuk későbbi szakaszában. Mindamellett a feliratos emlékek továbbra is nagy számban tanúskodnak valamennyi etruszk városban családokról, amelyeknek ebben a későbbi korban már bonyolult családfáit is ismerik, és amelyek a jelek szerint társadalmi egyenlőségben éltek. Fel lehet azonban ismerni szélesebb körű családi tömörüléseket is, amelyek azonos nemzetségnevet viselnek, de az eredeti városon kívül is sokfelé szétágaznak. A *gens* megjelenési formája ez, a római világban ismert szorosabb értelemben; nem ritkaság az sem, hogy a nemzetségnévhez még felvett vezetékevek is csatlakoznak, hogy megkülönböztessék a család különböző ágait. Az archaikus korszak kifejezetten családi jellegű kis sírjait a nagyszabású nemzetségi sírboltok váltják fel, számos temetkezéssel. Megfigyelhető, hogy egyes nemzetségek tagjai között különösen gyakoriak a házasságok; ugyanezekből a nemzetségekből kerülnek ki a leggyakrabban a politikai és papi hivatalok viselői. Nem könnyű világos magyarázatot találni ezekre a sajátságokra; de lehetséges, hogy az eredeti társadalmi rendszer keretein belül néhány nemzetség határozott hatalmi túlsúlyba került, és ezek alkották az uralkodó oligarchiát. A jelenség különösen a szorosan vett Etruria északi részére jellemző, például Volterrára, ahol a sokágú Ceicna (Caecina) nemzetség játszik vezető szerepet, vagy Arezzóra, ahol egy időre a Cilniusok, Maecenas ősei kerülnek az élre.

Még nehezebb megállapítani a kisebb és plebeius nemzetségek helyzetét az oligarchikus államban, valamint meghatározni a proletárok és szolgák osztályának sajátságait¹⁸. Elég gyakoriak, főleg Észak-Etruriában, olyan személyek sírfeliratai, akiket a *lautni*, *etera*, *lautneteri* kifejezésekkel jelölnek; egyes esetekben csak az előnevet tüntetik fel, a szolgai állapot jeleként, vagy megőriztek egy idegen eredetű nevet. A *lautni* szó a *lautn* 'család', 'nemzetség' kifejezésből származik, és pontos jelentése „családhoz tartozó”; de a latin *libertus* (felszabadított) megfelelőjeként használják. Az *etera* kifejezés jelentését nem ismerjük pontosan; egyesek 'szolgá'-nak fordítják, vagy a *πενηςτης*-szel azonosítják (teljesen túlhaladott már az *etera* ellentétes értelmezése, amely szerint 'nemest', vagy 'anyai ágon nemest' jelent). Vannak külön az eterákkal kapcsolatos hivatalok; ilyen a *zil eteraias*, a *zilaθ eterav*, a *camθi eterau*. A történelmi hagyomány

¹⁸ Ezekről a kérdésekről elsősorban és legutóbb S. Mazzarino, *Historia*, VI, 1957, 110 sk.; T. Frankfort és J. Heurgon, *Latomus*, XVIII, 1959, 3 sk., 713 sk.; H. Rix, *Das etruskische Cognomen* [Az etruszk cognomen], 1963, 325 sk.

az alsóbb néposztályok politikai-társadalmi térhódításáról beszél Arezzóban és Volsiniiben, ahol az i. e. III. század első felében valóságos proletárforradalom zajlott le, a köznép átvette a hatalmat, és ideiglenesen eltörölték a nép és az uralkodó arisztokrácia között fennálló osztálykülönbségeket (például a házassági tilalmat)¹⁹. Mindazonáltal kétséges, vajon lehet-e, és ha igen, milyen mértékben, úgy értelmezni ezeket az osztályharcokat, mint a nagyobb és a kisebb nemzetségek közötti összeütközéseket a nemzetségi rendszer keretein belül, hasonlóan a patriciusok és plebeiusok közötti küzdelemhez a köztársasági Rómában, vagy pedig a nemzetségeken kívül álló szolgálélemek térhódítását kell látni bennük. Különben, ahogy legújabb H. Rix kimutatta, Észak-Etruria városaiban legkésőbb az i. e. II. században, a szolgarétegek általános békés társadalmi felemelkedése ment végbe, és egyéni neveik (mint Cae, Tite, Vipi) nemzetségnevekké váltak.

Az etruszk családról és névhasználatról beszélve végül még kitérhetünk az etruszkok úgynevezett „matriarchátusára”. Ez nem más, mint tudós legenda; az etruszai és a Hérodotosnál (I, 173) fennmaradt kisázsiai szokások összehasonlításából eredt, és az antik íróknak az etruszk nő szabadosságára vonatkozó tudósításaiból táplálkozott. Azt a tényt, hogy a lydiai gyermekek anyjuk és nem apjuk nevét viselték, összehasonlították az anyai név használatának etruszk szokásával, amit a feliratok bizonyítanak. De a valóságban az etruszk feliratokban túlnyomó az apai név viselése, habár sok sírfeliraton szerepel az anya nemzetségneve és néha előneve is²⁰. Kétségtelen, hogy a nőknek az etruszk társadalomban – ahogyan majd a rómaiban is – különösen kiemelkedő helyük volt, minden bizonnyal különböző a görög nőkéthől. Az azonban, hogy a férfiakkal együtt vettek részt a lakomákon, korántsem a laza erkölcsök jele, ahogy egyes görög írók – csodálkozva és megbotránkozva a klasszikus kor hellén világában elitelt szokáson – rosszmájúan állították, hanem külső jele a társadalmi egyenlőségnek, és ebben a vonatkozásban is összeköti a régi etruszk kultúrát a nyugati és modern világra jellemző szokásokkal.

¹⁹ A forrásokra vö. K. O. Müller, W. Deecke, *Die Etrusker* [Az etruszkok], I, 120, 351 sk.

²⁰ Ld. ezzel kapcsolatban F. Slotty, *Zur Frage des Mutterrechtes bei den Etruskern* [Az anyajog kérdéséhez az etruszkoknál], *Archiv Orientalni*, XVIII, 1950 (Symbolae F. Hrozný, V) 262 sk.

A vallás

*Problémák és források. Az istenség fogalma.
A túlvilág. A kultusz formái*

Mivel munkámnak nem az a feladata, hogy aprólékos felsorolását adja az etruszk kultúra egyes vonásaira vonatkozó adatoknak, hanem inkább az, hogy ezeket az adatokat magyarázza, és megvitasson néhány, mindeddig megoldatlan kérdést, nem tartom szükségesnek, hogy leíró formában elismételjem mindazt, amit más munkák már elmondtak az etruszk vallásról, vagy összeszedjem az ismert értesüléseket az istenségekről, a vallási kultuszról, az istenek akaratának értelmezéséről, a temetkezési szokásokról. A valóságban a vallás az etruszk antikvitás legismertebb és legjobban feldolgozott fejezete; ennek oka nyilvánvalóan az irodalmi források szokatlan bősége és főleg a régészeti emlékek gazdagsága, amely a vallási kérdéseket valamilyen módon dokumentálja, vagy megvilágítja. A tárggyal olyan kutatók foglalkoztak, mint C. Thulin, G. Herbig, R. Pettazzoni, C. Clemen, G. Furlani, C. C. van Essen, H. M. R. Leopold, B. Nogara, G. Q. Giglioli, A. Grenier, R. Herbig, S. Weinstock, J. Heurgon. Ebből azonban nem az következik, hogy már mindent elmondtak, vagy hogy a birtokunkban levő anyagokat már annyira felhasználták, hogy nem adhatnak további ötleteket vagy eredményeket. Ezt bizonyítja többek között Clemen könyvecskéje (*Die Religion der Etrusker* [Az etruszkok vallása], 1936), amely a kérdéseket gyakran teljesen új módon, éleslátással, modern kritikai szemszögből közelíti meg. És éppen Clemen műve, valamint Giglioli és Grenier még újabb és más szempontból nem kevésbé értékes összefoglalásai¹ győznek meg arról, mennyire szükséges, hogy egy megírandó általános áttekintés újra meg-

¹ G. Q. Giglioli, *La religione degli Etruschi* [Az etruszkok vallása] a *Storia delle religioni* [A vallások története] c. munkában, szerk. P. Tacchi Venturi (5. kiad. 1962, II, 281 sk.); A. Grenier, *Les religions étrusque et romaine* [Az etruszk és a római vallás], „*Mana*”, *Les religions de l'Europe Ancienne* [„M.” Az ókori Európa vallásai], 1948. A két mű könnyen áttekinthető, és tartalmazza az egész korábbi irodalmat. Összefoglalóbb jellegűek: M. Pallottino, *La religione degli Etruschi* [Az etruszkok vallása] a *Le religioni del mondo* [A világ vallásai] c. kötetben, N. Turchi gondozásában 1950², 313 sk. R. Herbig, *Götter und Dämonen der Etrusker* [Az etruszkok istenei és démonai], 1965² és *Zur Religion und Religiosität der Etrusker* [Az etruszkok vallásáról és vallásosságáról], *Historia*, VI, 1957, 123 sk.

vizsgálja az összes használható, akár irodalmi, akár régészeti forrást az etruszk vallás szélesebb körű és mélyebb megértése érdekében.

Az etruszkok mély vallásosságának híre az antik írók műveiben az újra meg újra ismétlődő szokásos közhelyek egyikének tűnik. Már Livius (V, 1, 6) úgy beszél róluk, mint *gens ante omnes alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas* [olyan nép, amely annál is inkább felülmúlja az összes többi vallási buzgalmában, mert kiválik gyakorlásának művészetében]. Arnobius (*Adv. gentes*, VII, 26) Etruriát a babonák szülőanyjának (*genetrix et mater superstitionum*) kiáltja ki. Sőt előfordul még az a naiv életimológia is, amely szerint a Tusci (etruszkok) neve a *θυσιάζειν* ('áldozni') szóból származik (Isidorus, *Etym.*, IX, 2, 86; vö. már a halikarnassosi Dionysiosnál, I. 30, 3). Az újkori tudósok, úgy látszik, nem idegenkednek attól, hogy hitelt adjanak ennek a hiedelemnek az etruszkok efféle kivételes helyzetéről az antik világ többi népei között. Valójában a vallásos szellem erejének m e n n y i s é g i összehasonlítása, főleg, ha különböző népekről van szó, könnyen együgyűséggé válhat, ha nem veszik tekintetbe a történelmi okokat, amelyek meghatározzák. A császárkori rómaiak számára az etruszk hagyományok igen nagy fontosságúak voltak, nemcsak azért, mert Etruria alakította ki elsőként és leginkább azokat az itáliai vallási formákat, amelyeknek keretében a római vallás is kezdettől fogva kibontakozik, hanem azért is, mert az etruszk kultúra történeti örökségének éppen a vallási oldalát fogadta el Róma a legkevesebb fenntartással, és ez állt ellen a legszilárdabban a hellén kulturális hatások mindent elsöprő áradatának. De mindezeknél jelentősebb a m i n ő s é g i különbség egyfelől az etruszk, másfelől a római és görög vallásosság között. Az etruszk vallásban feltűnő a kultuszgyakorlat aprólékos pontossága, az emberek aggályos alkalmazkodása az istenek akaratahoz, amelyet minden módon igyekeznek kifürkészni és magyarázni, továbbá a titokzatos, mindent legyőző erők és halaszthatatlan határidők állandó szorongató tudata. Az az érzet uralkodott, hogy az emberi személyiség semmis az isteni természet erejével szemben. Ezt az érzetet a görögök még a végzet szorongató zsarnoki hatalmával szemben sem ismerték, a rómaiak pedig megpróbálták úgy feloldani, hogy túlnyomóan jogi természetű, tehát kézzelfogható és gyakorlati viszonyt alakítottak ki emberek és istenek között; úgy, hogy a görög-római vallásban éppúgy, mint a vallási tárgyú művészetben a főszereplő azért mindig az ember, Etruriában viszont, úgy tűnik, az istenség kikerülhetetlenül rátelepedett mindenre, mintegy állandó monológot mondvá, amelyből az emberiségnek nem marad más, mint ennek óvatos és félénk magyarázata. Ilyen tartalmi szempontból nézve világos az összehasonlítás eredménye: semmi ok sincs a kételkedésre a régiek kijelentéseinek jogosságában, amikor az etruszk nép mély és kivételes vallásosságáról szólnak.

Amikor megkíséreljük, hogy rekonstruáljuk azoknak a szellemi irányzatoknak, törekvéseknek, szabályoknak és gyakorlatoknak összképét, amelyek az etruszkok vallási világát alkotják, a források kérdése alapvető fontosságúvá

válík. Már többször említettük, hogy az etruszk vallásra vonatkozó ismereteink forrásai egyrészt közvetlenek, mint például az eredeti etruszk szövegek (különösen a zágrábi múmia *liber linteus*ának és a capuai agyagtéglának rituális szövegei, amelyek még részben megfejtetlenek), néhány feliratos tárgy – így a piacentzai híres bronz májmodell –, figurális díszítésű emlékek (festmények, szobrok és különösen a vésett tükrök jelenetei), templommaradványok, sírok stb. Forrásaink másik része közvetett jellegű, mint például azok az értesülések, amelyek a császárkori vagy a klasszikus kor utáni latin és görög írók révén jutottak el hozzánk. Természetes, hogy a dokumentumoknak ezt a második csoportját komoly kritikai vizsgálatnak kell alávetni ahhoz, hogy hasznosítani lehessen az etruszk vallás rekonstruálásához, hiszen egy olyan kényes területen, amilyen a vallási hiedelmeké és szertartásoké, az eredeti vonások részleges megmásítása, meg nem értése és meghamisítása nemcsak könnyű, hanem elkerülhetetlen is. Ismerve némely szellemi vonásuk viszonylagos hasonlóságát, egyes istenalakok egyezését, a kultusz egy-egy aktusának rokonságát, nem lehet csodálkozni azon, hogy az etruszk hagyományok, amelyekre a római írók vallási kérdésekben hivatkoztak, s amelyeket keresztény egyházatyák (pl. Arnobius) hitvédő irataikban gyakran kivonatoltak, alkalomszerűen idéztek, vagy beépítettek a maguk fejtegetéseibe, lényegesen elváltozott formában jutottak el hozzánk. Jellemző a világ teremtéséről szóló hagyomány esete; ez a Suda néven ismert középkori enciklopédia szerint az etruszk mitológiában hat évezred alatt folyt le. Az elbeszélés rokonsága a világ keletkezésének Biblia-beli előadásával nyilvánvaló; ez valószínűleg onnan ered, hogy a késő-római kori irodalmi feldolgozásban összekeverték etruszk és keresztény elemeket.

Összegezőképpen elmondhatjuk, hogy az etruszk vallási hiedelmek és kultuszok rekonstrukciójához felhasználható adatok, sajnos, igen korlátozottak és bizonytalanok. Az eredeti vallásos irodalom elpusztulása pótolhatatlan. Heylesen állapították meg, hogy ugyancsak keveset tudnánk a keresztény vallás szelleméről, hittételeiről és szertartásairól, ha csak néhány szentkép és templomrom meg pár oldalnyi liturgikus szöveg volna birtokunkban².

De még ha az adatok nagyobb bőségben állnának is rendelkezésünkre, nem volna könnyű teljes képet nyerni az etruszk vallásosság eredeti elképzeléseiről, valódi formáiról. A görög kultúra uralkodó hatása Etruriára, elsősorban azok az ösztönzések, amelyeket az etruszk mitológiának és művészetnek adott, túlságosan régi keletűek és mélyrehatók ahhoz, hogy ne maradtak volna érezhető nyomaik az etruszk vallás irányzataiban és megnyilvánulásaiban. Ez különö-

² H. J. Rose, *On the Relations between Etruscan and Roman Religion* [Az etruszk és római vallás közötti kapcsolatok], *Studi e materiali di Storia delle Religioni*, IV, 1928, 161 sk.

sen világosan megmutatkozik az istenség egyéniségének és formáinak elképzelésében. Clemen megpróbálta az etruszk vallási felfogás egyes sajátos vonásaiban a fetisizmus formáinak továbbélését kimutatni; ilyen szerinte a fegyverek, a fák, a vizek kultusza. Valójában nagyon kétséges, hogy akár a korábbi mediterrán vallásokban is tényleg a fetisizmus megnyilvánulása volt-e a fegyverek és a fák kultusza, vagy inkább vallásos szimbólum, amelynek révén a személyes istenséget – akit aligha fogtak fel emberi alakban – egy sajátos ismertetőjegye jelenítette meg. Éppígy nehéz az etruszk animizmust összefüggésbe hozni az ősök szellemének vallásaként értelmezett animizmussal³. De kétségtelen, hogy az etruszk vallás leghamisítatlanabb formáiban – amelyek hitelesek, mert a régiek feljegyezték, és fenntartották őket, noha ellentétben álltak az elterjedtebb és a klasszikus világhoz közelebb álló vallási formákkal – a természetfölötti lényekről alkotott felfogás terén valamiféle határozatlanság uralkodik e lények számát, tulajdonságait, nemét, megjelenését illetően; ez a bizonytalanság azt a gyanút kelti, hogy eredetileg egyetlen isteni lényben hittek, aki alkalmasszerű és sokféle megnyilvánulásaiban uralkodik a világ fölött, és ezek a megnyilvánulások istenségekben, istencsoportokban és szellemekben öltenek testet. Talán erre a szemléletre vezethető vissza a „genius”, mint éltető és teremtető erő fogalma; ez lehet egy istenség, lehet nagyszámú hímnemű és nőnemű szellem prototípusa (ez utóbbiak közé sorolhatók a *lasa* névvel jelölt lények⁴); ezek a szellemek elvegyülnek az emberek és istenek között, benépesítve a túlvilágot is; megjelenhet a genius egyenesen szexuális szimbólumok nem antropomorf formájában. A római *genius*, aki tükrözi és kíséri az isteni és emberi lényeket, valószínűleg etruszk elképzelésből ered.

Ennek alapján azt lehetne gondolni, hogy a nagy istenalakok csak idegen, pontosabban görög hatásra jöttek létre, ennek a ködös és alaktalan kezdeti vallásosságnak a talaján. De ez valószínűtlen, ha meggondoljuk, hogy az etruszk kultúra kialakulása meglehetősen késői jelenség a földközi-tengeri népek kulturális fejlődésében; kultúrák kialakulásának és keveredésének évszázadai, ha nem évezredek előzték meg. Egy legfelsőbb, kivételképpen égi tulajdonságokkal felruházott lény fogalma, aki a villámlással nyilvánítja ki akarátát, semmi-

³ Az etruszk vallás néhány vonását (jóslás, elragadtatás, a túlvilági utazás elképzelése, nemküliség vagy kétneműség, harangok stb.) a sámánizmus képzeiteivel vagy gyakorlatával próbálták összefüggésbe hozni (W. Muster, *Der Schamanismus bei den Etruskern* [A sámánizmus az etruszkoknál], *Frühgeschichte und Sprachwissenschaft* [Őstörténet és nyelvtudomány], kiadta W. Brandenstein, 1948, 60 sk.) Ennek kevés alapja van, mert egyrészt ezek a motívumok általánosan elterjedtek, másrészt erősen kétséges, hogy bármelyikük is megvolt-e eredetileg Etruriában.

⁴ A *lasa* megjelölést, amely néhány női félisten közös neve – ezeket a görögök és rómaiak egyes esetekben a nimfákkal azonosították –, a modern régészek tévesen a túlvilág női démonaira is kiterjesztették. Ugyancsak helytelen tagadni a lasák mint kisebb istenségek létezését, és ehelyett egyetlen nagy Lasa istennőről beszélni (R. Enking, *Lasa, Römische Mitteilungen*, LVII, 1942, 1 sk.).

képpen nem tekinthető új, kívülről lemásolt motívumnak. Ugyanezt kell mondani a szerelem istennőjének, Turannak fogalmáról – akinek neve eredetileg valószínűleg „úr nő”-t jelent; ez minden bizonnyal az ősi mediterrán vallásosság talaján öltött formát. Legfeljebb az etruszk vallásos elképzelések kimondottan archaikus vagy primitív voltát lehet kiemelni; azt, hogy megrekedtek olyan motívumoknál és hiedelmeknél, amelyeket a mediterrán világ más népei már maguk mögött hagytak, vagy éppen készültek maguk mögött hagyni; ez világosabban kitűnik majd a továbbiakból.

Másfelől igaz, hogy a görög befolyás segíthette és előmozdíthatta az etruszk istenségek egyénivé, személyessé és emberivé válásának folyamatát, megsokszorozva és jellegzetessé téve a nagyobb istenek vonásait, nemzeti istenségek rangjára emelve helyi szellemeket és hősöket, egybevonva azonos jellegzetességekkel rendelkező lények csoportját. Jellemző esete ennek Veltha, Veltune vagy Voltumna (latin formájában *Vertumnus*), ez a különös és ellentétes vonásokkal rendelkező istenség, akit néha mint ártalmas szörnyet, néha mint a növényzet bizonytalan nemű istenét, néha pedig mint nagy hadi istenséget ábrázoltak. Ez az eset módot nyújt, hogy végigkísérhessük azt a folyamatot, amikor egy alvilági, földi szellem, akit Dél-Etruria valamelyik településén tiszteltek, egyéniséggé válik, és felsőbbrendű isteni lényvé alakul át, sőt az etruszkok elsőrendű istenévé, Etruria fő istenségévé (*deus Etruriae princeps*) (Varro, *de ling. lat.*, V, 46)⁵. Így a háború fegyveres hérószokként elképzelt védőszellemei is fokozatosan egyetlen istenségbe, az itáliai, etruszk és római Mars alakjába olvadnak össze, Arés görög isten mintája nyomán.

Térjünk át ezzel az etruszk vallásra gyakorolt görög hatás másik következményére: az istenségek antropomorfizálódására vagy, hogy pontosabbak legyünk, az istenalakok külső megjelenési formáinak a görög antropomorfizmus szerinti ábrázolására. Lehet, hogy az etruszkokban kezdettől fogva élt az istenségek valamiféle emberi képe – noha nem lehet pontosan megállapítani, mennyire érintette ezeket a népi elképzeléseket az érett keleti kultúrák távoli hatása –; alighanem ez érvényesült a már említett hadi istenségek vagy Tin égisten esetében, akit egy kezdetleges bronzszobrocska mint jobbjában vilámlót tartó, ruhátlan ifjút ábrázol⁶. De a görög irodalom és művészet már korán – legalább az i. e. VI. század eleje óta – elfogadtatta Etruriában a nagy isteneknek azt az ábrázolását, amely emberi vonásaival és jellemző ismertetőjegyeivel a görög világ városaiban nyert végleges formát. Ebből a folyamatból számos olyan etruszk istenalak jött létre, amely lényegében megfelelője a görögnek, ha nem is azonos vele: Tin vagy Tinia (Jupiter), az etruszk Zeus;

⁵ Erről az istenségről vö. R. Pettazzoni, *La divinità suprema della religione etrusca* [Az etruszk vallás legfőbb istensége], *Studi e materiali di Storia delle religioni*, IV, 1928, 207 sk.; feltevése szerint az égi Tin (Jupiter) isten helyi és nemzeti formájáról van szó. A *Vertumnus*–*Voltumnus* nevek eredetéről vö. G. Devoto, *Studi Etruschi*, XIV, 1940, 275 sk.

⁶ Museo Nazionale di Villa Giulia: G. Q. Giglioli, *Archeologia Classica*, IV, 1952, 189 sk.

Uni (Juno), az etruszk Héra; Menerva (Minerva), az etruszk Athéné; Sethlans (Vulcanus), az etruszk Héphaistos; Turms (Mercurius), az etruszk Hermész; Turan (Venus), az etruszk Aphrodité; Maris (Mars), az etruszk Arész stb. Vannak olyan istenek is, akiket egyenesen a görögöktől hoztak be Etruriába, mint Héraklész, az etruszk Hercle és római Hercules⁷, Apollón, akiből Etruriában Apulu vagy Aplu lesz; Artemis, aki Aritimivé vagy Artumesszé alakul. Az istenek, mítoszok és a kultusz jellemző sajátosságai a megfelelő görög formákkal párhuzamosan alakulnak. Valószínű, hogy Pyrgi szentélyében Uni istennőt a görögök Eileithyianak vagy Leukotheának látták; bizonyos, hogy Astarté föníciai istennővel azonosították. Az etruszk pantheonnak ezt a tarkaságát és sokrétű eredetét világosan tanúsítják az emlékek és a szövegek, mint a már említett piacentzai májmodell (talán a béljósok használták, hogy megkönnyítse az áldozati birkák májából kiolvasott jelek értelmezését), amelynek felületén az egyes rekeszekben az istenségek nevei olvashatók, vagy a maglianói ólomlapocska, a capuai agyagtégla és a zágrábi múmiatekercs rituális szövegei, amelyek egyes istenek nevét tartalmazzák⁸.

De a görög Olympos mintájára megszemélyesített és megjelenített nagyobb istenalakok mellett tovább élnek azért helyi természetfölötti lények és elképzelések is, homályos és titokzatos istenségek csoportjai, akiknek még a számát és nevét sem ismerték (Varro Arnobiusnál, III, 40). Az antik írók, gyakran zavarosan adva vissza a bennszülött hagyományok egy-egy mozzanatát, beszélnek Felsőbb és Beburkolt (vagyis a titokzatosság homályába burkolt) Istenekről, akik Jupiter tanácsadói voltak, mikor legszörnyűbb villámával lesújtott (Caecina Senecánál, *Quaest. natur.*, II, 41); említik az Egyetértő vagy Cinkos Isteneket, ugyancsak Jupiter tanácsadóit, könyörtelen és névtelen lényeket, akikről általában úgy beszélnek, hogy tizenketten voltak (Varro és Caecina, az idézett helyeken); a Penatest, házi isteneket, az ég, a vizek, a föld és az emberi lelkek isteneinek négy osztályába sorolva (Nigidius Figulus Arnobiusnál, III, 40); a villámmal sújtó „kilenc istent” (*novensiles*) (Plinius, II, 52, 138; Arnobius, III, 38); a *Favores Opertaneit* (Martianus Capella, *de nuptiis Mercuri et Philologiae*, I. 45), a Larest, a Manest stb. Nem világos, hogy ezek közül a csoportok közül melyikek milyen viszonyban vannak egymással; például Varro azonosítja az Egyetértőket a Penatesszel. A közvetett utalások arra látszanak mutatni, hogy sokat közülük végzet-istennek kell tekinteni. Valószínű, hogy az etruszk szövegek az ilyen isteni testületekre utalnak a gyakori, megnevezés helyett használt utalással az „istenekre” (*aiser, eiser*), akiket a kultusz kollektív tárgyának tekintettek, szemben az egyes istenségekkel (zágrábi

⁷ Külön megemlítendő J. Bayet klasszikus tanulmánya: Herclé. Étude critique des principaux monuments relatifs à l'Hercule étrusque [Herclé. Kritikai tanulmány az etruszk Hercules legfontosabb ábrázolásairól], 1926.

⁸ Az etruszk istenek neveiről ld. még H. L. Stoltenberg munkáját: Etruskische Götternamen [Etruszk istennevek], 1957 (csak erős fenntartással használható).

múmiatekerces, maglianói ólomlapocskák, kisebb feliratok). Vannak azonban részletes megkülönböztető megjelölések is, mint például a múmiatekerces *eiser ši-c šeu-c*-jeinek esetében, és az *aiseras θuflθicla* vagy egyszerűen *θuflθas*, *θuflθas* stb.-nál (birtokos esetben)⁹: az utóbbinál arra lehet gondolni, hogy megfelel a latin *consentes*, *complices* (egyetértő, cinkos) formáknak, a *tušurθir* = „*consortes*, *coniuges*” (élettársak, házasok) mintájára, feltéve, hogy a *θu-*, *tu-* etruszk tő az „egy” számnak felel meg, tehát egyértelmű a latin *una* (együtt) szóval is. A tizenkét és kilenc tagú isteni testületek mellett, a háromcellás templom alakjából és a római vallás hasonló jelenségeiből következően hármas istenségek létezésére is gondoltak, először is Jupiter-, Juno- és Minervára, akiket Rómában a Capitoliumon tiszteltek, és általában etruszk eredetűnek tartottak. De a kérdés vitatott¹⁰. Valószínűbb az istenpárok létezése: vagy egy hímnemű isten és az oldalán ülő istennő (például az alvilági istenek: Aita és Persiphnai, Mantus és Mania), vagy ikrek (például a Dioskurosok [*Tinas clenar*] és a bolsenai *θuluterek*) (C.I.E. 5180).

De az etruszk vallásosság a legeredetibb módon az úgynevezett *d i s c i p l i n á b a n* (fegyelem) nyilvánul meg, vagyis azoknak a szabályoknak összességében, amelyek az istenek és emberek közötti kapcsolatokat megszabják¹¹. Kiindulópontja az isteni akarat aggályos és minden eszközzel való kutatása; ennek módjai között a legfontosabb és leghagyományosabb az állatok belső részeinek, különösen a májnak vizsgálata és értelmezése (béljósítás) és a villámok magyarázata. Mindkét tudománynak megvannak az előzményei a keleti világban, különösen Mezopotámiában¹², de Etruriában kifejezetten etruszkká válnak, úgyhogy ha behatolnak is az etruszk hagyományokkal át- meg átszőtt római vallás világába, nem olvadnak bele, és mindvégig megőrzik idegen jellegüket. Érdekes viszont, hogy Rómában, mint már az umbereknél is, a madarak repülésének megfigyelésén alapuló jóslás (madárjóslás) válik uralkodóvá. Valószínűleg ez is az etruszk disciplina körébe tartozott, pontosabban véve abba az ágába, amely az istenektől küldött jeleknek és csodáknak, az úgynevezett

⁹ Vö. Studi Etruschi, XX, 1948–49, 253 sk. Azt a régi felvételt, amely szerint az *aisera* (birt. eset *aiseras*) szó egyes számú nőnemű megszólítás, és megfelel az „istennő”-nek, vagy egy istennő nevének, nem pedig az *ais* „isten” többes száma, nemrégiben felújította A. J. Pfiffig és G. Devoto (vö. Studi Etruschi, XXXII, 1964, 131, sk.), de érveik kevésbé meggyőzők, legalábbis ami a múmia szövegét illeti.

¹⁰ Vö. L. Banti, Il culto del cosiddetto tempio „dell’Apollo” a Veio e il problema delle triadi etrusco-italiche [Az úgynevezett „Apollo-templom” kultusza Veii-ben és az etruszk-itáliai hármas istenségek kérdése], Studi Etruschi, XVII, 1943, 187 sk.

¹¹ C. O. Thulin, Die etruskische Disciplin [Az etruszk disciplina], Göteborgs Högskolas Årsskrift, 1905, 1906, 1909. Ld. még a 149. l. jegyzetét.

¹² R. Pettazzoni, Studi Etruschi, I, 1927, 195 sk.; G. Furlani, Studi e materiali di storia delle religioni, IV, 1928, 243 sk.; VI, 1930, 9 sk.; Studi Etruschi, V, 1931, 203 sk.; Tyrrhenica, 1957, 61 sk.; J. Nougayrol, Comptes-rendus de l’Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1955, 509 sk.

„megnyilatkozásoknak” (*ostenta*) megfejtésével foglalkozott. A disciplinához tartoznak továbbá az áldozatok és szertartások aprólékos rituális szabályai, az emberek és az államok előre meghatározott élettartamának tana (ehhez kapcsolódik a „századok” vallási időrendje), valamint a túlvilági életre vonatkozó hiedelmek és előírások.

Bár sok még a tennivaló az etruszk disciplina körébe tartozó egyes vallási tényezők tanulmányozásában és értelmezésében, az alapvető megoldásra váró kérdés mégiscsak az, mi a jelentősége mindezeknek a tényezőknek együttesen, és az isteni és emberi világnak milyen képe bontakozik ki belőlük. Ez a két világ belső szálakkal kapcsolódik egybe a misztikus részvétel és szétválaszthatatlanság elve szerint, amely a primitív népek észjárására emlékeztet. Amennyire a felhasználható forrásokból kivehetjük, az etruszk szellemiség sok vonása, amely homályosnak látszik, ha a görög-római gondolkodás mércéjével mérjük, megmagyarázható, ha eltérő vallási felfogások megvilágításában értékeljük¹³. Ég és föld, természetfölötti és természeti valóság, makrokozmosz és mikrokozmosz mintha nyílt és titkos utalásokkal teremtettt összhangban illeszkedne egy előre meghatározott egységes rendszerbe, amelyben a tájolás és a térfelosztás alapvető fontosságot kapott. A modern kutatók idevonatkozó és még távolról sem végleges megállapításai abból indultak ki, hogy párhuzamba állították a piacenzai bronz májmodell rekeszeibe írt istenek nevét az égnek és isteni lakóinak azzal a beosztásával, amely Pliniusnál (*Nat. Hist.*, II, 54, 143) és Martianus Capellánál (*de nuptiis Mercuri et Philologiae*, I, 45 sk.) található¹⁴.

A meghatározott tájolású és részekre osztott „szent” tér annak a fogalomnak felel meg, amit a latinban a *templum* szóval fejeznek ki¹⁵. Vonatkozhat az égre, vagy egy megszentelt földdarabra – mint egy szentély, egy város, egy fellegrvár stb. körülkerített területe –, vagy akár egy sokkal kisebb felületre – például egy állat jóslási műveletekre felhasznált mája –, amennyiben megvan a tájolás és az égi minta szerinti felosztás feltételei. A tájolást a négy egymást metsző két egyenessel összekötött sarkalatos pont határozza meg; az

¹³ Vö. erről M. Pallottino, „Partecipazione” e senso drammatico nel mondo figurato degli Etruschi [„Átéltés” és drámai érzék az etruszk képzőművészet világában], *Arti Figurative*, II, 1946, 149 sk.; R. Enking, *Etruskische Geistigkeit* [Etruszk szellemiség], 1947 (csak fenn tartással használható).

¹⁴ C. Thulin, *Die Götter des Martianus Capella und der Bronzeleber von Piacenza* [Martianus Capella istenei és a piacenzai bronzmáj], *Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten*, III, 1, 1906, 60 sk.; S. Weinstock, *Martianus Capella and the Cosmic System of the Etruscans* [M. C. és az etruskok kozmikus rendszere], *Journal of Roman Studies*, XXXVI, 1946, 101 sk.; A. Grenier, *Les religions étrusque et romaine i. m.*, 18 sk., 34 sk.; M. Pallottino, *Deorum sedes* [Az istenek lakhelyei], *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, III, 1956, 223 sk.

¹⁵ Vö. S. Weinstock, *Templum*, *Römische Mitteilungen*, XLVII, 1932, 95 sk.

észak-déli egyenest praelatin szóval *cardo*nak, a kelet-nyugatit *decumanus*nak hívták a római városépítés és földmérés szaknyelvén, amelyről tudjuk, hogy szorosan kapcsolódott az etruszk-itáliai vallási tanokhoz. Ha a néző eszeileg a két egyenes metszéspontján helyezkedik el, háttal északnak, mögötte van a *decumanus*tól északra elterülő tér. A teljes térnek ezt a felét ezért „hátsó rész”-nek (*pars postica*) nevezik. A másik fél, ami előtte délnek fekszik, az „előrső rész” (*pars antica*). Ugyanígy két részre van osztva a tér a *cardo* hosszanti irányában: balra a keleti, szerencsés előjelű szektor (*pars sinistra* vagy *familiaris*), jobbra a nyugati, kedvezőtlen zóna (*pars dextra* vagy *hostilis*).

Az így tájolt és felosztott égbolt az elképzelés szerint további tizenhat kisebb részre tagozódott, és ezekben voltak a különböző istenek lakásai. Ez a felosztás tükröződik a piacentini májmodell külső szélének rekeszeiben (számuk pontosan tizenhat) és a belső rekeszekben (amelyek megfelelnek a külsőknek, bár nem egészen világos módon). A tizenhat égi mező Martianus Capellánál idézett istenségei és a májra felírt istennevek között kétségtelen egyezések vannak, de nem teljesen azonosak egymással, mert az eredeti etruszk hagyományt feltehetően megmásították a késő-római író forrásai, eltelve néhány helyen a sorrendet. Ennek ellenére össze lehet állítani egy megközelítő képet arról, hogy milyen volt az etruszk felfogás szerint az istenek elhelyezkedésének rendszere a világűrben (ld. a 141. l. ábráját). Ez azt mutatja, hogy a határozottan megszemélyesített és jóindulatú legnagyobb főisteneket az ég keleti tájain helyezték el, főleg az északkeleti szektorban; a föld és a természet istenségeit déli irányba tették; az alvilág és a végzet félelmetes és könyörtelen isteneiről azt képzeltek, hogy a nyugat nyomasztó vidékén, pontosabban az északnyugati szektorban laknak, amelyet a legbaljósabbnak tekintettek.

Az égen mutatkozó jelek (villámok, madarak röpte, csodás jelenségek) helyzete elárulja, melyik istenségtől jön az üzenet az embereknek, és hogy jót vagy rosszat jelent-e. A keletkezés pontjának meghatározásán túl, a jelzés sajátosságainak természetét (például a villám alakját, színét, hatását vagy a lecsapás napját) esetenként osztályozó, bonyolult rendszer segített meghatározni; például azt, hogy baráti felszólításról, parancsról vagy könyörtelen kinyilatkoztatásról van-e szó, és így tovább. Ugyanígy buzdító vagy profetikus jelentése van azoknak a különleges jellegzetességeknek, amelyeket a béljós olvas ki az áldozati állat májából, aszerint, hogy egyes részei hogyan egyeznek az égi szektorokkal. Így a „villámok értelmezése” és a béljósolás, az etruszk jóslás két jellegzetes formája, szoros kapcsolatot mutat; nem csodálkozhatunk hát azon, hogy egy és ugyanazon személy gyakorolhatta mindkettőt, mint az a L. Cafates, akinek két-nyelvű sírfeliratát Pesaróban találták meg, és aki béljós, *haruspex* (etruszkul *netšvis*) és villámjós, *fulguriator* (etruszkul *trutnvt frontac* vagy *trutnvt*?) volt¹⁶.

¹⁶ C.I.I. 6; M. Pallottino, *Testimonia linguae Etruscae* (T. L. E.) [Etruszk nyelvmélekek], 697. sz. Az egyedülálló feliratot újabban ismét alaposan megvitatták. S. Ferri (*Rendiconti dell'Accademia dei Lincei*, XIII, 1958, 323 sk.) bebizonyította, hogy a korábban már a görög

Ugyanilyen előírások szabályozhatták a madarak repülésének jóslás céljából való megfigyelését, ahogy ez főleg umber (Iguviumi Táblák) és latin forrásokból kitűnik. Ebből a szempontból különösen fontosnak tartották a megfigyelés helyét a földön, vagyis a jóslás *templumát*, tájolásával és beosztásával, és kétségkívül ezzel áll összefüggésben nemcsak a szent körzeteknek, hanem magának a tulajdonképpeni templomnak, azaz az isten képmását tartalmazó szent épületnek elhelyezése is; ez utóbbi Etruriában rendszerint dél vagy délkelet felé néz; részei a *pars antica*, vagyis a homlokzatból és oszlopokból álló elülső rész és a *pars postica*, a cellát vagy cellákat magában foglaló hátsó rész. Éppígy a tájolás vallási szabályait követte (legalábbis elméletben) a városok alaprajza – ennek fennmaradt gyakorlati példáját nyújtja az emíliai Marzabotto – és a földek felosztása is.

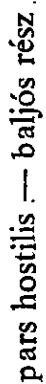
Mindezek az elképzelések és szertartások, mint általában az etruszk rituális szokások, azt a benyomást keltik, hogy az ember szinte lemondott szellemi tevékenységéről az istenséggel szemben; ez megmutatkozik az isteni akarat megismerésére és teljesítésére irányuló kettős megszállottságban, vagyis egyrészt a jóslási szertartások kifejlődésében, másrészt a kultusz merev aprólékos-ságában. Így az isteni törvények teljesítése vagy megszegése, valamint az engesz-telő szertartásokkal adott elégtételek is elsősorban formálisnak tűnnek, híjával minden igazi etikai érvénynek¹⁷ – az antik világban egyébként igen elterjedt, de az etruszk vallásosságban hangsúlyozottan érvényesülő felfogás szerint. Lehet-séges azonban, hogy ennek a formalizmusnak legalábbis a legmerekvebb vonásai csak az etruszk kultúra utolsó szakaszában váltak pontos szabályokká, és ép-pen azokban a papi rétegekben, amelyeknek a szertartásokra és a teológiára vonatkozó munkásságát a szent könyvek tükrözik. Talán – ha öntudatlanul is – keletkezésüknél közrejátszott a papoknak az a törekvése, hogy saját kezükben összpontosítsák az isteni akarat értelmezését és ezzel a nép szellemi életének irá-nyítását.

Az etruszkok primitív észjárásával összefüggő másik vonás a természeti jelen-ségek logikátlan és misztikus értelmezése. Ez egészen a késői korig meg-maradt, és szinte drámai ellentétben áll a görögök tudományos racionalizmusá-val. Erre vonatkozólag különösen jelentőségteljes, és sok mindent elárul Sene-

βροντή ('dörgés')-val kapcsolatba hozott *frontac* szó nem lehet a *fulgurator* (villámokból olvasó jó) címmel egyértelmű; ő inkább etnikai jelentésűnek gondolja, vagyis a pap származási helyét jelzi, azaz Ferentumot Dél-Etruriában, ahol kimutatható ugyanez a családnév. M. Lejeune (*Revue des Études Latines*, XL, 1962, 160 sk.) *fr̥ntac*-nak olvassa és a *pur̥the* címmel való összefüggésre gondol (ld. fentebb a 127. lapon). V. Pisani (*Le lingue dell'Italia antica oltre il latino*, i. m.² 225. l.) egyenesen azt állítja, hogy a kétnyelvű írás nem latin szö-vege észak-picenumi, mert hasonlóságokat mutat a novilarai sztélé szövegével (ezek a hason-lóságok kétségbevonhatatlanok, de magyarázhatók úgy is, mint régi és újabb érintkezések eredményei az etruszk nyelv és ennek a határvidéknek helyi nyelvei között).

¹⁷ Így teljesen érvényüket veszítik a T. Zielinski által felvetett párhuzamok a keresztény vallással (*Studi e materiali di Storia delle Religioni*, IV, 1928, 179 sk.).

É

pars familiaris — kedvező rész

Az égbolt felosztása az etruszk tanok szerint

Rekonstrukciós kísérlet: a külső kör nevei Martianus Capella, a belső körök etruszk nevei a sugarakkal határolt tizenhat szelvényben a piacenzai májmodell alapján.

cának egy szakasza (*Quaest. nat.*, II, 32, 2) a villámokkal kapcsolatban: „*Hoc inter nos et Tuscos... interest: nos putamus, quia nubes collisae sunt, fulmina emitti; ipsi existimant nubes collidi, ut fulmina emittantur; nam, cum omnia ad deum referant, in ea opinione sunt, tamquam non, quia facta sunt, significant, sed quia significatura sunt, fiant.*” (Köztünk [vagyis a görög-római világ] és az etruszkok között az a különbség, hogy mi azt tartjuk: a villámok azért keletkeznek, mert a felhők összeütköztek, ők pedig úgy vélik, a felhők azért ütköznek össze, hogy villámok keletkezzenek; minthogy ugyanis mindent az istenségre vezetnek vissza, az a felfogásuk, hogy nem azért jelentenek valamit, mert létrejöttek, hanem azért jöttek létre, hogy jelentsenek valamit.)

Az égi és földi világ misztikus egysége minden valószínűség szerint a föld alatti világra is kiterjedt, ahol a későbbi etruszk tanok szerint a holtak birodalma található.

Mint ismeretes, a régi etruszkok kultúrájára vonatkozó ismereteink nagy része a sírokból ered (a feliratok túlnyomó többsége sírfelirat; a sírok festményeinek, szobrainak, mellékleteinek köszönhetjük az alapvető adatokat művészeti formáik fejlődéséről és életük különböző vonásairól). Így természetes, hogy a sírok közvetve vagy közvetlenül megvilágítják: mi volt az elképzelésük az emberek jövődő sorsáról, és tájékoztatnak az ehhez kapcsolódó szokásokról és szertartásokról. Mindamellett még messze vagyunk attól, hogy világosan lássuk, mit tartott az etruszk gondolkodás a végső dolgokról. Bonyolult és ellentétes megfontolások arra mutatnak, hogy az etruszkok vallásos gondolkodása különböző szinteken mozgott, és különféle, eltérő hatások érték. Ebből megoldatlan és rendkívül izgalmas problémák sora származik¹⁸.

Már a sírok és mellékleteik jellege is, főleg a korai korszakokban, félreérthetetlenül tanúsítja a mediterrán világban általánosan elterjedt primitív elképzelések továbbélését, amelyek szerint a halott egyénisége, bármi módon képzelik is el, úgy él tovább, hogy valamilyen képpen együtt marad tetemével azon a helyen, ahol ezt nyugalomra helyezték. Ebből következik a hátramaradottak alapvető kötelessége, hogy ezt a továbbélést biztosítsák, megvédelmezzék, és meghosszabbítsák, nemcsak a szerető kegyelet érzelmi adójaként, hanem vallási kötelezettségként, amelyben valószínűleg a félelem is szerepet játszott. Az effajta elképzelések velejárója Etruriában, mint másutt is (különösképpen a régi Egyiptomban), a hajlam arra, hogy a sírt ház formájában képzeljék el, ellássák berendezéssel és használati tárgyakkal, ábrázolásokkal gazdagítsák, amelyek, legalábbis a korai időkben, mágikus jelentésűek; hogy a holttestet körülraják ruháival, ékszereivel vagy fegyvereivel, ellássák étellel és itallal; hogy

¹⁸ Vö. F. Cumont, *Lux perpetua* [Örök világosság], 1949.

családtagjai kis szobrait adják mellé, és végül, hogy megalkossák a halott testi képmását azért, hogy elpusztíthatatlan „támaszt” nyújtsanak szellemének, amelyet a test bomlása fenyegetett; ebből a szokásból született meg, úgy látszik, Etruriában (mint már Egyiptomban is) a halotti portré.

De hogy az effajta szokások külsőségeiben megmutatkozó vallásos eszmének mi a valóságos, mélyebb természete, és hogyan tudtak fennmaradni és továbbfejlődni más hiedelmek mellett, végeredményben nagyon homályos. Hiszen azt látjuk, hogy az etruszk városok kialakulása idején egyetlen temetési szertartás játssza a szinte kizárólagos főszerepet: a hamvasztás, és ez – bárhol keletkezett, és bárhogyan terjedt is el – kétségtelenül az elhunyt szelleme és teste között fennálló anyagi köteléket tagadó felfogást tükröz; sőt, legalábbis a történelmi kor derekán, néha mintha azt jelentené, hogy a lélek „kiszabadul” az anyag béklyóiból egy égi szférába¹⁹. Annál különösebb, hogy a Villanova- és az orientalizáló korszak etruszk sírjaiban az elégetett halottak hamvait és csontjait némelykor ház alakú urnákba vagy olyan edényekbe helyezik, amelyek a halott arcvonásait próbálják megörökíteni (a chiusi úgynevezett „canopusok”); ez elárulja, hogy az etruszkok között a nép kialakulásának legrégibb idejétől kezdve különböző hiedelmek vegyültek össze, és itt talán a földközi-tengeri temetkezési hagyományok jutottak újra érvényre a hamvasztás követői révén elterjedt szokásokkal szemben²⁰.

Nem lehet azt állítani, hogy a sírban való továbbélés gondolata teljesen kizárná a lelkek „túlvilágba” költözésének hitét. De az bizonyos, hogy Etruriában ez az utóbbi elképzelés a görög vallás és mitológia hatására jutott fokozatosan érvényre, és öltött konkrét formát az ősi hiedelmek meggyengülésével, és a homérosi alvilágképnek megfelelően alakult, benépesítve az alvilágot alvilági istenségekkel, régi hérószok szellemeivel és a holtak árnyaival. Már az V. és IV. század, majd főleg a hellénisztikus kor emlékein a halál utáni sorsot úgy ábrázolják, mint a lélek utazását a holtak birodalma felé és mint alvilági létét. Ez a lét szomorú, reménytelen, időnként ráncszed a démoni szörnyetegek jelenléte okozta rémület vagy egyenesen a félelem a kínzásoktól, amelyekkel a lelkeket sújtják. Lényegében a halálfélelem megjelenítése ez, a túlvilág alapjában pesszimista elképzelésének keretében. A halált különösen két alvilági lény jelképezi: a nagy szárnyú Vanth istennő, aki a görög Moirához hasonlóan a könyörtelen végzetet testesíti meg, és Charun démon, ez a félig állati, nehéz kalapáccsal felfegyverzett alak, aki a nevét adó görög Charón ijesztően eltorzított mása²¹. De az et-

¹⁹ A. Brelich, *Dissertationes Pannonicae*, I, 7, 1937, 80 sk.

²⁰ Ezekről a kérdésekről ld. még J. Bayet újabb tanulmányát: *Idéologie et plastique*, II. *La sculpture funéraire de Chiusi* [Ideológia és plasztika. II. Chiusi sírszobrászata], *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 1960, 35 sk.

²¹ F. De Ruyt, *Charun, démon étrusque de la mort* [Charun, a halál etruszk démona], 1934.

ruszk alvilági démonok köre gazdag és festői; vannak más, részben a görög mítosz sugallatából született szereplői is, mint az Erinnysek vagy teljesen eredetiek, mint a keselyűarcú, számfülvű és kígyókkal felfegyverzett borzalmas Tuchulcha; emellett bőségesen alkalmazták az alvilági állatok, így a kígyó és a ló jelképrendszerét²².

Az emlékek nyújtotta forrásanyag erre a későbbi korszakra vonatkozólag túl töredékes és külsőséges ahhoz, hogy biztos és teljes fogalmat nyújtson a túlvilági életre vonatkozó korabeli hiedelmekről. Ha a sírok festményeit és domborműveit nézzük, azt lehetne gondolni, hogy a halottak sorsa könyörtelenül szomorú és mindenki számára egyenlő; a kegyetlen törvény még a legkiválóbb személyiségeket sem kíméli; felsőbbrendűségük csak pompás öltözkükben nyilvánul meg, valamint viselt tisztségeik jelvényeiben és a kíséretben, amely követi őket az alvilági utazáson. Vannak azonban az irodalmi hagyományban (Arnobius, II, 62; Servius, *ad Aen.*, III, 168; Martianus Capella, II, 142) egyes, többé-kevésbé világos utalások vigasztaló üdvöztető tanokra, azaz annak lehetőségére, hogy a lelkek a boldogság vagy egyenesen az istenné válás állapotába kerüljenek különleges szertartások révén, amelyeket az etruszkok állítólag *Acheroni Könyveikben* (*Libri Acherontici*) írtak le. Ezeknek az engesztelő szertartásoknak értékes eredeti dokumentuma maradt fenn számunkra, a kifejezetten alvilági istenségeknek szóló felajánlások és áldozatok előírásaival, a capuai agyagtégla etruszk szövegében, amely legalább az i. e. IV. századra megy vissza²³. Nem tudjuk, hogy ezeknek a síron túli életről alkotott elképzeléseknek a fejlődésére mennyiben hatott az orfikus és még inkább a dionysosi tanok elterjedése Etruriában (Bacchus kultuszára valóban bőséges adataink vannak a temetkezési szokások között is)²⁴. Az üdvözlés reménye azonban, úgy látszik, mindenképpen a primitív szellemiségre jellemző mágikus-vallásos aktusok fogalmához kapcsolódik, nem pedig az életben végrehajtott jótettek jutalmazásának magasabb etikai elvéből következik.

A tárgyi emlékek tanúságai, az etruszk írott dokumentumok – már amennyire meg tudjuk őket érteni – és a klasszikus irodalmi források utalásai sok adatot szolgáltatnak a vallásos élet és a kultusz formáinak rekonstruálásához. Olyan szokásokról van szó, amelyek legalábbis lényeges vonásaikban (szent helyek és templomok, a papság szervezete, áldozatok, könyörgések, fogadalmi ajándékok felajánlása stb.) nem térnek el alapvetően a görög, itáliai és különösen a római világ hasonló megnyilvánulásaitól. Ez érthető, ha egyrészt tekintetbe vesszük

²² J. M. Blázquez Martínez, *Caballos en el infierno etrusco* [Lovak az etruszk alvilágban], *Ampurias*, XIX–XX, 1957–58, 31 sk.

²³ Vö. 198 sk., 221 sk.

²⁴ Vö. A. Bruhl, *Liber Pater*, 1953, de kiegészítendő a felírt dokumentációval: vö. M. Pallottino, *Studi Etruschi*, XXV, 1957, 604 sk.

a görög–itáliai műveltség közös szellemi irányzatait az archaikus kortól kezdődően, másrészt ha szem előtt tartjuk, milyen erős hatással volt az etruszk vallás a rómaiakra. Az etruszk vallási régiségek tanulmányozásából ezért nem lehet kiakncsolni azt az összehasonlíthatatlanul részletesebb és bonyolultabb képet, amelyet a vallási szertartások terén Görögország és Róma nyújt; annál nehezebb megállapítani, hogyan tükrözödték az etruszk vallásos gondolkodásra jellemző elképzelések és azoknak sajátos motívumai a kultusz gyakorlatában.

Mindenekelőtt az etruszkoknak kell tulajdonítani az ősidőktől fogva bevett szabályokhoz való szigorú, szinte anyagiias ragaszkodást, a szertartások formáinak aggályos megőrzését, az engesztelő áldozatok sűrű alkalmazását, amelyek a római vallási hagyományban a régi latinok egyszerű paraszti vallásosságától bizonyos értelemben elütő elemek, és olyan párhuzamos tényező jelenlétére mutatnak, amelyet csak az etruszkhoz hasonló régi, érett rituális kultúrára lehet visszavezetni. A vallásos gyakorlatnak ez a tudománya (*ars colendi religiones*, Livius kifejezése a fent idézett szakaszban) teljesen megfelel az ember alárendeltségi érzésének az istenséggel szemben; ez az érzés, tudjuk, döntő szerepet játszott az etruszk vallásosságban, és a primitívebb gondolkodásra jellemző, a szertartás mágikus hatóerejébe vetett hitet feltételez.

A kultuszcselekmények szigorú rendje megnyilvánul a helyek, az időpontok, a személyek és az eljárásmódok pontos meghatározásában, amelyeken belül és amelyek által maga az istenséget szólító és engesztelő aktus végbemegy; ezt a rómaiak gyűjtőnévvel *res divinának* ('isten-ügy'), az etruszkok pedig valószínűleg *ais(u)nának* (azaz 'istenszolgálat'-nak, az *ais* 'isten' szóból) nevezték; innen származik az umber *esono* 'áldozat' kifejezés is.

A szent cselekmény a már említett megszentelt helyeken (*templa*) folyt le; ezek körülkerített terek oltárokkal és az istenségek képmásait tartalmazó szent épületekkel. Az épületek gyakran déli, délkeleti tájolásúak²⁵. Egy meghatározott hely vagy épület felszentelését a kultusz céljaira az etruszk nyelvben talán a *sacni* szó (ebből a *sacniša* ige) fejezi ki; ez az állapot, mind Görögországban, mind pedig az itáliai és római világban, kiterjedhet bekerített terek és templomok együttesére is, például a városok fellegváraira (Marzabotto); bizonyos értelemben hasonló jellegűek a sírok is, amelyeknél vagy amelyekben halotti áldozatot mutattak be, vagy fogadalmi ajándékokat helyeztek el.

Különösen fontos lehetett Etruriában az ünnepek és szertartások időrendjének szabályozása; a szent cselekmények módozatainak leírásával együtt ez alkotta a hagyományban említett *Libri Rituales* [szertartáskönyvek] anyagát. Az eredeti nyelven ránk maradt leghosszabb etruszk szertartási szöveg – vagyis a zágrábi múmiatekercsen részben fennmaradt vászonra írt kézirat – valódi liturgikus naptárt tartalmaz, azoknak a hónapoknak és napoknak

²⁵ A templomok alakjáról ld. 156 sk.

megjelölésével, amelyekre a leírt szertartások vonatkoznak²⁶. Valószínű, hogy más dokumentumok a latin ünnepi naptárak révén ismert formában készültek, azaz csupán az ünnepeknek vagy az ünnepelt istennek a nevével jelzett napok folyamatos felsorolását adták. Az etruszk naptár talán olyan volt, mint a Caesar előtti római naptár; ismerjük egy pár hónap nevét²⁷, és úgy látszik, hogy a hónap közepe tájára eső „idusok” neve etruszk eredetű; csak itt a hónap napjai, a római naptártól eltérően, általában folyamatos számokkal vannak jelölve. Természetesen minden szentélynek és városnak meglehettek a saját ünnepei: ilyen például a *śacni cilθ* – egy pontosabban nem azonosítható város szentélyének – esete, amelyre a zágrábi szertartáskönyv utal. Ezzel szemben a Volsinii melletti Voltumna-szentély évenkénti ünnepesei, mint a hagyományból tudjuk, nemzeti jellegűek voltak.

A papi hivatalok jellegének és szervezetének megértéséhez is kénytelenek vagyunk az itáliai és római világgal való összehasonlításhoz folyamodni. Mindenesetre vannak jelei annak, hogy e hivatalok sokfélék és különféle rendeltetésűek voltak, szorosan összefüggtek a közhivatalokkal, és a papok gyakran testületekbe tömörültek. Az etruszk szövegekben különösen sokszor megtalálható *cepen* papi címet (a Campaniában előforduló *cipen* változattal) például gyakran kíséri a munkakörét vagy sajátos feladatait meghatározó jelző: mint a *cepen θaurχ* esetében, ami kétségtelenül temetési szertartást végző papot jelöl (a *θaura*, 'sír' szóból). A papi méltóságot általában vagy speciális papi hivatalokat más szavakkal is jelölnek, mint *eisnevc* (az *aisná*-val, áldozati cselekménnyel összefüggően), *celu* és talán még *śanti*, *tanti*, *tamera*, *ceχasie* stb.

Működtek továbbá jós papok, vagyis a béljósok, *haruspex*ek (*netśvis*), akiket a műemlékek hengeres végződésű sapkából és rojtos köpenyből álló jellegzetes öltözetben ábrázolnak, továbbá a villámok magyarázói (*trutnvt?*). A *maru*, *marun-* cím, mint már tudjuk, szertartási feladatokkal kapcsolatos, például Bacchus kultuszában (*marunux paχanati*, *maru paχaθuras*); érdekes a *cepen marunuxva* kettős cím, amely valószínűleg a *maruk* feladatait végző papi hivatalt jelöl. Figyelemreméltó a *zilχ ceχaner*i cím is; ezt olyasféléképpen próbálták értelmezni, mint „a végzendő szertartások gondnokát” (*curator sacris faciundis*). Valószínűleg papi rendekre vonatkoznak olyan gyűjtőnevek, mint *paχaθuras*, *alumnaθuras*; ezek formailag azonosak a nemzetségi csoportokat jelölő szavakkal (például *velθinaθuraś*, a *Velθina* család tagjai) vagy más testületek neveivel. Tarquiniában a római korban fennállott egy *ordo LX haruspicum* (Hatvan Béljós rendje) (*C.I.L.* XI, 3382); ez valószínűleg régi eredetű lehetett. A papok egyik jelvénye a lituus, a hajlított végű bot, de ez az ábrá-

²⁶ Ld. 198 sk., 221 sk.

²⁷ Ld. 201, 224 sk.

zolásokon gyakran világi ténykedéssel kapcsolatban is szerepel, például az atlétikai versenyek bírának kezében²⁸.

A kultusz cselekménye arra irányul, hogy a jóslás tudományának szabályai szerint megtudakolják az istenek akaratát, majd pedig kikérjék segítségüket, vagy kieszközöljék bocsánatukat a felajánlott áldozattal. Valószínű, hogy a kétféle művelet szoros összefüggésben állt egymással, bár az irodalmi forrásokban szerepel a megkülönböztetés a belső részek vizsgálata céljából levágott tudakozó jellegű áldozatok (*hostiae consultatoriae*) és az emberáldozatot helyettesítő, kifejezetten áldozati adományként felajánlott állatok (*hostiae animales*) között. Úgy látszik, bonyolult szertartások révén hasonlóképpen összefonódtak a vértelen felajánlások (folyadékok és ételek) a véres állatáldozatokkal. A nagy zágrábi szertartáskönyv és a capuai agyagtégla temetkezési szertartásrendje előírászerűen és sajátos szaknyelven aprólékosan ismertette ezeket a liturgikus eljárásokat; de etruszk nyelvismeretünk mai állása nem teszi lehetővé, hogy pontosan megállapítsuk a ritusok leírásánál használt sok kifejezés jelentését, és ezáltal teljesen rekonstruálhassuk lefolyásukat. Az imádság, a zene, a tánc nagy szerepet játszott a szertartásokban.

A szentélyekben a kért vagy elnyert isteni kegyekért felajánlott fogadalmi ajándékokat legtöbbször bronz-, kő- vagy terrakotta szobrok alkotják; ezek magukat az isteneket és a felajánlókat ábrázolják, de áldozatot helyettesítő állatokat is, valamint az emberi test részeit; vannak köztük továbbá edények, fegyverek stb. Ezeken a tárgyakon, amelyeket raktárakban vagy föld alatti ciszternákban gyűjtöttek össze, gyakran találhatók fogadalmi feliratok. Becsük és művészi értékük változó (legnagyobb részük szerény, formából sokszorosított agyagfigura); ez azt mutatja, hogy a nagy vallási központok körül kiterjedt és mély népi vallásosság élt²⁹.

²⁸ Egy bronzlemezről készült kis *lituus*-modellt nemrégén Cerveteri egyik sírjában fedeztek fel; ld. Kunst und Leben der Etrusker [Az etruskok művészete és élete], Bécs 1966, 25 sk., 2. ábra.

²⁹ Az etruszk vallás és vallási ikonográfia egyes kérdéseit a fogadalmi ajándékok anyagával kapcsolatban tárgyalja Q. F. Maule és H. R. W. Smith újabban megjelent tanulmánya: Votive Religion at Caere: Prolegomena [A vallásos fogadalmak Caerében: Bevezetés] (University of California), 1959.

Irodalom és művészetek

Az irodalom. A zene és a tánc. Építészeti emlékek. Képzőművészeti alkotások. Az „etruszk művészet” kérdése

Az etruszkok kultúráját, bár teljesen a történelmi korba tartozik, sok szempontból mégis úgy kell tekinteni és tanulmányozni, mint őstörténeti kultúrát, vagyis lényegében külső, tárgyi emlékein keresztül. Hiányzik ugyanis benne egy nagy irodalmi hagyomány közvetlen útmutatása, amelynek segítségével mélyen behatolhatnánk ennek a népnek gondolkodásába, érzésvilágába és életfelfogásába, ahogyan erre a klasszikus világ más népeinél lehetőségünk nyílik. A közvetett, mellékesen említett vagy késői adatok, amelyeket görög és római írók hagytak ránk a régi Etruriáról, valamint maguk az etruszk írott emlékek is (legtöbbször rövid, nem mindig könnyen megfejthető feliratok) kétségtől értékes tájékoztató adatokat nyújtanak; ezt láttuk a politikai-társadalmi berendezés és a vallás esetében. Semmiképpen sem kárpótolhatnak azonban egy költői, történeti stb. művekből álló nemzeti irodalom hiányaért.

Kétség merülhet fel afelől, vajon létezett-e valaha is az etruszkoknál a szó szoros értelmében vett irodalom¹. Az, hogy nem jutott el hozzánk, nem elégséges ok arra, hogy elvessük ezt a lehetőséget. A görög és latin irodalom majdnem kizárólag azért maradt fenn számunkra, mert megszakítatlan, másolóról másolóra szálló hagyomány mentette át a középkori századokon keresztül (a régészek által kiásott papiruszokra írt régi szövegek és a feliratos emlékek viszonylag másodrendű fontosságúak). De hogy a klasszikus írók műveit – igaz, csak igen kis hányadukat – lemásolták, és továbbadták egészen a modern időkig, ez (eltekintve e művek alapvető fontosságától a nyugati világ egész kultúrájának megalapozásában) annak köszönhető, hogy általánosan ismert és élő nyelveken írták őket. Ezzel szemben a római kor előtti Itália népeinek, köztük az etruszkoknak írásai iránti minden érdeklődés már a római császárkortól kezdve megszűnt, mivel olyan nyelveken íródtak, ame-

¹ B. Nogara, Gli Etruschi e la loro civiltà [Az etruszkok és kultúrájuk], 1934, 405 sk.; J. Heurgon, La vie quotidienne chez les Étrusques [A mindennapi élet az etruszkoknál], 1961, 270 sk.

lyeket akkor már nem beszéltek, és talán egy-két tudóst kivéve, valószínűleg mindenki számára érthetetlenek voltak. Világos, hogy senkinek sem juthatott eszébe, hogy leírja, és megőrizze őket az eljövendő nemzedékek számára.

Az etruszkok valamiféle irodalmi tevékenységéről tényleges pozitív tanúbizonyságot nyújt, ha közvetve is, a görög-latin forrásokban fennmaradt emléke. Töredékes adatokról van szó, főleg vallási tartalmú könyvek létezésére vonatkozólag; ezeket a római papi és tudományos körök fordításokból vagy kivonatokból imerték. Tudjuk, hogy három fő csoportba sorolták őket: *Libri Haruspicini* (a béljóslás könyvei), *Libri Fulgurales* (a villámmagyarázat könyvei) és *Libri Rituales* (a szertartáskönyvek) elnevezéssel². Az első az állatok belső részeiből történő jóslással foglalkoztak, a *Libri Fulgurales* a villámra vonatkozó tudnivalókat tartalmazták. Ami a *Libri Rituales* illeti, úgy látszik, tárgyukuk sokkal szélesebb körű és szétágazóbb volt, kiterjedt a kultusz előírásaira, a szentélyek felszentelésének, a városok alapításának, a terek felosztásának módozataira, a polgári és katonai szervezetre stb.; tartalmaztak ezenkívül külön írásokat az idő felosztásáról és az egyes emberek és népek életének tartamáról (*Libri Fatales*, a végzet könyvei), a túlvilágról és a megváltási szertartásokról (*Libri Acherontici*, az alvilág könyvei), végül pedig a csodák értelmezéséről (*Ostentaria*, a csodajelek könyvei).

Az etruszk-római hagyomány igyekezett ezeknek a műveknek ősrégi és szent eredetet tulajdonítani; egy részüket egyenesen a Tages nevű kisgyerek alakú genius tanítására vezették vissza (*Libri Tagetici*; tudomásunk szerint ezek voltak a béljóslás és az alvilág könyvei) vagy Vegoia, illetve Begoe nimfáéra, akinek a villámmagyarázó könyveket és a szertartási könyvekben foglalt, földmérésről szóló írásokat tulajdonították. Lényegében hitték, hogy isteni sugallatra jöttek létre, és ezt egyfajta eredeti „őskinyilatkoztatásra” vezették vissza, amelyet magával az etruszk kultúra keletkezésével azonosítottak. Nem lehetetlen, hogy a szent könyvek gyűjteménye, ahogy azt az etruszk nép életének utolsó századaiban ismerték, és ahogy legalább részben latinra lefordították, igen régi időben kialakult elemeket tartalmazott; egészen véve azonban az írások túlnyomóan dogmatikus jellege mintha inkább az etruszk

² Az etruszk rituális irodalom klasszikus forrásainak teljes gyűjteménye és magyarázata első-sorban C. O. Thulin már idézett munkájában található meg: *Die etruskische Disciplin*, Göteborgs Högskolas Årsskrift, 1905, 1906, 1909. Egyes kérdésekről, a vallásos tartalommal kapcsolatban is, ld. többek között az alábbi újabb munkákat: S. Weinstock, *C. Fonteius Capito and the Libri Tagetici* [C. Fonteius Capito és a Tagesi Könyvek], *Papers of the British School at Rome*, XVIII (V), 1950, 44 sk.; *Libri Fulgurales* [A villámjóslás könyvei], *uo.*, XIX (VI), 1951, 122 sk.; A. Piganiol, *Sur le calendrier brontoscopique de Nigidius Figulus* [N. Figulus villámjóslási naptáráról], *Studies in Roman Economic and Social History*, in Honour of Allan Chester Johnson [Római gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok, A. C. J.-emlékkönyv], 1951, 79 sk.; J. Heurgon, *The Date of Vegoia's Prophecy* [Vegoia jóslatának időpontja], *Journal of Roman Studies*, XLIX 1959, 41 sk.; A. J. Pfiffig, *Eine etruskische Prophezeiung* [Egy etruszk jóslat], *Gymnasium*, LXVIII, 1961, 55 sk.

társadalom szellemi és vallási fejlődésének előrehaladott vagy talán végső szakaszát tükrözné. Elképzelhető, hogy végleges, mondhatnánk „kanonikus” kidolgozásuk szűk papi körökben ment végbe, amilyen például a Tarquiniában még a római korban is fennállott Hatvan Béljós rendje lehetett³; kétségtelenül ehhez a körhöz tartozott az a Tarquinius Priscus (vagy Tuscus?) is, akinek a római hagyomány több szent könyv megszerkesztését, közzétételét és latinra fordítását tulajdonította⁴.

Ezzel eljutottunk az etruszk vallási irodalom jellegének kérdéséhez. Valószínű, hogy különféle és változatos vonásokat mutatott, költői vagy legalábbis metrikus részekkel (*carmina*) és aggályosan rituális és előírás jellegűekkel; ez utóbbiakról közvetlenül is fogalmat alkothatunk fennmaradt eredeti etruszk szövegek alapján, amilyen a zágrábi múmiatekercs vagy a capuai agyagtégla. Sőt történet is már utalás esetleges összefüggésre a capuai halotti szertartáskönyv és az alvilág könyvei között. Egészében véve a szent könyvek gyűjteménye alapvetően vallásos sugallatú volt, ugyanakkor azonban bizonyos jogi jelleggel is rendelkezett. Szertartástani értekezés, egyszersmind alkotmány és törvénytár is volt; világi törvényeket is találunk benne, például a tulajdonjogra vonatkozólag (*terrae ius Etruriae*, Etruria földjének joga)⁵.

Válaszra vár még az a kérdés, létezett-e az etruszkoknál másfajta irodalmi tevékenység is, és milyen mértékben volt ez független a vallásos irodalomtól? Évkönyv jellegű vagy történeti feljegyzések létezésére mutat a Varrónál idézett (Censorinus, *de die nat.*, 17, 6) *Tuscae Historiae* [Etruszk Történet] említése. Minden utalás hiányzik viszont az epikus vagy mitológiai jellegű elbeszélő irodalomra; bár nem zárható ki annak a lehetősége, hogy ezt a műfajt is művelték Etruriában, mégis úgy látszik, az etruszkok gondolatvilágából hiányzott a görögökre jellemző termékeny mítoszteremtő képzelet. Ritka kivételektől eltekintve, a képzőművészet csak a görög világból átvett istenekről és hősekről szóló mondákat ábrázolja, és dolgozza fel újra. Hogy a lakomaénekeknek és a fescenniumi szatíráknak (amelyeket Fescennium faliszk városból származtatnak) Etruriában is megvoltak a megfelelői, az lehetséges, de kétséget kizáróan nem bizonyítható. Viszont elhunyt személyiségek tiszteletére énekelt elogiumok visszhangját lehet felfedezni néhány hosszabb és talán versmértékben írt vagy ritmikus szerkezetű sírfeliratban. A drámai irodalom, amelyre egy bizonyos Volnius etruszk tragédiaíró említéséből lehet következtetni (Varro, *de ling. lat.*, V, 55), valószínűleg csak késői korban született meg, mint a görög színház utánzata.

³ Ld. fentebb, 146 sk.

⁴ Vö. E. Bormann, *Jahreshefte des Österr. Archäol. Inst.*, II, 1899, 219 sk.; M. Pallottino, *Tarquinia i. m.*, 561. hasáb és *Studi Etruschi*, XXI, 1950–51, 167 sk.; J. Heurgon, *Latomus*, XII, 1954, 402 sk.

⁵ Vö. S. Mazzarino, *Le droit des Étrusques* [Az etruszk jog], Iura, XII, 1961, 24 sk.

Többször észlelték az etruszk szövegekben szabályosan összefüggő szó- és szótagcsoportok, ismétlések, alliterációk, rímek stb. előfordulását; ez a ritmikus forma iránti erős hajlandóságra mutat. Viszont eddig még nincsenek biztos adataink, amelyek alapján kvantitatív metrika használatára következtethetnénk, mint a görög és latin versekben⁶. De mindenképpen nagyon valószínű, hogy különösen az archaikus fogadalmi feliratokat és egyes sírfeliratokat versebe foglaltak, ahogy ez elterjedt szokás volt a görögöknél és rómaiaknál is. Nyilvánvalóan versben írták, és énekelve adták elő a szent szövegeket, himnuszokat vagy imákat és talán világi tartalmú dalokat is.

Az énekkel kísért, de különösen az ének nélküli zenének, amennyire az irodalmi források és a képzőművészeti ábrázolások egybehangzó tanúsága alapján megítélhetjük⁷, igen nagy fontossága lehetett az etruszkok szertartásaiban, valamint köz- és magánéletében. A hangszerek (következésképpen a ritmus, a harmónia, a dallamvonalak is) felismerhetően ugyanazok, mint amelyeket a görögök zenei életében is megtalálunk; ez az egyezés nem meglepő, ha tekintetbe vesszük azt a szoros függőséget, amely olyan sok más szempontból a görög kultúrához kötötte az etruszk városokat. Az ábrázolt vagy írásban említett húros hangszerek közé tartozott a kithara, a lant, a *barbiton* (a lant hosszúkásabb válfaja); a fúvósok közé a kettős fuvola (*tibiae*) és az egyenes trombita (*salpinx, tuba*) vagy a hajlított kürt (*cornu*); az ütőhangszerek közé a táncosnők krotalonjai (csattogtatói). A kithara-, lant- vagy *barbiton*-játékos és a kettős fuvolán játszó zenész duója szokásos együttes volt, éppúgy, mint Görögországban; különösen gyakran látjuk ábrázolását a sírfestmények lakoma- vagy táncjeleneteiben.

De azért a közös zenei műveltség keretein belül Etruriának mind a műfajokban, mind pedig az előadásban meglehettek a maga külön irányzatai és hagyományai. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, milyen nyomatékosan beszélnek az antik írók a kettős fuvola használatáról az etruszkoknál, mintha nemzeti hangszerükről volna szó (vö. Athénaios, IV, 154 a), amelyet Lydiából vettek át, majd továbbadták a rómaiaknak; a fuvolást Rómában az etruszkból származó *subulo* szóval jelölték. Igaz, hogy a fuvolajáték Görögországban széles körben elterjedt, de eredetét a phrygekre és lydekre vezették vissza; olyan zenei ízlésre vall, amely a szenvedélyes és orgiasztikus hatásokat kedveli. Ebben az esetben is, mint a művészeti kultúra más megnyilvánulásaiban, az etruszkok a görögök sokrétű tapasztala-

⁶ Ld. erről B. Nogara, *Gli Etruschi e la loro civiltà* [Az etruszkok és kultúrájuk], 1934, 425 sk.

⁷ K. O. Müller, W. Deecke, *Die Etrusker* [Az etruszkok], 1887, II, 200 sk.; P. Ducati, *Etruria antica* [Az ókori Etruria], 1927, 167 sk.; F. Behn, *Musikleben im Altertum und frühen Mittelalter* [Zenei élet az ókorban és a kora középkorban], 1954, különösen 127 sk.; G. Fleischhauer, *Musik des Altertums* [Az ókor zenéje], II, 5; *Etrurien und Rom* [Etruria és Róma], 1961, 160 sk.

taiból egyes, a saját művészi érzékükhöz közelebb álló elemeket vettek át⁸, különösen a kisázsiai keleti görög városokban kialakított formák felé fordítva figyelmüket. Következésképpen fel kell tételeznünk, hogy az etruszk zene jobban szerette azokat a hangnemeket, amelyeket a görög elméleti írók lyd, hypolyd, phryg és hypophryg néven tartottak számon, a megfelelő hangskálával, ellentétben a komoly és ünnepélyes dór zenével. Másrészt a régi és egybehangzó görög hagyomány (Aischylos, *Eumen.*, 567 sk.; Sophoklés, *Aias*, 17; Euripidés, *Phoen.* 1377 sk. stb.) az etruszkoknak tulajdonítja a trombitát (*salpinx*). Ha ez nem jelenti is azt, hogy ezt a régi hangszert valóban Etruriában találták fel, mindenesetre arra utal, hogy használata az etruszk katonai és talán vallási szokásoknak is szerves tartozéka volt, olykor esetleg etruszk bronzművesek műhelyeiben készült darabokat külföldre is exportáltak (a képzőművészeti alkotások azonban inkább a hajlított trombitát, vagyis kürtöt vagy pedig az egyenes, végén hajlított kürtöt, *lituust* mutatják).

Mindenesetre a fúvós hangszerek iránti vonzalom az énektől különválasztott zenei tevékenység jelentős fejlettségére mutat. A zene nemcsak a táncsal és a némajátékkal kapcsolódott össze a nagy vallásos ünnepségeken és a színpadi előadásokon, hanem – mint izgató ritmus- és dallamaláfestés – gyakran kísért a szertartás egyes mozzanatait vagy a köz- és magánélet cselekményeit, mint a sportversenyeket, a vadászatot, a lakomákat, sőt még a rabszolgák korbácsolását is. Az, hogy a zene szorosabban fűződött a gesztushoz, mint a szóhoz, megfelel az etruszk színpadi játékok sajátos formáinak; amennyire tudjuk (Livius, VII, 2, 4 sk.), ezek némajáték jellegűek voltak, és álarcos táncos-színészek (*histriones* vagy *ludiones*) adták elő, olykor tréfás vagy szatirikus célzásokkal. Ez nem zárja ki azt, hogy igazi párbeszédes drámai cselekményű játékok is voltak; bizonyára ösztönzően hatottak ebben az irányban a IV. századtól kezdve a görög színház formái (erről tanúskodnak az etruszk sírokban gyakran előkerülő kis méretű komédiamaszk-modellek).

A táncot főleg a VI. és V. századi sírfreskókról ismerjük. Úgy látszik, rendszerint hivatásos táncosok mutatták be: szólótáncosnők, akiket kettős fuvolán játszó muzsikuskísért, táncospárok; de főleg férfiak és nők kara, akik megszakadó sorokban, egyéni mozdulatokkal haladnak, élükön zenészekkel (kitharavagy lantjátékosokkal és fuvolásokkal); ezek talán a karvezetők szerepét töltötték be. A zenészek maguk is tánclépésben mennek. Némelykor – például a tarquiniai Feliratos Sírban – tánc közben örökítették meg annak a nemzetségnek tagjait is, amelyhez az elhunyt családja tartozott. A lábak ugrándozó mozdulatai és a karok erőteljes és valószínűleg heves gesztusai gyors ütemű, mozgalmas vagy egyenesen orgiasztikus táncfajtára mutatnak, amely feltehetőleg a dionysosi eredetű görög *sikinnist* vette mintául. De a rövid időszakból származó

⁸ A fuvolazene összefüggéséről az etruszkok „primitív” szellemiségével, vö. R. Enking, *Etruskische Geistigkeit* [Etruszk szellemiség], 1947.

és a sírdíszítő művészet körére szorítkozó adatok nem elegendők annak bizonyítására, hogy Etruriában egyedül ezt a műfajt művelték. Mindenesetre meg-
egyezik azonban azokkal a zenei „hangnemekkel”, amelyek feltételezésünk
szerint az etruszkoknál uralkodtak⁹.

Az építészetre és a képzőművészetre vonatkozólag egészen másfajta, közvet-
len források gazdag anyagával rendelkezünk: a régészeti felfedezések során elő-
került épületekkel és műtárgyakkal. Annak ellenére, hogy annyi antik épület és
műtárgy elpusztult – az idő kíméletlen romboló működése révén és új kulturális
rétegeknek a régire rakódása folytán –, ezek az emlékek eléggé világos képet
nyújtanak a régi etruszkok művészi tevékenységéről, annak irányzatairól és
fejlődéséről¹⁰.

Az építészetet természetesen nem lehet a görögök vagy rómaiak architektúrá-
jának mértékével mérni. A kőtömbökből álló falszerkezetek kizárólagos alkal-
mazásával csak a hadászati rendeltetésű építményeknél és a síroknál találko-
zunk; egyébként, azaz a vallási jellegű és polgári épületeknél e falszerkezetek
használata csak az alapokra korlátozódik, míg a magasabb részeket könnyebb
anyagokból – fából, kőtörmeléből, nyers téglából, égetett agyagból – építették.
Ez azt jelenti, hogy ezekből az épületekből nem maradt fenn számunkra más,
mint az alaprajz és egy-két díszítőelem, de mindezek ellenére, az alakjukat utánzó
sziklasírok és hamvurnák vagy a fogadalmi rendeltetésű kis méretű modellek
alapján el tudjuk képzelni, milyenek lehettek eredetileg¹¹.

⁹ Az etruszk táncra vonatkozó hasznos adatgyűjtemény: M. A. Johnstone, *The Dance in Etruria* [A tánc Etruriában], 1956.

¹⁰ Etruria művészetéről alapvető tájékoztatást nyújtanak az alábbi általános művek, a vo-
natkozó irodalom jegyzékével: P. Ducati, *Storia dell'arte etrusca* [Az etruszk művészet törté-
nete], 1927; G. Q. Giglioli, *L'arte etrusca* [Az etruszk művészet], 1935; P. J. Riis, *An Introduction to Etruscan Art* [Bevezetés az etruszk művészetbe], 1953; T. Dohrn kritikai tanulmánya: *Grundzüge etruskischer Kunst* [Az etruszk művészet alapvonásai], 1958, továbbá két lexikoncikk: R. Bianchi Bandinelli, *Etrusca arte*, *Enciclopedia dell'Arte Antica*, III (1960) és M. Pallottino, *Etrusco-Italic centri* [Etruszk-italiai művészeti központok], *Enciclopedia Universale dell'Arte*, V (1961). Hasznosak ezenkívül gazdag, új leleteket is tartalmazó anyagukkal és azoknak kritikai tárgyalásával a kiállítások katalógusai (elsősorban a *Mostra dell'Arte e della Civiltà Etrusca* [Az etruszk művészet és kultúra kiállítása], Milánó, 1955², továbbá *Kunst und Leben der Etrusker* [Az etruszkok művészete és élete], Köln, 1956² és *Kunst und Kultur der Etrusker unter Berücksichtigung der neuesten Funde* [Az etruszkok művészete és kultúrája a legújabb leletek figyelembevételével], Wien, 1966), valamint az alábbi összefoglaló művek: M. Pallottino, H. Jucker, *Etruskische Kunst* [Etruszk művészet], 1955 (francia és angol kiadásban is); A. Frova, *L'arte etrusca* [Az etruszk művészet], 1957; R. Bloch, *L'arte etrusca*, 1958. Ld. még a 164. lapon levő jegyzetet.

¹¹ Az etruszk építészetéről és épületdíszítéséről, az idézett általános műveken kívül vö. első-
sorban: A. Andrén, *Architectural Terracottas from Etrusco-Italic Temples* [Épületdíszítő terrakották etruszk-italiai templomokról], *Acta Inst. Rom. Sueciae*, VI, 1939–40; G. Patro-

A falszerkezetek között az építmények kora, helye és minősége szerint jelentős különbségek figyelhetők meg anyagban és kivitelezésben egyaránt. A leggyakrabban használt kőfajták a mészkő, a travertin, a homokkő, a tufa, valamennyi a helyi bányák terméke; a görög építészetben oly fontos márvány hiánya onnan ered, hogy a carrarai bányák kiaknázása csak a római korban kezdődik. A falazások fajtája különböző, a nagy, félig kidolgozott és szabálytalan tömböktől, ahogy például Vetulonia város falán látható, a finom, kis négyszögletesre vágott kősorokból rakott falakig, amelyekkel Dél-Etruria városfalainál és más építményeknél, különösen sírépületeknél találkozunk. De általában nincs fejlődés a durvább és kezdetlegesebb építményektől a finomabbakig; a négyszögletes, szabályos darabokból álló falazást már az etruszk kultúra kezdeti szakaszaitól fogva ismerik és alkalmazzák, a különbségek, úgy látszik, inkább az anyag, az építőmesterek hozzáértése, a sietős munka stb. sajátos feltevéseinek következményei. Ellentétben a régészek között korábban elterjedt egyes nézetekkel, a tulajdonképpeni polygonális építési technikát az etruszk építkezési szokásoktól idegennek kell tekinteni; csak később vezették be az első római katonai telepések Pyrgi, Cosa, Saturnia erődjéinél¹². A nyerstégla legalábbis részleges alkalmazása nemcsak a lakóház-, hanem a katonai építkezéseknél is Rosellében már a VII. század végétől megállapítható¹³; ez beleillik annak az építkezési hagyománynak keretébe, amelyről egyre világosabban kitűnik, mennyire meghonosodott a görög hatás következtében az egész mediterrán világban; valószínű, hogy erre a technikára utalnak Arezzo téglából épült városfalaira vonatkozó adataink. Igen elterjedt volt Etruriában az álboltozatos és álkupolás fedélrendszer, egymás fölötti sorokban lépcsősen elhelyezett kőtömbökkel, ami általánosan elterjedt volt az egész földközi-tengeri térségben¹⁴; ezt a későbbi szakaszokban felváltja a valódi, ívnyomásos boltozat technikája, ahogy ez városkapukon (Volterra, Perugia) és síremlékeken látható, előre jelezve a római építészetben főszerepet játszó szerkezeteket. A boltozatos fedésmód iránti vonzalmával az etruszk építészet folytatja – t e h á t n e m f e l f e d e z i –, tökéletesíti és a monumentális építészetben alkalmazza azokat a régi keleti eredetű motívumokat, amelyeket viszont a klasszikus görög építészet igyekszik általában kiküszöbölni, mint gerendapárkányos szerkezeteken alapuló szigorú egyenes vonalú építészeti felfogásától elütő elemeket.

ni, *Architettura preistorica generale ed italica. Architettura etrusca* [Őskori építészet. Itália őskori építésze. Etruszk építészet], 1946; L. Polacco, *Tuscanicae dispositiones*, 1952 (csak erős fenntartással használható, vö. *Studi Etruschi*, XXII, 1952–53, 558 sk.); A. Andrén, *Origine e formazione dell'architettura templare etrusco-italica* [Az etruszk-itáliai templomépítészet eredete és kialakulása], *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia*, XXXII, 1959–60, 21 sk.

¹² Vö. F. E. Brown, *Memoirs of the American Academy in Rome*, XX, 1951, 102 sk.

¹³ R. Naumann, F. Hiller, *Römische Mitteilungen*, LXVI, 1959, 3 sk.

¹⁴ A. Minto, *Pseudocupole e pseudovolte nell'architettura etrusca delle origini* [Álkupolák és álboltozatok az etruszk építészet kezdetén], *Palladio*, III, 1939, 1 sk.

A katonai építészet legjelentősebb emlékei közül megemlíjtük Tarquinia városfalait (és Veii, Caere, Vulci stb. hasonló megmaradt falrészzeit), valamint Volsinii, Roselle, Vetulonia, Volterra, Chiusi, Cortona, Perugia, Fiesole, Arezzo falgyűrűit. Ezek az építkezések általában a VI–IV. századból valók, későbbi bővítésekkel és átalakításokkal, minthogy jobbára még használatban voltak a római korban és egyes esetekben később is. A szerkezetek különbözősége ellenére közös vonásuk, hogy megszakítatlan falvonulatokat alkotnak, eredetileg tornyok közbeiktatása nélkül; kiugró részek és beszögellések csak a kapuknál észlelhetők. A kapukat eleinte talán gerendapárkánnyal látták el, de a fennmaradt nagyszerű példák: a volterrai Porta dell'Arco (íves kapu) és a perugiai Porta Marzia és Porta „di Augusto” (Mars- és „Augustus”-kapu) boltozattal záródnak, és homlokzatukon domborműves építészeti vagy alakos díszítőelemek láthatók. A csipkézett, boltíves kapukkal ellátott városfalak ókori képét urnák és koporsók ábrázolásairól is ismerjük.

A sírépítészet meglehetősen heterogén jellegű, minthogy más-más eredetű vagy ösztönzésű sírtípusok alkalmoszerű kiegészítése vagy építészeti továbbfejlesztése. A sírok legnagyobbbrészt ugyanis, még ha monumentális jellegűek is, közvetlenül a sziklába vannak faragva, akár kivájt üregek (amelyek a primitív kis aknáknak és árkok szerényebb formáitól egészen az érettebb kor nagyszabású, sok helyiségből álló föld alatti kamrarendszeréig terjedő széles skálát mutatnak), akár föld fölötti kiképzésűek: kerek tumulusok, négyszögletes, földdel borított tömbök vagy sziklás lejtők falába faragott homlokzatok. Mindezek, bár nem építészeti jellegűek, szorosan összefüggnek az építészettel, minthogy külső és belső megjelenésükben, díszítőelemeikben, sőt olykor még a berendezés és a használati eszközök ábrázolásával is híven utánozzák valódi épületek formáit. Nemritkán előfordul azonban az is, hogy falazott részeket találunk, néha toldalékként a sziklafalak és tetőzetek kiegészítésére, máskor úgy, hogy teljes egészében ezek alkotják a sírépületet. A legrégebbi korban épült sírkamrák tetőzetét álboltozatok és kivételesen álkupolák alkotják (mint a Volterra területéhez tartozó Casal Marittimo sírjában vagy abban, amelyet a közelmúltban tártak fel Quinto Fiorentino mellett). Későbbi korból maradtak fenn szépen épített dongaboltozatos sírok (például a Nagyherceg Sírja Chiusiban és a Perugia melletti San Manno föld alatti sírja). A kerek tumulus monumentális típusa (általában sziklába vájt kupoladobbal, mint Cerveteriben vagy építettel, mint Populoniában) az V. századtól kezdve sokkal ritkább, de – talán a görög sírépítészet hatására is – a császárkori nagy kerek római mauzóleumok, az Augusteum és Hadrianus mauzóleuma típusának irányában fejlődik tovább (példá erre a cortonai úgynevezett „Pythagoras Odúja”). Kis templom alakú négyszögletes sírok is előfordulnak, így Populoniában. Meg kell említeni végül a lábazon nyugvó sírtípust is, rajta nagy csonkakúp alakú oszlopokkal vagy obeliszkekkel. Ezt elsősorban a halotti urnák dombormű-ábrázolásaiából ismerjük, de közvetlen példája Etrurián kívül az ún. „Horatiusok és Curatiusok Sírja” Alba-

no Laziale mellett. A régi források beszélnek egy ilyenfajta nagyszabású síremlékről Chiusiban, több, harangokkal díszített obeliszkkel, és Porsenna király sírjával azonosítják¹⁵. A cippusok (síroszlopok) kicsiben ezeket a formákat utánozzák.

A lakóház- és a templomépítéset eredete és jellegzetességei közösek. A házformák alakulásáról később, az etruszk élet tárgyalásának kapcsán beszélünk¹⁶. A templom kezdetben, éppúgy, mint a korai görög világban, azonos a téglalap alakú ferde tetős házzal, oszlopcsarnok nélkül (ilyenek a fogadalmi rendeltetésű kis épületmodellek és egy épületnek Veii fellegvárában feltárt maradványai); később összetettebb, részben a görög templomokéhoz hasonló formákat ölt. Annak a típusnak, amit Vitruvius (*de archit.*, IV, 7) az etruszkoknak tulajdonít, jellemzője, hogy az alaprajz szélessége alig kisebb a hosszúságánál; elülső felét az oszlopos csarnok foglalja el, hátsó felét pedig három cella alkotja, három különböző istenség számára vagy csak egy cella, kétoldalt szárnyakkal (*alae*) vagy nyitott közlekedő folyosókkal. Veii-ben, Pyrgiben, Orvietóban, Fiesolében, Marzabottóban feltárt épületmaradányok azt mutatják, hogy ez a típus valóban széltében elterjedt, és tartósan fennmaradt Etruriában az archaikustól a hellénisztikus korig; feltűnik Rómában is, Jupiter Capitolinus templomában, amelynek első felépítése a Tarquiniusok etruszk uralkodóházának korára esik. Minden bizonnyal épültek azonban a görög templomhoz elrendezésükben közelebb álló szent épületek is, hosszúkás téglalap alakú alaprajzzal, oszlopos homlokzattal (*prostylos*) vagy mind a négy oldalon megszakítás nélkül körülfutó oszlopsorral (*peripteros*); kiváló példája ennek Pyrgi legrégebb temploma és a „Királyné Oltára” temploma Tarquiniában. Az etruszk templomok eredetisége különben nem annyira alaprajzi elgondolásukban áll, mint inkább anyagukban, a felépítmény arányaiban és formáiban, a díszítés módjában. Mondottuk már, hogy az alapokat kivéve könnyű anyagokból készülhettek; a tartószerkezetekhez és a gerendázathoz fát használhattak. Ez viszonylag korlátozott magasságot feltételez (ahogyan ezt a „tuszván” templom Vitruviusnál megadott méretei is mutatják), széles oszlopközüket, széles tetőzetet, oldalt erősen kiugró ereszekkel. A fagerendázat tömör, de könnyű védőrétegeket igényel, ezért általánosan alkalmazták a színes festésű terrakotta burkolatokat¹⁷, amelyeken eleven hatású geometrikus és alakos díszítőrendszerek fejlődtek ki, hosszúkás fedő- vagy zárólapokkal a gerendákon, párkányokon, díszítményekkel a tetőcserepek végén (antefixek) és a tető kiugró részein (akrotérionok). Az oromzat eredetileg nyitott volt, és látni engedte a homlokzaton a tetőszék

¹⁵ F. Messerschmidt, Das Grabmal des Porsenna [Porsenna síremléke], Das neue Bild der Antike [Az ókor új képe], 1942, II, 53 sk.

¹⁶ A 173 sk. lapon.

¹⁷ A fémborítások (Vitruvius II, 3, 5) kivételesek voltak, és kis, különösen gazdag díszítésű épületekre korlátozódtak.

szerkezetét; csak később alkalmazták a zárt, alakos kompozícióval díszített oromzatot, mint a görög templomoknál.

Az etruszk templom e különböző sajátságainak kétségtelenül megvannak a megfelelői a korai görög építészetben, és mint már mondtuk, az etruszk templom részben párhuzamba állítható az archaikus és klasszikus görög templommal. A különbség az, hogy az utóbbi már az i. e. VII. századtól kezdve fejlődésében monumentalitásra törekszik, majdnem teljesen kőből épül, saját, összetéveszthetetlen módján bontakoztatva ki az építészeti formákat, az előbbi pedig, egészen a hellénisztikus kor kivirágzásáig, lényegében hű marad a faanyaggal való építkezés hagyományaihoz, legfeljebb a terrakotta burkolatok díszítő pompáját hangsúlyozza még jobban. E burkolatok, különösen a VI. és V. században, változatosak kivitelükben és fejlődésükben, például a gerendák hosszanti fedőlapjainak típusában. A fedőlapok lehetnek domborműves összefüggő alakos frízek, keleti görög hatás nyomán (úgynevezett „első” vagy „ion szakasz”), vagy lehetnek egyszerű festett díszítésűek, a felső kiálló szegély erős kiképzésével, mint a görög anyaország és a dél-italiai települések terrakotta díszítőrendszereiben („második” vagy „archaikus szakasz”). Ez az utóbbi típus a VI. század végétől válik uralkodóvá, és egybeesik az etruszk templomok fejlődésének fénykorával. Jellemzők még erre a korszakra a kagyló alakú tetőcserép-záró díszek, a hosszú gerendavégek borítólapjain elhelyezett domborműves oromdíszítések és a nagy, figurális akrotérionok: tipikus példák Veii temploma és Pyrgi templomai. Az így kialakult díszítéstípust kevés módosítással átveszik majd a következő századokban is. Az egyetlen jelentős újítás a zárt oromzat bevezetése, görög módra egyetlen alakos terrakotta magasdombormű-kompozícióval díszítve; talán már az V. században előfordul, de számunkra főként a IV. századtól kezdve ismeretes Tarquiniából, Talamonéból, Luniból („harmadik” vagy „hellénisztikus szakasz”). Az etruszk templom formáiról és borításairól beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az alapvető jelentőségű ténytet, hogy ugyanezekkel a sajátságokkal és fejlődési mozzanatokkal találkozunk a faliszki és latiumi terület templomainál, sőt, bár némi különbséggel, Campaniában is, úgyhogy a görög gyarmatosítástól közvetlenül érintett térségtől északra a tirrén-tengeri Itália közös építészeti kultúrájáról beszélhetünk¹⁸. A görög hatásra kialakult, de sajátos formákat mutató hagyományos faszerkezetek

¹⁸ Az etruszk-italiai templom díszítésének „korszakokra” osztása A. Della Setától ered: Museo di Villa Giulia, 1918, 120 sk. Tovább finomította ezt a rendszert A. Andrén, *Architectural Terracottas* . . . i. m. CXXX sk. és M. Pallottino, *Bullettino Archeol. Comunale*, LXVIII, 1940, 253. l. A templomdíszítés rendszeréről ld. még A. Minto, *Studi Etruschi*, XXII, 1952–53, 9 sk. Pyrgiről vö. *Notizie degli Scavi*, 1959, 143 sk. és különösen 246 sk.; *Studi Etruschi*, XXXIII, 1965, 191 sk.; *Archeologia Classica*, XVIII, 1966, 97 sk.

helyett a IV. század folyamán és a hellénisztikus korban, görög minták nyomán fokozatosan elterjedt a kőtemplom típusa¹⁹.

Az archaikus ihletésű elemek túlsúlyát különben még nagyon késői alkotásokon is megfigyelhetjük az etruszk épületedíszítés minden motívumában, a kő-, továbbá a fa- és terrakotta építményeken, valamint a sírmellékletek és fogadalmi tárgyak között szereplő számtalan másolatukon és utánzatukon. Vitruvius „tuscaniai oszloprend”-ről beszél, megkülönböztetve azt a görög építészet dór, ión és korinthosi oszloprendjétől. Jellemzője egy olyan oszlopfajta volt, amelynek alkalmazását valóban láthatjuk a római műemlékeken: a dór oszlop egy válfajáról van szó, ugyanolyan alakú oszlopfővel, de sima törzzsel és lábazzal. Etruszk eredetét az archaikus korból származó adatok bizonyítják; valószínűleg ilyen alakú volt a templomok és polgári épületek faoszlopainak legnagyobb része. Alighanem a „protodór” elnevezésű típus továbbéléséről és továbbfejlesztéséről van szó (erősen tagolt oszlopláb, hornyok nélküli, hangsúlyozottan kidagadó oszloptörzs, domború támaszon nyugvó oszlopfő), amelyet a korai görögségnél igen hamar felváltott a szorosabb értelemben vett dór oszlop. De azt tapasztaljuk, hogy e mellett a típus mellett elterjedt Etruriában egy másfajta oszlop és pillér is, amelynél az oszlopfőt egyszerű és összetett virágos voluták díszítették; mintaképei a szíriai-ciprusi Kelet és Kelet-Görögország úgynevezett „aiol” oszlopfői²⁰; ez a fajta is hamarosan eltűnt a görögségnél, az ión oszlopfő elterjedésével. Úgy látszik, hogy archaizáló tagolások, kockákkal, pártákkal, harangformákkal, hullámtagokkal adják meg az épületek, oltárok, sírkövek stb. alapjainak és felső záródásuknak kialakításában az uralkodó jelleget; az ajtóknál és ablakoknál a keretezés hangsúlyozza a felfelé vékonyodó nyílás oldalsó peremét és a felette lévő szemöldökpárkányt, amely a fejlettebb korszakban jellegzetes „fülekbe” kanyarodik a két végén. A párkányok, oromzatok és az épületek felépítményeihez tartozó más részek nem alakos díszítésében a leggyakoribb motívumok a stilizált levelek, fonatok, palmetták és lóbuszvirágok, meanderek, csavarvonalak stb., az ión minták uralkodó hatása nyomán. A dór fríz rendszere, a triglifekkel váltakozó metopékkal, úgy látszik, csak a IV. század után terjedt el; de gyakran a triglifek helyén valódi kis pilléreket találunk²¹.

¹⁹ Kőoszlopok alkalmazása a faoszlopok helyett már Pyrgi két templomában is kimutatható: vö. *Archeologia Classica*, XVIII, 1966, 268 sk.

²⁰ A. Ciasca, *Il capitello detto eolico in Etruria* [Az úgynevezett aiol oszlopfő Etruriában], 1962.

²¹ Nem könnyű eldönteni, vajon ez eredeti etruszk „verista” átalakítás-e, vagy ugyancsak görög előtti minták továbbélése. Az utóbbi feltevésről vö. P. Zancani Montuoro, *Palladio*, IV, 1940, 49 sk.

A képzőművészet emlékei Etruriában majdnem kizárólag a szentélyekből és a sírokból kerültek elő. Ez nemcsak a fennmaradás és a feltárás esetlegességeiből adódik. Úgy tűnik, hogy itt, inkább, mint bárhol másutt, a vallás és a sírvilág ösztönzése a művészeti produkcióban erősebb, mint a köznapoké; mindenesetre majdnem teljesen hiányoznak az adatok olyan művészi emlékekről, amelyek történelmi események vagy polgári érdekek megörökítését vagy dicsőítését szolgálták volna, mint a klasszikus görögégnél, a hellénisztikus és a római világban. Ez bizonyos tekintetben párhuzamos az irodalom túlnyomóan vallásos ihletésével. Másrészt a művészetet a vallással összekötő szoros szálak és az etruszkoknak alapvetően a konkrétumokra – mondhatnánk, a hasznosságra – irányuló fogékonysága határozottan útjában állt annak, hogy – mint a görögégnél elég erősen észlelhető – fokozatosan egyre inkább önálló jelenségnek tekintsék a művészetet, vagyis nemcsak gyakorlati és erkölcsi, hanem esztétikai értékű tevékenységnek is. Ebben az érzéketlenségben az iránt, hogy a művészetet mint művészetet értékeljék – ez egyébként közös vonása minden praeklasszikus kultúrának – rejlik a magyarázata annak, hogy az etruszk képzőművészet termékei általában megrekednek az alkalmazott, kézműves, díszítő jellegnél, és csupán kivételesen emelkednek fel a „nagy művészet”-ként számontartott alkotások színvonalára, más szóval a saját alkotóképességük tudatában levő és társadalmilag elismert művészek egyéni műveinek sorába. Valóban, csak egyetlen etruszk mester emlékét őrizte meg számunkra az irodalmi hagyomány (Varro Pliniusnál, XXXV, 157): a veii származású Vulca nevű szobrászét, aki Rómában is dolgozott a VI. században.

A fennmaradt műemlékek fajtáinak készítési technikájuk szerinti rövid áttekintése jobban megvilágítja majd ezeket a bevezetőben adott megállapításokat. A szobrászati alkotások²² általában bronzból (ritkábban más fémekből), terrakottából, kőből készültek, de nem márványból, mert ezt helyben nem találtak, és igen ritka kivételektől eltekintve, nem importáltak. Feltehető, közvetett adatok alapján, hogy nagy számban készültek famunkák is; a kis tárgyak között gyakran találunk elefántcsont-, csont-, borostyánkőfaragványokat. A szentélyek szobrászatát a következő csoportokba lehet sorolni: kultikus tisztelet tárgyául szolgáló istenszobrok (az antik szerzőknél

²² Az etruszk művészetről szóló már idézett általános műveken kívül ld. még: P. Ducati, *La scultura etrusca* [Az etruszk szobrászat], 1935; G. M. A. Hanfmann, *Altetruskische Plastik* [Óetruszk plasztika], 1936; L. Goldscheider, *Etruscan Sculpture* [Etruszk szobrászat], 1941; P. J. Riis, *Tyrrhenika. An Archeological Study of Etruscan Sculpture in the Archaic and Classical Periods* [Tyrrhenika. Régészeti tanulmány az etruszk szobrászatról az archaikus és klasszikus korszakban], 1941; G. M. A. Hanfmann, *Etruskische Plastik* [Etruszk szobrászat], 1956.

gyakran történik róluk említés – gondoljunk a Vulcának tulajdonított, Jupiter Capitolinust ábrázoló híres festett agyagszoborra Rómában –, de általában elvesztek); fogadalmi jellegű, isteneket és a híveket ábrázoló szobrok és szoborcsoportok (példányaik bőségesen maradtak fenn, különösen a szentélyek lerakataiból előkerült kis bronz- és agyagszobrocskák); a templomok épületdíszítései, például a nagy tetődíszítő figurák, így a híres veii Apollo is. A sírszobrászat körébe tartoznak a sírokban talált szobrocskák, a chiusi „canopusok”, a nagy portrészobrok, az elhunytaknak a szarkofágok fedőlapján kifaragott alakjai; különösen az effajta alkotásokkal kell összefüggésbe hozni az egyénített portré kifejlődését. A vallás és a temető világán kívül állónak lehetne tekinteni a megiszteltetésül emelt műveket, így a nevezetes személyiségek emlékéét megörökítő szobrokat, amelyeket Rómában is felállítottak a köztársaság korában (Plinius, *Nat. Hist.*, XXXIV, 26). Az ilyenfajta emlékek azonosításánál azonban óvatosan kell eljárunk. Például mostanáig azt tartották, hogy a firenzei Museo Archeologico „Szónok” néven említett híres szobrát megiszteltetésül emelték; de az, hogy a feliratban a vallási és halotti világra utaló olyan szavak fordulnak elő, mint *flere* (K. Olzscha értelmezése szerint: „isteni hatalom”) és *sansl*, inkább vallásos rendeltetését bizonyítja²³. A körben megmintázott szobrok technikája a bronz, elefántcsont, terrakotta stb. használati tárgyak díszítésénél is érvényesül; néha ezek a munkák kiváló minőségűek; bizonyos, hogy a bronzművesek műhelyeiben készültek fogadalmi szobrocskák, továbbá kandeláberek, edények és más használati tárgyak díszítései is.

Az épületburkoló terrakotta lapok²⁴ domborműve gyakran szinte köröskörül kifaragott szobor. Dél-Etruria és a faliszki föld archaikus oromzatdíszein és zárócserepein előfordulnak a térben szabadon álló, de domborműként megformált alakok és csoportok. Viszont a homlokzatkompozíciókon a magas dombormű részei szobor módjára igyekeznek elválni a háttértől. Mindkét jellegzetességnek megvan a példája a görög templomokat díszítő nagyszobrászatban. Az igazi lapos dombormű a gerendák fedőlemezeinek frízein jelenik meg. A tárgyat rendszerint a mitológia témaköréből merítik. A dombormű azonban nem is annyira a vallásos építészetben terjedt el, mint inkább a sírok művészetében: a négyzetekre és frízszalagokra osztott felületű tarquiniai domborműves kőlapokban (valószínűleg burkolóelemek voltak), amelyek az „orientalizáló” formakincs hagyományait követik; a VI. századtól egészen a IV. század elejéig készített volterrai, fiesolei, bolognai sírköveken, ahol az elhunyt és környezete vagy a halott utazása a túlvilágba látható; Chiusi archaikus sírcippusain és urnáin, temetések, lakomák, tánc, atlétikai versenyes nyek realisztikus ábrázolásaival; a sírok falain, de főleg a kőszarkofágok

²³ K. Olzscha, *Interpretation der Agramer Mumienbinde* [A zágrábi múmiatekeres értelmezése], 1939, 20 sk.; *Bollettino d'Arte*, 1964, 115 sk.

²⁴ Vö. Andrén, a 153. l. 11. jegyzetében i. m.

oldalain (Dél-Etruria, Chiusi)²⁵ és az alabástrom (Volterra), terrakotta (Chiusi) és travertinkő (Perugia) szarkofág-urnákon ábrázolt mitológiai, alvilági és dekoratív jeleneteken, az i. e. IV. és I. század közötti időből²⁶. Különösen jelentős a bronzlemezen kalapálva domborított alakok technikája, bútorok, pajzsok, kocsik, vázák, kandeláberek díszítésére; a műfaj az orientalizáló korszakban kezdődik, és a VI. század folyamán virágzik (különösen híresek a Perugia körzetének néhány gazdag sírjában talált leletek)²⁷; ugyanez a technika érvényesül a bolognai ún. „Certosa-situlán”, amelyet sokalakos jelenetek díszítenek, és amely a paleovenetus és alpesi térség úgynevezett „situla-művészetéhez” kapcsolódik²⁸. Domborított megmunkálással készültek nemesfém edények és ötvösmunkák is. A domborművekről szólva meg kell még említeni a vésett elefántcsont, csont- stb. tárgyakat²⁹ és a nagyszámú, pecsétnyomóként bemélyítve vésett féldrágakövet. Mindezekben a kifejezetten díszítő vagy iparművészeti jellegű munkákon a görög mítosz alakjai uralkodnak.

A festészetnek számos és jelentős emléke maradt fenn³⁰; ez egyedülálló a klasszikus világban a hellénisztikus kor előtt. Az etruszk anyag értékét még külön is emeli, hogy a görög nagyfestészet eredeti alkotásai majdnem teljesen elvesztek. Arra a szokásra, hogy – rendszeren freskótechnikával készült – festett ábrázolásokkal díszítik a föld alatti sírkamrák falait, elsősorban Tarquinia szolgáltat példákat; ritkábban vagy csak szórványosan fordul elő Chiusi, Orvieto, Cerveteri, Vulci, Veii és más városok sírjaiban. Az utóbbi évszázadokban napvilágra került festett sírok közül több elpusztult, vagy helyrehozhatatlan károkat szenvedett, mások jó állapotban maradtak meg; jelentős részüket a közelmúltban fedezték fel, vagy fedezték fel újra Tarquiniában, a Fondazione

²⁵ R. Herbig, *Die jüngeretruskischen Steinsarkophage* [A késő-etruszk kőszarkofágok], 1952.

²⁶ H. Brunn, K. Körte, *I rilievi delle urne etrusche* [Az etruszk urnák domborművei], 3 k., 1870–1916; J. Thimme, *Chiusinische Aschenkisten und Sarkophage der hellenistischen Zeit* [Chiusi hamvvedrek és szarkofágok a hellénisztikus korból], *Studi Etruschi*, XXIII, 1954, 25 sk.; XXV, 1957, 87 sk.

²⁷ L. Banti, *Bronzi arcaici etruschi* [Etruszk archaikus bronzok], *Tyrrhenica*, 1957, 77 sk.

²⁸ *L'arte delle situle dal Po al Danubio* [A situlák művészete a Pótól a Dunáig], Padova, 1961.

²⁹ Y. Huls, *Ivoires d'Étrurie* [Etruriai elefántcsontok], 1957.

³⁰ Az etruszk festészetéről: F. Weege, *Etruskische Malerei* [Etruszk festészet], 1921; F. Poulsen, *Etruscan Tomb Paintings* [Etruszk sírfestmények], 1922; F. Messerschmidt, *Beiträge zur Chronologie der etruskischen Wandmalerei* [Adalékok az etruszk falfestészet időrendjéhez], I, 1928; M. Pallottino, *La peinture étrusque (Etruscan Painting)* [Etruszk festészet], 1952; H. Leisinger, *Malerei der Etrusker* [Az etruszkok festészete], 1953 (csak illusztrációi használhatók fel); A. Rumpf, *Malerei und Zeichnung* [Festészet és grafika], *Handbuch der Archäologie* [A régészet kézikönyve], 6, 1953.

Lerici kísérleti szondázásainak segítségével³¹; néhány esetben a fetményeket leválasztották a sírkamra faláról, hogy megőrizték a pusztulástól³². A falfestményeken kívül vannak festett terrakotta táblák is; eredetileg ezeket a lapokat egymás mellé helyezték, hogy kultikus épületek (kétségkívül ilyenek a veii belső Portonaccio-szentélyben talált példányok) vagy sírok (mint a Cerveteriben előkerült csoportok) belső falait borítsák és díszítsék. Végül egynéhány szarkofág és urna ládarészén is dombormű helyett festett díszítés van; a legépebben fennmaradt és leghíresebb közülük a Tarquiniából való és jelenleg a firenzei Museo Archeologicóban őrzött ún. Amazon-szarkofág. A festészet eleinte csak dekoratív jellegű, és tárgyát az orientalizáló motívumkincséből veszi; később a görög mitológia szereplőit és jeleneteit is ábrázolják. Tarquinia és Chiusi VI. és V. századi archaikus nagy sírfestészete főként halotti jeleneteket mutat lakomákkal, táncokkal és sportversenyekkel vagy még általánosabb jellegű, a mindennapi életből vett realisztikus képeket, például vadászatosokat stb. Később, azaz az V. század után többnyire a síron túli világot ábrázolják, utazást a túlvilágra, lakomát az Alvilágban mitológiai alakokkal (Orvieto, Tarquinia, Vulci); fontos szerepet kapnak az elhunytak képmásai.

A vázafestészet³³ jellemző sajátossága, hogy többé-kevésbé híven utánozza a görög kerámiaművességet (amely különben szélteben elterjedt Etruriában, különösen az archaikus korban). A VI. században valószínűleg keleti görög vázafestők dolgoztak az etruszk városokban, helyi iskolákat alapítva; ez történt az eleven mitológiai jelenetekkel díszített caerei hydriák esetében. Fontosak azok a fazekasműhelyek, amelyekben az athéni vörösalakos vázakat utánozták; ezek a IV. században a dél-itáliai görög műhelyekkel párhuzamosan virágoztak. A rajzművészet egy másik területe, amelyen a görög minták hatása még közvetlenebbül érvényesül, a tükrök és a bronz-cisták [ládikók] gyakran igen finom bekarcolt figurális díszítése. De a bronzedényekről, a kerámiákról és ötvöstárgyakról, tekintettel arra, hogy főleg mint régiségek érdekesek, részletesebben majd akkor lesz szó, amikor az etruszk élet különféle vonásait vesszük vizsgálat alá³⁴.

Miután végigtekintettük a művészeti emlékek különböző műfajait, rá kell térnünk a leglényegesebb, az igazi „problémára”: esztétikai jelentősé-

³¹ C. M. Lerici, *Prospezioni archeologiche a Tarquinia. La necropoli delle tombe dipinte* [Régészeti felmérések Tarquiniában. A festett sírok necropolisai] (1959) és *Nuove testimonianze dell'arte e della civiltà etrusca* [Az etruszk művészet és kultúra új emlékei], 1960; M. Moretti, *Nuovi monumenti della pittura etrusca a Tarquinia* [Az etruszk festészet új emlékei Tarquiniában], 1966.

³² Ld. fentebb, a 103. lapon.

³³ J. D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting* [Etruszk vázafestészet], 1947.

³⁴ Ld. 175 sk., 183 sk.

gük kérdésére. A birtokunkban levő művek többsége nyilvánvalóan nem tekinthető eredeti alkotásnak; kézműves hagyományok kitaposott útjain jár, és csak távolról tükrözi a művészettörténet fejlődésének nagy vonalait. De van néhány olyan műtárgy vagy tárgycsoport, amely – szubjektív benyomások vagy objektív vizsgálódások alapján – többé-kevésbé határozott művészegéniségről vall. Tisztázni kell, mennyiben felel meg ez a valóságnak, vagyis hogy ezekben az esetekben valóban műalkotásokkal állunk-e szemben, akár kisebb, akár nagyobb súlyúak, vagy itt is csak elveszett minták egyszerű utátairól van szó, és ha igen, milyen körben kell esetleg ezeket a mintákat keresnünk.

Szembeszökő tény az, hogy az etruszk művészeti alkotások témáinak, típusainak és kompozíciós megoldásainak túlnyomó része a görög világból veszi mintaképeit és ösztönzését, és ez a függőség rendesen a stílusformákra is kiterjed, úgyhogy a művészet fejlődése Etruriában a korai archaizmustól a késő-hellénisztikus korig lényegében a görög művészet fejlődési szakaszait ismétli meg. Vannak azonban különbségek is, abban az értelemben, hogy Etruria nem vesz tudomást a görög művészet egyes motívumairól, viszont átvesz, és továbbfejleszt olyanokat, amelyek Görögországban jelentéktelen szerepet játszanak, vagy már túlhaladott stíluskorszakba tartoznak; nem hiányoznak még a görög képzőművészeti elképzelésektől idegen vagy egyenesen ezekkel ellentétes művészi felfogás nyomai sem.

Felmerül a kérdés: vajon az etruszk művészek milyen mértékben akartak eljutni, és valóban eljutottak-e gyakorlatban odáig, hogy eredeti megoldásokkal forduljanak szembe az uralkodó görög kifejezési formákkal. Kérdéses továbbá az, hogy saját művészi szemléletüket formába öntve, megteremtették-e a görög művészettől különálló helyi hagyományok feltételeit, és hogy ezek a hagyományok milyen széles körben s mennyi ideig tudtak érvényesülni. Másrészt, ha feltételezzük, hogy az etruszk képzőművészetben éltek önálló törekvések, kérdés, hogy vajon ezek a törekvések pillanatnyiak és összefüggéstelenek voltak-e, vagy pedig kapcsolatban álltak egymással. Kérdés továbbá: vajon a sajátos etruszk művészeti ízlés feltételezett „állandó elemnek” évszázadokon át tartó érvényesülése pusztán a történelmi folytonosságnak tulajdonítható-e, vagy pedig az etruszkok mély hajlamát mutatja a görögökétől különböző művészi kifejezésformák iránt. Ezek a különböző kérdőjelek végül is egyetlen kérdésben foglalhatók össze: milyen mértékben és értelemben beszélhetünk „etruszk művészet-ről”³⁵?

³⁵ A kérdés átfogó, történeti és dialektikus szemléletéhez hasznos útmutatások: J. Martha, *L'art étrusque* [Az etruszk művészet], 1889, 614. l.; A. Della Seta, *Antica arte etrusca* [Régi etruszk művészet], Dedalo, I, 1920–21, 559 sk.; C. Anti, *Il problema dell'arte italica* [Az itáliai művészet problémája], Studi Etruschi, IV, 1930, 151 sk.; G. Kaschnitz-Weinberg, *Bemerkungen zur Struktur der altitalischen Plastik* [Megjegyzések az óitáliai plasztika struk-

A XIX. századi kritika – lényegében klasszicista és naturalista előítéletek befolyása alatt – negatív álláspontra helyezkedett. Eszerint az etruszk képzőművészetet a görög művészet provinciális változatának kell tekinteni, durva és értéktelen művekkel; valamennyi némileg művészi értékű etruszai leletet minden további nélkül görög kéznek tulajdonították. A jelen század elején azonban az elsősorban A. Riegl tanulmányai nyomán érvényre jutó új kritikai és művészettörténeti irányzatok azzal, hogy teljes érvényűnek ismerték el a klasszikustól eltérő művészi kifejezőmódokat, utat nyitottak az antik világ korábban alábecsült stílusjelenségeinek, így az etruszknak megértéséhez is. Egyes frissen feltárt műalkotások – mint a veii Apollo – vagy – mint a „Capitoliumi Brutus” esetében – újfajta esztétikai érzékenységgel újra felfedezett művek elemzésén keresztül odáig jutottak, hogy többé-kevésbé óvatosan megállapították az etruszk művészet eredetiségét és önállóságát a göröggel szemben, továbbá önálló szemléletű és félreismerhetetlen művészi formáit, amelyek világosan áttetszenek még a görög sablonok és típusok utánzásain is. Egyenesen arról is beszéltek már, hogy az itáliai népek (tehát nemcsak az etruszok, hanem később a rómaiak is) sajátos adottsággal rendelkeztek arra, hogy a valóságot „illuzionisztikus”, „szervetlen”, közvetlen és erősen egyénített formában fogják fel, szemben a görög művészet „naturalisztikus”, „szerves”, „tipikus” látásmódjával; ezt az adottságot G. Kaschnitz-Weinberg a „struktúra” fogalmával próbálta meghatározni. Ezekkel a véleményekkel szemben meglehetősen nyomós kritikai ellenvetések hangzottak el, sőt újabban ismét leszögezték, hogy Etruriában csak a görög formák közvetlen hatása alatt álló műalkotások léteznek, és hogy az etruszk-itáliai „eredetiség” nem több, mint eleven kézműves és népi ügyesség alkalmi megnyilvánulása, amelynek nincs hagyományteremtő képessége (R. Bianchi Bandinelli).

A kérdés tehát lényegében még mindig nyitott. De talán rosszul is közelítették meg, az etruszk művészet eredetiségének tagadói éppúgy, mint hirdetői. Általában ugyanis az etruszk művészet jelenségét egészében véve tekintették, és nem vették figyelembe, hogy egy legalább hét évszázados időszak leg-

túrájához], *Studi Etruschi*, VII, 1939, 135 sk.; R. Bianchi Bandinelli, *Storicità dell'arte classica* [A klasszikus művészet történeti jellege], 1950², 77 sk., 93 sk., 115 sk. (Id. még I. kiad. 257 sk.); M. Pallottino, *Sul problema delle correlazioni artistiche fra Grecia ed Etruria* [A Görögország és Etruria közötti kölcsönös művészi kapcsolatok kérdéséről], *La Parola del Passato*, XIII, 1950, 5 sk.; és *Per una nuova prospettiva della storia dell'arte antica ecc.* [Az ókori művészet történetének új távlatáról stb.], *Archivio de Prehistoria Levantina*, IV, 1953, 259 l. (a 153. l. 10. sz. jegyzetében idézett művek is); R. Bloch, *L'art étrusque et son arrière-plan historique* [Az etruszk művészet és történeti háttere], *Historia*, VI, 1957, 53 sk.; T. Dohrn, *Grundzüge etruskischer Kunst* [Az etruszk művészet alapvonásai] i. m.; C. C. van Essen, *Précis d'histoire de l'art antique en Italie* [Az ókori itáliai művészet történetének vázlata], 1960; G. Kaschnitz-Weinberg, *Das Schöpferische in der römischen Kunst* [Az alkotó szellem a római művészetben], 1961.

különfélébb megnyilvánulásai tartoznak hozzá, és hogy egy ilyen hosszú – a történeti idők kezdetétől a római császárság kezdetéig terjedő – korszakban olyan változások mentek végbe, amelyek nemcsak Etruriát és Görögországot érintették, hanem döntő jelentőségűek voltak az egész antik művészet fejlődésére is. Nyilvánvaló, hogy a perspektívák koronként változnak, ezért logikusnak látszik – és kétségtelenül közelebb áll a történelem kézzelfogható valóságához –, hogy az „etruszk művészet” problémáját inkább minden egyes korszakra vonatkozólag külön vizsgáljuk meg, mint hogy elvont módon egy teljes egészére vonatkozó megoldást keressünk.

Így kitűnik, hogy kezdetben, hozzávetőlegesen a VIII. és VII. század folyamán, az etruszk települések művészeti tevékenysége más földközi-tengeri országokéval párhuzamosan folyt, ideszámítva Görögországot is, s benne az őskori hagyományra visszanyúló motívumok (melyek főleg a kisplasztika életteli realizmusában ismerhetők fel világosan) és az orientalizáló korszakra jellemző dekoratív ízlést tükröző keleti hatások bonyolult és szüntelenül változó mozgásban keresztezték egymást. Nyilvánvaló, hogy ebben a korszakban még nem beszélhetünk a görög művészettel szembeni alárendeltségről. Inkább azt mondhatnánk, hogy Etruria, nyugati periferikus fekvésénél fogva, Görögországgal párhuzamosan vesz részt az ősi mediterrán művészeti kultúra végső formájának kialakításában, mint annak nyugati határterülete. De ha nem tekintjük a sírplasztika egy-két eredetiségre valló vonását – például a chiusibeli canopusok kifejező fejbrázolásait –, semmi jelét nem látjuk jelentősebb helyi vagy általános etruszk művészeti hagyomány kialakulásának. Itt van a döntő, a további fejlődést meghatározó eltérés Görögországtól, amely éppen ebben a fordulópontot jelentő korszakban szakadt el erőteljes alkotó lendülettel a régi világ formáitól, és nyitott új lapot az egyetemes művészettörténetben.

Etruriára, amely nem támaszkodhatott saját hagyományaira, végzettszerűen az a sors várt, hogy a görög művészet hatósugarába kerüljön; ennek vonzereje az újdonság varázsa és az esztétikai értékek belső magasabbrendűségén kívül abban is rejlett, hogy igen széles területre kiterjedt az anyaországtól az itáliai és szicíliai településekig. A görög hatás valóban már a VI. század elejétől kezdve uralomra jutott, és nyilvánvaló, hogy a görög archaizmus befolyása Etruriára a művészetekben – a vallás, az intézmények, a zene, a szokások stb. terén érvényesülő hatásokkal párhuzamosan – nemcsak a tárgyak és minták behozatalában állt, hanem abban is, hogy görög mesterek közvetlenül is munkálkodtak az etruszk városokban. Ebben a korszakban, a VI. században és az V. század első évtizedeiben a művészi alkotó tevékenység csodálatos és némely szempontból felülmúlhatatlan gazdagsága bontakozik ki az etruszk templomépítészetben, a plasztikában, a bronzművességben, a festészetben, a kisművészetekben; a rengeteg, kifinomult technikával készült és kiváló művészi kvalitású munkából nem hiányzik valami sajátos „jelleg”, ami gyakran elárulja, hogy etruszk készítmények vagy etruszk környezetből

valók. Az eredeti dilemma – függőség vagy önállóság? – itt annyival is kényesebb kérdésként merül fel, mert a tényekből levonható következtetések látszólag ellentmondásosak. Ez indokolja a mai kritikusok bizonytalanságát; arról van ugyanis szó, hogy ezek a művek, bár „etruszkok”, ettől még nem szűnnek meg „görögök” lenni. Ez a megállapítás talán furcsán hangzik, de nem az, ha az ember megpróbál megszabadulni a „nemzeti művészet” elképzelésétől, amely ebben a sajátos esetben nem használható.

Tekintetbe kell ugyanis vennünk, hogy az archaikus görög művészet nem szigorúan egységes és stílusbelileg összefüggő jelenség, hanem nagyszámú és térbelileg szétszórt művészeti központok helyi tevékenységének eredménye, pezsgő, sokszínű és változó áramlatokkal, amelyek terjednek, cserélődnek, keresztezik egymást. Ebben a különböző tájakat összefoglaló keretben helyet kapnak csak részben hellénizált vagy nem görög, de a görög műveltség hatása alatt álló területek is, mint például keleten Ciprus, Lykia, Karia, Lydia, Phrygia, északon Makedónia és Thrakia, nyugaton Etruria. Ezek az országok nemcsak befogadó „tartományok”, amelyek passzívan elfogadják a görög géniusz alkotásainak hatását, hanem, mint egy nagy kiterjedésű kulturális közösség „tájegységei”, maguk is részt vesznek az archaikus művészet kidolgozásában, a körülmények, a sajátos igények és képességek szerint, tehát a maguk sajátosságait érvényesítve annak a tágabb egységnek keretein belül, amely a görög kultúra körül kialakult. Etruria esetében az archaikus művészet „táji” sajátosságainak a következő fő vonásairól lehet beszélni: 1/ a vallással és a halotti kultusszal összefüggő igények, amelyek a képzőművészeti tevékenységet a valóság kézzelfogható, közvetlen, verisztikus ábrázolására ösztönzik³⁶; 2/ a megelőző „mediterrán” és orientalizáló korszak kifejezőmódjainak, technikáinak és formai hagyományainak észrevehető továbbélése; 3/ közvetlen, szoros kapcsolat a keleti görög világ, vagyis a nyugat-kisázsiai partvidék és szigetek aiol és ión településeinek művészetével; ez sok évtizedre (a VI. század közepe és az V. század eleje között) meghatározza az etrusiai képzőművészeti kultúra lényegében egységes képét; ezért beszélnek ebben a korban ión-etruszk művészetről; 4/ a helyi művészi tevékenység keretében jelentős művészegyéniségek és magas színvonalú művészeti iskolák feltűnése (Vulci és Perugia bronzművesei, olyan festők, mint például a Báró Sírjái Tarquiniában; veii terrakotta szobrászok, mint az „Apollo” mestere és követői stb.); ezektől nehéz volna elvitatni az igazi, eredeti és sokszor erőteljes alkotó tehetséget.

A történelmi kép teljesen megváltozik az V. század első felében. Görögországban az archaikus művészet klasszikussá alakul át, és ez a folyamat

³⁶ Vö. M. Pallottino, „Partecipazione” e senso drammatico nel mondo figurato degli Etruschi [„Átézés” és drámai érzék az etruszk képzőművészet világában], *Arti Figurative*, II, 1946, 149 sk.

alapvető jelentőségű az emberi kultúra történetében. De a nagy görög mesterek stílusa zárkózottabbá válik, „nemzetibb” jelleget ölt, és a művészet főleg Athén, valamint a peloponnésosi városok köré tömörül. Részben politikai-gazdasági okok miatt is a periferikus vidékek lehanyaglanak. Etruria elszigetelődik. A klasszikus kor szelleme mint egy meg nem ismételhető és utánozhatatlan alkotó pillanat megnyilvánulása nem talál visszhangra az etruszkok világában, ahol különben is megszűntek azok a szerencsés történelmi körülmények, amelyek az archaikus művészet virágzásának kedveztek; hosszú pangás és hanyatlás korszaka kezdődik meg. Így tehát az egész V. század folyamán és még a IV. század nagy részében is azt látjuk, hogy tovább élnek az archaikus hagyományt képviselő motívumok és kifejezés-módok vagy azok, amelyeken a „szigorú stílus”, vagyis az archaizmusból a klasszikus formákba vezető korszak görög művészetének hatása érződik. A régi kifejezésformák megkésett továbbélésének a periferikus területekre jellemző jelensége (mint például Ciprus egyidejű „szubarchaikus” művészetében³⁷) ekkor világosan megmutatkozik Etruriában. A klasszikus hatások lassan és szórványosan érvényesülnek. Ebben a légkörben, amelyből kezdettől fogva hiányzott az egységes és általános elfogadott hagyomány, eleven művészetről csak a kifejezés mód eredetiségének egy-egy felvillanása tanúskodik, a kézművestechnika terén pedig továbbra is a bronzművesek működése a legélénkebb.

Görögország és Etruria között a művészeti kapcsolatok a IV. századtól elevenednek meg újra, és folytatódnak az egész hellénisztikus korban, hogy végül beleolvadjanak a máshonnan már jól ismert jelenségbe: a köztársaság végén és a császárkor elején a rómaiak által egységesített Itália fölött győztes hellénizmusba. De az etruszk képzőművészek magatartása a görög művészettel szemben mintha megváltozott volna az archaikus idők óta. Nem lehet szó többé egy közös formakincs valamiképpen eredeti feldolgozásáról; inkább az „idegen” példaképek többé-kevésbé hű és sikerült utánzásáról beszélhetünk. Nemcsak bizonyos formákat és egyes tipológiai motívumokat vesznek át, hanem egész kompozíciókat is lemásolnak, főleg nagyfestészeti előképekről, épületek és tárgyak díszítésére. A művészeti tevékenységnek erre az utolsó szakaszára vonatkoztatva indokolt volna egyes mai kritikusoknak az a meghatározása, hogy Etruria a görög világ „gyarmata” (ami egyet jelent művészi eredetiségének tagadásával).

Figyelembe kell azonban venni a hellénisztikus kori etruszk képzőművészetnek egy másik, teljesen eltérő és sokkal fontosabb vonását is. Egyes műveken vagy emlékcsoportokon, főleg a sírművészetben olyan motívumokkal és

³⁷ The Swedish Cyprus Expedition [A svéd Ciprus-expedíció], IV, 2; E. Gjerstad, The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods [A ciprusi geometrikus, ciprusi archaikus és ciprusi klasszikus korszak], 1948, 93 sk., 117 sk., 364 sk.

stílusmegoldásokkal találkozunk, amelyek határozottan ellentétben állnak a klasszikus ízléssel: szilárd és geometrikus szerkesztéssel, „befejezetlen” formákkal, aránytalanságokkal, kifejező részletek eltúlzásával stb. Felmerül a kérdés: vajon lehet-e, és milyen mértékig lehet ezeket úgy magyarázni, mint távoli archaikus formulák továbbélését az etruszk vallásos élet merev szertartásosságának kedvező légkörében, esetleg mint minden folytatás nélküli népi rögtönzéseket vagy éppen mint a fogyatékos kézművestechnika véletlen megnyilvánulásait. De arra is lehet gondolni, hogy, ha csak közvetve is, olyan művészek működésének kisugárzásaival állunk szemben, akik átvettek ősrégi helyi hagyományokat, és saját alkatuknak megfelelően dolgozták fel a görög mintákat, új kifejezési formákkal kísérletezve. Ez a feltételezés bizonyossággá válik a portréművészet terén, amely valódi, eredeti remekműveket (nagy-bronzok, festmények stb.) és megszámlálhatatlan másodrendű munkát hagyott ránk (szarkofágfedelek, terrakottaszobrok); az utóbbiak megint arról tanúskodnak, hogy a nagyobb mesterek működésének a központja körül tartós helyi hagyomány alakult ki.

Az etruszk portré, szemben a göröggel, bár eredetileg abból merít (a IV. században), és néha azt idézi vissza (a hellénisztikus korban), arra törekszik, hogy az arcvonások és bizonyos értelemben az egyéni „jelleg” visszaadásában a valószínű kifejezés legmagasabb fokát érje el, mellőzve a természetes formák szerves összefüggését s a lényeges elemeket hangsúlyozva a vonalak és tömegek egyszerű, durva, átmenet nélküli és gyakran erőteljes használatával. Ezzel, azt mondhatjuk, új stílus, új művészeti hagyomány született, amely jól körvonalazható, és független a görögségtől; ez a hagyomány „etruszk”, de még inkább általánosan „italiai”, mert fejlődése folytatódik az etruszk nép lehanyatlása után is a római Itália és a császárkori nyugati világ művészetében. A valóságnak ez az „expresszionista” szemlélete, különösen a portréművészetben, de más műfajokban is, elevenen tovább él a császárkor első századainak népi művészeti áramlataiban, elterjed az európai provinciális művészetben, hatalmas erővel újra feltűnik az i. sz. II. század végének és a III. századnak római udvari nagyművészetében, és az egyik legjelentősebb alkotó-eleme lesz a késő-ókor és a középkor művészi kultúrájának³⁸.

³⁸ Vö. G. Rodenwaldt, *Über den Stilwandel in der Antoninischen Kunst* [Stílusváltozás az Antoninus-kor művészetében], *Abhandl. der Preuss. Akademie der Wissensch., Phil.-Hist. Klasse*, 1935, és *Römische Reliefs. Vorstufen zur Spätantike* [Római domborművek; a késő-antik művészet előfutárai], *Jahrbuch des Deutsch. Archäol. Instituts*, LV, 1940, 12 sk.; M. Pallottino, *Civiltà romana, arte figurativa e ornamentale* [Római kultúra, képző- és díszítőművészet], 1940, 81 sk.; R. Bianchi Bandinelli, *Tradizione ellenistica e gusto romano nella pittura pompeiana* [Hellénisztikus hagyomány és római ízlés a pompeii festészetben], *La critica d'arte*, IV, 1941, 3 sk.

Életmód és szokások

Képzőművészeti források. Az etruszk élet színhelyei: a város és a lakóház. Az etruszk élet formái. Gazdasági élet és technika. Fegyverzet és ruházat

Bármilyen fontos is egy nép szellemi életének megismerése vallásosságának, gondolkodásának, szervezeti formáinak, művészeti készségének megnyilvánulásain keresztül, azt mondhatjuk, hogy sohasem fogunk igazán közel férkőzni hozzá, és nem tudjuk megérteni legbensőbb lelkivilágát, ha nem nyílik lehetőségünk arra, hogy tanulmányozzuk, és megértsük mindennapi életének vonásait, behatoljunk lakóházai belsejébe, meglepjük családi környezetében, megismerjük hagyományait és szokásait¹.

Kétségtelen, hogy az irodalom – különösen némely megnyilvánulása, mint a vígjáték, a szatíra, a levélgyűjtemények stb. – pótolhatatlan forrást jelent az antik népek magánéletének és szokásainak megismeréséhez. Az etruszk irodalom teljes elpusztulása – ha egyáltalán feltehetjük, hogy valaha is létezett benne az olyan magán- vagy „polgári” jellegű irodalmi műfaj, mint amilyen a római szatíra vagy epistola – értékes eszköztől foszt meg a régi Etruria családi élete és szokásai rekonstruálásának.

Az irodalmi források mellett azonban ott vannak a tárgyi emlékek, vagyis egyrészt a sírok belsejében sírmellékletként valóban fennmaradt tárgyak, valamint maguknak a síroknak típusa, sajátosságai, elhelyezése és a települések, sajnos, igen gyér maradványai; másrészt a képzőművészeti alkotások, amelyek a korabeli élet valóságából vett jeleneteket ábrázolnak. Az ilyenfajta emlékek terén Etruria különlegesen kiváltságos helyzetben van. Említettük már azt a meggyökeresedett hagyományt, hogy az elhunyt körül a sírban a lehető legHITELESEBB és legPOMPÁSABB formában újra megteremtik életének környezetét, ékszerekkel, fegyverekkel, szerszámokkal, háztartási berendezési tárgyakkal; ennek köszönhetjük, hogy az etruszk sírok ásatásai olyan bőséges és közvetlen forrást jelentenek az emberi öltözködnék, a fegyverzetnek, a ház felsze-

¹ A jelen fejezetben tárgyaltakra vonatkozólag vö. elsősorban: A. Solari, *La vita pubblica e privata degli Etruschi* [Az etruszkok köz- és magánélete], 1928; J. Heurgon, *La vie quotidienne chez les Étrusques* [A mindennapi élet az etruszkoknál], 1961; A. Pfiffig, *Zur Sitten- geschichte der Etrusker* [Az etruszkok szokásainak történetéhez], Gymnasium, LXXI, 1964, 17 sk.

relését alkotó tárgyak formájának és a mindennapi élet használati tárgyainak megismeréséhez. Az egyetlen – sajnos, alapvető fontosságú – korlátozást az jelenti, hogy a nem időálló szerves anyagból készült dolgok, például a szövegek, bőrök, vesszőfonású és fából készült tárgyak stb., szinte kivétel nélkül elpusztultak. Az itáliai éghajlat az esetek túlnyomó részében nem kedvezett az ilyesfajta holmik fennmaradásának, amelyek pedig bőségesen fordulnak elő az egyiptomi sírokban; épp ezért az antik Etruria „néprajza” egyes részleteiben hiányos. Csak kivételesen – például Cerveteri, Bisenzio, Vulci sírjaiban – sikerült faedényekre, -bútorrészekre és -szerszámokra, vesszőkosarakra, bőr-díszek darabjaira stb. bukkanni; megmaradtak kis kelmedarabok is és szövegek nyomai a bronzok oxidált felületén².

Előszörban a képzőművészeti alkotások teszik lehetővé, hogy a fennmaradt tárgyak használati módját, a mindennapi életben szokásos alkalmazását el tudjuk képzelni, és hogy a berendezés képét elpusztult darabjaival kiegészítsük. Ezeknek, különösen a sírfestményeknek olyan dokumentációs értékük van, amely felülmúlja a klasszikus világ más népeinél fennmaradt művészi ábrázolások szokott értékét, kivéve a római világ néhány „népi” falfestményét és domborművét, de ezek talán éppen az etruszk-itáliai hagyományból merítik naiv realizmusukat és közvetlen kifejezőmódjukat. A görög művészetben az archaikus kortól kezdve az ember veszi át a legfontosabb szerepet vagy egyenesen a kizárólagos főszerepet, a környezetrajz majdnem mindig néhány nélkülözhetetlen és az emberalakkal szorosan összefüggő részletre korlátozódik, nem ritkán csak szimbolikus vagy utalásokkal jelzett megjelenítésben. Az etruszk ábrázolóművészet viszont, úgy látszik, a keleti népek elbeszélő jellegű előadás-módjához kapcsolódik, és szereti a háttér valószerű ábrázolását. Így a sírfestészet és -szobrászat bevezet, mondhatnánk bedob egy felidézett valóság kellős közepébe, és akármilyen naivak és stilizáltak is megjelenítési formái és technikája, a legnagyobb mértékben, szinte fényképszerűen hű a téma visszaadásában. Aki formanyelvük nehézségei ellenére tud olvasni ezekből a képekből, aki le tudja őket „fordítani” – de gyakran még a fordításra sincs szükség –, azt hozzásegítik, hogy teljesen részt vehessen lakomákon, táncokban, játékokon, ahogy részt vehetett valaki kétezeröt száz évvel ezelőtt. És a jelenet általában hűséges ábrázolásával együtt jár az aprólékos hűség a berendezés és a ruházat egyes részleteinek megörökítésében.

Az etruszk élet régészeti tanúbizonyságai e nép történetének egész folyamatát végigkísérik a kezdeti időktől a római császárkor küszöbéig; ami különösképpen a képzőművészeti forrásokat illeti, leggazdagabb emlékanyaguk az etruszk kultúra aranykorából, azaz a VI. és V. századból való; a festett sí-

² A római Museo Nazionale di Villa Giulia-ban őrzött anyag nagyrészt kiadatlan. Vulcira egy utalás: Studi Etruschi, III, 1929, 109 sk. Más fatárgyakról vö. Studi Etruschi, IX, 1935, 267 sk.; X, 1936, 361 sk.; XII, 1938, 237 sk.; XIV, 1940, 305 sk.; XV, 1941, 267 sk. stb.

rok legnagyobb része ekkor keletkezett. Ezért főleg erre a korszakra hivatkozunk – amúgy is ekkor alakul ki és körvonalazódik pontosan az etruszk életfelfogás –, bár figyelembe vesszük azokat a változásokat is, amelyek, különösen a szokások terén, a századok folyamán végbemennek. Természetes továbbá, hogy az emlékanyag nyújtotta adatok túlnyomóan a társadalom vagyonos és felső osztályaira vonatkoznak, mert hiszen ezeknek engedték meg, és írták elő anyagi lehetőségeik, családi tekintélyük és büszkeségük, hogy nagyszabású és tartós síremlékeket készíttessenek, ezeket feldíszítsék, és berendezzék.

Előre kell bocsátani a régi etruszkok társadalmi és magánéletének bemutatásához, hogy történelemellenes volna ezt a területet elszigetelten elképzelni, szembeállítani a görög-itáliai világ kulturális formáival – amely világhoz az etruszkok is hozzá tartoznak földrajzi és történeti szempontból egyaránt – vagy olyannak képzelni, mint ami nagyon különbözik, és távol áll a korabeli görögök vagy más fejlettebb itáliai (és ugyancsak görög műveltséggel átítatott) népek szokásaitól és hagyományaitól. Az etruszkoknak kétségtelenül volt egynéhány önálló hagyományuk, amely sajátos hiedelmekhez és szertartásaikhoz kapcsolódott, de a társadalmi szervezet, a technika, a szokások, sőt még a divat alapvető jellegét sem lehet különválasztani a környező világétól. Az egyik leggyakoribb tévedés, amelybe nemcsak a felületes műkedvelő történészek, hanem néha még maguk a tudósok is beleesnek, az, hogy az etruszkoknak valamiféle sajátos urbanisztikai elképzelést vagy különleges áramlástani jártasságot tulajdonítanak, hogy „etruszk fémtechnikáról”, „etruszk orvostudományról” s egyáltalán „etruszk szokásokról” stb. beszélnek, mintha az ismereteknek és az életnek ezek az oldalai – amelyek olykor túlzottan nagy szerepet kaptak az antik világnak Etruriával kapcsolatos anekdotairodalmában – valóban az etruszk kultúra kizárólagos vagy különösen jellemző tényezői volnának, nem pedig egy szélesebb körű kultúra közös kincsei, sőt legtöbbször egyenesen provinciális kisugárzásai a görög kultúra találmányainak és vívmányainak.

Nézzük például a városi szervezet eredetének és fejlődésének kérdését; ez a szervezet az alapja az etruszkok társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális berendezkedésének. A város Etruriában sajátos vallási jelentőségű volt, és legalábbis elméletben, az alapítás rítusa, a határ, a kapuk, az utcák, a szent épületek elhelyezése³ a szertartáskönyvek előírásait követte. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a városépítés rendszere itt – szemben az elszórt lakóhelyek és falvak őskori rendszerével – keleti és görög minták nyomán

³ A források C. O. Thulinnál, *Die etruskische Disziplin* [Az etruszk fegyelem], III, *Die Ritualbücher* [A szertartáskönyvek], 1909, 3 sk.

alakult ki, és az első itáliai görög településekkel párhuzamosan fejlődött. Az elrendezést szabályozó terv, egymást keresztező és pontosan tájolt utcákkal – amelyet gyakran az etruskoknak tulajdonítottak, nem annyira a források (ezek korántsem egyértelműek e kérdésben), mint inkább Marzabotto, Capua, Pompei stb. példája alapján – valójában a görög városépítészet egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása, és már az archaikus korban továbbterjedt nyugat felé, majd új és szigorúbb formákban jelent meg az V. században, amikor a hagyomány által „hippodamosinak” nevezett városépítészetben nyert szentesítést⁴. Róma fejlődésének analógiájára – amely különböző dombokon fekvő néhány ősi falu egyesüléséből jött létre (bár ezt sem lehet történetileg teljes bizonyossággal kimutatni⁵) – arra lehet gondolni, hogy az etruszk városok fokozatosan alakultak ki egyes őskori vagy kora történeti települések egyesülése révén; ez a Villanova-korszakban mehetett végbe (a korai városi fejlődésnek ez a fokozata ismerhető fel Bolognában⁶) és főleg Észak-Etruriában, talán később is. De az, hogy a nagyobb városok jól körülhatárolt magaslatokon helyezkedtek el, és sírokkal vannak körülvéve, mintha éppen ellenkezőleg, egy már a kezdettől meglevő egységes városi szervezetre utalna, amelyet esetleg a peremén épült házcsoportok és kisebb községek gyűrűje vett körül. Mindenesetre jelentős méretű városfalak már az archaikus korban feltűnnek⁷; arra gondolhatunk, hogy a város egységes jellegét már korán megadta a görög város „agorá”-jának megfelelő politikai, vallási és kereskedelmi központ, ahol a társas élet tevékenységei elsősorban zajlottak⁸.

A családi élet központja a ház volt; a rá vonatkozó kérdésekkel ideje most részletesebben foglalkozni. Sokat vitatkoztak az etruszk ház sajátosságairól; igen gyakran elvont építészeti objektumnak, mintegy típusnak tekintették, ugyanúgy, mint például az úgynevezett „pompei” házat – amely lényegében hűségesen követ egyetlen eredeti szabványt⁹. Valójában az etruszk polgári lakások rekonstrukciójához felhasználható számos adat jelentékeny eltéréseket tartalmaz és olyanokat is, amelyek nem magyarázhatók a fejlődéssel, vagyis az etruszk kultúra egymást követő korszakai során történt változásokkal. Közvetlen források a házalapok maradványai; ilyeneket Etruria több

⁴ Vö. F. Castagnoli, Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale [Miletosi Hippodamos és a derékszögű alaprajzú városépítészet], 1956.

⁵ Vö. M. Pallottino, Le origini di Roma [Róma eredete], Archeologia Classica, XII, 1960, 1 sk.

⁶ Ld. fentebb, 86 sk. 114. l. és a vonatk. jegyzetek.

⁷ Vö. 153 sk.

⁸ Az etruszk városépítészeiről általában ld. még újabban: P. Lavedan, J. Hugueney, Histoire de l'urbanisme. Antiquité [A városépítészet története. Ókor], 1966², 296 sk.

⁹ G. Patroni, L'origine della domus [A domus (ház) eredete], Rendic. Accad. Lincei, V, XI, 1902, 467 sk.; A. Gargana, La casa etrusca [Az etruszk ház], Historia, 1934, 204 sk.; G. Patroni, Architettura preistorica generale ed italica [Őskori építészet, őskori építészet Itáliában], Architettura etrusca [Etruszk építészet], 1946, 294 sk.

helyén, de főleg a Viterbo melletti Acquarossában és a Bologna melletti Marzabottóban találunk – ahol egy teljes lakott település tárul szemünk elé –, továbbá Vetuloniában, Tarquiniában, Veiiiben és végül Rosellében is. A történelem előtti, kerek vagy ellipszis alakú lakóház helyébe már az etruszk műveltség hajnalától kezdve mindenütt egyre inkább az egyenes vonalú házalaprajzok lépnek; ennek a folyamatnak kezdeti szakaszáról őriznek emléket a Villanova-kultúra „kunyhó alakú” hamvurnái. A síroknak és urnáknak a ház alakjához idomítását főként az a felfogás sugallta, hogy a halott élete tovább folytatódik a sirban; a sírok néha a legapróbb építészeti és berendezési részletekig utánózták a lakóházat. Főleg Caere temetőjének sziklába vágott sírjai jelentenek részünkre értékes bizonyító anyagot a házbelső típusairól, alaprajzokról, a szobák elhelyezéséről, az ajtók, ablakok, mennyezetek kiképzéséről, sőt még a bútorokról is (például asztalok vagy kerek kosarak, ágyak, székek stb.). A külső építészetről főleg a sírok sziklába vájt homlokzatai nyújtanak adatokat a belső-etruriai Blerában, Norchiában, Castel d’Assóban. Értékes tanúságokat jelentenek a ház egész külső formájának megismeréséhez, főleg a későbbi korszakra vonatkozóan, a Chiusiban talált kis halotti urnák.

Eredetileg a ház téglalap alakú, egyetlen helyiségből álló épület, enyhén lejtő nyeregtetővel fedve. A legegyszerűbb változata ez annak a valószínűleg szárazföldi úton elterjedt típusnak, amely a mykénéi *megaron* és a görög templom alapformája. De már igen korán kibővül, és bonyolultabbá válik külső és belső oszlopcsarnokos részek hozzáadásával és a helyiségek megszaporodásával. Caere VI. századi sírjai a leggyakrabban olyan házalaprajzot tárnak elénk, amelyet valamiképpen az itáliai vagy „pompei” házalaprajzok ősenek lehet tekinteni: egy nyitott bejárati rész (ez megfelel a sír folyosójának), egy középső helyiség, talán kis udvarral – a későbbi atriummal? – és ebből nyíló két oldalsó szoba; hátul helyezkedik el a ház fő része: egy keresztben húzódó, kazettás mennyezettel vagy nyeregtetővel fedett (de a ház tengelyére merőleges irányú) helyiség; ebből egy, két vagy három nyeregtetős szoba nyílik. A háromszobás változat, amelynek jó példáit tárták fel újabban Acquarossa településen, tipikussá, ha nem is kizárólagossá vált, és jelentős hasonlóságot mutat a háromcellás etruszk templommal. A keresztben húzódó helyiség felel meg valószínűleg egyrészt a templom oszlopcsarnokos előterének, másrészt a pompei ház szárnyainak (*alae*), míg a hátsó három szobát őrizte talán meg a jellegzetes pompei ház három terme. Meg kell említeni, hogy egyes esetekben a keresztben fekvő vestibulum (előtér) pillérekön és oszlopokon nyugvó csarnoknak volt kiképezve, de vannak olyan változatok is, ahol kör vagy félkör alakú helyiségek és sugar alakú gerendázattal fedett vestibulumok fordulnak elő. Az antik források, úgy látszik, egyetértően az etruszkoknak tulajdonítják az atrium felfedezését (állítólag maga az *atrium* szó is etruszk; valóban az *athre* szőlőfordul egy etruszk szövegben). Ennek megfelelője azonban nem fordul

elő az archaikus sírépületekben, hanem csak későbbi emlékeken ismerhető fel, például a Mercareccia elnevezésű tarquiniai sírban, ahol az első helyiség mennyezete megfelel az esőnyílásos atrium tetőzetének, továbbá a berlini Staatliche Museen egy Chiusiból származó urnáján. Bonyolultabb és építészileg fejlettebb épületekről tanúskodik a firenzei Museo Archeologico egyik urnája, amely kis palota modelljét mutatja, ívelt kapuval és két szinttel, valamint egy másik urna Chiusiból, amelynek felső szintjén oszlopokra támaszkodó, verandaszerű helyiség látható. Nagyon kétséges viszont, volt-e felső szintjük Marzabotto tömbökben összeépült házainak.

Már utaltunk a bútorzatra, amely különben meglehetősen szegényes lehetett, mint minden ókori kultúrában¹⁰. A sírfestmények és -szoborművek is ábrázolnak díszes lábú ágyakat, élénk színű és geometrikus rajzú, festett vagy hímzett takarókat és párnákat, négyszögletes vagy kerek asztalokat, trónus alakú székeket, zsámolyokat, lábtámaszokat stb. Jellegzetes a nádfonatú vagy fa karosszék kör alakú ülésével és nagy, felfelé szélesedő támlával; plasztikus ábrázolása előfordul Cerveteri néhány sírjában, bronz mása Chiusi és Palestrina sírmellékletei közt, márvány változata pedig a „Corsini-szék”¹¹ elnevezésű különös, késői archaisztikus emléken. Ez a forma tovább él, és újra feltűnik a római császárkori provinciális képzőművészeti ábrázolásokon, és hagyománya megmarad az európai népművészetben is. A berendezéshez tartoznak a bronzkandeláberek is; ezeknek számos eredeti példánya maradt fenn, és ábrázolásaik a festményeken is megtalálhatók. Vannak köztük magas, nyúláns alakúak, tetejükön kis szobrocskával és madárcsőr alakú hegyekkel; a gyertyákat vagy fáklyákat ezekbe a hegyekbe szúrták be. De bőven kerültek elő olajlámpa-tartók és füstölők is, tetejükön kis medencével, továbbá a szoba mennyezetére függeszthető lámpások, mint a híres, figurális jelenségekkel díszített cortonai gyertyatartó. Számos bronz- vagy agyagedény is maradt fenn, a nagy üstöktől és keleti eredetű, három lábon vagy kerek talpon álló archaikus félgömb alakú fazekaktól a Görögországból behozott vagy Etruriában utánzott edényekig: amforák, keverőedények (a bornak), hydriák (háromfülvű vizesedények), kancsók, situlák (vödrök), serpenyők, tálak, kupák, kelyhek, poharak, állatok alakját utánzó kenőcstartók stb. Természetesen ritkábbak lehettek a nemesfém edények aranyból, ezüstből vagy aranyozott ezüstből; ezek ábrázolását néha a festményeken is láthatjuk. A birtokunkban levő példányok majdnem kizárólag az orientalizáló korszak sírjainak mellékletei között kerültek elő.

A legrégibb agyagedények (VIII–VI. század) durván összegyúrt, rosszul iszapolt agyagból (*impasto*) készültek, felületüket faléccel simították el; kü-

¹⁰ G. M. A. Richter, *Ancient Furniture: Greek, Etruscan and Roman* [Ókori görög, etruszk és római bútorok], 1926.

¹¹ P. Ducati, *Monumenti Antichi dei Lincei*, XXIV, 1916, 401 sk.

lönböző színezésűek (feketék, sötétbarnák, vörösek, sárgák) és formájúak, néha fém-ből készült mintákat utánóznak, plasztikus, bekarcolt vagy festett díszítésekkel. A VII. századtól kezdve görög hatásra elterjednek a finoman iszapolt agyagedények festett geometrikus vagy alakos díszítéssel; tömegével hozzák be, használják fel, és utánózzák a protokorinthosi, korinthosi, ión, rhodosi, spártai, „chalkisi”, attikai edényeket. Később, a VI. század közepétől kezdve és az egész V. század folyamán kizárólag attikai kerámiát importálnak, először a fekete-, majd a vörösalakos vázákat. A belföldi kerámia egyik, valószínűleg az impasto-technikából kialakult válfaja a fekete agyag (bucchero)-kerámia, amely a VII. század végétől az V. század elejéig uralkodik Etruriában változatos formáival; jellegzetessége a fényezett felületű fekete vagy szürke agyag. A IV. században az attikai és a Dél-Itáliában készült edények mintájára elterjednek a vörös alakokkal festett edények; helyi iskoláik közül a legfontosabb faliszki területen működött, de tudunk még ilyenekről Vulciban, Chiusiban, Perugiában, Volterrában stb. Később túlsúlyra jutnak az aranyozott vagy fekete és vörös mázas agyagedények, olykor alakos domborművekkel vagy mintából préselt díszítésekkel. Ebből a késői produkcióból fejlődik azután ki az arezzói nagy edényipar, amely a császárkor elején virágzik, és megindítja a római világ jellegzetes, „terra sigillata” elnevezésű kerámiájának termelését. A fém- és égetett agyagedényeken kívül meg kell említeni a Keletről behozott elefántcsont, alabástrom, üvegpaszta edényeket és helyi utánzataikat, továbbá a faedényeket; ez utóbbiakból csak kivételesen maradtak fenn eredeti példányok.

A ház teljes berendezéséről: a bútorokról, szerszámokról, használati tárgyakról rendkívül világos, az antik világban egyedülálló képet tár elénk Cerveteriben a Stukkók vagy más néven Domborművek Sírja. Ez egyetlen nagy helyiség, egy ház belsejének formájában; falában fülke alakú rekeszek nyílnak ágyakkal a holttestek számára, míg a falak és a pillérek felületét festett stukkó domborművek díszítik; ezek felakasztott tárgyak hatását akarják kelteni. Láthatók itt fegyverek (sisakok, pajzsok, kardok, lábvérték), edények, virágkoszorúk, egy legyező, egy tarisznya, egy teljes hátizsák, nyársak, konyhakések, szerszámok (fejsze, harapófogó, kés), egy kerek asztal, kötelek, fatálcák, botok stb.¹² Ezek az ábrázolások meglepő hatást keltenek. Bámulatos, mennyire hasonló vagy éppen azonos formájú ezeknek az i. e. III–II. században használatos tárgyaknak némelyike és sok, a nép és a háztartás körében egészen napjainkig fennmaradt tárgy, például a négyszögletes konyhai fatálcák, a hátizsák stb. Idevonatkozó ismereteinket az etruszki temetők sírmellékletei között talált eredeti tárgyak (fegyverek és szerszámok) egészítik ki. Ugyanolyan legye-

¹² Vö. A. Stenico, Studi interpretativi sulla „Tomba dei rilievi” di Cerveteri [Tanulmányok a cerveteri „Domborművek Sírja” ábrázolásainak értelmezéséhez], Studi Etruschi, XXIII, 1954, 195 sk.

zőket, mint amelyeket stukkóban mintáztak meg a Domborművek Sírjában, vagy ábrázoltak más etruszk emlékeken (például a tarquiniai Pajzsok Sírjának és a Bruschi-sírnak festményein), találtak bronzból Populoniában, a „legyezők” tumulusában. A házikellékek közé sorolhatók a *mundusszal*, azaz a női szépségápolással kapcsolatos tárgyak: a fedeles, bronz hengeres testű dobozok (cisták) és a tükrök, az állat alakú fadobozkák a kozmetikai szerek számára stb.

A gazdagok házaiban folyó élet rekonstrukciója nem jelent különösebb nehézséget. Említettük már a nő helyzetét, aki a férfival való teljes egyenlőség alapján vesz részt a lakomákon és ünnepségeken. Az archaikus korban a nők és férfiak ugyanazon az ágyon végigheverve lakomáznak; valószínűleg erre a szokásra vezethető vissza Aristotelés kijelentése (Athénaios, I, 23 d), hogy „az etruszkok a nőkkel együtt esznek, ugyanazon köpeny alatt fekve”. Az a feltételezés is felmerült, hogy Aristotelés kijelentése egyes szarkofágok téves értelmezésén alapul; ezeken házaspárokat látni egy köpeny alatt fekve, ez a házasság szimbóluma. Az etruszkoknál ugyanis az esküvői szertartáshoz tartozott az a mozzanat – amit a zsidók máig megőriztek –, hogy a jegyespárt egy fátyollal takarták le; ezt egy kétséget kizáróan értelmezhető dombormű is bizonyítja Chiusi egyik kis urnáján. De lehet, hogy a fátyolt valójában használták a lakomákon heverve is. Mindenesetre azt tartják, hogy a görögök az etruszkokkal szembeni – talán régi politikai vetélkedésekre visszavezethető – értetlenségük és ellenségeségük folytán botrányosnak találták az etruszk nő formális szabadságát, amely annyira különbözött a görög nő elzártságától, legalábbis a klasszikus korban; így könnyű és szinte természetes volt az etruszk nőknek olyan vonásokat és viselkedést tulajdonítani, mint a hetéráknak, az egyedüli nőknek, akik Athénben a férfakkal együtt vettek részt lakomákon. Így születtek, és terjedtek el – minthogy a klasszikus világban általában könnyedén elfogadtak és továbbadtak sokszor ellenőrizhetetlen adatokat is, különösen a „barbárok” szokásairól, amelyek azután mintegy irodalmi motívumokká váltak – a mendemondák az etruszkok erkölcstelenségéről, amelyeket részletesen ismertet Athénaios (IV, 153 d; VII, 517 sk.), és amelyeknek visszhangja Plautusnál is megtalálható (*Cistellaria*, II, 3, 20 sk.). Az V-IV. századtól az etruszk nők többé már nem fekvé vesznek részt a lakomákon, mint a férfiak, hanem ülve; ez a szokás azután állandósul, és meghonosodik a római világban. Lakomák ábrázolásai több ággal (általában hárommal, ahonnan a római triclinium elnevezés ered), mint például Tarquiniában a Leopárdok Sírjában vagy a Triclinium-sírban, természetes és vidám egyszerűséggel teli képeket tárnak elénk. Látni azonban görög módon, pusztán férfiak részvételével tartott vendégségeket is, amelyek azután meglehetősen

féktelen dorbézolásba is átcsapnak, bőséges italozással és táncokkal (a Feliratos Sír Tarquiniában). Az ünnepi lakomákat, mint különben más ünnepségeket is (játékok, temetések stb.) rendszeren zene és tánc kíséri.

Jelentős számú ábrázolás a játékokkal és előadásokkal kapcsolatos (a Jósok, az Olimpiai Játékok, a Kétfogatú Kocsik, a Halotti Ágy stb. Sírja Tarquiniában; Chiusi festett sírjai és domborművei)¹³. Nyilvánvaló, hogy az etruszk életnek ezen a területén a görög hatás uralkodik, de úgy tűnik, hogy a görög játékok és versenyek vetélkedő és hivatásos jellege az etruszk világban inkább látványos szórakozássá alakul át. A legmegkapóbb és legérdekesebb megjelölése ennek a tarquiniai Kétfogatú Kocsik Sírjának kis fríze, ahol a festő nagy sportpályát vagy cirkuszt ábrázolt egymás mellett hossz- és keresztmetszetben, poronddal és fatribünökkel, az utóbbin a nézők helyezkednek el, a porondon versenyzők láthatók kétfogatú kocsijukkal, lovasok, birkózó és ökölvívó párok, egy távolugró és egy rúdugró, egy fegyveres távfutó (*hoplitodromos*), versenybírák és más különböző személyiségek; a tribünökön a két nemhez tartozó nézők a legélénkebb érdeklődést tanúsítják a versenyek kimenetele iránt, ahogy ez izgatott arcjátékukból világosan kitűnik. Nincs kizárva, hogy a sportversenyeken a legtekintélyesebb családok tagjai is részt vettek. Meg kell említeni ezzel kapcsolatban a Truia elnevezésű etruszk játékot (*ludus Troiae*): egy labirintus alakú, tekervényes pályán folyó lovasversenyt. Egy archaikus etruszk váza bekarcolt rajzán láthatjuk ábrázolását, és tudjuk, hogy a császárkor elején még szokásban volt mint a római fiatalság gyakorlata¹⁴. Népszerűbb jellegűek a mutatványosok előadásai (egyensúlyozó művészek, lovas akrobaták, bohóc-jelenetek), ahogyan a tarquiniai Bűvészek Sírja és a chiusi Majom-sír ábrázolásain látjuk. Meg kell végül említeni egy véresebb jellegű játékot is, amelyben a gladiátorküzdelmek előzményét lehet felismerni; ezeket különben az antik hagyomány etruszk eredetűnek tekintette (Athénaios, IV, 153 f); mindenesetre a régóta etruszkká vált Campaniából kerültek Rómába. Valószínűleg a temetkezési szokásokból erednek, mint enyhébb formája azoknak az emberáldozatoknak, amelyek sok primitív kultúrában fejedelmek vagy neves személyiségek halálát kísérik; a véres küzdelemben ugyanis az erősebb vagy ügyesebb harcosnak lehetősége nyílik, hogy elkerülje sorsát. Ilyen küzdelmet mutat be a Jósok Sírja Tarquiniában: egy *persu* (a latin *persona* 'álarc' szónak megfelelő) elnevezéssel jelölt álarcos alak hegyes süvegben, dühös kutyát tartva pórázon, rátámad félmeztelen ellenfelére; ennek feje zsákba van burkolva, és bunkót

¹³ Az ókori etruszk sportra vonatkozó dokumentációról a már idézett általános műveken kívül ld. R. Passamonti, *Giochi e gare* [Játékok és versenyek], *Vita Italiana*, VIII, 1957, 24. sz., 75 sk.; *Lo sport nella storia e nell'arte* [A sport a történelemben és a művészetben], Róma, 1960.

¹⁴ G. Q. Giglioli, *L'oinochoe di Tragliatella* [A tragliatellai korsó], *Studi Etruschi*, III, 1929, 111 sk.

tart fegyverként; alighanem egy elitét, aki hátrányosabb helyzetben harcol, de az is lehetséges, hogy sikerül leütnie a kutyát a bunkóval, és akkor a támadó ki van neki szolgáltatva¹⁵.

Az antik Etruria gazdasági életének különböző vonásait nem könnyű rekonstruálni, annál kevésbé, minthogy az esetek legnagyobb részében csak szűkszavú és közvetett adataink vannak; még leginkább a görögséggel és a római világgal való összehasonlítás nyújt segítséget. Feltételezhető, hogy eredetileg az ország lakóinak jövedelme túlnyomó részben a földművelésből és a pásztorkodásból származott, de hamarosan forradalmi változásoknak kellett bekövetkezniük, legalábbis egyes vidékeken, az ásványi kincsek kiaknázása révén, s a későbbiekben kiegészítette a jövedelmet a szárazföldi és tengeri kereskedelem.

Elég pontos képet ad az etruszkok termeléséről történetük utolsó szakaszában Livius ismert beszámolója (XXVIII, 45) a legfontosabb annektált vagy szövetséges etruszk városok Rómának nyújtott hozzájárulásáról Scipio Africanus tengerentúli vállalkozásához a második pun háborúban. Az alábbi jegyzék kimutatja, mit szolgáltattak be az egyes központok legfőbb jövedelmi forrásaik szerint nyersanyagban és termékekben:

Caere	búzát és más élelmiszereket
Tarquinia	vásznat a hajóvitorlákhöz
Roselle	búzát és faanyagot a hajóépítéshez
Populonia	vasat
Chiusi	búzát és fát
Perugia	búzát és fát
Arezzo	búzát, fegyvereket és kész szerszámokat
Volterra	búzát és szurkot.

Világosan kirajzolódnak ebből a déli és középső vidékeken a mezőgazdasági kerületek (Caere, Roselle, Chiusi, Perugia, Arezzo, Volterra); közülük néhánynak még előnyére szolgált a megmaradt nagy erdők kitermelése is, míg Populonia kifejezetten mint vasipari központ, Arezzo pedig mint ipari város jelenik meg.

Az etruszk bányavidék túlnyomó részben Vetulonia (az érchegységekkel) és Populonia (Elba szigetével) területét foglalja magában, hozzá kell azonban vennünk a tolfai hegyek tömbjét is, ahol régi, később már kiaknázatlan bányák

¹⁵ Hasonló ábrázolások voltak a Pulcinella és az Olimpiai Játékok Sírjában. Vö. G. Becatti, F. Magi, *Le pitture delle tombe degli Auguri e del Pulcinella* [A Jósok és a Pulcinella Sírjának festményei] (Monumenti della pittura antica scoperti in Italia), 1955; R. Bartoccini, C. M. Leric, M. Moretti, *La tomba delle Olimpiadi* [Az Olimpiai Játékok Sírja], 1959.

nyomai találhatók. Az ércek (vörösréz, vas, kisebb mértékben ólom és ezüst) kitermelése ezeken a területeken talán részben még az őskorra nyúlik vissza, de rendszeresen a vaskor elejétől kezdve folytatták. Az érc-kitermelés az archaikus Etruria történetében igen fontos, sőt mai tudásunk szerint, bizonyos értelemben, döntő jelentőségű; feltehetőleg ezeknek a természeti kincseknek az értékesítésével függ össze a tirrén városok egész fejlődése; ugyanakkor a görögök fenyegető fellépése és állandó nyomása Etruria partjain jelzi, milyen fontosságot tulajdonítottak a bányavidékek birtokbavételének, hatásuk alá vonásának vagy akár csak megközelítésének is. Az ásványok kitermelésének és első megmunkálásának technikáját csupán egy-két régészeti jellegű nyom – például az érc-hegységek egyes helyein ásott alagutak és a bennük talált szerszámok vagy a vassalak Populonia környékén – és néhány antik adat alapján ismerjük, amelyekből például megtudjuk, hogy Populonia volt az elbai bányákból kitermelt nyersfém öntésének első központja, innen küldték szét, de további feldolgozására itt valószínűleg nem került sor¹⁶.

Az etruszk termelést nagymértékben meghatározta a terület fémgazdagsága; ezt tanúsítják a sírokból bőven előforduló fegyverek, szerszámok, bronz- és vaseszközök. Különösen jelentősek a Vetuloniában, Vulciban, Bisenzióban, Perugia környékén, Cortonában talált művészi fémmunkák; Livius már idézett megjegyzése említi ezenkívül Arezzót is (ahonnan a híres bronz Chimaera származik). Az etruszai vasat és bronzot Campaniában is feldolgozták; valószínűleg innen jutottak tovább az ásványok és a kész termékek a görögök lakta területekre (Diodorus Siculus, V, 13). Görögországban hírnévre tettek szert az etruszk bronztrombiták; az athéni Akropolison találtak egy vulci típusú háromláb-töredéket¹⁷. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a kézműves- és ipari termelés más ágait sem, például a szövést és a bőrfeldolgozást, különösen a lábbelikészítést, ennek termékeit ismerték, és bizonyára nagy arányokban importálták a mediterrán területeken (Pollux, VII, 22, 86).

Tudjuk, hogy az etruszkok fejlett technikával rendelkeztek a víz felkutatásának, kihasználásának és szabályozásának terén. A víz keresését az *aquilices*, valamiféle varázsvesszős forráskutatók végezték. Plinius (*Nat. Hist.*, III, 20, 120) beszél a Pó alsó folyásánál az etruszkok által ásott csatornákról; valóban, Etruria tengerparti részének több helyén találhatók alagcsővezeték-rendszerek a rómaiak előtti időkből, és ezekből kitűnik, hogy nagy ütemű vízmű-építkezés folyt talajjavítás és öntözés céljaira. Nem tudnánk mivel megmagyarázni a toszkán-latiumi mocsárvidéken, a Maremmán és a Pó alsó folyásánál

¹⁶ Az etruszkok bányaiparáról és fémfeldolgozó technikájáról: G. D'Acchiardi, *Studi Etruschi*, I, 1927, 411 sk.; III, 1929, 397 sk.; vö. még *Studi Etruschi*, XI, 1937, 305 sk.; XV, 1940, 315 sk.; XX, 1950, 303 sk.; XXII, 1952–53, 291 sk.; XXIII, 1954, 291 sk.; XXV, 1957, 305 sk.; XXVII, 1959, 191 sk.; L. Cambi, *La metallurgia etrusca* [Az etruszk fémipar], *Tyrrhenica*, 1957, 97 sk.

¹⁷ Vö. 69. l. 3. sz. jegyz.

virágzó életet, ha már az etruszk műveltség aranykorában is elterjedt volna ott a maláriás fertőzés; elsősorban ugyanis ez okozta a késő-hellénisztikus korban sok part menti etruszk város hanyatlását¹⁸.

A nagy nemzetközi áruforgalom aranykorában a kereskedelmi ügyletek zöme, mint már többször említettük, az árucikkek cseréjével bonyolódott. De szokásban volt az is, hogy nyers rézzel (*aes rude*), megmunkált fémtárgyakkal, görög pénzekkel (amelyeket az i. e. VII. századtól kezdve vertek) és valószínűleg ezüsttel is fizettek; ez utóbbit a Földközi-tenger keleti medencéjéből származó súlymértékkel mérték (helytelenül „perzsa láb”-nak nevezték, és kb. 5,70 grammot tett ki), amely azután jellegzetessé vált az etruszk súlyrendszerben. A szorosabb értelemben vett pénzek verése ezüsből és aranyból az V. század derekától kezdve indul meg, főleg Populoniában, Dél-Itália görög pénzverésének hatására, az etruszk és chalkisi súlyrendszer alapján. Csak jóval később, miután Etruria a IV. század végén Róma hatalma alá került, fordulnak elő öntött (*aes grave*) és vert bronzpénzek¹⁹.

A bolognai Certosa figurális jelenetekkel díszített bronz situlája, bármilyen eredetű is, értékes adatokat nyújt a Pó-síkság településeinek az i. e. V. században az etruszk műveltség hatása alatt kialakult életmódjáról²⁰. Igen érdekes az edény felső frízén ábrázolt katonai felvonulás; láthatunk itt szekercével felfegyverzett lovasokat, három szakasz gyalogost, akik, mint fegyverzetük mutatja, különböző fegyvernemekhez tartoztak, és egy csapat utászt fejszéssel. Az etruszk hadászatról keveset árul el a hagyomány, de tudjuk, hogy a rómaiak legkorábbi katonai szervezete sokat köszönhet Etruriának. A legelső időkben kocsikon harcoltak, a VI. századtól kezdve azonban kizárólag a lovasságot alkalmazták. A certosai edényen a három gyalogsági fegyvernem a három római katonai rendet: a *velitest*, *princepest* és a *triariit* juttatja eszünkbe.

Támadófegyver a nehéz lándzsa volt bronz- vagy vasheggyel és *saurótérrel* [lándzsaerősítő], továbbá a könnyű lándzsa vagy gerely, a hosszú kard – ennek használata, úgy látszik, már az archaikus korban megszűnt, és csak a késő-

¹⁸ Vö. P. Fraccaro, *La malaria e la storia degli antichi popoli classici* [A malária és az ókori klasszikus népek története], Atene e Roma, XXII, 1919, 57 sk.; N. Toscanelli, *La malaria nell'antichità e la fine degli Etruschi* [A malária az ókorban és az etruszok pusztulása], 1927.

¹⁹ Az etruszk súlyrendszerről és pénzhasználatról vö. A. Sambon, *Les monnaies antiques de l'Italie* [Itália ókori pénzei], 1903–6, 12 sk.; S. L. Cesano, *Note di numismatica etrusca* [Megjegyzések az etruszk numizmatikáról], *Atti e Memorie dell'Istituto Italiano di Numismatica*, VIII, 1934, 71 sk.; L. Breglia, i. cikk, *Rendiconti dell'Accademia di Napoli*, XXX, 1955, 211 sk.

²⁰ *Arte delle situle dal Po al Danubio* [A situlák művészete a Pótól a Dunáig], Padova, 1961, 84 sk.

bronzkori fegyverzet továbbélése –, a rövid kard vagy *gladius*, a VI. századtól kezdve elterjedt görbe szablya (*machaira*), a tör és a bárd, amely a legrégebb időkben kétélű, és ahogy már említettük, talán a vezetők fegyverzetének tartozéka. Védőfegyver a bronzsisak, a pajzs, a páncél és a lábvért. A legrégebb sisakok csúcsban végződnek vagy félgömb alakúak, arcvédőkkel; korán elterjednek a korinthosi vagy attikai típusú görög sisakok. De az etruszk bronzsisak klasszikus formája ovális, néha tollakkal a tetején; ebből sok példányt találtak az etruszk sírokban (jellegzetes példája az olympiai görög szentély fogadalmi tárgyai közt szereplő egyik sisak, Hierón syrakusai tyrannos Zeusnak szóló fogadalmi feliratával, amely szerint a hadisákmányból szentelte ezeket az istennek, a görögöknek i. e. 474-ben a Cumae melletti tengeri ütközetben az etruszok fölött aratott győzelme után)²¹. A páncélok eredetileg vászonból készültek, kerek vagy négyszögletes, fémlemezről álló lapokkal; később azonban teljesen bronzból csinálták, külön darabokból vagy egyben, s kikalapálták rajtuk a férfi testének izomzatát. Kerek bronzpajzsok előfordulnak az archaikus korban éppúgy, mint a későbbi időkben, de a Certosa-situla bemutat ellipszis vagy csaknem négyszögletes alakú pajzsokat is, valószínűleg fából vagy bőrből. Említést kell tenni a támadó és védő botokról is, amelyek talán a primitív kultúrákban használt buzogány emlékét őrzik; egy-két példájukkal találkozunk az archaikus emlékeken. A *lituus* elnevezésű, felső végén begömbölyt bot a későbbiekben egyre inkább pusztán papi jelvénné válik, és mint ilyent veszik át a rómaiak.

A férfi és női ruházatról és hajviseletről – az ékszereket és néhány más, nem pusztuló anyagból készült darabot kivéve – nincsenek közvetlen forrásaink; így főleg a képzőművészeti emlékekhez kell folyamodnunk felvilágosításért; ezek különben bőven akadnak, és gazdagok a részletekben. Természetesen az éghajlat legalább annyira befolyásolja az öltözködést, mint a helyi hagyományok, de a görögség révén elterjedt minták divatja ezen a téren is döntő szerepet játszott. A férfiak félmeztelenségének sajátosan mediterrán szokása még fennáll az archaikus Etruriában; sőt, a Villanova-kor kisplasztikájában a férfiak és nők teljes ruhátlanságának is számos példája akad, nem tudjuk azonban, hogy milyen mértékig felelt meg ez a mindennapi élet valóságának (a művészetben sokkal ritkább, mint Görögországban). Mindenesetre még a kultúra VI. és V. századi fénykorában is a férfiak, különösen a fesztelen otthoni környezetben, csupasz felsőtesttel járkáltak – bár néha díszes lábbelikben és hegyes sapkával fejükön –, és ez a hagyományos szokás tükröződik a hellénisztikus kori szarkofágok és urnák fedelén kifaragott lakomázó halottak „héroikus” viseletében. Teljesen csupaszon csak a szolgák és atléták jelennek meg, de ezek sem mindig. Az eredetileg a csípőt fedő, szegett ágyékkötő megnagyobbítása révén alakult ki a mellet is takaró rövid ing; ez a VI. század utolsó éveiben divatos. Később fel-

²¹ Vö. 76 l., 15. sz. jegyz.

váltja a görögök *chiton*jának mintájára készült *tunica*. A férfiak öltözködésének másik jellegzetes darabja a már az archaikus korban elterjedt vastagabb, színes anyagból készült köpeny. A ruházat gyarapodásával – és ahogy lassan elhalványulnak a mediterrán félmeztelenség hagyományai – a köpeny egyre fontosabbá válik, megnagyobbodik, és festett vagy hímzett díszítésekkel gazdagodik, míg végül az etruszkok nemzeti viseletévé, a *tebennosszá* alakul, amelynek a római toga egyenes leszármazottja. A nők és az idős személyek már az archaikus időktől kezdve – és azután is mindig, egészen a legkésőbbi korszakig lényeges változások nélkül – hosszú, földig érő ing alakú tunicát hordanak könnyű, berakott vagy szegélydíszes anyagból, és e fölé kerül a vastagabb, festett köpeny. Megfigyelhető, hogy a VII. század vége és az V. század eleje közé eső időszakban hálómintás kelme a divat, feltehetőleg hímzéses kidolgozással; az ábrázolásokon a tunicák (caerei szobrocska a Capitoliumon, chiusi hamvurnák) és a köpenyek (Certosa-situla) anyagaként egyaránt előfordul.

Már a legrégibb kortól kezdve megfigyelhető, hogy az etruszkok különös gondot és érdeklődést fordítanak a lábbeliviseletre. Bisenzio archaikus sírjaiból hajlítható fatalpból és bronz veretekből álló szandálok kerültek elő. A lábbelik lehettek bőrből és hímzett szövetből. A VI. században használatos jellegzetes cipőforma hátul felnyúlik a lábikra mögé, és a hegye elől felkunkorodik; ezeknek a keleti görög eredetű úgynevezett *calcei repandinak* némely jellegzetességét máig megőrizték a közép-olaszországi hegylakók sarui. Az alacsony szandálok mellett később is használatban maradnak a magas cipők; ezek a különféle lábbeli-formák szinte változatlanul kerülnek át a római öltözködésbe.

A VI. században a férfiak és a nők egyformán kúp alakú sapka- vagy süvegfélét viseltek hímzett szövetből, többféle változatban, az úgynevezett *tutulust*; ez szintén keleti görög, ión eredetű, de jellegzetessé vált az etruszk öltözködésben. Másféle fejfedők is voltak, így egyes különleges személyiségek (például a Jósok Sírjának már idézett *persuja*), papok és istenségek hegyes csúcsban vagy csuklyában végződő sapkája; a lent széles és fölül hengeres gyapjú- vagy bőrsapka, amelyet a béljósok viseltek, és több műemlék örökített meg²²; végül pedig a görög mintájú széles karimájú kalap (*petasos*), amely, úgy látszik, főleg az alacsonyabb osztályok körében (a chiusi Majomsír fuvolása) és a hidegebb északon (Certosa-situla) terjedt el. Általában azonban a férfiak éppúgy, mint a nők fedetlen fővel járnak, ez a szokás válik uralkodóvá az V. századtól kezdve.

Kezdetben a férfiak szakállt és hosszú, vállig érő haját viselnek, de már a VI. század végétől a fiatalok görög divat szerint borotváltak és rövidhajúak. Az i. e. III. századtól teljesen eltűnik a szakáll (és nem is jön újra divatba

²²Vö. M. Pallottino, *Uno specchio di Tuscania e la leggenda etrusca di Tarchon* [Egy tuscaniai tükör és Tarchon etruszk mondája], *Rendiconti dell'Accad. dei Lincei*, 1930, 47 sk., és *Studi Etruschi*, X, 1936, 463. l., L. tábla.

Itáliában, csak négyszáz évvel később, Hadrianus császár idejében). A nők a legrégibb időkben (VIII–VI. század) hosszú lófarkban hordják hajukat, hátul összekötve vagy befonva, később fürtökben omlik vállukra, majd (VI–V. század) koszorúban tűzik fejükre, vagy hálóba, főkötőbe szorítják. Említésre méltó, hogy valószínűleg divat volt a haj szőkítése; erre látszik mutatni a Leopárdok Sírja Tarquiniában. A IV. században az uralkodó viselet a középen kétfelé választott haj, az arc két oldalán lecsüngő fürtökkel. Később, a hellénisztikus kor derekán, jobban kedvelik a görögösen tarkón kontyba tűzött hajfonatot.

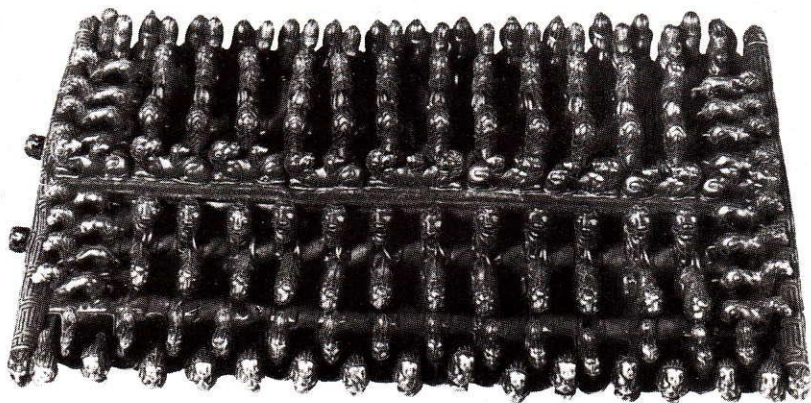
Igen fontos kellékei az etruszk öltözködésnek az ékszerek. A bronzkor végén az egész földközi-tengeri világban nagy mértékben elterjed a fibulák (ruhatartó tűk) divatja; ezek a vaskori sírok legjellegzetesebb tárgyai közé tartoznak. A férfiak által viselt típusokat a nőkéthől tagolt és kigyózó ívük különbözteti meg. A fibulákat általában bronzból készítették, de olykor nemesfémekből is, és gazdagon díszítették üvegpaszta- és borostyánkődarabokkal; az orientalizáló korszak néhány darabja, mint a Regolini-Galassi-sír korongos arany melltűje, hatalmas méretű és pompás díszítésű. A fibulák használata ritkul a VI. században, és majdnem teljesen megszűnik az V. század után, csak az olyan hagyományos öltözeteken marad meg, mint például a béljós papoké. Más ékszereket is viseltek: a párták, a fülbevalók, a nyakláncok, a karkötők, a gyűrűk. Az orientalizáló korszakban fényűző használatuk barbár hatást kelt; ugyanezt lehet mondani a hellénisztikus kori divatról is. Az egyetlen korszak, amikor az etruskok, különösen a nők, mértéktartó választékossággal viseltek ékszereket, a VI–V. századi aranykor; akkor készültek a remekművű nyakláncok kerek vagy makk alakú csüngőkkel és a kifinomult granulációs technikával díszített fülbevalók²³.

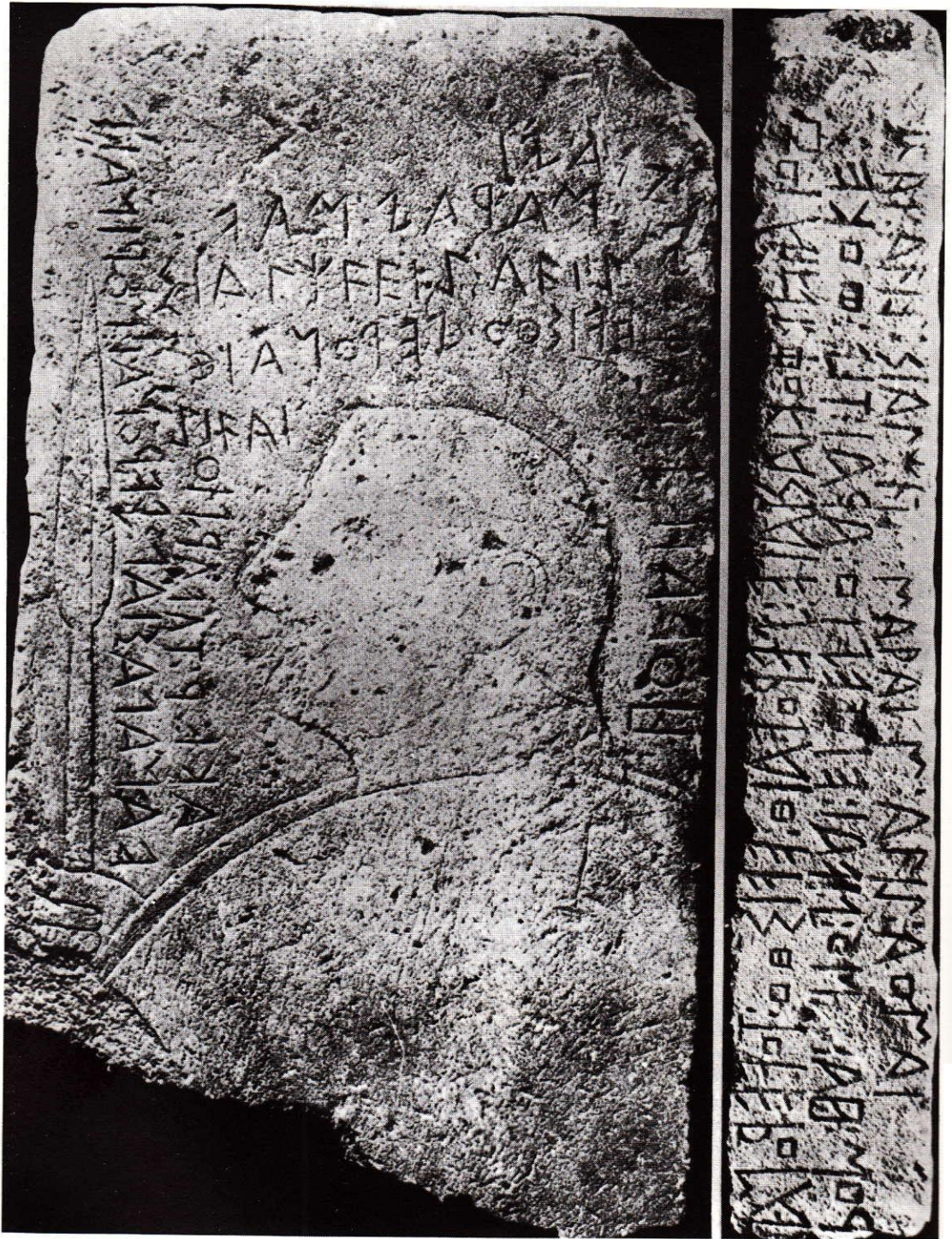
²³ Az etruszk ötvösművészetről, technikájáról és formáiról vö. G. Becatti, *Oreficerie antiche* [Ókori ötvösmunkák], 1955; E. Coche De La Ferté, *Les bijoux antiques* [Az ókori ékszerek], 1955; *Studi Etruschi* XXII, 1952–53, 199 sk., 203 sk.; *Kunst und Leben der Etrusker* [Az etruskok művészete és élete], Köln, 1956, 46 sk.; G. Piccardi, S. Bordini, *Sull'oreficeria granulata etrusca* [Az etruszk granulált díszítésű ékszerek művészete], *Studi Etruschi*, XXIV, 1955–56, 353 sk.; *Ori e argenti dell'Emilia antica*, *Catalogo* [Az ókori Emilia arany- és ezüsttárgyai, Katalógus], Bologna, 1958; *Ori e argenti dell'Italia antica* [Az ókori Itália arany- és ezüsttárgyai], Torino, 1961.

1. kép. Itáliai formájú nagy aranyfibula, keleti formakincsből merített díszítéssel. Orientalizáló kultúra (i. e. VII. sz.) (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: a cerveteri Regolini-Galassi sírból)

2. kép. Arany ruhadiszplasztikus alakokkal (lovak, oroszlánok, chimairák, szirének) díszítve. Orientalizáló kultúra (i. e. VII. sz. első fele) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: a palestrinai Bernardini-sírból)

Lémnosi sírtábla, a sziget prae hellén tájszólásában írt felirattal. Az egyetlen Itálián kívül talált nyelvemlék, amely valamelyes rokonságot mutat az etruszkkal (Athén, Nemzeti Múzeum: a lémnosi Kaminiából)

III. RÉSZ

A nyelv kérdése

A kérdés feltevése

*Az etruszk nyelv értelmezése. A kutatási mód-
szerek fejlődése*

1936-ban *Az etruszk nyelv elemei* című munkám bevezetésében a következőket írtam: „Ha a téma iránti szeretet nem ejt tévedésbe, úgy érezzük, hogy egy ilyen jellegű munkára épp ma van szükség. Az etruszk nyelvre vonatkozó műkedvelő jellegű felfedezések gyors és mulékony hatású sorozata jogosan vált ki bizonyos tanácstalanságot nemcsak a közepes szintű, hanem a legmagasabb műveltségű körökben is. Mások ennek ellensúlyozására a makacs kételkedés álláspontjára helyezkednek, egyformán elítélnék jót és rosszat, s az etruszk nyelv problémáját úgy szeretik feltüntetni, mint mániákusok rosszhírű küzdőterét vagy mint a nyelvtudomány humoros ágazatát. Öröm és büszkeség lenne számunkra, ha ezeknek a lapoknak az olvasása valamiképpen igazságosabb értékelés felé orientálná az olasz kultúrát. Fő törekvésük az, hogy valódi arányai szerint határolják körül a problémát, megmutassák a módszeres előrehaladás fáradságos útját és eredményeit is – amelyek azonban éppúgy távol állnak a kulcsigazságok vélt birtokosainak totális és minden megalapozás elől kitérő bizonyosságától, mint a nem jól értesült kritikusoknak pyrrhóni nihilizmusától.”

Harminc év óta ez a helyzet nem sokat változott, akár a kutatók szerény és termékeny előrehaladását nézzük az etruszk nyelv problémájának megoldása felé, akár a nagyközönségben meggyökerezett furcsa előítéleteket éppen az úgynevezett „etruszk rejtélynek” ebben a legnépszerűbb és leglebilincselőbb vonatkozásában. Nem beszélve arról, hogy az átlagos műveltségű emberek kilencven százaléka még ma is szilárdan hisz az etruszk „teljes megfejthetlenségében” (ahogy az újságokban és sajnos még a tankönyvekben is olvasható) – vagyis tévesen olyan nehézségek létezésében, amelyeket már szinte két évszázaddal ezelőtt túlhaladtak –, még maguknak a tudósoknak, történészeknek, régészeknek, nyelvészeknek is meglehetősen ködös fogalmaik vannak az etruszk nyelv kutatásának jelenlegi állapotáról, ideiglenes és végleges eredményeiről. Szükségesnek látszik tehát egy olyan munkában, mint a jelen kötet,

különösen bőségesen illusztrálni az etruszk felirattannal és nyelvvel kapcsolatos alapfogalmakat és problémákat¹.

Mindenekelőtt: a „megfejtés”, vagyis ismeretlen írásjelek elolvasásának problémája nem létezik, mert, ahogy látni fogjuk, az etruszk ábécé tökéletesen olvasható. Ami a szavak és szövegek jelentését illeti, az alapvető kérdés: hogy megfejtették-e, vagy sem – vagyis hogy értjük-e az etruszk nyelvet, vagy nem értjük –, ez a többek által ismételt fogalmazás csak igen hozzátétőlegesen, mondhatnánk durván felel meg a kérdés helyes felvetésének. Végleges és teljes megoldás csupán akkor volna lehetséges, ha létezne egy „kulcs”, azaz bármilyen, a kérdést kívülről megvilágító eszköz, mint például egy ismert nyelv, amely annyira közel áll az etruszkhoz, hogy megmagyarázza szótöveit és szóalakjait, vagy megfelelő terjedelmű szótárak, vagy kétnyelvű szövegek, olyanok, amelyek lehetővé tették az óegyiptomi, a sumer, az akkád, a hattita nyelv értelmezését². Sajnos azonban tudjuk, hogy nem léteznek az etruszkkal szoros rokonságban levő más nyelvek, amelyeknek tanúságaira számíthatunk.

Legfőljebb csak igen korlátozott ismeretek erejéig nyújt segítséget az ókorból ránk maradt kisszámú „glossza” (etruszk szavak görög és latin fordításával), sőt még a fennmaradt kétnyelvű szövegek is. Ez utóbbiak nagyrészt egészen rövid sírfeliratok etruszk és latin nyelven, és szinte csak tulajdonneveket tartalmaznak. Legutóbb még kiegészültek a Pyrgiből való³ aranylemezek párhuzamos etruszk és főníciai szövegeivel: ezek elég hosszúak, azonos tartalmúak (fogadalmi felajánlásra vonatkoznak), és lényegében kétnyelvű forrásnak tekinthetők. Nagy reményeket keltettek, és valóban úgy látszik, mintha új szakaszt nyitnának a kutatásokban, amelynek fejleményeit talán még túl korai volna megjósolni. Az a tény azonban, hogy a két „verzió” nem egyezik meg szó szerint, ami sok ókori kétnyelvű szöveg közös vonása, továbbá az etruszk szöveg szerkezetében rejlő nehézségek és a külső ellenőrzéssel elemezhető szóképzleti és alaktani adatok bizonytalansága, úgy látszik, ebben az esetben is

¹ A következő fejezetek jórészt továbbfejlesztései az alábbi összefoglaló munkáimnak: Gli studi sulla lingua etrusca nelle loro condizioni attuali [Az etruszk nyelv kutatásának jelenlegi állása], Archivio Glottologico Italiano, XXXII, 1940; Was wissen wir heute von der etruskischen Sprache? [Mit tudunk ma az etruszk nyelvről?], Zürich, 1955 (a Kunst und Leben der Etrusker [Az etruszkok művészete és élete], Köln, 1956 c. kötetben, 28 sk.); Il problema della lingua etrusca [Az etruszk nyelv problémája], Le Meraviglie del Passato [A múlt csodái], 1958⁵, II, 283 sk. De kiterjed a tárgyalás a legutóbbi évek nagy fontosságú felirat-leleteiből levont új következtetésekre és megfigyelésekre is (ld. alább, 196 sk.), azzal a figyelmeztetéssel, hogy még tanulmányozás tárgyát képező adatokról van szó, s a rájuk épülő eredmények ideiglenes jellegűek.

² Ezekről a kérdésekről vö. J. Friedrich, Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen [Eltűnt írások és nyelvek megfejtése], 1954, ahol rövid, pontos összefoglalás (113 sk.) foglalkozik az etruszk értelmezésével is; P. E. Cleator, Lost Languages [Elveszett nyelvek], 1959.

³ Ld. 75 sk., 102 sk., 199 sk., 220 l.

kizárják azt a lehetőséget, hogy az új dokumentumokat döntő értékű „kulcsnak” tekinthessük az etruszk nyelv értelmezéséhez.

Az etruszk nyelv kutatásának útja tehát, legalábbis jelenlegi ismereteink alapján, egyelőre inkább részletek eredmények sorozata, mint csodaszzerű felismerések reménye. A XVIII. századtól folyó számos próbálkozás története megmutatja, hogy a legbiztosabb és általánosan elfogadott adatokat főleg a szövegek belső kritikai elemzése útján, fokozatosan, ugrások nélkül előrehaladva szerezték, kezdve az első elemi megállapításokon, mint amilyen a személynevek azonosítása a sírfeliratokon, egészen a mai bonyolult és széles körű alaktani és szókészleti ismeretekig, amelyeket majd egy következő fejezetben foglalunk össze. De nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy ez a folyamat meggyorsul a kutatás anyagának megnövekedésével, az összehasonlítás és a külső ellenőrzés elemeinek szaporodásával, míg végül a mainál sokkal szélesebb körű tudáshoz vezet, sok feltevés bizonyossággá változik, és gyakorlatilag eljutunk oda, hogy lényegében megértjük majd a leghosszabb és legbonyolultabb szövegeket is.

Ezekből a fejtegetésekből világosan kitűnik, hogy arra a kérdésre, vajon az etruszk értelmezésének problémája megoldódott-e, ma nem válaszolhatunk egyszerűen igennel vagy nemmel, hanem csak részleges, a lehetőségre szorító és dinamikus kijelentéssel: azzal, hogy ma már sok mindent ismerünk, de sok más még rejtve van előttünk, és hogy a kitartó erőfeszítések napról napra körülhatárolnak vagy megvilágítanak homályos foltokat. Különösen fontos szerintünk kerülni azt a sok laikus részéről tanúsított magatartást, hogy mintegy dialektikusan igyekeznek szembeállítani az etruszk homályosságát más antik nyelvek, így a görög és latin világosságával. Ez az ellentét súlyos félreértésen alapul; nem lehet összehasonlítást tenni egy pusztán kisszámú és szerény régészeti adat útján közvetített nyelv és olyanok között, amelyeket bőséges irodalmuk és ma is élő nagy hagyományuk révén ismerünk. Ezzel kapcsolatban utalhatunk arra, hogy vannak latin archaikus szövegek, mint a Forum cippusa, vagy a Duenos-váza, vagy a Fratres Arvales verses imája, amelyeknek értelmezése nem kevésbé kérdéses és vitatott, mint sok egykorú etruszk szövegé. Azon sem kell csodálkozni, hogy mennyi a bizonytalanság néhány olyan antik nyelv ismeretében, amelyekről csak feliratos emlékek vannak, noha jól ismert nyelvcsoporthoz tartoznak; ilyen például az Iguviumi Táblák umber szövege. De más, egyetemes fontosságú irodalmi nyelveknél is, mint amilyen az egyiptomi, a héber, sőt maga a görög is, a modern nyelvészeti és történeti kutatás eredményei ellenére is még mindig makacsul tartják magukat a megoldatlanság kis erődei, pontosan meg nem határozható szakkifejezések, *ἀπαξ λεγόμενα* [egyszer előforduló szavak], vagyis a szövegekben itt-ott elhintett, elszigetelt és homályos részletek. Természetesen az etruszkban – ebben az elszigetelt és kevés adattal dokumentált nyelvben – a hiányok nagyobbak, mint máshol, és ezek összetorlódnak a legnehezebb szövegrészekben. Éppen az ilyen fehér

feltok számának fokozatos csökkenése adja meg a lehetőséget, hogy átlépjük a határt a „lefordíthatatlan” és a „lefordítható” között.

Annak, aki pontos elképzelést akar kapni az etruszk nyelv ismeretének mai állásáról, segítségére lehet egy, a mai világban is könnyen előforduló esetből vett (és talán éppen ezért hatásosabb) hasonlat. Tegyük fel, hogy valakinek kezébe kerül egy latin betűkkel nyomtatott, de számára ismeretlen és más, ismert nyelvekkel egyenes rokonságban nem álló nyelven: például magyarul vagy törökül írt újság. Feltéve, hogy művelt, értelmes és valamelyes általános nyelvi felkészültséggel rendelkező emberről van szó, valószínű, hogy az újságban nyilván szereplő tények és hírek általános ismerete, a személy- és helynevek, a nemzetközileg használt szakkifejezések, valamint okiratokból vagy ismert szerzők műveiből vett és felismerhető idézetek, esetleg az illusztrációk segítségével is sikerül majd több-kevesebb fáradsággal megértenie a címet, lefordítania egy-két rövidebb híradást, rájönnie nem egy cikk általános értelmére. Lényegében ilyen a modern értelmezők helyzete az etruszk szövegekkel kapcsolatban. Ez megmagyarázza, miért növekszenek a nehézségek a dokumentumok hosszúságával arányosan, és főleg megérteti a fordítási kísérletek feltételes, részleges és ideiglenes jellegét. De ilyen körülmények között annál nagyobb az érdemük a kutatóknak, akik lassú, türelmes munkával pozitív eredményeket értek el, és érnek el ma is.

Ismeretes, hogy a múlt század utolsó negyedéig az etruszk szövegek magyarázata zömében a más nyelvekkel vagy nyelvcsoportokkal való etimológiai összehasonlításokon alapult. Ennek az eljárásnak irányelvei a XVIII. századi etruszkizálásra vagy éppen a reneszánszra nyúlnak vissza, Annio di Viterbo és Pier Francesco Giambullari munkásságára. Csak éppen a héber etimológiák keresését – eleinte ugyanis azt hitték, hogy minden nyelv a héberből ered – lassanként, az általános nyelvészeti ismeretek fejlődésével párhuzamosan, felváltotta az etruszk-italicus rokonság elmélete (hirdetői L. Lanzi, A. Fabretti, W. Corssen, E. Lattes voltak) vagy a különféle elképzelések az etruszk rokonságáról a göröggel, az örménnyel (S. Bugge), a baszkkal és kaukázusival (V. Thomsen), a finnugorral (J. Martha), sőt még a dravida nyelvvel is (S. Konow). Nem zárkóztak el a szövegek belső vizsgálata, epigrafikai, hangtani, alaktani, szókészleti sajátásaik kutatása elől – csírájában alkalmazva a későbbi „kombinatorikus” módszert –, de a kutatás vezérelve az volt, hogy a jelentéstani és nyelvtani értékeket kívülről kell kikövetkeztetni, annak a nyelvcsoportnak a nyelvi sajátosságaiból, amelyhez az illető feltételezése szerint az etruszk is tartozott.

Az etimológiai összehasonlítás terén tett egyes próbálkozások csődje – ezeket ugyanis természetüknél fogva a maguk egészében kellett vagy elfogadni, vagy elvetni – és a tudományos kritika fejlődése elkerülhetetlenül ellenhatást váltott ki. Előkészítője az a lassú, lelkiismeretes, gyakran észrevétlen munka volt,

amit elsősorban olasz gyűjtők és feliratkutatók, mint Lanzi, G. B. Vermiglioli, M. A. Migliarini, G. C. Conestabile és Fabretti folytattak. Figyelmük elsősorban az emlékek számbavételére és közvetlen tanulmányozására irányult; ez a munka a Fabretti gondozásában megjelent monumentális *Corpus Inscriptionum Italicarum* (C.I.I.) [Itáliai Feliratok Gyűjteménye] közreadásában csúcspontba ért, amit ezután három *Kiegészítés* és F. Gamurrini *Függeléke* tett teljessé (1867–1880). Meg kell említeni azt is, hogy már a XIX. században – és részben a XVIII. század vége óta – néhány alapvető ismeret birtokába jutottak az etruszk nyelv értelmezése során, így például a szó végéhez ragasztott (a latin *-que*-nek megfelelő) *-c* végződés kötőszó-értékének, a *-s*, *-sa*, *-al* ragok birtokviszonyt kifejező vagy melléknévi szerepének, az *-i*, *-ei* nőnemű formáknak, a *mi* névmásnak, valamint néhány szó jelentésének, mint *ril* '...korában', *clan* 'fiú', *turce* 'adott' [ige] stb. megállapításához, főleg a sírfeliratok sűrűn ismétlődő névmegjelölési formulái segítségével. Hangsúlyozni kell, hogy ezekre az eredményekre más nyelvekkel való összehasonlítástól függetlenül jutottak, kizárólag a feliratok szokásos fordulatainak tanulmányozása és az etruszk dokumentumok szövegének belső kritikai elemzése alapján.

De az etimológiai módszer elégtelenségének csak akkor ébredtek pontosan tudatára, mikor a jeles latinista, Corssen megjelentette *Über die Sprache der Etrusker* [Az etruszkok nyelvéről] (1874) című munkáját; ebben leszögezte, hogy az etruszk az indoeurópai nyelvcsoporthoz, közelebbről az itáliai nyelvek közé tartozik, és bizonyos előzményekből kiindulva látszólag szigorú módszerességgel általános alaktani meghatározással és szövegértelmezéssel is megpróbálkozott. W. Deecke harminckilenc oldalas munkája: *Corssen und die Sprache der Etrusker. Eine Kritik* [Corssen és az etruszkok nyelve. Bírálat] (1875) elegendő volt ahhoz, hogy Corssen hatalmas építménye kártyavárként összeomoljon.

A jelentős kritikai mozzanatnak új tudományos irányzatban kellett kiteljesednie. Maga Deecke és más kutatók, így C. Pauli, G. Herbig, A. Torp, teljesen felhagytak a külső összehasonlításokkal, és maguknak az etruszk szövegeknek és kölcsönös összefüggéseiknek tanulmányozására szorítkoztak. Ezzel megszületett a belső induktív vagy „kombinatorikus” módszer. Új felfedezések – mint a capuai agyagtégla és a zágrábi múzeumban őrzött múmia pólyájának vásznára írt szöveg – és modernebb kutatási eszközök – mint a *Corpus Inscriptionum Etruscarum* (C.I.E.) [Etruszk Feliratok Gyűjteménye], amelynek kiadását Pauli 1893-ban kezdte meg, és azóta is folyik⁴, továbbá a Lattes által

⁴ Az első kötet (1893–1902) tartalmazza Fiesole, Volterra, Siena, Arezzo, Cortona, Chiusi, Perugia feliratait. A második kötetből négy füzet jelent meg, éspedig: I. rész 1. füzet, 1907 (Orvieto és Bolsena); 2. füzet, 1923 (A partvidéki Etruria Populoniától Vulciig); 3. füzet, 1936 (Tarquinia); II. rész 1. füzet, 1912 (A faliszki terület). Kiadtak ezenkívül egy függelék is, a zágrábi múmia szövegének közlésével, 1919–1921. Munkatársak voltak, a mű megindításán kívül O. A. Danielsson, B. Nogara, G. Herbig, E. Sittig. Előkészületben van Dél-Etru-

szerkesztett szójegyzékek⁵ – erős lökést adtak az ilyen irányú kutatásoknak; ezek főleg Torp munkássága révén (*Etruskische Beiträge*, 1902–1903) [Etruszk adalékok] jelentősen előrehaladtak mind a nyelvtani ismeretek, mint a szövegek, főleg a rövidebbek értelmezése terén. Az említett tudósok működéséhez csatlakozik más etruszkológusoknak (A. Rosenberg, G. Sigwart, S. P. Cortsen, Eva Fiesel, E. Vetter, F. Sloty és mások) az utóbbi évtizedekben folytatott munkássága. Az etimológiai módszer, amelyet a tudomány így túlhaladott, felbukkant ugyan még néha egyes „kombinatorista” tudósok (például Deecke, Pauli, sőt még Torp, újabban pedig Vetter) kutatásaiban is, és makacs követőkre talált továbbra is Lattes és E. Goldmann munkásságában, de főleg a műkedvelő jellegű rögtönzések tere maradt; ezek csökönyös szívóssággal virágoznak még mindig az etruszkológiai kutatások peremén, s meg-megújuló, hiábavaló kísérleteket tesznek, hogy az etruszkot a görögökből, a hettitából, az örményből, a sémi nyelvekből, az egyiptomiból stb. magyarázzák.

A szövegértelmezés feladatától függetlenül folytak közben az eredményes kutatások az etruszk rokonságáról; az általános nyelvészet által felvetett új problémák szélesebb körű és biztosabb támpontokat nyújtottak a megoldáshoz. A megállapítható, bár nem mélyen gyökerező hasonlóságok az etruszk és az indoeurópai, kaukázusi, ázsiai nyelvek között vagy az A. Trombetti értelmezése szerinti praeindoeurópai nyelvcsoporthoz létezésével magyarázhatók, vagy egy protoindoeurópai alapszavak-rétegre – vagyis részleteiben még nem véglegesen kialakult archaikus indoeurópai nyelvre – vallanak, ahogy Kretschmer elképzelte⁶, vagy pedig, ahogy G. Devoto javasolta, az „i n d o e u r ó p a i k ö r ü l i” fogalma körébe tartoznak, amellyel az archaikus földközti-tengeri nyelvi szubsztrátumnak későbbi ismételt indoeurópai beszívargások hatására történt felbomlását és átalakulását jelölte⁷. Mindegyik esetben az volt

ria feliratainak füzetek (Tarquiniát kivéve) és néhány füzet a mutatókkal; tervbe van véve a Campania és a Pó-vidéki Etruria anyagát tartalmazó füzet, a teljes mutató, a kiegészítések és a névmutatók.

⁵ E. Lattes, *Saggio di un indice lessicale etrusco* [Kísérlet egy etruszk szójegyzék összeállítására], *Memorie dell'Accademia di Archeol. e Lettere di Napoli*, I, 1908; II, 1911; III, 1918; *Rendiconti del R. Istituto Lombardo*, XLV, 1912, 303 sk., 351 sk., 412 sk.; *Memorie del R. Istituto Lombardo*, XXIII, 1914. Ez a felbecsülhetetlen munka, sajnos, befejezetlen maradt, és nehezen felhasználható, mivel különböző akadémiai közleményekben van szétszórva és eltemetve. Teljes újrafeldolgozása, vagyis az etruszk nyelv nagy tudományos szógyűjteményének kiadása sürgős és fontos feladat; ezen a vállalkozáson dolgozik most a firenzei Istituto di Studi Etruschi-val karöltve a római egyetemi Istituto di Etruscologia e di Antichità Italiane. Addig is használható, kivéve a tulajdonnevekre, M. Pallottino szójegyzéke: *Testimonia linguae Etruscae* [Etruszk nyelvmélekek], 1954, 132 sk. (készül a második kiadás, amely tartalmazza a legutóbbi években napvilágra került új és nagy fontosságú feliratos anyagot is).

⁶ Glotta, XVIII, 1940, 260 sk.; XXX, 1943, 213 sk.

⁷ G. Devoto, *Pelasgo e peri-indoeuropeo* [Pelaszg és periindoeurópai], *Studi Etruschi*, XVII, 1943, 359 sk.; *Etrusco e peri-indoeuropeo* [Etruszk és periindoeurópai], *Studi Etruschi*, XVIII, 1944, 187 sk.; XXXI, 1963, 93 sk.

a fő cél, hogy a történeti etruszk nyelvben fölleljék azoknak az indoeurópai előtti földközi-tengeri nyelveknek közvetlen vagy közvetett kicsengéseit, amelyek az őstörténet későbbi szakaszában nagyrészt már kihaltak, és csak mint maradványok bukkantak fel itt-ott. Elsősorban a helynévkutatásnak köszönhető, hogy ezek az elméletek kézzelfogható tartalmat kapnak az ősrégi nyelvek megőrződött elemei révén; ezeknek a tanulmányozása kiderítette, hogy létezett egy bizonyos eredeti mediterrán nyelvi egység, és kimutathatók az etruszk nyelv rokon vonásai nemcsak a görög előtti keleti és kisázsiai nyelvjárások csoportjával, hanem az itáliai félsziget és szigetek indoeurópai előtti nyelvi rétegével is. Egyedül az égei-tengeri Lémnos szigetén az athéni hódítás előtt beszélt nyelvben ismertek fel – nem minden vita nélkül – szorosabb kapcsolatot az etruszkkal⁸. Az alaprétegeknek ezt a kutatását elsősorban olasz tudósok kezdeményezték (F. Ribezzo, A. Trombetti, B. Terracini, G. Devoto, V. Bertoldi, G. Alessio stb.).

Miután lehetővé vált, hogy az etruszkot meglehetősen pontossággal besorolják a Földközi-tenger körüli nyelvcsoportok körébe, újra felszínre került, bár új alapokon és szűkebb keretek között, az etimológiai összehasonlítások problémája az etruszk szövegek megfejtésének céljából. Alfredo Trombetti ugyanis, aki ragyogó eredményeket ért el az etruszk nyelv hovatartozásának meghatározásában, és szinte korlátlanul széles nyelvészeti ismeretei révén különleges felkészültséggel rendelkezett a rosszul ismert nyelvek és nyelvemlékek nehéz feladatát jelentő összevetéséhez, a „kombinatorikus” mellett újra alkalmazni kezdte az „etimológiai” módszert (*La lingua etrusca* [Az etruszk nyelv], 1928). Torp módszerének nyomdokain haladva korai haláláig el is ért egy-két új eredményt, főleg az alaktani meghatározás és a szövegértelmezés terén, de ezek az eredmények nem feleltek meg az általános várakozásnak. Azonkívül az általa hirdetett módszertani alapelvek – amelyek azonban túlságosan szorosan összefüggtek az ő felkészültségével és személyes képességeivel – egyrészt tápot adtak a rosszul értelmezett példa nyomán a dilettáns kísérletek túlzásainak, másrészt a hivatalos tudomány mintha néhány évre az óvatos várakozás álláspontjára helyezkedett volna.

A kutatások legújabb szakaszának kiindulópontja a felírt adatok elmélyültebb elemzése (B. Nogara, G. Buonamici, Vetter, H. Rix, R. Lambrechts, J. Poupé stb.), valamint az alaktan és hangtan elemző vizsgálatának fellendülése (Pallottino, Sloty) volt. A kombinatorikus módszer hagyományos irányát követő szövegmagyarázatra is történtek kísérletek, próbálkozások; megemlítendőek közülük, mint különösen értékesek, azok, amelyeket Cortsen legutóbbi munkái tartalmaznak. De a legtermékenyebb újdonságot a kritikai távlatok

⁸ Ld. fentebb 58 sk.

alapvető és döntő kiszélesedése jelentette. Az egész megelőző kutatás – néhány kivételtől eltekintve – elgondolásaiban és tevékenységében a nyelvészetnek pusztán technikai síkján mozgott, és nem vette tekintetbe, hogy egy nyelv élő kifejezése beszélői történetének és kultúrájának. Ribezzo érdeme, hogy rámutatott, milyen fontosságuk van az antik irodalom történeti forrásainak az etruszk szellem és intézmények világának és rajtuk keresztül maguknak a szövegeknek megértésében. Az a törekvés, hogy a nyelv értelmezését a történeti környezet ismeretére alapozzák, egy konkrét eljárás kialakulását eredményezte, amely az etruszk szövegek szerkezetét és jelentését a görög, latin és itáliai világ formulaival és szövegeivel való összevetés útján igyekszik megmagyarázni, feltételezve, hogy eszmék és hagyományok közös történeti örökségének birtokosai, és ezért kifejezés módjuk és tartalmuk nagyjában megegyezik („kétnyelvű módszer”). Ezt az eljárást alkalmazta K. Olzscha a jelen kötet írójával együtt a zágrábi múmia *liber linteus*-ának, a capuai agyagtéglának és több fogadalmi és sírfeliratnak megfejtésénél; az eredmények azt mutatják, hogy kétségtelenül új lehetőségek nyíltak az etruszk szövegek magyarázására; ez azonban azért továbbra is lényegében a „kombinatorikus” módszerrel elért ismeretek vonalán fejlődik tovább. Az eredményeket a külső, közvetett és analógiára épült adatok ellenőrzésével finomítják, korrigálják, és egészítik ki szüntelenül. Ez az ellenőrzés azonban közvetlenné és döntő hatásúvá válhat abban a szerencsés helyzetben, ha valódi kétnyelvű forrásokat lehet felhasználni, mint Pyrgi feliratainak esetében.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy ma már nemcsak a többé-kevésbé bizonyított lexikális és nyelvtani ismeretek egyre növekvő közös kincsét mondhatjuk magunkénak, hanem egy olyan kutatási irányzatot is, amelyet a lényegben egyetértve követnek a legkomolyabb és legtapasztaltabb szakemberek, függetlenül iskoláktól és módszerektől (természetesen nem merev és zárt „rendszerről” van szó, ahogy néhány újabb, túlságosan is vázlatos és bizony naiv összefoglalási kísérlet, például H. Stoltenbergé felvetette, hanem dinamikus, részleteiben még kiforratlan és minden további helyesbítés és finomítás lehetősége számára nyitva álló irányzatról). Ennek a kutatási irányznak és eredményeinek értéke különösen az új felfedezések tükrében mérhető fel, amelyek nem cáfolják meg, hanem egyre inkább megerősítik őket. Különösen a Pyrgiben talált kétnyelvű szöveg szolgáltatva a föníciai változattal néhány olyan feltevés határozott bizonyítékát, amelyeket eddig az etruszkológusok legnagyobb része ugyan mint igen valószínű alapismeretet fogadott el (például a *ci* 'három' jelentését), de végül is még soha nem nyertek hiteles megerősítést valami külső érv félreérthetetlen támogatása által. Ez az új eset, bár látszólag jelentéktelen – hiszen nem változtat a már kialakult meggyőződéseken –, mégis lényeges módszertani fontosságú az etruszk nyelvi tanulmányok jelenlegi és jövőendő

történetére nézve. Lehetővé teszi ugyanis számunkra, hogy nyugodtan haladjunk előre a most már kétségtelenül és visszavonhatatlanul jónak bizonyult úton, lebilincselő, de fárasztó és nagy körütekintést igénylő kutatásainkban⁹.

⁹ Az etruszk nyelvészet eredményeiről és kutatási módszereiről vö. Fiesel, *Etruskisch*, 1931 c. munkáján kívül S. P. Cortsen és E. Vetter beszámolóit, *Glotta*, XXIII, 144 sk.; XXVIII, 117 sk.; XXXV, 270 sk.; M. Pallottino, *Doxa*, III, 1950, 29 sk.; F. Ribezzo, *Studi Etruschi*, XXII, 1952–53, 105 sk.; K. Olzscha, *Schrift und Sprache der Etrusker* [Az etruszkok írása és nyelve], *Historia*, VI, 1957, 34 sk.

A források és a módszer

Jelenlegi eszközök és jövőbeli lehetőségek. Közvetlen és közvetett források. Kutatási módszerek. Változások időben és térben

Az etruszk nyelv teljes és biztos elsajátítását gátló legnagyobb nehézséget az eredeti szövegek igen korlátozott száma, valamint rövidsége és egyoldalú tartalma jelenti. Kivételes esetektől eltekintve, kutatásaink anyagát kizárólag sírfeliratok és fogadalmi feliratok alkotják, néhány ismétlődő formulára szorítkozó nyelvezetükkel és olyan szókincssel, amely csak a vallásos élet meghatározott oldalaira vonatkozik. Minthogy az irodalom teljesen elpusztult, hiányoznak az ismereteink a nyelv legélőbb részéről, beleértve a családi, társadalmi, gazdasági életre vonatkozó kifejezéseket, az elvont fogalmakat jelölő szavakat, a közvetlen beszéd szerkezetét stb. Ilyen körülmények között be kell vallanunk, hogy még ha – gyakorlatilag elképzelhetetlen módon – megvolna is a „technikai” lehetőségünk arra, hogy a birtokunkban levő minden szöveget teljes egészében, szóról szóra lefordítsunk, az etruszk szókincs állománya és magának a nyelv szerkezetének sok vonása akkor is éppúgy ismeretlen maradna előttünk, legalábbis egyelőre.

Véletlen felfedezések vagy az antik Etruria különböző vidékein folytatott tudományos ásatások eredményeképpen rendszerint minden évben előbukkan a földből bizonyos számú fogadalmi és sírfelirat; ezek általában rövidek és kevés különbség van köztük, kivéve a névanyagot¹. Bár ezek az adalékok látszólag szerények, el kell ismerni, hogy gyakran igen jelentős értékűek számunkra, különösen az ismert és nagyobb terjedelmű szövegekkel foglalkozó elemzések vitás kérdéseinek eldöntéséhez; néha ugyanis, bizonyos esetekben, elegendő egyetlen szó vagy egy új nyelvtani forma, hogy régóta fennálló kételeyeket vagy vitás kérdéseket megoldjon². De éppen a legutóbbi időkben úgy

¹ Magyarázatos gyűjteményük a Studi Etruschi évfolyamainak „Rivista di epigrafia” [Epigráfiai szemle] c. rovatában.

² Nagyon tanulságos ezzel kapcsolatban azoknak a kicsiny, de fontos eredményeknek a példája, amelyeket a tarquiniai necropolisban újabban talált néhány sírfelirat tanulmányozásával értünk el: vö. Studi Etruschi, XXXII, 1964, 107 sk.

látszik, mintha a szerencse – amely kísérője a régészeti kutatások kiszélesedésének és gondosabbá válásának – bőkezűbben sietne segítségünkre. A feliratos leletek megnövekedtek, nemcsak mennyiségileg, a Tarquiniában, Vulciban, Bolsenában, Orvietóban stb. végzett új feltárások következtében, hanem azáltal is, hogy jellegükben, tartalmukban és terjedelmükben kivételesen jelentős emlékek kerültek elő, mint például az úgynevezett „Poupé-aryballos” [a Poupéféle olajos edény] archaikus felirata, a Pyrgi szentélyéből származó arany- és bronzlemezek és a nemrég Santa Marinella környékén talált ólomlapocskatöredékek, amelyekről később részletesen beszélünk³.

Ezek a felfedezések felébresztették a reményt, hogy talán már a legközelebbi jövő további meglepetéseket tartogat számunkra. Valószínű, hogy az etruszk föld az írott emlékek gazdag anyagát rejtegeti még magában. Ahogy most Pyrgiben (és Santa Marinellában) valóságos templomi irattárak létezését kezdjük felismerni, nincs kizárva, hogy a nagyobb városi települések területén végzett gondos vizsgálódás politikai jellegű, történeti tényeket megörökítő vagy jogi feliratos szövegek felbukkanásához vezet, amelyeket esetleg etruszk és latin nyelven szerkesztettek meg (ez igen könnyen lehetséges Etruria történetének későbbi korszakaiban, mikor Róma alattvalója vagy szövetségese volt). Nem szabad mindenképpen arra számítanunk, hogy az új feliratok, még ha meglehetősen hosszúak vagy egyenesen kétnyelvűek is, maguktól megoldanak minden eddig nyitott problémát, mert éppen a legfrissebb felfedezések mutatták meg, hogy a nehézségek bizonyos szempontokból az adatok szaporodásával arányban nőnek⁴. De az biztos, hogy segítségükkel egyre szélesebb körűvé és gyorsabb üteművé válhatnak a szövegek értelmezésére irányuló kutatások. Természetesen mindenképpen megmarad az irodalmi szövegek hiánya okozta pótolhatatlan űr, és ez megfoszt bennünket attól a lehetőségtől, hogy az etruszkot a klasszikus világ más nyelveivel egyenlő fokon ismerhessük meg. Elméletileg előfordulhat, hogy etruszk irodalmi dokumentumokat fedeznek fel a jövőben egyiptomi vagy herculaneumi papiruszokon (tekintetbe véve azt a már megtörtént csodát – mert igazi csodáról kell itt beszélnünk –, hogy egy egyiptomi múmia vázsongöngyölegein etruszk szöveget találtak); de sajnos ezek olyan halvány és távoli lehetőségek, hogy csak délibábnak tekinthetők.

Az etruszk nyelv ismeretének jelenleg birtokunkban levő forrásai k ö z v e t -

³ Mindezekről a legújabb felfedezésekről vö. Studi Etruschi, XXVIII, 1960, 479 sk.; XXX, 1962, 136 sk., 283 sk.; XXXI, 1963, 175 sk.; XXXII, 1964, 107 sk., 161 sk.; XXXIII, 1965, 469 sk.; XXXIV, 1966, 175 sk., 307 sk., 395 sk.; Archeologia Classica, XVI, 1964, 49 sk.; XVIII, 1966, 291 sk. Ehhez járul még egy Tarquiniában napvilágra került nagyon hosszú, bár alaposan megrongálódott sírfelirat, amely még tanulmányozás alatt áll.

⁴ Ld. fentebb, 188 sk.

lenek, illetőleg közvetettek⁵: Az előbbieket, vagyis a szövegek, nem megszakítatlan kéziratos hagyomány származékai, hanem mind régészeti jellegűek, azaz épületek vagy tárgyak feliratai, kivéve a zágrábi múmia szertartáskönyvének töredékeit; mindenesetre ez is ásatás során került elő.

Ez utóbbi dokumentum kivételes fontosságú nemcsak az etruszk kultúra, hanem általánosabb értelemben az ókortudomány szempontjából is, minthogy az egyetlen vászonra írt szertartáskönyv (*liber linteus*), amely számunkra a görög és itáliai-római világból fennmaradt. Eredetileg tekercs formájú volt (*volumen*); majd csíkokra vágták, és a ptolemaiوسي vagy római korban egy egyiptomi nő múmiája köré tekerték; valószínűleg Közép-Egyiptomban találták meg (a lelőhely azonban bizonytalan). Ez a felhasználás, amelynek során az eredeti tekercs fontos részei mentek veszendőbe, kétségtelenül másodlagos; nem tudjuk, mik voltak azok az előzmények, amelyek folytán egy etruszk vallási szertartáskönyv Egyiptomban bukkant fel. A múmiát egy horvát utazó hozta Európába, és a zágrábi Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, ahol J. Krall ismerte fel, hogy a pólákra írt szöveg etruszk. A pólákat egymás mellé illesztve sikerült egy legalább tizenkét függőleges oszlopra terjedő szöveget összeállítani: jelenleg körülbelül 1200 többé-kevésbé világosan és teljesen olvasható szóból áll; ezekhez még hozzáadhatunk legalább száz, a szövegösszefüggésből rekonstruálható egyéb szót. Tekintettel a gyakori ismétlődésekre, az egymástól különböző, biztosan olvasható szavak száma alig több ötszáznál. Mindenesetre a zágrábi könyv messze a leghosszabb és legfontosabb az összes birtokunkban levő etruszk szöveg között.

A feliratokat főleg a tirrén tengerparti Etruriában – kisebb mennyiségben, vagy kivételesen Campaniában, Latiumban, Észak-Olaszországban és Afrikában – fedezték fel; ezek épületekre, sírok falaira, sírkövekre, szarkofágokra, hamvvedrekre, cserepekre, szobrokra, berendezési tárgyakra, fémlapocskákra, edényekre felvésett vagy festett szövegek. Számuk körülbelül tízezer, de csak igen kevés köztük a jelentékenyebb terjedelmű. Néhányuk önálló dokumentum jellegű: nincs összefüggésben a tárggyal, amelyen fennmaradt, hanem az csak a hordozója, az alkalmi írófelület szerepét tölti be (éppúgy, mint a nem tartós anyagok, például a szövet- vagy bőrtetekercsek, a fatáblák vagy kétrészes falapok stb. esetében, amelyeknek ábrázolásait gyakran láthatjuk az etruszk képzőművészeti emlékeken, de amelyek a valóságban elpusztultak az itáliai éghajlati viszonyok következtében, míg Egyiptom száraz klímája megmentette a zágrábi vászonkönyvet). A leghosszabb a Capuából származó, később a berlini múzeumba került feliratos agyagtábla szövege: 62 épen maradt sorból áll, 10 szakaszba osztva, mintegy 300 olvasható szóval; a szöveg második része nagyon megrongálódott; az írás minden második sorban fordított irány-

⁵ Az anyaggyűjteményekről ld. fentebb 191. l. 4. sz. jegyzet, 197. l. 3. sz. jegyzet és M. Pallottino, *Testimonia linguae Etruscae* i. m. (192. l., 5. sz. jegyz.), amely a glosszákat is közli.

ban halad, az úgynevezett „bustrophédon” [ökörmódra forduló] írásmódot utánozva. Legutóbb Santa Marinella mellett egy kis szentélyben egy – sajnos csak töredékében előkerült – hosszú ólompánt mindkét oldalára írt szövegre bukkantak; legalább 80 szó nyomai betűzhetők ki rajta, ezek közül azonban csak 40 teljesen olvasható; miniatűr betűkkel vésték. Egy Maglianóban talált és a firenzei Museo Archeologicóban őrzött lencse alakú lemezke (C.I.E. 5237), ugyancsak ólomból, mindkét oldalán jellegzetesen, csigavonalban, külső szélétől a középpont felé haladó vésett felírást mutat; legalább 70 szó számolható meg rajta (van, amikor nem könnyű felismerni, hogy egy betűcsoport egy vagy két szót tartalmaz-e). Egészen különleges jellegűek anyagukat és nyelvészeti, valamint történeti fontosságukat tekintve a Pyrgi szentélyéből előkerült már többször idézett aranylapocskák felirata; közülük kettő etruszk, egy föníciai nyelvű; a hosszabbik 15 sorból és 36 vagy 37 szóból álló etruszk szöveg megfelel a föniciainak (mint tudjuk, kétnyelvű szövegről van szó); a rövidebb 9 sorból és 15 szóból áll. Vannak még más, számottevő terjedelmű, fémlemezre írt dokumentumok is, így az úgynevezett *tabellae defixionis* (azaz a bennük megnevezett személyt az alvilági istenségeknek szentelő átokszövegek; ilyenek különösen a Monte Pittiből [C.I.E. 5211] és a Volterrából [C.I.E. 52] származók) és más, pontosan meg nem határozható tartalmú feliratok.

A szoros értelemben vett feliratok közül kiemelkedik a perugiai múzeumban levő, valószínűleg határjelző kőoszlop (C.I.E. 4538), amelynek két oldalán hosszú, szép, 46 sorból és 130 szóból álló szöveg látható. Vannak továbbá terjedelmesebb sírfeliratok, mint például Laris Pulasé a tarquiniai múzeumban (C.I.E. 5430); ezt nyitott tekercsre vésték, amelyet a szarkofág tetején kifagott halott tart a kezében; 9 sorban 59 szót tartalmaz. Nem kevésbé hosszú és jelentős, bár töredékesebb szövegeket találunk a tarquiniai sírok falaira festve is. Előfordulnak ezenkívül különböző feliratok sírokon, szarkofágokon, sírcippusokon, néhány soros szöveggel és változatosabb szókinccsel; túlnyomó részük azonban csak pár szóból áll, és meghatározott szabványszövegek ismétlése. A tárgyakon található fogadalmi feliratok közt megkülönböztetünk egy archaikus csoportot, jellegzetes formulákkal és a felajánló nevével, és egy későbbi eredetűt, ahol gyakoribb az istenség neve; de – ha nem tekintjük néhány archaikus váza elég terjedelmes feliratát – általában ezek is rövidek és sztereotip jellegűek. Meg kell említenünk végül a sírábrázolások, festett edények, tükrök stb. számtalan magyarázó feliratát, a pénzérméken, ólomlövédékeken és más apró tárgyakon levő írásokat, a műhely-bélyegeket, nagyrészt tulajdonnevekkel.

Volt már szó a kétnyelvű szövegekről⁶. A kevés etruszk és latin nyelvű sírfelirat egyezéseket mutat a személynevekben, de csak kivételesen tartalmaz olyan részleteket, amelyek felhasználhatók az etruszk szókincs és alaktan meg-

⁶ 188 sk.

ismeréséhez (például a *netšvis trutnvt* vagy *netšvis trutnvt frontac* fordítása *haruspex fulguriator* [villámolvasó béljós] a pesarói kétnyelvű feliraton, C.I.I. 69⁷; a *Cahatial* formának, a *Cahati* nemzetségnév birtokos esetének latin fordítása *Cafatia natus* a C.I.E. 3763 számú feliratán stb.). Sokkal bővebb és sokrétűbb adalékokat nyújtottak, és nyújthatnak még Pyrgi párhuzamos, etruszk és föníciai nyelvű szövegei, amelyekből már rendkívül tanulságos egyezések tűnnek ki, többek között a felajánlás tárgyára (*ita tmia* = *šr qdš* 'ez a szent hely'), az istenség nevére (*unial astres* = *lrbi l' šrt* '[Uni] Astartének') és a felajánlóra (*θefariei velianas* = *thrj wlnš*), az adományozás igéjére (*turuce* = *jtn* 'adott'), a felajánlást magyarázó záradék bevezetésére (*nac* = *k* 'mert...'), Thefarie Velianas hatalmának időtartamára (*ci avil* = *šnt šlš* 'három évig' vagy 'három évet') vonatkozólag és így tovább.

Az etruszk nyelv ismeretének közvetett forrásai a következők:

a) a glosszák, valamint a klasszikus és klasszikus kor utáni írók nyújtotta más tájékoztatások;

b) a latinba átkerült etruszk elemek és a közös etruszk-itáliai elemek;

c) a helynevek közt fennmaradt etruszk elemek;

d) eredeti etruszk szövegek feltételezett latin fordításainak töredékei.

A g l o s s z á k olyan etruszk szavak, amelyek mellett latin vagy görög fordításuk is szerepel; klasszikus szerzők szövegeiben alkalmasszerűen beszótt idézetként vagy szótárakban fordulnak elő. Mintegy hatvanat ismerünk, de mint külső fordítási segédeszközök az etruszk megfejtése szempontjából elég csekély értékűek, éppúgy, mint az etruszk-latin kétnyelvű szövegek. Különféle glosszák maradtak ránk Varrótól (*de lingua latina* [a latin nyelvről]), Verrius Flaccustól (*de verborum significatione* [a szavak jelentéséről]), Festus és Paulus Diaconus kivonataiban), Isidorustól (*Etymologiae*) és főleg Hésychios lexikonából. Például: *arse verse* = *arce ignem* [tartsd távol a tüzet] (Verrius Flaccus); *ἀνδᾶς, ἀνδᾶρ* = boreas, aquilo [északi szél] (Hésychios); *δρῶνα* = parancsnokság, hatalom (Hésychios). Kivételesen más írók műveiben is találunk etruszk szóidézetekkel, így Liviusnál, Strabónnál, Plutarchosnál, Cassius Diónál, Macrobiusnál, Serviusnál, Ioannes Lydusnál: például *ἄριμος* = majom (Strabón, XIII, 626), *capys* = sólyom (Servius, *ad Aen.*, X, 145). Az eredeti formát néha változatlanul megőrzik, máskor görög vagy latin végződésűvé alakítják át, például: *αισαρ* = isten (Cassius Diónál), *αισολ* = istenek (Hésychiosnál). A glosszák szavahihetőségét maguk az etruszk szövegek erősítik meg (*aiser* 'istenek'; *versum* vö. *verse* 'tűz'), vagy a forma valószínűsíti (pl. *fala(n)do* = ég, Verrius Flaccusból Paulus Diaconusnál; vö. a tővel az olyan etruszk szavakat, mint *falaš*, *falaθi*, az etruszk végződéssel az etruszk *aranθ* szót). Egyes esetekben a glossza valódi etruszk voltának ellentmondani látszik a szó latin jellege, pl. *δέα*, *κάπρᾱ* (Hésychios). A szavak külön csoportjához

⁷ A *frontac* szóról ld. fentebb, 140. l. 16. sz. jegyzet.

tartoznak a gyógynövények neveit tartalmazó etruszk glosszák (Dioskoridés-nél; de itt is néhány név latin) és azok, amelyek a hónapok neveit tartalmazzák (Papías, a leydeni *Liber Glossarum*), és úgy látszik, az etruszk szövegekben is előfordulnak: pl. *Aclus*=június, vö. *acale* a zágrábi szövegben. Az etruszk hangtanra és nyelvtanra vonatkozó, igen csekély értékű észrevételek Varróra, Agroeicius *Ars de orthographiá*jára [A helyesírás művészete] és Martianus Capellára vezethetők vissza⁸.

A latin szókincsbe átkerült etruszk elemekkel különösen A. Ernout⁹ foglalkozott; ezek a következő végződések alapján ismerhetők fel: *-na* (*atena*, *persona* [személy]: vö. etr. *persu*), *-rna* (*santerna* [arany forrasztására szolgáló keverék]), *-mna* (*antemna* [árboc]), *-sa* (*favis* [ciszterna]: vö. etr. *faviti*), *-nt*, *-nd* (*flexuntes* [lovaskatonák], *mundus* [világ]: vö. etr. *munθ*), *-on* (*subulo* [fuvolás]: etr. *suplu*?; *fullo* [ványoló]: vö. etr. *fulum*-), *-it* (*veles* [gyalogos katona], *poples* [tér]) stb. Néhány szó etruszk származását kifejezetten tanúsítják a klasszikus írók (*mantisa* [nyereség], *histrio* [színész], *lucumo* [uralkodó], *atrium* [előcsarnok] stb.), másoknál pusztán feltételezésről van szó, és lehet analógias képzésre is gondolni, vagyis olyan latin szavakra, amelyek végződésükben az etruszk származékszavakat utánozzák, olykor pedig inkább az itáliai általános indoeurópai előtti alapréteg maradványaira gondolhatunk, mint az etruszk nyelvtől ennek történeti szakaszában kölcsönvett szavakra. Leginkább az olyan bizonytalan származású és etruszkos végződésű latin szavakról feltételezhetjük vagy gyaníthatjuk, hogy etruszkok, amelyek a vallási kultusz, a polgári és katonai intézmények, a technika stb. szakkifejezései közé tartoznak; ne feledjük el, milyen erős kulturális hatást gyakorolt Etruria a korai Rómára ezeken a területeken. Vannak példák olyan szavakra, amelyeknek az etruszk valószínűleg közvetítője volt a görög és a latin között: például a latin *groma* (tájékolásra és földmérésre szolgáló eszköz neve) a görög *γρῶμων* szóból. Nem zárható ki az etruszk valamelyes kisebb mértékű hatása a latin hangtanra és alaktanra sem. A probléma a maga teljességében megérdemelne egy új, alaposabb, teljes vizsgálatot, már csak az etruszk szövegek magyarázata érdekében is. Még kevésbé világos az olasz vulgáris szövegekben esetleg közvetlenül tovább élő etruszk szóanyag kérdése; másrészt több nyelvész elfogadja azt a feltevést, hogy a toszkán hehezetes kiejtés etruszk eredetű¹⁰.

Az etruszk és az itáliai indoeurópai nyelvek közti alapvető különbség ellenére vannak közös tövek és szavak, például az etruszk *sac-*, *sacri*: latin *sacer* [szent]; etr. *eiser* 'istenek, istenségek': umber *esono-*, volszk *esari-* 'szent szer-

⁸ Vö. G. Buonamici, *Fonti di storia etrusca tratte dagli autori classici* [Az etruszk történet klasszikus szerzőknél fennmaradt forrásai], 1939, 354 sk.

⁹ *Les éléments étrusques du vocabulaire latin* [A latin szókincs etruszk elemei], *Bulletin de la Société linguistique*, XXX, 1930, 82 sk.

¹⁰ C. Merlo, *Studi Etruschi*, I, 1927, 303 sk.; P. Mingazzini, *Studi Etruschi*, XXIV, 1955–56, 343 sk.; ellene G. Rohlfs, *Indogermanische Forschungen*, LXVIII, 1963, 295 sk.

tartások, áldozatok'; etr. *nefts* 'unoka': latin *nepos*; etr. *prumpts* 'dédunoka': latin *pronepos*; etr. *vinum*, latin *vinum* [bor]; etr. *cletram*: umber *kletra* 'taliga áldozati ajándékok számára'. Ezek az egyezések őskori kapcsolatok eredményei (például közös praeindoeurópai nyelvi alapréteg származékai vagy igen régi indoeurópai „beszivárgások” következményei, Devoto elképzelése értelmében), vagy a történelmi korban bekövetkezett kétoldalú kölcsönzésekre vezethetők vissza; mindenesetre igen hasznosak lehetnek az etruszk szavak történetének és jelentésének pontos meghatározásához. Ugyanez a jelenség észlelhető a személynevek és istennevek használatában is. A személyneveknél – kitűnő tanulmányt írt róluk W. Schulze (*Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen* [A latin tulajdonnevek történetéhez], 1904) és legújabban H. Rix (*Das etruskische Cognomen* [Az etruszk cognomen], 1963) – a hasonlóság a kéttagú vagy háromtagú név képleténél kezdődik (előnév, nemzetségnév, esetleg cognomen: etr. *Aule Seiante Šinu*, lat. *Marcus Tullius Cicero*). De több előnévnek és igen sok nemzetségnévnek már a formája (tövek és belső képzők) is azonos az etruszkban és a latinban, nem tekintve a hangszerkezetet és a nyelvtani végződéseket: pl. előneveknél az etr. *Aule*: lat. *Aulus*; etr. *Marce*: lat. *Marcus*; nemzetségeknél az etr. *Fapi*: lat. *Fabius*; etr. *Petruni*: lat. *Petronius*; etr. *Vete*: lat. *Vettius* stb.

Az istennevek körében is felfedezhetők közös elemek, mint az etr. *Menerva*: lat. *Minerva*; etr. *Selvans*: lat. *Silvanus*; mellettük határozottan különböző elemek is vannak, pl. etr. *Tin*, *Tinia*: lat. *Iuppiter*; etr. *Fufluns*: lat. *Liber*. Ősrégi nyelvi kapcsolatokra mutatnak az olyan egyezések, mint a lat. *Lar* (férfi genius neve) és az etr. *Laran*, *Larun* (férfi istenség) és *Lasa* (női genius): ebben az esetben számolni kell az ingadozás lehetőségével a két magánhangzó között álló *s* és *r* között, ami az úgynevezett rotacizmus (*s*-nek *r*-ré változása) jelenségére vezethető vissza. Figyelemre méltó, hogy ugyanabból a töből etruszk tulajdonnevek számos formája származik. Több istenség neve az etruszkban és a latinban a görögből ered. Ezek más mitológiai nevekkal és pár civilizációs kifejezéssel (például edények nevei) együtt, amelyek szintén görög eredetűek, értékes forrásai az etruszk hangtannak, átalakulásaik ugyanis megfelelnek az etruszk nyelv hangtani irányzatainak és alaktani igényeinek¹¹. Például: görög 'Ἀλέξανδρος': etr. *Alcsentre*, *Elaxšantre*, *Elaxšntre*, *Elxšntre*, *Alexsantre*, *Elcste* stb.; görög Κλυταιμύστρα: etr. *Cluθumusθa*, *Clutmsta*; görög 'Ἐλένη': etr. *Elina*, *Elinai*, *Elinei*.

S. Pieri gazdag anyaggyűjtései és P. Aebischer, V. Bertoldi, G. Bottiglion, C. Battisti egyébként csak egyes kérdésekre korlátozott tanulmányai ellenére¹² Közép- és Észak-Itália etruszk helyneveinek kutatása még távol áll attól, hogy rendszeres adatokat és biztos következtetéseket tudna nyújtani. Az alapvető nehézség főleg a praeindoeurópai helynevek különböző rétegeinek és különböző

¹¹ Vö. G. Devoto, *Studi Etruschi*, I, 1927, 255 sk.; E. Fiesel, *Namen des griechischen Mythos im Etruskischen* [Görög mitológiai nevek az etruszkban], 1928.

¹² *Studi Etruschi*, I sk. kötetek, a vonatkozó irodalommal.

elterjedési területeinek megkülönböztetése, például a Közép-Itáliában is elterjedt „mediterrán” vagy általános őseurópai helyneveké (mint a *carra-*, *pala-*, *gav-* stb. alapok származékai) a történeti kori etruszkból származó helynevektől. Ahol ez utóbbiak teljes bizonyossággal felismerhetők, részben a szövegek értelmezésére is felhasználhatók; ezzel próbálkozott Bertoldi a *falar* típusú helyneveknél. Egyébként szem előtt kell tartani a helynevek és tulajdonnevek közti szoros kapcsolatokat, ahogy erre már Schulze rámutatott. Különösen fontosak az etruszk városnevek, amelyeknek régi formáit a klasszikus írók és a feliratok tanúsítják; gyakran igen szoros összefüggésben vannak egy istenség vagy egy hős nevével: például **Tarquna*, Tarquinia neve *Tarqun-*, Tarchon hős nevével; *Pupluna*, Populonia neve *Fuflun*, Bacchus isten nevével; *Manθva*, Mantua neve *Mantus* isten nevével stb.¹³

Nézzük meg végül az etruszkból latinra fordított szövegek feltételezett példáit. Azt már tudjuk, hogy az etruszk szent könyvek gyűjteményét latinra fordították vagy kivonatolták. Az etruszk írásművekre vonatkozó közvetett utalások, az elkészült összefoglalások, átdolgozások halmazában, amelyeknek némi visszhangja hozzánk is eljutott, felfedezhető néhány töredék, amely nemcsak az etruszk irodalom és kultúra megismerése szempontjából érdemel figyelmet, hanem a kifejezési formák miatt is, minthogy ezek a nyelvi szerkezet valamely sajátosságára világítanak rá; ilyen például a Vegonia Könyveiből vett és a Földmérő Könyvekben (*Libri Gromatici*) idézett töredék (Lachmann kiad., I, 350 sk.) Vegonia Lasa tanításával a földek felosztásáról¹⁴.

Miután megvizsgáltuk az etruszk nyelvre vonatkozó ismereteink forrásait, térjünk át a módszer kérdésére. A birtokunkban levő dokumentumok jellege és az elmúlt évtizedekben folytatott kutatások áttekintése alapján ki kell zárni, mint már láttuk¹⁵, annak a lehetőségét, hogy egy vagy több ismert nyelvvel való nyelvészeti összehasonlítás módszerének segítségével (etimológiai módszer) az etruszk nyelvre a maga teljességében kívülről fény derül. A kutatások alapja tehát a szövegek közvetlen tanulmányozása, figyelembe véve, hogy mi a rendeltetésük, mi a tárgyuk, milyen ábrázolás kíséri őket, milyen tulajdonnévformák szerepelnek bennük. Ebből a szempontból természetesen nagyon fontos a biztos régészeti értékelés azoknak az épületeknek és tárgyaknak jellegét, jelentőségét és keletkezési idejét illetően, amelyeken a feliratok szerepelnek. A következtetés útján nyert szóképzési és nyelvtani eredmények érvényességét az egyes szövegek és szakaszok összevetésével lehet kipróbálni, vagyis így lehet az újabb bizonyí-

¹³ M. Pallottino, Scritti in onore di B. Nogara [B. Nogara-émlékkönyv], 1937, 341 sk.

¹⁴ Vö. B. Nogara, Gli Etruschi e la loro civiltà [Az etruszkok és kultúrájuk], 420. l.; a töredék keletkezéséről vö. J. Heurgon, Journal of Roman Studies, XLIX, 1959, 41 sk. Ld. még 149. l. 2. sz. jegyzet.

¹⁵ 190 sk.

tékok fényében ellenőrizni az első feltételezés megalapozottságát. Ez a „kombinatorikus” módszer klasszikus eljárása. Eltekintve túl merev alkalmazásaitól, minden esetben nélkülözhetetlen mint alapvető és ellenőrző módszer, még a külső útmutatások nyomán szerzett ismeretekre vonatkozóan is.

Természetes, hogy a belső következtető módszer segítségével elért eredmények már természetüknél fogva is sokkal kevésbé pontosak, mint azok, amelyekre biztos és helyes etimológiai összehasonlítások révén vagy glosszagyűjtemények, kétnyelvű szövegek stb. segítségével jutottunk. Sok esetben ismerjük egy végződés szerepét, de csak részben és hozzávetőlegesen; például a *menervas* szóban (egy váza feliratán) a Menerva istennő nevéhez függesztett -s végződés megfelelhet a birtokos esetnek vagy a részeshatározó eset valamely fajtájának (*dativus commodinak* vagy a felajánlás kifejezésének stb.). Ugyanezt lehet mondani a szavak jelentéséről; ezek meghatározása gyakran általános, csak a szócsoporthoz vonatkozik, inkább a *genus proximum* [legközelebbi fajta], mint a *differentia specifica* [sajátos megkülönböztető jegy] megjelölésére terjed ki. Ez így van különösen a vallási szertartások, közintézmények stb. körébe tartozó fogalmakat, cselekményeket jelölő kifejezések esetében. Például jól tudjuk, hogy a *sacni* szó szent helyet vagy intézményt jelöl, de ha latinra vagy olaszra akarnánk fordítani, valóban nem tudnánk, milyen kifejezéssel adjuk vissza pontosan. Ismerünk továbbá számos igét, amely többé-kevésbé az „adni”, „felajánlani”, „áldozni” fogalmát fejezi ki (*tur-*, *men-*, *scuv-*, *mul-*, *al-*, *nunθ-* stb.), de képtelenek vagyunk megállapítani, hogy valószínű latin megfelelőik, a *do*, *dono*, *reddo*, *lito*, *fero*, *supplifico* stb. közül melyik melyikkel azonos. Természetesen a szavak értelmezésénél a jelentések meghatározásának számos fokozata van a legnagyobb pontosságtól és valószínűségtől egészen az általános és kevésbé megalapozott feltevésekig, amelyekből már meggondolatlanság volna új feltevések kialakításához kiindulni. Egyes bonyolult szövegmagyarázó elméletek ingatag volta, amelyekhez a kombinatorikus eljárások kizárólagos alkalmazásával jutottak el, éppen a bizonyítatlan feltevések egymásra épüléséből ered, s egészükben olyan gépezet benyomását keltik, amely egyszer csak üresen kezd forogni.

A következtető vagy kombinatorikus módszer túlnyomó szerepe nem zárja ki a deduktív módszerek egyidejű alkalmazását; ezek az etruszk szövegek megértését segítő külső adatokra támaszkodnak. Glosszák és kétnyelvű szövegek néhány biztos szótári meghatározáshoz segítenek; ilyenek az *ais* = isten, *arim* = majom, *netśvis* = béljós, *ci* = három stb. Egyéb szavak értelmét megkaphatjuk a feltételezett etruszk eredetű latin szóanyag körültekintő vizsgálatával, de csak ha a kombinatorikus módszer éber ellenőrzésének vetjük alá. Például helyesnek látszana összefüggésbe hozni az etruszk *munθ* szót a latin *mundus*-szal, amelynek nincs indoeurópai etimológiája¹⁶. De a *C.I.E.* 5470 számú szó-

¹⁶ Vö. A. Walde, J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* [Latin etimológiai szótár], II, 1954, „mundus” címszó alatt.

vegéhez (*calti subiti munθ zivas muršl XX* 'ebben a sírban, a halottak ékességéül, 20 koporsó') javasolt 'ékesség' fordítás nem illik a sírszövegek pontos és konkrét nyelvezetéhez. Más sírfeliratokon gyakran találkozunk ugyanabból a *munθ*-ból származó szavakkal, amelyek a szöveg alapján mintha 'hely'-et jelentenének (a latin *locus* értelmében) vagy 'halottak nyugalóhely'-ét: ez az idézett feliratba is beleillik. A *mundusszal* való összefüggést tehát legfeljebb F. Leifer elgondolása szerint¹⁷ a latin szó sajátos halotti-vallásos jelentése alapján lehet elképzelni; a szó ugyanis nemcsak 'világ'-ot és 'ékesség'-et jelent, hanem 'összekötő árok az alvilággal' jelentése is van. Ez többek között azt is megmutatja, milyen nagy fontossága van a klasszikus vallások és intézmények elmélyült tanulmányozásának az etruszk szavak magyarázatában, ahogy ezt már Ribezzo is hangsúlyozta.

Egyes szavak óvatos szófejtő elemzésének M. Hammarström (a *natis, netš-vis* esetében)¹⁸, Devoto (az *ais, culsu* stb. esetében)¹⁹ és más tudósok által nyújtott példái arra a meggyőződésre vezetnek, hogy a régi etimológiai módszer, ha nem tekintik az egyetlen olyan eszköznek, amely arra való, hogy teljes egészében megmagyarázza az etruszkot egy más, ismert nyelvvel való összehasonlítás alapján – ami, ismétlem, kritikailag lehetetlennek bizonyult –, hanem óvatosan egyes szavakra vagy szócsoportokra alkalmazzák, hasznos támpontokat, sőt új adalékokat is nyújthat az etruszk szövegek magyarázatához. Ezzel kapcsolatban nem szabad elfeledkezni annak a – mindmáig fel sem merült – lehetőségéről, hogy az areális* és történeti nyelvészet szabályait (amelynek legnagyobb művelője Olaszországban M. Bartoli volt) óvatosan az etruszkra alkalmazzák, nemcsak azért, hogy pontosabban megállapítsák helyzetét a Földközi-tenger körüli világ nyelvei között, hanem azért is, hogy esetleg, ha csak közvetve is, a szóképzlet és alaktan körébe vágó eredményeket érjenek el.

De a deduktív jellegű eljárások között ma főleg az a *k é t n y e l v ű* módszer emelkedett tekintélyre, amely, mint láttuk, a legutóbbi harminc év alatt felsorakozott az etruszk szövegmagyarázat hagyományos módszerei: vagyis az etimológiai és kombinatorikus módszer mellé. A nyelvi rokonságok és összehasonlítások területe tökéletesen idegen tőle; ehelyett inkább arra törekszik, hogy a szavak és szövegek értelmét ugyanolyan elv alapján világítsa meg, mint a „fordítók”, vagyis a kétnyelvű szövegek és a glosszák. Ha ugyanis abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az etruszk kultúra szorosan kapcsolódik a göröghöz és itáliaihoz – ahogy különben a vallás, a művészet, a szokások stb. tanulmányozása is megmutatja –, és hogy a kulturális rokon vonások a kifejezőmódokban, az áldozati, fogadalmi, sírfelirati formulák egyezésében is tükröződnek, arra a

¹⁷ Studien zum antiken Ämterwesen i. m., a 117. l. 2. jegyzetében.

¹⁸ Glotta, XI, 1921, 213 sk.

¹⁹ Studi Etruschi, V, 1931; VII, 1933 stb.

* Az areális nyelvészet (nyelvészeti földrajz, nyelvjárási földrajz) a nyelvészeti jellegzetességek földrajzi elterjedésével foglalkozik. (A szerk.)

következtetésre jutunk, hogy sok esetben egy etruszk szöveget egybe lehet vetni egy azonos rendeltetésű görög, latin vagy italicus szöveggel, és az egybevetés alapján lehet magyarázni éppúgy, mint ahogy a kétnyelvű szövegről volna szó. Ilyesfajta eljárást először tudatosan a könyv írója alkalmazott az etruszk *mi* = 'én, engem' névmás jelentésének meghatározására, egymás mellé állítva két faliszk területen talált vázafeliratot, az egyiket etruszk szöveggel: *mi qutum lemausnas*..., a másikon faliszk szöveggel (vagyis gyakorlatilag archaikus latinnal): *eco quto... euotenosio*... 'én Euotenus [a tulajdonos neve] korszója vagyok...' vagyis teljesen azonos tartalmú kifejezésekkel két különböző nyelven. Majdnem egyidejűleg Olzscha rájött, mennyire fontosak a római áldozati szövegformulák és az Iguviumi Táblákon olvasható umber áldozati szövegformulák az etruszk szertartási szövegek megértéséhez és magyarázatához, különösen a leghosszabb és legjelentősebb, a zágrábi múmia szövegének esetében, amelynek alapvető fontosságú vizsgálatokat szentelt. Természetesen a kétnyelvű módszer azon alapul, hogy etruszk és latin-italicus szavak és kifejezések lényegében kölcsönösen lefordíthatók, vagyis olyan „tükörszavak” létezését feltételezi, amelyek elkerülhetetlen következményei különböző nyelvű népek együttélésének egy közös kulturális körben (ahogy például a latin és germán nyelvek esetében történik a modern világban). Ez a helyzet a politikai szervezet tárgyalása során említett etruszk *zilaθ meχl rasnal* és a latin *praetor Etruriae*²⁰ cím egyezésével. Az etruszk szövegmagyarázat már említett új történeti irányának szellemében ez az új eljárás, átgondolt óvatossággal alkalmazva és kellően mérlegelve a már kipróbált többi módszer számbajövő segítségét, a kutatás számára új, fokozatosan elért eredmények eddig nem remélt lehetőségeit nyújtja²¹. Természetes, hogy biztosabb lesz az alkalmazása olyan esetekben, amikor az összevetésre kerülő dokumentumok jellegük és felfedezésük körülményei folytán közel állnak a kétnyelvű szövegekhez (például ugyanannak a családnak ugyanabban a sírban megtalált etruszk és latin sírfeliratai); ennek a közel állásnak különböző fokozatai vannak, egészen a kétségtelenül azonos tartalmú szövegek (például a pyrgi lapocskák) megjelenéséig. Ebben az esetben a

²⁰ Ld. fentebb 119. l.

²¹ A kétnyelvű módszerről és alkalmazásáról: M. Pallottino, *Studi Etruschi*, VII, 1933, 241. l.; K. Olzscha, *Die Sprache der Etrusker. Probleme und neue Wege der Deutung* [Az etruszkok nyelve. Az értelmezés problémái és új útjai], *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung*, XII, 1936, 97 sk.; *Interpretation der Agramer Mumienbinde* [A zágrábi múmia-tekercs magyarázata], 1939, 3 sk.; M. Pallottino, *Studi Etruschi*, XIII, 1939, 331 sk.; XX, 1948–49, 159 sk.; *Nuovi orientamenti nello studio dell'etrusco* [Új irányzatok az etruszk nyelv kutatásában], *Archiv Orientalní*, XVIII, 4, 1950 (*Symbolae Hrozný*, V) 159 sk.; és újabban még *Studi Etruschi*, XXII, 1952–53, 128 sk.; XXIV, 1955–56, 45 sk.; XXVI, 1958, 49 sk.; *Studi in onore di G. Funaioli* [G. Funaioli-émlékkönyv], 1955, 299 sk. Vö. még a 195. lapon a jegyzettel.

„kétnyelvű módszer” helyét a valódi kétnyelvű szövegnek, mint a pontos felvilágosítás külső eszközének tanulmányozása veszi át.

Fiesel érdeme, hogy felhívta a kutatók figyelmét az etruszk nyelv belső átalakulásának problémájára a feliratokon keresztül nyomon követhető hét évszázados fejlődés folyamán²². A latin nyelvnek a feliratokon tükröződő gyors fejlődése az archaikus kortól a császárságig túlságosan is nyilvánvaló jelenség ahhoz, hogy ne kellene eleve valami hasonlót feltételeznünk az etruszkról is. Ezért szükséges a helyes nyelvészeti értékelés céljából legalább megközelítőleg tisztázni valamennyi felirat keletkezési idejét a feliratot hordó emlék jellege, a kísértő tárgyak és a betűk formája alapján, ellentétben a múltban érvényesülő gyakorlattal, amikor az etruszk szövegek tanulmányozásánál és összevetésénél nem vették figyelembe, melyik milyen korból való. Hiszen mind írástörténeti, mind hangtani szempontból jelentős különbségek észlelhetők a VII. és V. század közé tehető archaikus feliratok és a későbbiek között, amelyek nagyrészt egykorúak Etruria római meghódításával és Róma uralmával (ebbe a korba tartoznak a legfontosabb fennmaradt szövegek). Ma már jól ismerik a későbbi szövegekre jellemző egyes jelenségeket, például: a hangsúlytalan szótagok magánhangzó-kiesését és a diftongusok [kettős magánhangzók] redukálódását, így *turce* (archaikus etruszkban *turuce*), *zusleve* (arch. etruszkban *zuslevai*) esetében²³. De az alaktanban is kezdenek jelentős különbségek felismerhetővé válni, például a birtokos eset *-al* végződésénél, amely helyett az archaikus feliratok az *-a* végződést mutatják. Valószínű, hogy a jövőben ezeket a jelenségeket még pontosabban meg tudják majd határozni, és fel tudják ismerni a szóképzési és jelentéstani különbségeket is az archaikus és az újabb vagy neoetruszk nyelv jellemző sajátosságai között (ezeket a most következő részben a. etr. és n. etr. rövidítéssel jelöljük majd).

Hasonló megfontolások érvényesek az etruszk nyelv tájak szerinti változásaival kapcsolatban is. Ezeknek a jelenségeknek a tanulmányozása még meszebb van a konkrét eredményektől, mint a történeti változásoké. Csak az etruszk feliratok nagy szemelvénygyűjteményének, a *Corpus Inscriptionum Etruscarum*nak befejezése és kiterjesztése a campaniai és Pó-vidéki Etruriára vonatkozó részre nyújthat majd széles és biztos alapokat a kutatásnak arra, hogy meghatározza az etruszk nyelv regionális – és esetleg nyelvjárási – sajátosságait a szóképzésben, a nyelvtanban és a hangtanban. Jelenleg az ilyen kutatás súlyos nehézségekbe ütközik, mivel igen kevés a fennmaradt szöveg, különösen

²² Atti del I Congresso Internazionale Etrusco, 187 sk.

²³ Az archaikus etruszk nyelv hangtani sajátosságait újabban rendszeres formában tárgyalta F. Slotty, Beiträge zur Etruskologie, I. Silbenpunktierung und Silbenbildung im Altetruskischen [Adalékok az etruszkológiához. I. Szótagpontozás és szótagképzés a régi etruszkban], 1952.

egyes vidékeken, mint Észak-Itáliában. Azt sem lehet mindig megállapítani, hogy egyes feliratok tipikus jellegzetességei mennyiben tükröznék helyi fejlődést és mennyiben az egész nyelv meghatározott fejlődési állapotát; így van ez a capuai agyagtégla és a Pó-vidéki feliratok – főleg paleográfiai és helyesírási – archaizmusainál. Valószínű egyébként, hogy az etruszk kultúra távoleső tartományai, amelyeknek meghódítása és virágzása az archaikus korra esik, tovább őriznek meg régi nyelvi jelenségeket, mint a középső országrészek, ahol gyors ütemű a fejlődés a neoetruszk irányában; az etruszk-római kor irodalmi *koiné*-ja kétségtelenül ez utóbbihoz tartozik. De a neoetruszk is, például a sziszegő mássalhangzók használatában, más és más változatot mutat a dél-etruriai és a közép-észak-etruriai területen; e változatok alapján például meg lehet állapítani, hogy a zágrábi múmia szövegét az egyik középső vagy északi város (mint Chiusi vagy Perugia) nyelvéen írhatták²⁴.

²⁴ Vö. Studi Etruschi, XI, 1937, 206. l.

Felismerések és eredmények

Az írás. Hangtan és nyelvtan. A szövegek értelmezése. Szókincs

Az etruszk ábécé jeleinek azonosítása és olvasása gyakorlatilag nem okoz nehézséget; értéküket fokozatosan állapították meg a XVII. sz. és a XIX. sz. eleje közötti időszakban, a görög ábécékkel és a latin ábécével való összehasonlítás alapján. Mióta R. Lepsius 1833-ban meghatározta, hogy az etruszk \ddot{z} betű értéke egyenlő z -vel, az ábécére vonatkozó kutatások körét lezártak lehet tekinteni; a feliratok helyes olvasása teljes egészükben biztosnak vehető. Meg kell azonban említeni egy aránylag új felfedezést, mert ez tisztázta a legrégebbi etruszk írás egy mellékes fontosságú kérdését. A X írásjelről van szó; ezt azelőtt a t -vel keverték össze, Fiesel viszont felismerte, hogy sziszegő hang, és s -nek írta át¹. Ezáltal hibátlanra vált számos archaikus felirat olvasása, ahol ez a különben nem nagyon gyakori jel előfordul.

Az etruszk ábécé eredete körüli viták még ma sem ültek el teljesen. Azon az alapon, hogy $\downarrow = \chi$ -vel, a nyugati vagy „vörös” görög ábécék közé sorolták (A. Kirchhoff); mások régi protogörög ábécéről beszéltek, vagy még valószínűlenebb feltevéseket kockáztattak meg². Egy chalkisi ábécével írt felirat nemrég történt felfedezése Pithecusában, egy VIII. századi geometrikus vázán, megerősítette azt a hagyományos elméletet, hogy az ábécét Cumae-ből vitték be Közép-Itáliába már a görögök letelepülésének legrégebbi idejében³.

Mindenesetre az biztos, hogy az etruszkok már a VII. század folyamán átvették egy 26 betűből álló idegen ábécét, amely teljes egészében fel van jegyezve egy Marsiliana d'Albegnában talált elefántcsont írótablácska szélén és néhány edényen; ezek a dokumentumok, úgy látszik, eredeti rendeltetésük szerint segédeszközök voltak tanulók vagy írnokok számára. Ezt az ábécét gyakorlati felhasználása során átdolgozták, az etruszk nyelv szükségleteihez alkalmazták.

¹ American Journal of Philology, 1936, 261 sk.

² Az etruszk ábécé eredetének kérdéséről vö. G. Buonamici, Epigrafia etrusca, 133 sk., a korábbi irodalommal. Vö. még M. Guarducci, Studi Etruschi, XIV, 1940, 281 sk.; R. Carpenter, American Journal of Archaeology, XLIX, 1945, 452 sk.; K. Olzscha, Historia, VI, 1957, 34 sk.; G. Vallet, Rhégion et Zancle, 1958, 182. l.

³ Vö. G. Buchner, C. F. Russo, Rendiconti dell' Accademia dei Lincei, 1955, 215 sk.

A β , δ , a föníciai *samek* és az *o* kimaradt belőle, nem fordul elő a feliratokon, mert az etruszk hangtanban nem volt megfelelőjük: az etruszkban hiányzik a zöngés zárhangok sora, míg az *o* magánhangzó, legalábbis kezdetben, az *u*-val keveredett össze⁴. A γ -t nem a zöngés torokhang jelölésére használják – nyilvánvalóan ez is hiányzott az etruszkból –, hanem, mint majd a latinban is (*c*), a zöngétlenére, a κ és *q* betűk mellett, amelyek a későbbi feliratokon ritkábban szerepelnek⁵. A kiegészítő X jel, amely a keleti görög ábécékben χ -nek felel meg, a nyugatiakban és a latinban pedig a *ksz* mássalhangzócsoporthoz jelöli, mint említettük, csak néhány archaikus etruszk feliratban fordul elő, mint egyszerű sziszegő *s*. A hehezetes φ ajakhangtól különböző labiodentális spiráns *f* jelölésére nem volt felhasználható betű a régi ábécében, ezért a legrégebbi szövegekben a kéttagú *vh* betűcsoporttal jelölték⁶, majd pedig, már a VI. századtól kezdve, de főleg a későbbi feliratokon azt látjuk, hogy ezt a hangot külön, bizonytalan eredetű jel, a 8 ábrázolja, amely az etruszk ábécé betűsorának végéhez toldva szerepel. Figyelemre méltó a két sziszegő, az M és az S együttes előfordulása (a föníciai *sade*, illetve *šin* betűknek megfelelői), amit az magyaráz, hogy az etruszkban két rokon, néha összekevert és felcserélt, de alapjában különböző hang létezett; jelölésük, *s* és *s*⁷. Az etruszk ábécé továbbfejlődését néhány jel kiesésén vagy beiktatásán kívül a betűk alakjának egy-két változása is mutatja; ez lehetővé teszi a feliratok keletkezési idejének legalább hozzávetőleges megállapítását (ld. a táblázatot a következő lapon).

Az etruszk betűk mai átírásánál a megfelelő latin betűket használják, néha megkülönböztető jelekkel, továbbá a hehezetes hangzók jelölésére a θ , φ , χ görög betűket.

Az írás a feliratok nagy többségén jobbról balra halad, tehát ellenkezőleg, mint ahogy a görög és latin írásnál általában tapasztaljuk. Igen ritka kivételek az ezzel ellenkező vagy váltakozó irányú sorok. A szavak a régebbi feliratokon általában nincsenek elválasztva, később egy vagy két ponttal tagolják

⁴ Ezek közül a betűk közül néhány kivételesen előfordul az etruszk feliratokban, különösen az újabbakban, minden bizonnyal a latin írás hatására: vö. G. Buonamici, *Epigrafia etrusca*, 166 sk., 189 sk.

⁵ A görög γ -ból eredő *c* használata a latinban biztosan etruszk hatás következménye. Az archaikus korban valószínűleg volt valami árnyalati különbség a *c*, *k* és *q* betűk kiejtésében, ahogy magánhangzókkal való kapcsolatuk mutatja (a *c* után általában *e* és *i* jön, *k* után *a*, *q* után *u*).

⁶ Ez a kettős betű szerepel a korai latin írásban is, például a praenestei fibulán (*C. I. L.* I³, 3), ahol a *vhevhaked* szó *sefaked*nek olvasandó.

⁷ Figyelemre méltó az *s* betű egy formája három helyett négy vonalból; ez Cerveteriben és, legalábbis az archaikus korban, hátországában is elterjedt egészen Rómáig és Falerii-ig; egy igen régi, négy vonalból álló görög szigmából származik, amely talán boiótiai eredetű volt, és a háromvonalas szigmával egyidejűleg került át Etruriába; vö. M. Guarducci, *Rendiconti Accademia dei Lincei*, 1964, 3 sk.; M. Pallottino, *Archeologia Classica*, XVI, 1964, 79 sk.

az ábécé modellje	archaikus feliratokon (VII—V. század)	későbbi feliratokon (IV—I. század)	átírás és fonetikus értékek
A	A	A	<u>a</u>
Δ			(b)
1)	⊃	<u>c</u> (= <u>k</u>)
∩			(d)
E	E	E	<u>e</u>
∩	∩	∩	<u>v</u>
I	I	I	<u>z</u>
⊞	⊞	⊞	<u>h</u>
⊗	⊗	⊗	<u>θ</u> (= <u>th</u>)
—	—	—	<u>i</u>
K	K	K	<u>k</u>
√	√	√	<u>l</u>
3	3	3	<u>m</u>
γ	γ	γ	<u>n</u>
⊞			(s)
O			(o)
1	1	1	<u>p</u>
M	M	M	<u>s</u>
Q	Q	Q	<u>q</u>
4	4	4	<u>r</u>
3	3	3	<u>s</u>
T	T	T	<u>t</u>
Y	Y	Y	<u>u</u>
X	X	X	<u>s</u>
Φ	Φ	Φ	<u>φ</u> (= <u>ph</u>)
Y	Y	Y	<u>χ</u> (= <u>kh</u>)
	(⊗ ⊗)	⊗	<u>f</u>

Etruszk ábécék

őket. Az etruszk helyesírás kutatásában fontos eredményt jelentenek Vetter vizsgálódásai a venetus írás pontozásáról. Ezekről visszatérve az archaikus etruszk feliratokhoz, felfedezte egy olyan rendszer általános használatát, amelyben az egyszerű nyílt szótagokat (mint *ma*, *lu*, *ke* stb.) „normális”-nak tekintik, és ezért nem jelölik ponttal, az egyedül álló magán- és mássalhangzókat viszont egy vagy több pont különbözteti meg. Ez különösen Dél-Etruria néhány régebbi vázafeliratán, sőt még a capuai agyagtéglán is előfordul. Talán a szótagírás maradványáról van itt szó⁸. Figyelemre méltó, hogy Cerveteri egyik archaikus vázájának felirata az ábécé betűi mellett teljes szótagjegyzéket is tartalmaz.

Lattes alapvető, úttörő tanulmányai után a kutatások az etruszk hangtan terén Trombetti, Devoto, Fiesel érdeméből értek el jelentős fejlődést. A két utóbbi különösen az etruszk hangtan változásainak irányát vette vizsgálat alá az etruszk feliratokon előforduló görög istennevek és mitológiai nevek átalakulásai alapján. Ezekhez járultak újabban F. Slotty felfedezései a szótagolásról⁹.

Úgy látszik, az etruszk nyelv alaphangjai a következők:
 négy magánhangzó: *a*, *e*, *i*, *u* (az *o* egybeesik az *u*-val);
 egy félhangzó: *v* (néha az *u* magánhangzó helyett áll);
 egy hehezet: *h* (majdnem kizárólag a szó elejére korlátozódik);
 hat zárhang: *c*, *t*, *p*, (zöngétlenek), *χ*, *θ*, *φ* (hehezetesek);
 egy labiodentális réshang (spiráns): *f*;
 három dentális réshang: *s*, *ś*, *z*;
 két folyékony (liquida): *l*, *r*;
 két orrhang (nazális): *m*, *n*.

Megjegyzendő, hogy a réshangok, a folyékony és orrhangok néha a szótagban magánhangzók helyett állnak, és valódi „hangzókként” („szonánsokként”) szerepelnek (például az ilyen szavakban: *cnl*, *clθi*).

A korábbi korszakban a magánhangzó-használat sokkal fejlettebb, mint a későbbi etruszkban. Megfigyelhető, hogy a hangszín könnyen ingadozik: pl. *Ràmaθa*, *Ràmeθa*, *Ràmuθa*, *Ramθa*, valamennyi egy női előnév változata. Találkozunk a magánhangzó-illeszkedés jelenségével is, vagyis a magánhangzók hasonulásával egymás melletti szótagokban, ahogy például a *Cluθumusθa* alak tanúsítja a görög *Κλυταιμήςτρα*-val összehasonlítva, és az egyetlen uralkodó hangszínű szavak gyakorisága is mutatja, pl. *siricima*, *Fuflunsul*, *acnanasa*. Ismerjük az *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *ui* kettőshangzókat; általában az *ai* kettős-

⁸ E. Vetter, *Glotta*, XXIV, 114 sk.; XXVII, 175 sk.; G. Buonomici, *L'interpunzione sillabica* [A szótagközi pontozás] stb., *Studi Etruschi*, XVI, 1942, 263 sk.; F. Slotty, *Beiträge zur Etruskologie*, I. Silbenpunktierung und Silbenbildung im Altetruskischen, i.m.; A. J. Pfiffig, *Kadmos*, II, 1963, 142 sk. Slotty megkísérelte a jelenséget pusztán hangtani alapon magyarázni (K. Olzscha ellenérvei: *Gnomon*, 1953, 271 sk.; M. Pallottinói: *Studi Etruschi*, XXII, 1952–53, 478 sk.; ld. még K. Olzscha, *Historia*, VI, 1957, 34 sk.).

⁹ Ld. az előző jegyzetben idézett művét.

hangzó könnyen átváltozik *ei*-vé és *e*-vé; az *au* és *eu* kettőshangzók a későbbi nyelvben *av*-vá, *ev*-vé alakulnak át.

Az etruszk mássalhangzó-használat legjellemzőbb jelensége a zöngétlen zárhangok átalakulása hehezetesekké és a hehezeteseké spiránsokká (ez a folyamat bizonyos szempontból megegyezik a germán nyelvek *Lautverschiebung*jával [hangzóeltolódásával]). A *c* könnyen átalakul *χ*-vé, a *t* *θ*-vá, a *p* *φ*-vé és *f*-fé. A későbbi szövegekben az írás ingadozik a zöngétlen és hehezetes hangok között és egyformán használják egyiküket vagy másikukat, pl. *šuti* és *šuthi*, *zic*- és *ziχ*, *uple* és *uφle*. A szó elején a hehezetesekről és a spiránsokról néha áttérnek az egyszerű hehezetre, a *h*-ra: pl. *Fasti* és *Hasti*. A zöngés zárhangok (*b*, *g*, *d*) hiánya az etruszkban kezdetben talán ugyanezzel a folyamattal magyarázható, vagyis az őskorban végbement általános átalakulásukkal zöngétlenekké.

A szóhangsúly terén a legjelentősebb és legszembeszökőbb jellegzetesség az első szótag erős hangsúlyozása és az ebből következő magánhangzó-kiesés a hangsúlytalan szótagokban. Jellemző ez különösen a neoetruszk nyelvi szakaszra, amikor bonyolult mássalhangzó-csoportok kialakulására és a mássalhangzók fejlődésére vezet: pl. a. etr.: *lautun*; n. etr.: *lautn*; görög: *Ἀλέξανδρος*; etr. *Alexsantre*, *Elysntre*.

Az etruszk alaktan ismerete is nagyot haladt előre, bár még mindig jelentős területei maradtak bizonytalanságban és homályban. Trombetti érdeme a „szóalaktani” értelmezés szoros bekapcsolása a szövegek magyarázatába azon az alapon, hogy a szövegek megértéséhez nem pusztán a lexikális értékek (vagyis a szótövek értelmének) ismeretével juthatunk el, hanem szükség van ehhez a mondattani viszonyok és a nyelvtani funkciók biztos megítélésére is. Trombetti kísérelte meg elsőnek ésszerű kritikai alapokon az etruszk szó felbontását alkotóelemeire, és ő, valamint Rosenberg jutott el – a kombinatorikus módszer nyomán – arra a megállapításra, hogy az etruszk szerkezetében különbözik az indoeurópai nyelvektől. Ezzel magyarázhatók egyes olyan jelenségek, mint a meghatározatlanság és ingadozás a szavak és végződések képzésében, a nyelvtani ragok halmozódása, a névszói és igei alakok közötti megkülönböztetés bizonyos fokú hiánya, végül pedig szabálytalanságok egyes mondatfajták szerkesztésében, amelyek megnehezítik azt, hogy más, hozzánk közelebb álló nyelvek mintájára elemezzük őket (például az alanyesetben álló alany látszólagos hiánya miatt). Az ilyenfajta problémákra vezethetők vissza többek között egyes tudósok feltételezései az etruszk ige „szenvedő” jellegéről, amiről rövidesen szólunk. De a sokkal szélesebb körű, bonyolultabb és nagyrészt még megoldatlan kérdés magának a nyelvnek a története, vagyis az etruszk nyelv eredete és szerkezetének osztályozása legrégibb, lényegében nem indoeurópai magját tekintve, valamint esetleges fokoza-
tos hozzáidomulása az indoeurópai nyelvek szerkezetéhez.

A szóképzést illetően különösen érdekes a ragok egymásra rakódásának

jelensége. Egy Trombetti által sugallt szóval e sorok írója „alakítani újrameghatározásnak” nevezte el azoknak a tényeknek összességét, amelyek az etruszk nyelvtannak egy jellemző törekvését bizonyítják: azt, hogy azonos értékű ragok halmozásával húzza alá vagy határozza meg újra egy szó mondattani szerepét: pl. *Larθ* (előnév): birtokos esete *Larθ-al* és *Larθ-al-s* 'Larthnak a [valamije]'. Gyakran nyelvtanilag módosított formák valóságos ragozásával találkozunk, az értelem megváltozásával. Ilyen az úgynevezett „genetivus genetivi” vagy kettős birtokos eset; úgy jön létre, hogy egy -s végű alakhoz a -la ragot függesztik: pl. *Vel Avles* 'Vel Avle (fia)'; birtokos esete *Vel-us Avles-la* 'Velé, Avle (fiáé)'. Ezt a képzést meg kell különböztetni az értelemváltozás nélkül „újrakeghatározott” birtokos esettől; de a kettős genetivust is lehet képezni egy újrakeghatározott birtokos esetre építve; így bonyolult formák keletkeznek, ahol nem kevesebb mint három birtokosesetrag rakódik egymásra: pl. *Larθ-al-is-la* 'Larth (fiának a valakije)'. Az egymásra rakódott ragok különböző természetűek és értékűek lehetnek, mint pl. mikor a locativus (helyhatározó) rakódik a birtokos esetre: pl. *Velsna-l-θi* 'Volsiniiben'; *uni-al-θi* 'Juno (szentélyében)', ahol *Uni-al* az *Uni* (Juno) birtokos esete. Gyakran válogatás nélkül halmozódnak a tőszavak belső alakítóelemei, és nem könnyű megkülönböztetni ezeket a végződésektől.

A főnevek az alanyesetben nem mutatnak jellemző végződést, kivéve néhány hímnemű személynevet vagy istennevet; ezek -s végződést kaphatnak (amely talán eredetileg a birtoklás jelölésére szolgált?). A mellékneveket külön képzőkkel alkotják; a legjellegzetesebb – és jellegzetesen „etruszkként” számon tartott (a tulajdonneveknél, helyneveknél stb. is előforduló) – képző a -na (-ina, -ena); pl. *śuθi* 'sír': *śuθi-na* 'temetkezéssel kapcsolatos'. Más, származékszavakat alkotó képzők az -u, -ie, -l, -c, -χa stb. Érdekes a -θur szótag, amely egy családi közösséghez vagy testülethez való tartozást jelöl: *velθinaθuras* 'a Velthina-családbelieknek a'; *paχaθuras* 'Bacchus papi testülete tagjainak a' stb. A nőnemet csak a személyneveknél (tulajdonneveknél és közneveknél) különböztetik meg, a szótövek végéhez illesztett -i, -ia, -a, -θa képzőkkel: pl. *pui*, *puia* 'feleség'; *Śeθra*, a *Śeθre* előnév nőnemű alakja; *Mutunai*, a *Mutuna* családnév nőnemű megfelelője; *lautniθa* 'felszabadított nő', a *lautni* 'felszabadított' szóból. A többes szám képzésének szabályát is nehéz megállapítani; ismerünk -r, -l, -a ragos többes számokat és gyűjtőneveket: pl. *clan* 'fiú'; *clen-ar* 'fiúk'; *murs* 'szarkofág'; *murs-l* 'szarkofágok'.

A főnévragozásban (deklinációban) elsősorban a tőesetet vagy alanyesetet és egy „függő esetet” tudunk megkülönböztetni; ez utóbbira az alábbi végzések jellemzők: -s (-ś), -si (-śi), -sa (-śa) vagy -l, -al, -la (a. etr. -a); ez utóbbi értelme a hovatartozást vagy a valaminek tulajdonítást jelölő birtokos eset, tehát a latin részeshatározó esetnek (dativusnak) is megfelel, de jelöl ezenkívül eredetet, időt stb. is. Homályosabb más főnévragok értelme; ilyen az -i, -e; -t(i) vagy -θ(i); -eri; ezek mintha esetenként eszközhatározó, helyhatá-

rozó vagy részeshatározó eset stb. kifejezésére szolgálnának (de a *-t(i)*, *-θ(i)* alakok teljes bizonyossággal sajátos helyhatározói értékűek). Nehéz rekonstruálni, de talán még feltételezni is valódi és szabályos főnévragozási táblázatokat; mindenesetre felismerhetők azonban az alábbihoz hasonló sorozatok:

spur- valószínűleg 'város'
spur-al 'a városnak a'
spur-eθi 'a városban'
spur-eri 'a városnak (vagy városért)'.

A birtokos eset eltérő végződése alapján két különböző névszócsoportot (vagy deklinációt) különböztetünk meg; az egyikben a genitívus *-s*, a másikban *-l* (a. etr. *-a*) végű. Az első csoportba tartoznak az összes magánhangzós tövek (kivéve az *-i* végű nőneműeket), valamint a mássalhangzóra végződők legnagyobb része; a másodikba az *-i* végű nőneműek és néhány egyéb főnév, főleg személynév *-s*, *-θ* és *-n* végződéssel. Az első csoportra példák: *hamqe*: genitívusa *hamqe-s*; *Ram-θa*: genit. *Ramθa-s*; *fler*: genit. *fler-s*. A második csoportra példák: *Uni*: genit. *Uni-al*; *Larθ*: genit. *Larθ-al*. Szóltunk már az alaktani újrameghatározásról, amely bonyolultabbá teszi és gazdagítja a névragozást (de ezt csaknem kizárólag a személynév anyagból ismerjük).

Az első személyű személyes névmás azonosítása a kezdetben mutató névmásoknak tartott *mi*, *mini* szócskákkal, ahogy Sittig gondolta, és e sorok írója a „kétnyelvű” összehasonlító módszer alkalmazásával bebizonyította, ma már általában elfogadott¹⁰. A főleg fogadalmi feliratokon szereplő alkalmazásuk alapján mintha *mi* lenne az alanyeset (= 'én') és *mini* a tárgyeset (= 'engem'); ez bizonyítaná, hogy az etruszkban a tárgyeset (accusativus) is megvan, ha csak a névmásokra korlátozva (vagy csökkentve) is. Ismerünk valószínű mutató névmásokat, mint *ca*, *eca* (a. etr. *ica*), *ta* (a. etr. *ita*), és néhány ragozott alakjukat (pl.: *ca*, *cś*, *cla*, *cn*, *cei*, *clθi* stb.; úgy látszik, az *-n* végződésű alakok itt is a tárgyesetet jelentik). A főnevekhez hozzákapcsolt mutató névmások könnyen átalakulnak hátratett (és szorosan kapcsolódó) névelőkké, és beolvadnak a névszó alakjába: pl. *esvi-tn*, *huslneś-tś*, *śacnī-cla*, *śacnī-cleri*, *śacnī-cs-treś* stb. Ez a különös jelenség, amit már Torp felismert, növeli a névragozás alakjainak számát és változatosságát, pedig ezt már az újrameghatározás is bonyolulttá teszi, tekintve, hogy a szóhoz simuló részek a nyelvtani végzések szerepét vehetik fel, vagy olyan származékszavakat teremtenek, mint amilyen *lautneś-cle* 'nemzetségbeli' v. közelebről 'családi', szó szerint 'a családjában', a *lautn* 'nemzetség', 'család' szóból. Más szócskák, mint *θi*, *xi*, *in*, *an*, *ipa* stb. lehetnének mutató, vonatkozó, határozatlan névmások, de alkalmazásuk és értelmezésük még sok ponton homályos. Itt kell szólnunk még az összetett névmási alakokról is, mint *ancn*, *cnticnθ*, *ipeipa* stb.

Az etruszk számnevek problémája a legtöbbet vitatott kérdések közé tar-

¹⁰ Ld. fentebb, 205 sk.; S. P. Cortsen, Glotta, XXVI, 1937, 10 sk.

tozott. A megoldás kiindulópontja az volt, hogy az első hat számot azonosították a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött, Tuscaniában talált kockák hat lapjára írt egy-egy szócskával, amelyek értelmét illetően sokáig bizonytalanság uralkodott. Jelenleg véglegesen megoldottnak kell tekintetnünk a Torp által javasolt jelentéseket; eszerint $\theta u = 1$, $zal = 2$, $ci = 3$, $ša = 4$, $ma\chi = 5$, $hu\theta = 6$; az egyetlen kétség már csak akörül van, hogy $hu\theta$ nem négynek felel-e meg (a klasszikus párhuzam miatt a praegörög $\Upsilon\tau\tau\eta\pi\lambda\alpha = \text{Tetράπολις}$ helynévvel) és nem $ša$ jelenti-e a hatot¹¹. Más számok $sem\varphi$ -, $cezp$ -, $nur\varphi$ -. A $za\theta rum$ számnév valószínűleg 20-nak felel meg. A következő tízes csoportokat az $-alc$, $-al\chi$ képző hozzáadásával alkotják: $cial\chi$ -, $šeal\chi$ -, $cezp al\chi$ -, $muval\chi$ - stb. Úgy látszik, a számolás 6-ig hozzáadással történik ($hu\theta is$ $za\theta rum is$ 'huszonhatodik(án)'), 7-től 9-ig kivonással ($esl-em-za\theta rum is$ 'tizennyolcadik(án)'; vö. a görögben $\delta\upsilon\omega\nu \delta\acute{\epsilon}\omicron\nu\tau\alpha \epsilon\lambda\kappa\omicron\sigma\iota$, a latinban *duo-de-viginti*). Felismerhetők a $-z$, $-zi$ képzővel alkotott számnévi határozók: $ci-z$ 'háromszor'. Az olyan formák, mint *zelur*, *za\theta rumsne* stb. valószínűleg számnévből képzett melléknévek.

Súlyos problémák várnak még megoldásra az etruszk igével kapcsolatban, amelynek Pauli névszói jelleget, később pedig Olzscha szenvedő szerkezetet tulajdonított¹². Valóban, igetövekből képzett különböző alakok a névszókkal azonos képet és végződéseket mutatnak, néha pedig szenvedő értelműek, pl. *C.I.I.*, Függelék 773, *mi mulu kaviiesi* 'engem Kavié ajánlott fel', vagy 'én vagyok a Kavié által felajánlott (tárgy)', vagy éppen 'én (vagyok) Kavié fogadalmi felajánlása'. Ezek közül az alakok közül a leggyakrabban előfordulók magánhangzóra végződnek (*tura*, *ture*, *turi*, *turu*, a *tur*- 'adni' töből) vagy magánhangzóval bővített $-n$ ragokra (*šatena*, *nun\theta ene*, *mulveni*, *zilaxnu*). Más alakokhoz viszont olyan ragok járulnak, amelyek meghatározzák igei természetüket, és megjelölik szerepüket; ilyenek a $-ce$ -re végződő „perfectum”-ok (befejezett múlt idők), pl. *tur-ce* 'adott', *lupu-ce* 'meghalt' (az azonos értelmű *lupu* mellett), *muluvani-ce* 'felajánlott'. A parancsoló módot az egyszerű töszó vagy $-\theta$ végződésű alakok jelzik, pl. *tur* 'adj', *he\chi s\theta* 'tégý', *nun\theta enés nun\theta en-\theta* = latin *fac*, *facito* (tégý, tenned kell). Úgy látszik, a $-sa$, $-ša$ -ra végződő alakok befejezett értelmű múlt idők vagy aoristosok: *tesamsa* 'gondoskodott?'; az $-as$ (*as*), $-\theta as$ ($-\theta as$)-ra végződő alakokat pedig a múlt idő melléknévi igeneveiként vagy „viszonyszavaiként” lehet értelmezni: pl. *sval-\theta as* 'miután élt, aki élt'. Ismerjük végül a $-ri$, $-eri$ végződést, amely a kötelezettség vagy szükség fogalmát fejezi ki, mint a latin gerundivum: pl. *nun\theta -eri* = *faciundum* (*est*) 'megteendő'; azt sem lehet kizárni, hogy összefüggésben áll a névragozás azonos ragjával (*spur-eri*).

¹¹ Vö. K. Olzscha, *Neue Jahrbrücher für Wissenschaft und Jugendbildung*, 1963, 105. l.; M. Pallottino, *Studi Etruschi*, XXX, 1962, 304. l.; XXXII, 1964, 121 sk.

¹² K. Olzscha, *Interpretation der Agramer Mumienbinde* [A zágrábi múmiatekerés értelmezése], 1939, 103 sk., és *Tyrrhenica*, 1957, 135 sk.; vö. V. Pisani munkáját, aki az *Archivio Glottologico*, XXXIV, 1942, 116 sk. lapokon inkább „át nem ható” jellegről beszél.

Nem sokat tudunk a határozós kifejezésekről, sem pedig a szavakat és mondatokat összekötő kötőszavakról. Nehéz megkülönböztetni a névmásokat az előljáróktól (vagy névutóktól). A latin *-que*-nek megfelelő *-c* enklitikus (szóvéghez ragasztott) kötőszó már régi, alapvető felfedezését követte az ugyancsak ragasztott, azonos értelmű *-(u)m*-é (de ezt inkább egész mondatok összekötésére használták). Az *etnam* szó, amely úgy látszik ragasztott alakban, mint *-tnam* is előfordul, nyomatékos kötőszó értelmű (vagyis valószínűleg megfelel az umber *inumek*nek és a latin *item*, *etiam*nak). Más, határozó- vagy kötőszó jellegű szócskák a *thui* 'itt'; *matam* 'fölött?'; *ix*, *ixnac* 'amint'; *nac* 'amint, mert' stb.

Eddig kevés figyelmet szenteltek a mondattannal, a mondatok szórendjével, a szövegek stílusával kapcsolatos kérdéseknek, bár a szövegek szűkszavúsága és sok adat bizonytalansága ellenére érdekes megfigyelésekre adnának lehetőséget; különben ezek is az etruszk nyelv szerkezeti eredetiségének fentebb említett problémájával függnek össze. Általában az egyszerűbb és könnyen elemezhető mondatok szerkezete jelentős azonosságokat mutat a latinnal (a birtokos jelző megelőzi a főnevet, amelyre vonatkozik, az ige a mondat végén áll, stb.). A legjobban ismert hosszabb szövegek, vagyis a rituális tartalmúak (zágrábi múmiatekercs, capuai agyagtégla) erősen analitikus tagolásúak, rövid mellérendelt mondatokkal¹³.

A birtokunkban levő etruszk feliratok túlnyomó többségét nehézség nélkül lehet olvasni és megérteni, mert majdnem kizárólag tulajdonneveket tartalmaznak. Áll ez a festmények és tükrök ábrázolásait kísérő feliratokra, a pénzérmék felirataira, egyes darabok tulajdonosainak megjelölésére és főleg a sírfeliratokra. Ez utóbbiaknál, egyes végződéses mondattani értékéből – így az apa és anya nevének birtokos esetéből – és az egy sírboltban levő hozzátartozók sírfeliratainak összevetéséből meg lehetett állapítani már az etruszkológiai kutatások kezdetén egyes igen gyakori szavak értelmét, mint *clan* = fiú, *sex* = leány stb. Ugyanakkor felismerték olyan fogalmakat jelölő szavak jelentését is, mint „élni”, „meghalni”, „évek”, „életkor”. Itt közöljük egy sírfelirat (C.I.E. 5424) teljes szövegét, a sor alatt a fordítással:

¹³ A hangtani, szótani és mondattani adatokról vö. M. Pallottino, *Elementi di lingua etrusca* [Az etruszk nyelv elemei], 1936, a kutatások további fejlődésével szükségessé vált különféle módosításokkal (ld. különösen a *Studi Etruschi* köteteit). Újabb összefoglalások az etruszk nyelvtani szerkezetéről – amelyek túlságosan mereven és tételszerűen próbálják megmagyarázni jelenségeit, gyakran ellenőrizetlen alapokon, így csak igen óvatosan használhatók fel – jelentek meg H. L. Stoltenberg tollából: *Etruskische Sprachlehre mit vollständigem Wörterbuch* [Etruszk nyelvtan teljes szótárral], 1950 (vö. *Studi Etruschi*, XXII, 1952–53, 474 sk.); *Die Sprache der Etrusker. Laut, Wort und Satz* [Az etruskok nyelve. Hang, szó és mondat], 1958.

Partunus Vel Velthurus Satnal-c Ramthas clan avils lupu XXIX
 Partunu Vel Velthurnak és Satlnei Ramthának fia éves meghalt 28
 vagyis: „Vel Partunu, Velthur és Ramtha Satlnei fia, meghalt 28 éves korában”.

A nehézségek az olyan sírfeliratoknál kezdődnek, amelyek az elhunyt életére és pályájára vonatkozó utalásokat tartalmazznak, vagy amelyek a sírok felajánlását, emelését vagy berendezését említik. Ezekben a szövegekben homályos vagy bizonytalan jelentésű szavak bukkannak fel, és pontos meghatározásuk azért is nehéz feladat, mert a szófejtés nehézségeit gyakran még a történeti-régészeti természetűek is tetézik. A kombinatorikus módszer, még ha az új kétnyelvű eljárások egészítik is ki, mindeddig nem tette lehetővé, hogy teljes pontossággal meg lehessen állapítani például azoknak a politikai, közigazgatási, papi címeknek az értékét, amelyek az elhunytak neve mellett állnak, vagy vallási és temetkezésre vonatkozó kifejezések pontos jelentését, amilyen például *sacni* (ebből származik a *sacniša* ige), *acazr*, *atrš* stb. Világosabb a 'sír', 'szarkofág', 'tenni', 'adni' stb. jelölésére szolgáló szavak értelme. Gyakoriak az életrajz jellegű sírfeliratok; ezek a latin *elogia* [dicsőítések] formáját veszik fel, mint amilyenek a Scipiók sírjának híres szövegei. Itt következik egy rövid és könnyen érthető példa (*C.I.I. Függ.*, III, 322):

Alethnas Arnth Larisal zilaθ Tarxnałθi amce

Alethna Arnth Larisé zilaθ Tarquiniában volt

vagyis: „Arnth Alethna Laris fia *zilaθ* (valószínűleg *praetor*) volt Tarquiniában”.

Egy másik, összetettebb szerkezetű felirat (*C.I.I. 2070 = C.I.E. 5874*)

Arnθ Xurcles Larθal clan Ramthas Nevtnial zilc parxis amce

Arnth Churchle Larth fia(és) Ramtha Nevtnié *zilc parxis* volt a

marunux spurana cepen tenu avils maxs sempalxls lupu

marukhoz tartozó városi pap(aki) működött? éves hetvenöt? meghalt

vagyis: „Arnth Churchle, Larth és Ramtha Nevtni fia *zilc parxis* (az egyik legfőbb államhivatal különleges megjelölése) volt, (különben) még mint a „maru”-k testületének városi papja működött; meghalt hetvenöt? éves korában”. Itt több hivatali címmel is találkozunk, de természetesen lehetetlen ezeknek a szakkifejezéseknek pontos technikai-intézményi értékét meghatározni¹⁴.

Az egyik leghosszabb életrajzi sírfelirat Laris Pulenas már említett szarkofágján olvasható (*C.I.E. 5430*); terjedelmes családfával kezdődik, egészen a dédapáig felmenőleg, felsorolja a fontos személyiség hivatalait és érdemeit; sajnos, a bevezető formulát és néhány kifejezést meg szót kivéve a szöveg értelme még eléggé homályos. Úgy látszik, Pulenas béljósállással foglalkozó írások szerzője volt (*zix neθšrac acasce*), magas polgári hivatalt viselt városában, Tarquiniában (*creals Tarxnałθ spureni lucairce*) és Catha, Pacha (Bacchus) és Culsu istenek kultuszával kapcsolatban tevékenykedett.

¹⁴ Mindenesetre hivatkozom a 126 sk. lapokon mondottakra.

Egyes feliratok általánosabban a sírra, ennek tulajdonosaira, készítésére, felszerelésére stb. vonatkoznak. Emlékmű jellegüket kiemeli az időpont megjelölése is; ezt a város névadó fő méltóságának vagy méltóságainak nevével fejezik ki; pl. Tarquiniában: *z(i)lci Vel(u)s Hulyniesi...* 'mikor Vel Hulchnie volt a zilc...' (C.I.E. 5388). Az egyik legteljesebb és legérdekesebb ilyen jellegű felirat Perugia mellett, San Manno barlangsírnjának egyik oldalfülkéje fölé van vésve (C.I.E. 4116); példaként adjuk itt első részét (bár értelmezése nem mentes a bizonytalanságtól):

cehen suði hinðiu ðues sianš etve ðaure
 ez a lakhely alvilági (= sír) mindegyik elhunytjának a sírjában
lautnešcle caresri auleš larðial
 a családnak (= nemzetségnek) elhatárolták építeni Aulének (és) Larthnak
Precuðuraši Larðialisvle Cestnal clenaraši
 a Precuk közül Larthnak (és) Cestneinek fiai

azaz: „A családi sírboltban épült egyéni sírok (vagyis az oldalsó falifülkék) Aule és Larth Precunak, Larth és Cestnei fiainak rendeltettek”. Ezután jön az utalás kis urnák (*murzua*) és más sírmellékletek elhelyezésére (*heczi*).

Különleges jellegű a nagy perugiai kőcippus felirata (C.I.E. 4538). A múlt században történt felfedezése óta nagy érdeklődést keltett a tudósok közt; megfigyelésén az utóbbi évtizedekben Torp, Trombetti, Ribezzo, Goldmann, Devoto, T. Kluge és mások fáradoztak¹⁵. Említés történik a szövegben két előkelő családról, a Velthináról és az Afunáról, kifejezetten utalnak a Velthinák sírjára (*Velthinaduráš ðaura*), és szó van közügyekről vagy aktusokról (*rašneš, rašne*), határokról (*tularu*), mértékekről (*naper*), birtokokról (*acnina*), átadásokról (*turune, ścune* = adott vagy hasonló), írásokról (*ziḡuxē* = írt). Ma már nem lehet kételkedni a szöveg jogi természetében; valószínűleg egy adásvételi vagy sírhely-ajándékozási ügyletet örökít meg; talán hasonló jellegű, mint egyes latin feliratokban a *iura sepulcrorum* (a sírok fölötti rendelkezési jog). Meg lehet magyarázni nemcsak egyes szavait, hanem egész mondatait is, de homályos helyek, bizonytalanságok, nyílt kérdések még bőven akadnak a szövegben, minthogy jelentős számú szó szabatos fordítására még hiányoznak a támpontok. Ilyenek a *vaxr, tezan, fušle, falaš, špelði* stb.

A vallás körébe tartoznak először is a fogadalmi felajánlások szövegei. Gyakran fordulnak elő az archaikus edényeken a következő klasszikus formulában:

mini mulvanice Mamarce Velchanas
 engem felajánlott Mamarce Velchanas

¹⁵ Ld. elsősorban a Studi Etruschi alábbi köteteiben megjelent adalékokat: VIII, 1934, 217 sk.; X, 1936, 191 sk., 289 sk.; XI, 1937, 495 sk. (beszámoló a cippus szövegének magyarázatára 1936-ban Firenzében rendezett megbeszélésről); XXIX, 1961, 111 sk.; XXX, 1962, 355 sk.

(Caere: *Notizie degli Scavi*, 1937, 388). Gyakran szerepelnek bennük a *mul-* = görögül *ἀναιθνημι* ige múlt idejű alakjai és ennek változatai; mellette előfordulnak más igék is, hasonló jelentéssel, mint *tur-*, *al-* 'adni, felajánlani'. A hosszabb archaikus edényfeliratok rendesen igen homályosak, már azért is, mert nehéz őket szavak szerint tagolni (az is lehet, hogy fogadalmi dokumentumokon kívül szerelmi tárgyú vagy más jelentésű szövegek is vannak köztük, mint a görög, latin, faliszki archaikus bekarcolt edényfeliratokon; különösen figyelemre méltó egy kis bucchero-edény, az úgynevezett „Poupé-aryballos” spirális alakban berajzolt szövege, amelyben háromszor megismétlődik Turan, azaz Aphrodité neve vagy nevének egy származéka)¹⁶. Könnyebben érthetők ennél a neoetruszk felajánlási szövegek szobrocskákon és különféle tárgyakon, ahol a felajánló neve mellett gyakran szerepel a felajánlásban részesülő istenség neve is. Álljon itt egy példája (C.I.E. 2403, bronzszobrocskán):

*ecn turce Larði Lethanei alpnu Selvanisl...
ezt adta Larthi Lethanei adományként Silvanusnak...*

A megszokott archaikus fogadalmi feliratoktól tartalmánál és fontosságánál fogva különbözik az a két, aranylapocskákra vésett – különböző hosszúságú – felirat, amelyet Pyrgi szentélyében találtak hasonló, a hosszabbik etruszk-nak megfelelő föníciai felirattal együtt. Ezek hírt adnak arról, hogy Thefarie Velianas, akit a föníciai szöveg mint „Cisra (vagyis Caere) királyát” jelöl meg, egy adományt tett (*turuce*): egy szent helyet vagy épületet (*tmia*) adományozott, valószínűleg egy szoborral (*heramašve*, *heramve*?) a föníciai Astarté istennővel (*Unial Astres*) azonosított Uni istennőnek. Ennek az eseménynek körülményeit és okait a föníciai változathoz tudhatjuk meg, amely Astartének a felajánló iránti kegyességére utal; úgy látszik, a felajánlás főhatalmának (*zilacal*?) három évével (*ci avil*) van kapcsolatban. A rövidebb felirat egy meghatározott hónapban (*tiurunias*) elrendelt és lefolytatott szertartásokra utal ugyanazon a szent helyen, évenkénti ismétlődéssel (*vacl tmial avilxval*). Ezeknek a dokumentumoknak kivételes értéke abban áll, hogy a vallásos érdekű adatokon kívül az első hivatalos és egykorú történeti források, amelyek az etruszk feliratok közt ránk maradtak¹⁷.

A nemrég Santa Marinella mellett felfedezett szalag alakú ólomlemezke¹⁸ olyan töredékes állapotban került elő, hogy az eredeti összefüggő szöveg teljes helyreállítása és értelmezése nem lehetséges. Bizonyos azonban, hogy vallási tárgyú, szertartások és felajánlások – köztük fogadalmi jellegűek – megnevezésével és több olyan szóval, amely hasonló a capuai és a zágrábi múmia nagy

¹⁶ Studi Etruschi, XXVIII, 1960, 479 sk.; Études Étrusco-Italiques, 1963, 247 sk.

¹⁷ Vö. Archeologia Classica, XVI, 1964, 49 sk., különösen 76 sk.; ld. feljebb, 75 sk., 102., 188 sk., 199 sk.

¹⁸ Vö. 197, 199. l.

szertartáskönyveiben szereplőkhöz. A Maglianóból származó lencse alakú ólomlapocskán (C.I.E. 5237), amely teljes egészében maradt ránk, istennevek (*cauðas, aiseras, marisl, calus, tins*) váltakoznak halotti jellegűnek lászó szertartások előírásaival; a sok próbálkozás ellenére ezt a felíratot sem lehet, legalábbis egyelőre, még részlegesen sem lefordítani. Más felíratos ólomlapocskák kétségkívül „*tabellae defixionum*” [átoktáblák], azaz olyan személyeknek, akiknek halálát kívánják, felajánlása alvilági istenségeknek (a legérdekesebbet Monte Pittiben, Populonia mellett találták – C.I.E. 5211 –: egy felszabadított rabszolganő átkait tartalmazza egy sor, részben egymással rokonságban álló személy ellen). Az ilyenfajta felíratok általánosan ismertek a görög és latin világban. Egészen sajátos jellegű viszont a vallással kapcsolatban már említett piacenzai bronz májmodell, a különböző rekeszekbe írt, legtöbbször rövidített istennevekkel, valószínűleg a béljósok használatára.

Hátravan még végül a birtokunkban levő két leghosszabb etruszk szöveg, a capuai agyagtáblán és a zágrábi múmia tekercsein. Ezek szertartáskönyvek, s a bennük foglalt előírásszerű formulák az áldozatbemutatók számára készült liturgikus mintaszövegek; ugyanilyen jellegűek az Iguviumi Táblák umber szövegei és az irodalmi forrásokból ránk maradt római szertartásszövegek is (mint amilyenek Cato *De re rusticá*jában szerepelnek). A különbség a leírt szertartások jellegében van. A capuai agyagtégla szövege alviláginak látszó istenek (*Suri, Letham, Ape-, Calu, Larun-, Fulinusna, Natinusna(i), Sedum-* stb.) tiszteletére bemutatott halotti szertartásokkal függ össze, de említés történik benne Tiniáról, Uniról és talán Bacchusról is. Egészükben véve el lehet különíteni a meglehetősen egyforma szerkezetű, rövid mondatokat, amelyekben az állítmány imperativusban áll; meg van jelölve továbbá a véres vagy vértelen áldozati adomány, előtte néha számmegjelöléssel és az istenség nevével birtokos vagy részeshatározó esetben. Nehezebb ezzel szemben a pontos technikai jelentés meghatározása (tehát a szoros értelemben vett fordítás) mind a vallásos cselekményeket kifejező igék (*acas-, picas-, sac-, tul, ilucu, apir-, utu, scuv-, fani-, nunθ* stb.), mind a felajánlást vagy a felajánlás tárgyát jelölő főnevek esetében (*vacil, tartiria, cleva, riθna, zusleva, turza* stb.). Nézzük például, hogyan lehet feltételelesen meghatározni a szertartáskönyv egyik előírásszerű mondatának értelmét:

Lethamsul ci tartiria ci-m cleva

Letham (istennek) három *tartiriát*, továbbá három *clevát*

acasri

kell felajánlani (vagy ehhez hasonló)

A szövegben valószínűleg említés történik a szertartást végző papokról (*cipen, celu* stb.), és talán megnevezik az elhunyt családját (*lavtum*) is. Lehetséges, de nem biztos, hogy a szertartásokról naptár szerinti elosztásban történik említés. Említettük már azt a lehetőséget, hogy a capuai szertartáskönyv a *Libri Ache-*

ronticiben [Alvilági Könyvek] foglalt és egyes késő klasszikus szerzők által említett¹⁹ „megváltó” áldozatokkal van összefüggésben.

Természetesen az etruszk szövegek magyarázóinak legnagyobb erőfeszítése a legnagyobb fennmaradt szövegre, a zágrábi vászonra írt könyvre (*liber lin-teus*) irányult, amely kifogástalan kiadása, szabályos, a szavakat rendszeresen elválasztó írásmódja, neoetruszk nyelve, a szavak és kifejezési formák gyakori előfordulása folytán a legkedvezőbb feltételeket biztosítja a szövegmegfejtés számára. Miután már részleges sikerrel tanulmányozta Lattes, Torp, Rosenberg és Trombetti, a zágrábi múmia szövegét újabban ismételt és egyre alaposabb vizsgálatnak vetette alá M. Runes, Cortsen, Olzscha, Vetter, A. J. Pfiffig és e kötet szerzője²⁰.

Ma már határozottan elvetik azt a feltevést, hogy olyan temetkezési szertartáskönyvről van szó, amely valamiképpen összefüggésben áll az egyiptomi környezettel és a könyv vászoncsíkjaiba göngyölt múmiával; inkább afelé hajlik a kutatás, hogy a szövegben előírások felsorolását lássa részben talán nyilvános jellegű és vallási naptár szerint megszabott szertartásokra vonatkozólag. Az írás legjelentősebb része egy csekély változtatásokkal legalább négyszer ismétlődő liturgikus himnuszféle az „istenek” (*eiser ši-c seu-c*), egy *in crapsti* szavakkal jelölt isten és Neptun (*Neθunš*) tiszteletére. Mint az Iguviumi Táblákon, az áldozatok itt is vallási (szentély) vagy politikai intézmények (város és nép?) javára történnek; ezeket az áldozatokat a *šacnicleri cilθl špureri meθlumeri-c enaš* szavak jelzik. Más isteneket (Veltha, Tin, Culsu, Uni) kisebb bekezdésekben inkább csak nagyjában jelzett szertartásokkal ünnepelnek. Úgy látszik, minden bekezdés elején egy hónap valamelyik napjának megjelölése áll: pl. *eslem zaθrumiš acale* 'Acale [június] hónap tizenhétadikán'. A szövegben ismétlődő szavak közül egy párat kellő biztossággal és pontossággal meg tudunk érteni (pl. *vinum* = bor; *aīs, eis* = isten, *fler* = áldozat, felajánlás; *tur* = ad stb.). Más szavak esetében rá lehet jönni általános értelmükre, ha pontos

¹⁹ Vö. F. Ribezzo, *La Parola del Passato*, I, 1946, 286 sk.; M. Pallottino, *Sulla lettura e sul contenuto della grande iscrizione di Capua* [A nagy capuai felirat olvasásáról és tartalmáról], *Studi Etruschi*, XX, 1948–49, 159 sk.; K. Olzscha, *Götterformeln und Monatsdaten in der grossen etruskischen Inschrift von Capua* [Istenformulák és naptári adatok a capuai nagy etruszk feliratban], *Glotta*, XXXIV, 1954, 71 sk.; (de ld. még *Studi Etruschi*, XXVI, 1958, 74 sk. is).

²⁰ Vö. *Studi Etruschi*, VI sk. kötet; E. Vetter, *Etruskische Wortdeutungen* [Etruszk szófejtések], I, 1937; K. Olzscha, *Interpretation der Agramer Mumienbinde* [A zágrábi múmia-tekercs értelmezése], 1939; *Glotta*, XXX, 1948, 105 sk.; XXXII, 1953, 283 sk.; *Tyrrhenica*, 1957, 122 sk.; *Aegyptus*, 1959, 340 sk.; E. Vetter, *Zur Lesung der Agramer Mumienbinde* [A zágrábi múmia-tekercs olvasásához], *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*, 1955, 252 sk. (az olvasatnak infravörös sugarakkal készült reprodukcióról végzett további ellenőrzésével); A. J. Pfiffig, *Studien zu der Agramer Mumienbinde* [Tanulmányok a zágrábi múmia-tekercsről], *Österreichische Akademie der Wissenschaften*, 1963.

fordításukat nem is lehet biztosan megadni (pl. *zeri, vacl, faše, ešvi, zušleva* = szent szertartások, felajánlott adományok; *farðan, nunðen, ðezin, tul*, a kultuszszertartás technikai igéi stb.). Sok más szó értelmét illetőleg még mindig bizonytalanság van a tudósok között.

A szöveg teljes magyarázatára itt is a leghatásosabb eszköz az, hogy megkíséreljük a teljes mondatoknak megfelelő mondattani szakaszok megkülönböztetését, lehetőleg azonosítva a mondat lényeges elemeit: az alanyt, az igei vagy névszói állítmányt, az állítmánykiegészítőket. Segítséget nyújt ehhez a kötőszóként szolgáló mondatrészek – mint a *-c, -um* enklitikumok [ragasztott végződés], valamint az *etnam, iŕ, nac* szavak – felismerése és főleg a főnévi és igei alakok megkülönböztetése, valamint bizonyos végződések mondattani szerepének tisztázása. Nem mindig sikerül eredményt elérni, és ez nem is mindig látszik lehetségesnek; de a legszerencsésebb esetekben az etruszk szöveg a mondattani viszonylatok hálózataivá áll össze, és ekkor már csak az egyes szavak szótári jelentésének pontos tartalmát kell tisztázni. Például ebben a mondatban: *cis-um pute tul ðansur haðrði repinði-c*, fel lehet ismerni, hogy *tul* az ige imperatívusban, *ðansur* egy többes számú főnévvel kifejezett tárgy, *haðrði repinði-c* hely- vagy eszközhatározó, amely két, valószínűleg többes számú főnévből áll azonos *-ði* végződéssel és a *-c* szóhoz ragasztott (enklitikus) kötőszóval összekapcsolva. De egyes esetekben több-kevesebb valószínűséggel a szótári érték is sejthető, és a mondat jelentése felvillan, mintha lassan oszladozó ködfátyol mögül tűnne elő. Például:

1. (VIII. hasáb, 1, 3 sk.):

<i>Celi</i>	<i>huðis zaðrumis</i>
Celi (hónap) [szeptember]	huszonhatodik (napján)
<i>flerŕva</i>	<i>Neðunsl</i> <i>sucri</i>
a felajánlások összességét	Neptun istennek be kell jelenteni
	<i>ðezeri-c...</i>
	(vagy hasonló) és el kell végezni...

2. (IX. hasáb, 1, 6 sk.):

<i>raŕð tur heŕsð vinum trin</i>	<i>flere Neðunsl</i>
balra? add tedd a bort, szólítsd (vagy hangold jóindulatra)	isten Neptunt
<i>un mlaŕ nunðen zušleve...</i>	
teljesítsd? a fogadalmat, áldozz egy <i>zušleve</i> (állat?) felajánlásával...	

3. (XI. hasáb, 1, 14 sk.):

<i>cntnam</i>	<i>ðesan</i>	<i>fler</i>	<i>Veiveš</i>	<i>ðezeri</i>	<i>etnam</i>
és ugyanazon reggel a felajánlást	Veiovisnak kell tenni és ezenfelül				
<i>ais[na].....iŕ</i>	<i>huðis zaðrumis...</i>				
az istentiszteletet.....	mint a huszonhatodik (napon)...				

A közölt helyek óvatos és részletes értelmezésükkel elég világos képet adnak a lassú fejlődésben levő etruszk szövegmagyarázat eljárásmodjáról, eredményeiről és korlátairól, a legtekintélyesebb szakemberek által józan egyetértéssel jelenleg követett módszerekről.

Az etruszk szókészlet ismerete a már kifejtett okoknál fogva olyan szavakra korlátozódik, amelyek főleg a vallás és temetkezés körébe vágnak, rokonságot kifejező fogalmak vagy a politikai-társadalmi berendezésre vonatkoznak, továbbá néhány, az időszámítással kapcsolatos kifejezésre és nagyon kevés más általános fogalomra²¹. A bemutatott adatokhoz kiegészítésül alább közöljük azoknak az etruszk szavaknak betűrendes jegyzékét amelyeknek jelentése biztos vagy eléggé valószínű²².

acale (*Aclus*) hónap neve: 'június'

**acaleθur*? (*ἀγαλήτορα*) 'fiú', talán valami különleges jelentéssel

acas (-a, -ce, -ri) 'tenni, felajánlani?'; *acazr* a sírban felajánlott tárgyak

avil (-s, -ś) 'év, évek'; *avilχva* (-l) 'évenkénti, évforduló'

aθre 'épület' (a latin *atrium*mal összefüggő?) származéka *atranes*?

²¹ Vö. Müller-Deecke, *Die Etrusker*, 1871, II, 508 sk.; S. P. Cortsen, *Vocabulorum Etruscorum interpretatio* [Etruszk szavak értelmezése], Nord. Tidsskrift f. filol. Fjerderaaek, VI, 1917, 165 sk.; A. Trombetti, *La lingua etrusca* [Az etruszk nyelv], 1928, 211 sk.; M. Pallottino, *Elementi di lingua etrusca* [Az etruszk nyelv elemei], 1936, 87 sk.; E. Vetter, *Etruskische Wortdeutungen* [Etruszk szófejtések], I, 1937; K. Olzscha, *Interpretation der Agramer Mumienbinde* [A zágrábi múmiatekeres értelmezése], 1939, 210 sk.; H. L. Stoltenberg, *Etruskische Spachlehre mit vollständigem Wörterbuch* [Etruszk nyelvtan teljes szótárral], 1950 (a javasolt fordítások sok esetben fenntartással kezelendők); M. Pallottino, *Testimonia linguae Etruscae* [Etruszk nyelvelmékek], 1954 (a glosszákra és szójegyzékre); Kunst und Leben der Etrusker [Az etruszkok művészete és élete], Köln, 1956, 34 sk.; Saggio di un vocabolario etrusco [Egy etruszk szótár kísérlete], Le Meraviglie del Passato [A múlt csodái], 1958, 297 sk.; H. L. Stoltenberg, *Etruskische Namen für Seinsformen und Sachen* [Etruszk főnevek birtokosképzés és dolgok kifejezésére], 1959 (ld. fentebb). A következő jegyzékben figyelembe vettük a legutóbbi években felfedezett feliratok által nyújtott jelentős szóanyag-többletet is; ld. erre vonatkozólag fentebb, 196 sk.

²² A jegyzékben egyrészt közvetlenül a szövegekben dokumentált, másrészt a „glosszák” alapján rekonstruálható (csillaggal jelzett) szavak szerepelnek. Tekintettel arra, hogy ez a szógyűjtemény túlnyomóan nyelvészeti érdekű, kimaradtak belőle a tulajdonnevek, istenek vagy mitológiai személyek nevei, földrajzi nevek stb. (de benne foglaltatnak azok a tulajdonnevek, amelyeknek valószínűleg általános, megszólító értelmük is van, továbbá a közhasználatú szókincsbe bekerült, tulajdonnevekből származó szavak). Az etimológiailag összefüggő szavak csoportosítva vannak. A névszó- és igeragozás végződéseit a tövszó után zárójelben közöljük. Ahol ez lehetséges, először rendszerint a régebbi alakok vannak feltüntetve.

ais, aiś (többes sz. *ais-er; -er-as, -er-as*), *eis* (*-er; -er-as, -er-as*) 'isten' (*αισαρ, aesar*); *aisna, eisna* 'istentisztelet' talán egy külön szertartás értelmében is; *eisnev(c)* papi cím; ld. még *esvi-*

al (*-a, -e, -(i)ce, -(i)qu, -xu* stb.) 'adni, ajándékozni'; *alpan, alpmu* 'ajándék'; *alpaze* felajánlás

am- (*-a, -e, -(u)ce*) 'lenni'

an, anc ananc, ancn (vonatkozó?) névmások

**anθa* (*ανθας, ανταρ*) 'sas', szél: 'északi szél'

apa, aqe- (*ape-s, -rs, afrs*) 'apa'??, 'ősök, parentes' [szülők]; származékai *aper* (*apir-e, -es, -ase; -θe, θe-s, aper-ucen*) szent cselekmény, talán temetési áldozat (= lat. *parentare*?); *aprinθu* (*aprinθvale*) vallási, papi cím?

ar (*-a, -as(a), -ce, -θ* stb.), *er-* (*-ce, -s-ce*) mozgást jelentő ige? szertartásos cselekményeknél is (*arse verse* összetételben 'tarsd távol a tüzet'?)

**arac* (*αρακος*) 'sólyom'

**arim* (*αριμος*) 'majom'

asil szent létesítmény, talán 'kis oszlop, alap' vagy hasonló (a latin *assis, asser*-ral összefüggő?); valószínű származéka *aslaχ*

aska (a görög *ασκος*-ból) edény neve

ati, ati(v)u (*atis*?) 'anya'; *ati nacna, nacb(u)va* 'ősanya'?

-c enklitikus kötőszó (= lat. *-que*)

ca (*cen, cn; ces, cs; cal, cla; cei, ceia; calti, clθ(i)* stb.) nyomatékos formái *ica* (*ikan, ikam*), *eca* (*ecun, ecn, ecs, eclθi*) mutató névmás vagy melléknév: 'ez'; enklitikusan is használják, mint határozott névelőt (*-ca, -can, -cn, -cas, -cs, cla, -cle, cleri*); összetett alakjai *cehen, catica, ceiθi(m), cnticnθ, icecin*?

calusin, calusna Calu alvilági istenség nevének származékai?

camθi hivatali méltóság; *canθ-* (*-e, -ce*) a hivatal gyakorlását kifejező ige

cape, capi (*cape-r, -ri*) edény neve (összefügg a latin *capissal*?) és talán még (*γάπος*) 'szekér'; mellékneve *caperχva*; származéka *capra* edény, halotti urna

**capr-* (*Cabreas*) hónap neve: 'április'

**capu* (*καπος*) 'sólyom'

car- (*kar-a, car-u, -es-ri*), *cer-* (*-en, -ine; -ixu; -ixun-ce, -χun-ce*) 'csinálni, építeni'; származékai *caraθsle, cerur* stb.

cezp számnév ('nyolc?'); *cezpaly* (*-als*) tízes szám ('nyolcvan?'); *cezpz* 'nyolc?-szor'; talán ehhez kapcsolható *Chosfer* hónap neve: 'október'

cel, celi, celu, celu-cn égtáj? és (*Celius*) hónap neve: 'szeptember'; *celu* papi cím

cep-ta (*-ar*), *cepen, cipen* (*cepen-e*) papi cím

ces-, ces (*-u, -eθ-ce*) 'helyezni', 'elhelyezve lenni, feküdni'

ceχa (*ceχe*) vallási vonatkozású szó: 'szertartás' vagy 'jog'??; származékai

- ceḡane* (-ri: *zilḡ ceḡaneri* cím); *ceḡase* állami vagy papi méltóság; *ceḡasieḡur* 'a *ceḡase* testületének tagja'
- cver*, *cvera*, -*cvil*, *cvl* 'adomány', felajánlott vagy vkinek szentelt dolog; enklitikusan (szóval összeírva) is: *tins-cvil*, *tins-cvil* 'Tin istennek ajánlott' vagy általánosan 'fogadalmi felajánlás' (és nőnemű isten-előnévvel *ḡan-cvil*, *ḡan-ḡvil* = Thana istennőnek szentelt)
- ci* (-s, -ś) számnév: 'három'; *cialḡ*-, *cealḡ*-, *celḡ*-, (-us, -uś, -ls) 'harminc'; *ciz*, *citz*, *cizi* 'háromszor'; lehetséges származékai *cialaḡ*, *cianil*, *ceanuḡ* stb.
- cilḡcva* (-l, *cilḡcve-ti*) a *cilḡ*, istenség tulajdonnévének vagy szentély helynévének származéka
- clan* (*clen*, *clen-s*, *clen-ś*; *clin-si*, *clen-si*, *clen-śi*; többes sz. *clen-ar*, *clinii-ar-as*, *clen-ar-aśi*) 'fiú'
- cleva* felajánlás
- cletram* felajánlott adományok szállítására szolgáló tárgy (= umber *kletra*)
- culiḡna*, *ḡuliḡna* (a görög *κוליχνη*) edény neve
- cupe* (-s) (a görög *κύπη*, lat. *cupa*) edény neve, 'serleg'
- eca* ld. *ca*
- eḡr*- ld. *etr*-
- ei*, *ein*, *eiḡ*, *eḡ*, *eḡl* névmások? ld. még *ta*
- eis* ld. *ais*
- elu*- ld. *ilu*-
- em* a számneveknél kivonást jelentő toldalék: '-ból'
- epl* ld. *pi*
- eprḡ*- ld. *purḡ*-
- er*- ld. *ar*-
- esl*-, *esal*- ld. *zal*
- esc*-, *esḡ*- ld. *sc*-
- esvi* (-*tn*, -ś) szertartás, áldozat (*ais*, *eis*-szel összefüggésben?)
- eśta(c)*, *eśtla* névmások? ld. *ta*
- etera*, *eteri*, *etri* (*etera-ś*, *eter-ś*, *eterai(a)s*) társadalmi osztály megjelölése: 'kliens, szolgál?'; *eterau*, *eterav* az *etera*-kra vonatkozó: *zilaḡ eterav*, *camḡi eterau* (vö. *zil eterai(a)s*) az *etera*-kkal kapcsolatos hivatalok címei
- etva* ld. *ta*
- etnam* kapcsoló kötőszó: 'és, is'; ragasztott formája -*tnam*
- etr*-, *eḡr*- (*eḡr-i*; -*se*; *etra-sa*) szent cselekményekkel összefüggő ige (talán *tur*-ral kapcsolható össze?); valószínű származékai *eter-ti(c)*, *etrin-ḡi*
- vacal*, *vacil*, *vacl* szent cselekmény vagy felajánlás ('italáldozat?'); származéka vagy többes száma *vaḡr*
- **velcitna* (*Velcitanus*) hónap neve: 'március'
- velznaḡ* 'volsiniibeli' (*Velzna*- 'Volsinii'-ből)

vers- (*verse*) 'tűz'; származékai *versie* edény neve?, *versin*
vertun, *vrtun* edény neve
vinum, *vinm* 'bor' (=lat. *vinum*)

zal, *zel-*, *zl*, *es(al)l-* (*esal-s*) számnév: 'kettő'; *zaθrum*, *zaθrm-* (*-s*, *-is*, *-is*)
'hús'; *eslz* 'kétszer'; származékai *zelvθ*, *zelur*, *zelarvenas*, *zaθrumsne*
zar ld. *sa*

zeri (*-s*) szent cselekmény vagy dolog, 'szertartás', jogi aktus??

ziva- (*-s*, *-s*) 'elhunytak'

zic-, *ziχ* (*ziχ-u*, *-ina*, *-ne*, *-uχe*, *-un-ce*) 'írni'; *ziχ* 'könyv'?

zil, *zili*, *zilac-* (*-al*), *zilc*, *zilci*, *zilχ*, *zilaθ* 'államhivatalnok, méltóság' és egy
hivatali méltóság címe (=lat. *praetor*?); *zilcθi*, *zilcti*, *zilcte* a hivatalban
levő méltóságot jelentő alakok vagy származékok; *zilχ-*, *zilaχ-* (*zilχ-nu*,
-nce, *zilaχ-nu*, *-nve*, *-n(u)-ce*, *-n-θaś*) a hivatal gyakorlását jelentő ige
zusle, *zuśle* (*zusle-i*), *zusleva*, *zuśleva*, (*zusleva-i*, *zuśleve*, *zuśleve-s*) felajánlás,
áldozati állat?

hec-, *heχ-* (*hec-i*, *-ia*, *-e*, *-ce*, *-z-ri*, *heχ-z*, *-śθ*) 'tenni, hozzátenni' vagy
hasonló

heramaśva, *heramve*, *herma*, *hermu*, *hermeri* valószínűleg Hermés isten nevével
összefüggő szavak; lehet köznévi jelentésük: 'szobor'?; **hermi-* (*Hermius*)
hónap neve: 'augusztus'

hinθa, *hinθu*, *hinθia*, *hinθie*, *hinθθin* helymegjelölések (?) különösen az alvilág-
ra vonatkoztatva; *hinθial* 'lélek, árny'

hiuls 'kuvik'

huθ (*-s*, *-is*) számnév: 'hat' (vagy 'négy' ??); összetett formák vagy származé-
kok *huθte*, *huθzars*, *huteri*

hupni (*-s*), *hupnina* (*hupnine-θi*) főleg sírboltot jelölő helyiség vagy tároló
hus-, *huś-* (többes sz. *hus-ur*, *huś-ur*, *hus-iur*) 'fiú, gyerek'; ide tartozik *husl*,
husili, *huslne* (*-s-tś*), *husina* talán az 'ifjú' fogalmával összefüggésben; szár-
mazéka *huzrnatre* az ifjúság testületére vonatkozatható?

θam- (*-(u)ce*) 'helyezni', 'alapítani'?

θanasa ld. *tanasa-*

θap- (*-icum*, *-inta(i)s*) ajánlást vagy elátkozást jelentő ige; *θapn*, *θapna* (*-i*,
θapne-s-tś) valószínűleg áldozati edény

θaur-, *θaura* (*θaur-uś*, *θaure*) 'sír, sírbolt'; *θaurχ* 'temetési': *cepen θaurχ* te-
metkezést végző pap címe

**θevru* (*θevru-mineś* összetételben Minotaurus) 'bika'

θez-, *tez?* (*θez-i*, *-in*, *-ine*, *in-ce*, *-eri*) 'csinálni', 'tenni' (felajánlást vagy
áldozatot)

thesan (*thesn-s*, *thesan-e*) 'reggel, nap' (istennő neve is: *Thesan*, a Hajnal); ebből származó melléknév *thesnin*

ði (*-i*, *-l*) névmás?

ðu, *ðun*, *tun-* (*ðue-š?* *ðun-š*, *-i?*, *-t?*, *tun-t?*) számnév: 'egy' és 'egyedüli' is?; *ðunz* 'egyszer'; valószínű származékai *ðunšna*, *ðunxer-* (*-š*), *ðunxul-* (*-e*, *-ðe*, *-l*), *tunur*, *ðufi*, *ðueš*, *ðuvas* stb.

ðucte hónap neve

ðui határozó: 'itt'

ica ld. *ca*

ic, *iχ* kötőszó vagy határozószó: 'mint, és' (talán összefügg az enklitikus *c*-vel); összetétele *ixnac*

ilu- (*ilu-cu*, *-cve*; *ila-cve*), *elu-* (*-ce*, *-ri*) könyörgést vagy felajánlást jelentő ige; talán időmegjelölés is (*ilucve*, *ilacve* 'kalendae [hónap elseje]')

in, *inc*, *ininc* (vonatkozó?) névmások; összetételei *inpa*, *inpein*

ipa (*-s*, *-l*, *ipe*, *-i*, *-ri?*) vonatkozó névmás??

ita ld. *ta*

**itu-* (*idus*) 'felosztani?'; 'idusok' (a hónap 13-a vagy 15-e)?; származéka *ituna?*

-k ld. *-c*

kape, *kapi* ld. *cape*, *capi*

kara ld. *car-*

klan ld. *clan*

lautun-, *lautn*, *lavtun*, *lavutn*, *lavtn* (*lautn-es*, *lautn-es-cle*) 'család, nemzetség'; alakja vagy származéka *lavtunui*; *lautni*, *lavtni*, *lautumi*, *lavtuni* (*lautuni-š*) 'családi, nemzetségi' és főnevesítve különösen 'felszabadított férfi'; *lautna*, *lautnita*, *lavtniða*, *lavtnita* 'felszabadított nő'; összetétele *lautneteri* 'felszabadított, kliens'?

lauc-, *luc-*, *lauχme*, *luχum-* (*lucumo*) valószínűleg 'király'; *lauχumna-* (*lauχumne-ti*) 'királyi palota?'; *lucair-* (*-ce*) hatalom gyakorlását jelentő ige

lein- (*-e*) 'meghalni'?

leu 'oroszlán, nőtényoroszlán'

lextumuza (a görög *λήκνωθος* szóból) edény neve

lupu (*-ce*, *lupv-enas?*) 'meghalni'

-m, *-um* enklitikus kötőszó

mac, *maχ* (*maχ-s*) számnév: majdnem bizonyosan 'öt'; származékai *macra*, *macnur?*

macstrev(c) állami méltóság címe (=lat. *magister*; vö. a *Macstrina* nevet) *malena*, *malstria* 'tükör'?

man, *mani*, *manim* (*man-θ*, *manim-eri*) 'elhunytak, halottak szellemei' (= lat. *Manes*); *manin-* (-*ce*) a halottak szellemeinek tett felajánlásokat jelentő ige?

maru állami méltóság címe (= lat. *maro*, umber *maron-*); ezzel összefüggő és ebből származó alakok *marnu*, *marniu*, *marunu*, *marunuχ*, *maruχva*: *marunuχva*: *zilaθ maruχva*, *zilaθ marunuχva*, *marunuχva cepen* stb. címek; *maru-* (*marv-as*) a hivatal gyakorlását jelentő ige

masan, *masn* hónap neve

matam, *matan* határozószó: 'fölött' vagy 'előtt'?

medlum (-*es*, *es*; -*eri*; -*θ*, -*t*) (állami?) területre vagy más intézmény fogalmára vonatkoztatható

men- (-*a*, -*e*, -*u*; -*ece*, -*aχe*; -*as*) felajánlási cselekményt jelölő ige; származéka *menica*, *menitla*

mex (-*l*) politikai vagy intézményre vonatkozó fogalom, valószínűleg 'populus' [nép] (vö. *medlum*?); *zilaθ mexl rasnal* (vagy *mexl (um) rasneas*) cím (= *praetor Etruriae* [Etruria praetora], *praetor Etruriae XV populorum* [Etruria 15 népének praetora])

mi, *me-* (*mi-ni*, -*ne*, -*na*, *me-ne*) névmás első személye: 'én, engem'; összetételei vagy származékai *mipi*, *minpi*?

mlak-, *mlac*, *młax* (*mlak-a*, -*as*, *mlac-as*, *młax-as*), *mlaci-θa*, *młax-(u)ta* 'fogadalmi ajándék' (valószínűleg *młax*-ból: ld. *mul*)

muvalχ- (-*ls*): számnév, tízes szám (összefügg *mac*-kal?)

mul- (-*a*, -*i*, -*u*; -*une*, -*veni*; -*eni-ke*, -*vani-ce*, -*vene-ke*, -*vunu-ke*, -*uvani-ce* stb.) fogadalomból felajánlani, ἀντιθήμι; származékai *młax*, *młax*, *mulsle* stb.

mun-, *muni* (alakjai vagy származékai *muni-s*, -*s-ta-s*; -*cle-θ*, -*cle-t*, -*ule-θ*, -*vle-θ*; *mun-sle*; *munθ*) hely, sírgödör, sír? (= lat. *mundus*?)

mur (-*ce*) 'lenni valahol, tartózkodni'? (vö. latin *mora*?); valószínű származéka *murs* (*murs-ś*, -*l*) 'hamvveder, szarkofág'

mutana, *mutna* (*mutne*, *mutnia-θi*) 'szarkofág'

**mutu-* (μοῦτονχχ) 'kakukkfű'

nac határozó vagy kötőszó: 'minthogy, mert'

nap- (*nap-ti*, *nap-er*) mérték? (vö. lat. *napurae*?)

naplan edény neve (görög *νάβλας*, lat. *nabl(i)um*?)

nes-, *neś-* (-*l*, *neś-s*) 'elhunyt'; származékai *nesna*, *nesiθvas*

netśvis, *netśviś* 'béljós'; *neθśrac* 'béljósítás'; *ziχ neθśrac* valószínűleg = *liber haruspicius* (béljósítás könyve)

nefts, *nefs*, *nefiś* 'unoka' (= lat. *nepos*)

nuna (-*r*) 'felajánlás?'; *nunθ* (-*en*, -*ena*, -*ene*; -*en-θ*; -*eri*) áldozatbemutató vagy felajánlást jelentő ige

nurφ- számnév; *nurφzi* határozószó: '?-szor'

papa 'apa' ?? vagy 'nagyapa'?; *papacs?*, *papals*, *papals* (*papals-er*) más, rokont jelentő kifejezések (de inkább az ellentétes 'unoka' értelemmel?)
par, *parniχ*, *parχis* társadalmi helyzetre vagy állásokra vonatkozó kifejezések (= lat. *par?*); *zile parχis*, *zilaθ parχis* főhivatalnokai cím
parla edény neve (lat. *patera*, *patella?*; vö. *patna*); származéka *parliu patna* (görög *πατάνη*, lat. *patina*) edény neve
παχαθιur- (-as) 'bacchász, a bacchánsok testületének tagja' (*Παχα*: 'Bacchus' isten nevéből)
penθna, *penθuna* 'sírkő, kő'
pi szócska: előjáró vagy névutó enklitikusan is (-*pi*), '-ba, -ban, át?'; talán ide kapcsolhatók, azonos értelemmel, a *pul*, *epl* szócskák?
picas (-*ri*) felajánlást jelentő szó (vö. *acas*)
prumts, *prumaθs*, *prumste* 'dédunoka' (= lat. *pronepos*)
prux- (-*s*), *pruxum* (gör. *πρόχους*) edény neve; változata vagy származéka *prucuna*
puθ- ld. *put-*
pui, *puia*, *pulia* (*puian*; *pui-l*) 'feleség'
pul ld. *pi*
pulumχva 'csillagok'? talán előjelek értelmében is, templomok alapításával kapcsolatban (ha megfelel a föníciai *kkbm*-nek)
purθ, *pruθ?*, *puruθn?* *purat(um)*; *purθne*, *eprθne* állami méltóság címe (görög *πρότανς?*); ezzel összefüggő vagy ebből származó formák *eprθieva*, *eprθnev(c)*, *purtšana*; *purθsávacti* a hivatalt viselő személyt jelöli; *purθ-vnce*, *purθce* a hivatal gyakorlását jelölő igei alakok
put-, *puθ-* (-*s*, *put-e*), *putiza* edény neve (lat. *potus*-szal összefüggő?) vagy talán általánosabb értelemben tartó: 'kút'? (vö. lat. *puteus*, *puteal?*); *putere* (-*s*) (gör. *ποτήρ*-ből) edény neve

qutum, *qutum* (görög *κόθων*-ból) edény neve

rasna, *rašna*, *rasnea-* (*rasna-s*, *rasnea-s*, *rašne-s*; *rasna-l*, *rašna-l*, *rašne*)
Ρασέννα-val együtt 'etruszkok': 'etruszk', 'Etruria'
ril '...éves korában'
rumaχ 'római' (*Ruma-* 'Róma')

sa, *ša* (*sa-s*, *ša-s*) számnév: 'négy' (vagy 'hat'??); *šealχ*-(-*ls*) tízes szám; származéka *sazil?*; *sar-* (-*is*), *zar* vele összefüggő alak vagy más különálló számnév, valószínű származékai: *šarve*, *zarve*, *šarvenas*, *šaršnaus*
sac-, *šac-* (*sac-a*, -*ri*) vallási cselekményt vagy helyzetet jelölő ige; *sacni*, *sacniu*, *šacni-cn*, *šacni-tn* (-*cla*, -*tle*, -*cl-eri*, -*cš-treš*) szent vagy felszentelt hely vagy dolog: 'szentély?'; származéka *sacnitalte?*; *sacnisa*, *sacniša* igei alak: 'felszentelni'?

san-, *šan-*, *sian-* (*sian-ś*, *sanś-aś*, *san-sl*, *sian-sl*, *san-ulis*, *san-e?*) 'elhunyt, elhunyt őse?' *santi*, *śanti* (*śanti-ś-tś*) (temetkezéssel foglalkozó?) pap címe
sar-, *śar-* ld. *sa*

śat-, *saθ*, *śaθ* (*śaθ-e*; *śat-ena*; *-ene*; *śaθ-aś*) ige; jelentése: letenni vagy megállapítani?

sc-, *scu-*, *ścu-*, *esχ-*, *escu-* (*sce?*; *ścu-n*, *-na*, *-ne*, *scu-na*, *-nu*; *-n-si*, *-v-se*; *scv-etu*; *esχ-aθ*, *esχ-aθ-ce*, *escu-na*) 'adni, letenni, felajánlani?'; származéka *syuinia?*

sec, *śec*, *seχ*, *śeχ* (*śeχ-is*, *-iś*) 'leány'

semp- (*-ś*) számnév ('hét?'); *sempaχ-* (*-ls*) tízes szám ('hetven?')

sval - (*-ce*; *-as*, *-asi*; *-θ-as*) változata *saval-* (*-θas*) 'élni'; talán összefügg vele *svel-*, *śvel-* (*-eri*, *śvel-ś-treś*) 'élőnek lenni' jelentésben?

sl- ld. *zal-*

śnenath 'szolgáló, társnő' vagy hasonló

spet- (*-ri*) szent cselekményt jelentő ige: 'italáldozatot bemutatni?' (gör. *σπένδω*-val függ össze?)

spur-, *śpur-* (*-al*; *spur-eθi*; *śpur-eri*; *-es-treś* stb.) 'város'; *spurana*, *spurenī* 'polgári, városi'; *spuriaze(s)* 'köz-?'

śran, *śren* 'alak?'; *śrencve*, *śrenχve* 'ábrázolt, díszített?'

suc-, *śuc-* (*śuc-i*, *-ivn*, *-ri*) szertartási cselekmény (vö. *sac-*, *śac-*?)

suplu (lat. *subulo*) 'fuvolajátékos'

sut-, *suθ*, *śuθ* *śt-*? (*śuθ-ce*, *sut-anaś*) valószínűleg a 'tenni' vagy 'lenni valahol' jelentésben használt ige (vö. *śat-*, *saθ*, *śaθ*?); *śuti*, *suθi*, *śuθi* (*suθi-ś*, *śuθi-θ*, *śuθi-ti* stb.); változatai vagy származékai *śuθu* (többes sz. *suθv-r?*), *suθil*: 'hely, lakhely, sír'; *śuθina*, *śutina*, *sutna*, *śutna* 'sír-, halotti'

ta (*ten*, *tn*, *θn*; *teis*, *teiś*; *tei*) nyomatékos formája *ita* (*itan*, *itun*; *itas?*; *ital*) vö. még *eθ*, *eiθ*, *eθl*, mutató névmás vagy melléknév: 'ez'; használatos enklitikusan is, mint határozott névelő (*-ta*; *-tn*; *-tś*; *-tla* *-tle*; *-tra*, *-tre*, *-treś* stb.); talán ide kapcsolhatók (mint egyéb alakok, származékok vagy összetételek?) a következő szavak: *etva* (*etve*), *eśta(c)* (*eśt-la*), *itanim*, *etanal* stb.

tamera, *tameru* (*tamere-s-ca*) cím; *tamiathur-* (*-as*) testület: *tesinθ* *tamiathuras* 'a *tamiak* testületéhez tartozók gondnoka'

**īamna* vagy **θamna* (*δάμνος*) 'ló'

tanasa-, *θanasa* (*tanasa-r*) 'színész (*histrío*)' vagy szertartás szereplője; talán ide tartozik *θans* (*-ur*)

tev-, *tv-* (*tva*) 'mutatni, látni?'; *tevaraθ* 'bíró, versenybíró?'

ten- (*-u*, *-ve*; *-ine*; *-θ-as*, *-θ-aś*) 'működni' hivatal gyakorlásának jelentésében

teś-, *tez?* (*-amsa*) 'gondozni?' (vö. *θez-*?); *tesinθ* 'gondnok'; talán ide sorol-

- hatók a bizonytalan jelentésű *tezan*, *tesn-* (-e, -s), *tesim*, *tesami-tn* stb. szavak
- tin-* (-s, -si) 'nap' (vö. Tin isten nevével, amellyel összetéveszthető a szövegekben); származéka *tinsi*
- tiu*, *tiv-*, *tivr* (*tiiur-s*, *tivr-s*) 'hold, hónap'; változatai vagy származékai *tiuri-*, *tiurunias*
- tmia* (-l) szent hely vagy épület: 'templom'?
- tnam* ld. *etnam*
- trin* (-θ, -θ-aśa) szent cselekményt, felajánlást vagy imát jelentő ige: 'könyörögni, folyamodni'?
- **truna* vagy **θruna* (δρουνα) 'hatalom, feleségjog'
- trut*, *truθ* (*trut-ana-sa*?) vallásos cselekményt jelentő ige; valószínű származékai *trutnuθ*, *trutnvt* jóspap, 'fulguriator' (villámjós) címe (*trutnvt frontac*??); *trutvecie*
- tun-* ld. *θu*
- tuθi*, *tuti-* valószínűleg 'közösség, állam' (az umber *tuta*?); változatai vagy származékai *tutin*, *tutim*, *tuθin*; *tuθiu*; *tuθina-* (*tuθineś*) 'állami, köz-'?
- tular*, *tularu* 'határok'
- tur-* (-a, -e, -i, -u; -une; -u-ce, -un-ke, -i-ce, -ce; *tiurke*) 'adni'; *turza* (-i, -is) adomány, felajánlás
- tuś* (-θi; többes sz. -ur-θi) sírgödör vagy sírfülke; alakjai vagy származékai *tuśuvas*, *tuśθuveś*?; *tusurθir* (valószínűleg 'akik a kettős urnában vannak', 'házastársak'?)
- um* ld. -*m*
- usil* (-s) 'nap' és napisten (vö. szabin *ausel-*); származékai *usli*, *uslane*
- ut-*, *uθ-* (*ut-a*; *us-*, -*uśe*; -*in-ce*; *uθ-ari*?) adást jelentő ige
- persu* 'álarc, álarcos személy' (= lat. *perso-na*)
- purθce* ld. *purθ*
- χia*?, *χi-* (*χia-s*?, *χi-s*), *χim*, *χiem*, *χimθ*, *χimθm* valószínűleg névmás; származéka *χisvlicś*?
- favi-* (-ti), *favin* 'favissa, fossa'? (a fogadalmi ajándékokat összegyűjtő gödör, árok)
- **falatu* (*fala(n)do*) 'ég'; talán ide tartozik *falau*, *falaś* (*fals-ti*, *falza-θi*), *falica*, *falwθras*
- fanu* szent hely? (= lat. *fanum*?); *fan-* (-u-śe, -u-śei; -eri? -iri) ide tartozó ige: 'felszentelni'?
- faśe* (-i, -is, -iś) áldozat egy fajtája; származékai; *faśle*; *faśena* edény neve

fler (-s) 'felajánlás, áldozat'; *flere* (-s, -s, -ri) 'istenség'; *flerχva* (*flerχve*)
áldozati szertartás egy istenségnek vagy felajánlott adományok összessége;
flerθrce ebből származó igei alak
frontac 'villám-'? (görög *βροντή*, a *trutnyi frontac* címben?) vagy etnikai
jelző (Ferentum város nevéből?)

VII. TÁBLA

1. kép. Tengeri csata ábrázolása az i. e. VI. század első feléből való etruszk vázán. A szokatlan jelenet valószínűleg korabeli epizódok hatását tükrözi, és mintegy illusztrációja a görögök, etruszkok és karthágóiak között folyó vetélkedésnek a nyugati tengerek fölötti uralomért (Párizs, Louvre: Cerve-teriből)

2. kép. Emberi arc alakú etruszk edény korinthisit utánzó díszítéssel az Ibér-félsziget ÉK részén fekvő Ullastretből, ahova az egykorú part menti kereskedelem útján jutott (i. e. VI. sz. második negyede) (Ullastret, Museo Monografico)

3. kép. Fekete agyag ún. bucchero-edény a samosi Héra-szentélyből; az etruszk áruk görögországi elterjedésének dokumentuma az etruszkok legnagyobb tengeri hatalma idejéből (i. e. VII. sz. vége) (Samos, Régészeti Múzeum)

Kiegészítő jegyzetek*

Általános megjegyzések

Az etruszkológiai tanulmányok jelenlegi szakaszát a kutatások, ásatások, kiadványok eddig soha nem látott mennyisége jellemzi. Ennek következtében az ismeretanyag oly gyorsan növekszik, és olyan távlatok bontakoznak ki a kutatók előtt, hogy az etruszk világról alkotott hagyományos elképzeléseink gyökeres felülvizsgálatára is gondolni lehet. A kutatások ilyen cseppfolyós állapotában a jelen pillanatban nemcsak nehéz, hanem helytelen is volna az anyag teljes és szerves újrafeldolgozásával próbálkozni, hiszen ezt elkerülhetetlenül igen rövidesen túlhaladnák az egymást követő új leletek, főleg pedig az új történeti értékelések. Másrészt viszont nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt az igényt, hogy több mint öt évvel a könyv hatodik kiadásának megjelenése után az olvasó valamelyes tájékoztatást kapjon az időközben elért legjelentősebb eredményekről; ez indokolja ezt az újabb kiadáshoz fűzött rövid kiegészítő jegyzetet.

A tájékoztató, bibliográfiai és kritikai jellegű kiegészítéseket fejezetenként adjuk. Már megelőzőleg utalni kell azonban az etruszkológiában végbemenő fejlődési folyamat általános vonásaira és a kibontakozó legszembetűnőbb irányzatokra.

Sok érdekes, eddig ismeretlen és nem is sejtett tényre derül fény, ahogy a régészeti feltáró tevékenység áttérjed a leletekben még mindig termékeny nagy városok (Veii, Caere, Tarquinia, Vulci, Roselle, Orvieto, Fiesole stb.) szokásos területéről másfajta településekre is, vagyis egyrészt a tengeri kikötőhelyekre, idegen befolyásoknak kitett szentélyeikkel (Pyrgi után most ilyen Gravisca, Tarquinia kikötője), másrészt Etruria belső területeinek kisebb központjaira, amelyek az archaikus életnek és építészetnek későbbi ráakódásoktól érintetlen, értékes dokumentumait nyújtják; így Acquarossában, Ferento mellett vagy Poggio Civitate di Murlóban; ehhez járulnak még, ugyancsak a belső területen, új fontos leletek Tuscániában, Castróban és má-

*A magyar kiadásban a jegyzeteket az 1973-tól 1976-ig megjelent legfontosabb munkákkal egészítettük ki. A kiegészítést Szilágyi János György végezte. – *A Kiadó.*

sutt: mindezekre a helyekre vonatkozólag ld. az utalásokat alább, az V. fejezetnél.

Az ásások mellett az előrehaladás hatékony tényezői az egyre céltudatosabb topográfiai és műemléki kutatások, valamint kiadatlan anyagok tanulmányozása, illetve közzététele. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a történeti értékelés számára nagy mennyiségű olyan adat válik hozzáférhetővé, amelyet eddig csak felületesen ismertek, vagy hozzáférhetőleg, ha nem egyenesen téves módon használtak fel, esetleg hozzáférhetetlen és teljesen ismeretlen volt. Ezeknek a kezdeményezéseknek a kibontakozása alapvetően összefügg a munka eszközeinek és szerveztségének növekedésével, ez pedig régi és új, igen tevékeny és kölcsönös, termékeny együttműködésben dolgozó tudományos intézményeken alapul; első helyen említjük a firenzei Istituto di Studi Etruschi e Italici [Etruszk és Itáliai Tudományos Intézet], amely egyre nagyobb tekintéllyel vállalja az ösztönző és összehangoló szerepet országos és nemzetközi síkon, továbbá a Centro di Studi del Consiglio Nazionale delle Ricerche per l'archeologia etrusco-italica [Országos Kutatási Tanács Etruszk-itáliai Régészeti Tudományos Központja], a Comitato per le attività archeologiche nella Tusciát [Tuscia Régészeti Kutatásainak Bizottsága], az orvietói Centro di Studi Etruschi [Etruszk Kutatások Központja], az orvietói Fondazione Fainát [Faina Alapítvány], az Istituto per la Storia di Bolognát [Bologna Történeti Intézete], a Comitato per Marzabottót [Marzabottói Kutatások Bizottsága], a Fondazione Lerici [Lerici Alapítvány], a római, firenzei, perugiai, pisai, bolognai, milánói egyetemi intézeteket, a római külföldi (brit, francia, svéd, amerikai stb.) iskolákat és akadémiákat és természetesen az etruszk kultúra elterjedési övezetében területileg érdekelt Soprintendenza alle Antichitàkat [Régészeti Felügyelőség] (Dél-Etruria, Toscana, Umbria, Emilia és Romagna, Lazio, Campania: Nápoly és Salerno). Mint a folyamatban levő nagy feldolgozások és kiadói vállalkozások különösen jelentős példáit érdemes megemlíteni: a vaskori itáliai temetők rendszeres kiadásának tervét; a firenzei Museo Archeologico topográfiai gyűjteményei anyagának revízióját és közreadását, az 1966 novemberi firenzei árvíz után megkezdett elemző és restauráló munka folyamányaként; a Dél-Etruria belterületén fekvő nagy sziklatemetők műemléki felmérését, tanulmányozását és közreadását; a római kor előtti Capua emlékanyagának kiadását; a *Corpus Inscriptionum Etruscarum* [Etruszk Feliratok Gyűjteménye] továbbfolytatását, stb.

A régészeti emlékek közelebbi és pontosabb ismeretére való törekvés vezetett a régi restaurálások felülvizsgálására; ennek eredménye néhány ismert műtárgy (például a dolcianói canopus, a chiusi Pania elefántcsont situlája, a Firenzében levő chiancianói hamvveder-szobor anyával és gyermekével) új értelmezése. Ugyanez a célja a technológiai vizsgálatok általánossá és szervezetté válásának a fém-, a fa-, a borostyánkő stb. tárgyak elemzésére; feladatait a Consiglio Nazionale delle Ricerche [Országos Kutatási Tanács-

nak] a régészeti segédtudományok művelésére készült programja hangolja össze; különösen fontos ebben a vonatkozásban egy a fémekre szakosított laboratórium létesítése a firenzei múzeumban.

Általánosabb értelemben azt mondhatnánk, hogy az etruszk tanulmányok minden ágazatában lassanként jótékony törekvés bontakozik ki az elsődleges ismeretet nyújtó források elmélyültebb tanulmányozására, vagyis az adatok elemző összegyűjtésére, gondos megfigyelésére, kritikai megrostálására és ismertetésére; ez minden értelmezési vagy összefoglalási kísérlet elengedhetetlen feltétele. Ugyanez észlelhető a nyelvészet területén, ahol a szövegmagyarázási kísérletekkel és elméleti tanulmányokkal szemben nagyobb hangsúlyt kapnak az alapvető felirattani és rendszerező kutatások. Úgy tűnik, hogy a kutatók felfogásában döntő fordulat előtt állunk; eddig gyakran azt tartották a legfontosabbnak, hogy elméleteket szerkesszenek, következtetéseket vonjanak le, és ezeket heves vitákban védelmezzék vagy támadják anélkül, hogy előzőleg megszerezték volna a lehető legszélesebb körű ismereteket és érvelésük „reális” alapjainak szilárd biztosítékát; például elég az etruszkok eredetével, az etruszk művészet „eredetiségével”, a nyelvvel és a szövegek értelmezésével kapcsolatos hagyományos nézeteltérésekre utalni. Ma már nyilvánvaló és elfogadott tény, hogy ezek a kérdések csak akkor oldhatók meg, ha kutatók és kutatócsoportok előbb a valóban fontos és biztos tények összegyűjtésére fordítják figyelmüket és kritikai képességüket. Bár magasabb és komolyabb tudományos szinten ez a követelmény jutott érvényre, másutt, sajnos, még ma is gyakran hangzanak el üres, általános jellegű szövegek, elvont elméletek vagy közhelyek az etruszkokról, és sűrűn jelennek meg csekély értékű összefoglalások és másodkézből merítő ismeretterjesztő könyvek az etruszk műveltségről (ezek nem is érdemelnek további említést vagy hivatkozást).

Közben egyre gyorsabb ütemben folyik a kutatás, élénkül a vita, és gazdagodik a szakirodalom az ókori Itália régészetének és művelődéstörténetének más területein is, amelyek időrendileg és földrajzilag határosak a szoros értelemben vett etruszk világgal; ilyenek: az itáliai félsziget őstörténetének késői szakasza, különös tekintettel a bronzkori és a bronzkorból a vaskorba vezető kultúrákra; a mykénéi és a mykénéi kor utáni Görögország kultúrája és annak Nyugatra kisugárzó hatása; a görög és föníciai települések Itáliában és a szigeteken; az itáliai népek különféle nyelvei és kultúrái (különösen a lucaniai, apuliai, közép-adriai térség, a venetus és alpesi térség népeié); Róma eredete és korai története. Ennek a széles „háttérnek” és „keretnek” egyre tisztább kirajzolódása hozzásegít, hogy még jobban megerősítse az etruszkokra és kultúrájukra vonatkozó ismereteinket, és hogy a történelmi értékelésben megtaláljuk a helyes mértéket. Egyre világosabbá válik, hogy a szellemi és kulturális struktúra közössége és a történelmi kölcsönhatások milyen szorosan fűzik össze az etruszk népet és a római kor előtti Itália kultúráinak és történelmének egész bonyolult együttesét. Így az a szemlélet, amely az „etruszk világot” elszigeteltnek, jövevény-

nek és szinte az „italiai világgal” szemben állónak tekinti, egyre inkább visszaszorul a modern mítoszok tudomány alatti szintjére. Magának az etruszkológiának, mint önmagába zárt történeti tudományágnak sematizált beállítása is egyre inkább túlhaladottnak bizonyul az „italiai történet” és az „italiai kultúra története” tágabb és továbbfejlesztési lehetőségeiben gazdagabb fogalmival szemben.

Másrészt az a hatalmas dokumentációs anyag, amely műemlékekben, művészi alkotásokban, feliratokban a legutóbbi évek etruszri feltárásai során előkerült, arra indít, hogy komolyan felülvizsgáljuk a mai történetírás egyes irányainak magatartását az etruszk kultúrával szemben. Ezt mindmáig – beleértve e sorok íróját is – másodrendű jelenségnek, sok szempontból a mediterrán Kelet és Görögország csatlósának és szerény utánzójának tekintették, amelynek nem volt tényleges jelentősége az ókori világ kialakulási folyamatában, hacsak nem annyiban, hogy hozzájárult a római Itália, vagy általánosabban szólva, a római-ság létrejöttéhez. Ezzel szemben a Caeréhez és Vulcihoz hasonló települések demográfiai és kereskedelmi jelentősége az archaikus korban, a VII. századi feliratok rendkívüli mennyisége (amely eléri egyes nagy görög városokét ugyanebben az időben), az olyan épületegyüttesek felszínre kerülése, mint amelyet Poggio Civitatében és Pyrgiben feltártak, a művészi teljesítmények rendkívüli finomságának, változatosságának és sokrétűségének egyre szaporodó bizonyítékai (különösen az új tarquiniai sírok felfedezése óta) megerősítik a tirrének hatalmáról szóló antik hagyományok hitelességét, és arra indítanak, hogy pozitívabban ítéljük meg az etruszkok történelmi teljesítményeinek abszolút értékét a mediterrán világban az i. e. VIII. és V. század között. Tagadhatatlan és változatlanul fennáll az a negatív tény, hogy ezek közül a teljesítmények közül hiányzik egy Homéros, Sapphó vagy Hérodotos szava, nyugati kultúránk első hírnökei, és hogy az etruszk kultúra korai virágzásához kapcsolódó minden esetleges szellemi élmény emlékét megszüntette és eltörölte éppolyan korai hanyatlása. Ezért hát most is távolinak, elkülönültnek és maradványaiban lényegében némának látjuk.

I. rész. Az I. fejezethez: Itália a történelem hajnalán

Az itáliai félsziget őstörténetének legkésőbbi szakaszára D. H. Trump, *Central and Southern Italy before Rome* [Közép- és Dél-Itália Róma előtt], 1966 c. összefoglalásán kívül ld. különösen: C. E. Östenberg, *Luni sul Mignone e problemi della preistoria italiana* [Luni sul Mignone és az itáliai őstörténet kérdései], 1967 és *Atti del primo simposio internazionale di protostoria italiana* [Az első nemzetközi kora történeti symposium értekezései], 1969. A tirréni térség kulturális és gazdasági fejlődését a bronzkor végén és a vaskorba való átmenet korszakában (i. e. XI–X. század) illusztrálják a feltárások Luni sul

Mignonében és azok a „protovillanova” sírokat rejtő tumulusok, amelyek hatalmas falrészekkel együtt Crostoletto di Lamonében kerültek felszínre, a Fiora középső folyásának völgyében (Nuovi tesori dell'antica Tuscia, Mostra, catalogo [Az ókori Tuscia új kincsei, Kiállítás katalógusa], 1970, 16–18. l.). Vaskori kultúrák: Etruria Villanova-korszakának ismerete és történeti-időrendi értékelése újabb lendületet kapott a Quattro Fontanili-beli temető feltárásával Veii-ben (Notizie degli Scavi, 1963, 77–279. l.; 1965, 49–236. l.; 1967, 87–286. l.; 1970, 178–329 l.), valamint H. Hencken, Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans [Tarquinia, a villanovaiak és a korai etruszkok], 1968 és I. Pohl, The Iron Age Necropolis of Sorbo at Cerveteri [Sorbo vaskori temetője Cerveteriben], 1972 c. kiadványaival; Dél-Itáliáról, különös tekintettel Sala Consilinára, vö. J. de la Genière, Recherches sur l'âge du fer en Italie Méridionale. Sala Consilina [Vaskori kutatások Dél-Itáliában. S. C.], 1968; K. Kilian, Früheisenzeitliche Funde aus der Südostnekropole von Sala Consilina [Kora vaskori leletek S. C. délkeleti temetőjéből], 2 k., 1970. Campania őskori és kora történeti kultúráiról: Seconda mostra della Preistoria e della Protostoria del Salernitano [A salernói körzet őskorának és kora történeti korának második kiállítása], katalógus, 1974; Atti della XVII riunione scientifica in Campania, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria [Az Olasz Őskor és Kora történeti Kor Kutatóintézetének XVII. tudományos tanácskozása, tanulmányok Campaniáról], 1974. Kapcsolatok Közép-Európával: G. von Mehrhart, Hallstatt und Italien, 1969 (tanulmányainak posztumusz gyűjteménye G. Kossack gondozásában).

Az ókori Itália nyelvei: az új irodalomból kiemelkedik E. Pulgram, The Tongues of Italy. Prehistory and History [Itália nyelvei. Őstörténet és történeti kor], 1958; G. Devoto, Scritti minori [Kisebb írások], II, 1967, III (sajtó alatt). A siculus nyelvről és a legújabb segestai elymus nyelvű feliratokról ld. a Kóka-lós c. folyóirat köteteit. A venetus nyelvről: G. B. Pellegrini, A. L. Prosdocimi, La lingua venetica [A venetus nyelv], 2 k., 1967.

Az itáliai kultúrákról és népekről általában: M. Pallottino, Civiltà artistica etrusco-italica [Etruszk-itáliai művészeti kultúra], 1973², valamint a Popoli e civiltà dell'Italia antica [Az ókori Itália népei és kultúrái] c. kiadványsorozat, amely M. Pallottino, G. A. Mansuelli és V. Prosdocimi szerkesztésében teljes képet ad a római uralom előtti Itália kultúráiról (1973-tól 1978-ig, 7 kötet). Az északkelet-itáliai paleovenetus („estei”) kultúráról: Padova preromana [Padova a rómaiak előtt], Kiállítás, katalógus, 1976 és 3000 anni fa a Verona. Dalla fine dell'età del bronzo all'arrivo dei Romani [3000 évvel ezelőtt; a bronzkor végétől a rómaiak bejöveteléig], Kiállítás, katalógus, 1976. A lucaniai térségről: Popoli anellenici in Basilicata [Nem hellén népek Basilicatában], Kiállítás, katalógus, 1969 és D. Adamesteanu, La Basilicata antica. Storia e monumenti [Basilicata ókori története és emlékei], 1974. Az Adria-parti közép-itáliai kultúrákról: V. Cianfarani, Culture adriatiche d'Italia. Antichità tra

Piceno e Sannio prima dei Romani [Itália adriai kultúrái. Régiségek Picenum és Samnium között a rómaiak előtt], 1970; M. Pallottino, *Adriatica praehistorica et antiqua* [Az Adria-vidék az ős- és ókorban], *Miscellanea Novak*, 1970, 285–299. 1.; *Atti del I Convegno di Studi sulle Antichità Adriatiche* [Az Adria-vidék régészeti kutatásainak I. konferenciáján elhangzott előadások], 1975. A samnisokról E. T. Salmon, *Samnium and the Samnites* [Samnium és a samnisok], 1967. A szabinokról: *Civiltà arcaica dei Sabini nella valle del Tevere* [A szabinok archaikus kultúrája a Tiberis völgyében], 2 k., 1973–1974.

A II. fejezethez: Az etruszkok eredetének kérdése

H. Hencken fent említett művében (Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans) pontosabban körvonalazta, és részletesen kifejtette elméletét egy hosszú kialakulási folyamatról, az i. e. XI. és VII. század között, két, hosszú időközzel egymásra következő keleti behatással a Villanova-szakasz kezdetén, illetve az orientalizáló kor elején (M. Pallottino ismertetése és fenntartásai: *Studi Etruschi*, XXXVI, 1968, 493–501. 1.; R. Bloch egyetértőleg: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* [A római világ felemelkedése és hanyatlása], I., 1972, 12 sk.). Az egész kérdést újra tárgyalja széles körű és mélyenszántó kritikai áttekintésében J. Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques* [Róma és a Földközi-tenger nyugati medencéje a pun háborúig], 1969, 363–371. 1.; rendkívül meggyőző érvekkel képviseli azt az álláspontot, hogy az etruszkok már a Villanova-korban Etruriában voltak, és hajlik arra, hogy összekösse az etruszkok eredetét a pelaszkokra vonatkozó hagyományokkal, azaz esetleges tengeren át történt bevándorlásokkal a bronzkor végén, a J. Bérard által javasolt elmélet szerint (ld. fentebb, 52. és 61. 1.: meg kell említeni ezzel kapcsolatban, hogy állandóan szaporodnak a leletek, amelyek a mykénéieknek a tirréni térségben való jelenlétére utalnak). Az etruszk és a lémnosi közti nyelvi kapcsolatokra vö. H. Rix, *Eine morphosyntaktische Übereinstimmung zwischen Etruskisch und Lemnisch: die Datierungsformel* [Egy alak- és mondattani egyezés az etruszkban és a lémnosiban: a keltezés formulája], *Sprachwissenschaft und Kulturkunde für W. Brandenstein*, 1968, 213 sk.

A III. fejezethez: Az etruszkok a tengeren

A kolonizációkról, az etruszk tengeri hegemoniáról és a görögök, föníciaiak, etruszkok közötti kapcsolatokról általában ld. legújabban főként J. Heurgon már idézett művét: *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*, a vonatkozó irodalommal, továbbá *Nuovi studi su Velia* [Újabb tanulmányok Veliáról] (*La Parola del Passato*, XXV, 1970) és a Kókalos folyó-

irat legutóbbi évfolyamaiban közölt cikkeket. A Földközi-tenger medencéjének különböző térségeiben történt régészeti felfedezések alapján egyre pontosabban meghatározható, hogy az etruszk kereskedelem legnagyobb kiterjedésének szakasza a VII. század utolsó és a VI. század első évtizedeire esett. Archaikus görög kereskedelmi gócpont létezését fedték fel az etruszk partokon a Gravi-scában, Tarquinia kikötőjében végzett új ásatások; ezek során napvilágra került egy kis szent térség egy márványoszloppal, rajta az első etruszk környezetben talált kőbe vésett görög felirattal. A felirat az aiginai Apollónra vonatkozik, a felajánló Sóstratos nevével; ez valószínűleg azonos azzal a görög hajóssal, akit Hérodotos a Tartéssossszal folytatott görög kereskedelem kapcsán említ (IV, 152); figyelemreméltó lelet egy szardíniai bronzhajócska is: M. Torelli, Nuovi tesori dell'antica Tuscia [Az ókori Tuscia újabb kincsei], id. m., 55 sk.; La Parola del Passato, 1971, 44 sk.; Notizie degli Scavi, 1971, 195 sk.; La Parola del Passato, 1976. A szicíliai katonai vállalkozásra utaló tarquiniai elogiumnak (74., 82. l., X. tábla 2. kép) új töredékeit sikerült azonosítani, amelyek segítségével kibetűzhető a szereplő Veltur (vagy Voltur) Spurinna neve (M. Torelli, Studi Etruschi, XXXVI, 1968, 467 sk.). Az elogiumok teljes kiadása: M. Torelli, Elogia Tarquiniensia, 1976. A Pyrgiben talált feliratos aranylemezék értelmezésének újabb megvitatása és teljes irodalma: Le lamine di Pyrgi [A pyrgi lemezek] (Accademia Nazionale dei Lincei, 147. füzet), 1970.

A IV. fejezethez: Az etruszkok és Itália

Campania: etruszk feliratok kerültek elő a sorrentói félszigeten és Pontecagnanóban (Studi Etruschi, XXXVI, 1968, 226 sk.), megerősítve a hagyományt és a legújabb feltevéseket arról, hogy ez a terület régen etruszk volt (vö. fentebb, 83. sk.). Róma eredetéről és legrégibb történetéről, az etruszk uralom szempontjából is: M. Pallottino, Le origini di Roma: considerazioni critiche sulle scoperte e sulle discussioni più recenti [Róma eredete: kritikai megjegyzések a legújabb felfedezésekről és vitákról], Aufstieg und Niedergang der römischen Welt [A római világ felemelkedése és hanyatlása], I, 1972, i. m., 22–47. l., a vonatkozó irodalommal. Etruria római meghódításáról és romanizálásáról ld. legújabban W. V. Harris kimerítő monográfiáját: Rome in Etruria and Umbria [Róma Etruriában és Umbriában], 1971.

II. rész, az V. fejezethez: Etruria városai és temetői

Az egyes etruszk településekkel kapcsolatos kutatásokról, ásatásokról és tanulmányokról elsősorban a Studi Etruschi és a Notizie degli Scavi c. folyóirat számol be rendszeresen, továbbá nagyobb kiállítások katalógusai, így: Arte e

civiltà degli Etruschi [Az etruszkok művészete és kultúrája], Torino, 1967; Nuovi tesori dell'antica Tuscia [Az ókori Tuscia újabb kincsei], Viterbo, 1970 és Nuove scoperte e acquisizioni nell'Etruria Meridionale [Újabb leletek és szerzemények Dél-Etruriából], Róma, 1975; Dél-Etruriáról ld. ezenkívül még Repertorio degli scavi e delle scoperte archeologiche nell'Etruria Meridionale [A dél-etruriai ásatások és régészeti felfedezések repertóriuma] (Comitato per le attività archeologiche nella Tuscia) [A tusciai régészeti tevékenység intézőbizottsága], I (1939–65), II (1966–70), 1969–72, valamint Corpus inscriptionum Etruscarum (C.I.E.), II. rész I, 4, M. Cristofani gondozásában, 1970. A következőkben az egyes helységekre vonatkozó új irodalmat a szövegben közölt földrajzi sorrendben adjuk: – Róma: E. Gjerstad, Early Rome [A régi Róma], IV, 1966, V–VI, 1973; A. Alföldi, Römische Frühgeschichte, Kritik und Forschung seit 1964 [Róma korai története; kritika és kutatás 1964 óta], 1976. – Latium: Civiltà del Lazio primitivo [A korai latiumi kultúrák], Kiállítás, katalógus, 1976. – Veii: a Quattro Fontanili Villanova-sírja, ld. fentebb 239. l.; M. Cristofani, Veio. Le tombe da Monte Michele nel Museo Archeologico di Firenze [Veii. A Monte Micheléről való sírok a firenzei Régészeti Múzeumban], 1969; L. Vagnetti, Il deposito votivo di Campetti a Veio [A campetti fogadalmi lelet Veiiiben], 1971; a város körzetéről: A. Krahe, M. Threipland, J. Ward Perkins, The Ager Veientanus [A veii terület], Papers of the British School at Rome, XXXVI (XXII), 1968. – Caere: Sorbo Villanova-temetőjéről ld. fentebb, 239. l.; a Claudiusok családjának feliratos sírjáról ld. alább 245. l.; a városi temetők egyéb leleteiről és a Montetostóban, a Veii-be vezető úton előkerült szentélyről a bevezetőben adott általános bibliográfiára utalunk. – Pyrgi: az 1967-ig végzett ásatások anyaga a Notizie degli Scavi 1970-es kiegészítő füzetében került publikálásra, ld. még fentebb, 241. l. – Trevignano a Braccianói-tónál: sírok gazdag késő orientalizáló mellékletekkel ld. a fent idézett kiállítási katalógusokat. – Tarquinia: Villanova-korszakáról ld. fentebb, 239. l.; további festett sírok: M. Moretti, Etruskische Malerei in Tarquinia [Etruszk festészet Tarquiniában], 1974. – Gravisca (Graviscæ): megkezdődött az etruszk-római település rendszeres feltárása (a legfontosabb eredményekről ld. fentebb, 241. l.). – Vulci: A. Hus, Vulci étrusque et étrusco-romaine [Az etruszk és etruszk-római V.], 1971; új sírok pompás késő orientalizáló és archaikus mellékletekkel (a Szekér, a Panathénaia-váza, a Szakállas Sziphszifon-festő Sírja): a fent idézett katalógusok és G. Riccioni, M. T. Falconi Amorelli, La tomba della Panathenaica di Vulci [A Panathénaia-váza Sírja Vulciban], 1968; más vulci leletekről M. T. Falconi Amorelli, La collezione Massimo [A Massimo-gyűjtemény], 1968. – Dél-Etruria belseje: G. Colonna, L'Etruria Meridionale interna dal Villanoviano alle tombe rupestri [Dél-Etruria belseje a Villanova-korszaktól a sziklásírokig], Studi Etruschi, XXXV, 1967, 3–30. l. és az Aspetti e problemi dell'Etruria Interna [Belső-Etruria arculatai és problémái] c. kötet, 1974. – Acquarossa, Ferento mellett: svéd ásatások a kis archai-

kus városban a lakóházépítészet és az épületdíszítő terrakották igen fontos leleteivel; vö. Gli Etruschi. Nuove ricerche e scoperte [Az etruszkok. Új kutatások és leletek]. Kiállítás, katalógus, 1973 és C. E. Östenberg, Case etrusche di Acquarossa [Acquarossa etruszk házai], 1975. – Castel d’Asso: a sziklatemető kritikai kiadása E. és G. Colonna, Castel d’Asso, 2 k., 1970. – Tuscania: S. Quilici Gigli, Forma Italiae: Tuscania, 1970; archaikus sírok és új sírok a hellénisztikus korból (ld. a bevezetőben adott általános bibliográfiát). – Castro: belga ásatások a necropolisban és egy VI. századi alakos díszítésű bronz kétfogatú kocsi felfedezése a lovak maradványaival (ld. a fent idézett katalógusokat). – Poggio Buco: G. Bartoloni, Le tombe di Poggio Buco nel Museo Archeologico di Firenze [P. B. sírjai a firenzei Régészeti Múzeumban], 1972. – Orvieto: a 107. l. 22. sz. jegyzetében adott irodalomhoz M. Bizzarri, Orvieto etrusca, arte e storia [Az etruszk Orvieto, művészete és története], 1967; a város életének megszakadása az i. e. III. századtól egészen az ókeresztény korig (ahogy többek között M. Cagianónak a Szt. András-templom alatt folytatott ásatásaiból kitűnik: La Parola del Passato, XXVII, 1972, 239–245 l.) és más megfontolások is ma újra megerősíteni látszanak azt a feltevést, hogy a város az etruszk Volsiniivel azonos (fontos megjegyzések: S. T. Buchicchio, Note di topografia antica sulla Volsinii romana [Topográfiai jegyzetek az ókori római Volsiniiről], Römische Mitteilungen, LXXVII, 1970, 19 sk.); mindenesetre így nyitva marad Bolsena város központja ókori eredetének és fontosságának, továbbá a *Fanum Voltumnae* helyének kérdése. – Vetulonia: G. Camporeale, Vetulonia. La tomba del Duce [Vetulonia. A Vezér Sírja], 1968; uő., I commerci di Vetulonia in età orientalizzante [Vetulonia kereskedelme az orientalizáló korszakban], 1969. – Poggio Civitate di Murlo, Siena körzetében: K. M. Phillipsnek, a Bryn Mawr College professzorának vezetésével végzett sorozatos ásatások felfedtek és további feltárásokkal felszínre hoznak egy nagyszabású archaikus építészeti együttest oszlopcsarnokos épületekkel körülvett téglalap alakú téren, talán egykori szentélyt, az „első szakaszból” való nagyszámú és változatos, chiusi hatást tükröző és a VI. század első felére tehető alakos architektónikus terrakotta díszekkel és más leletekkel, köztük finom elefántcsontmunkákkal (Poggio Civitate di Murlo, Mostra, Catalogo [Poggio Civitate di Murlo, kiállítás katalógusa], 1970 és beszámolók: American Journal of Archaeology, Studi Etruschi stb.). – Volterra: E. Fiumi, Volterra, Il Museo Etrusco e i monumenti antichi [Volterra, az Etruszk Múzeum és az ókori emlékek], 1975. – Capua: a Capua preromana [Capua a rómaiak előtt] sorozat megjelent kötetei: Terrecotte votive [Fogadalmi terrakották], I., M. Bonghi Jovino, Teste isolate e mezzeteste [Különálló fejek és fél fejek], 1965; II., uő. Le statue [A szobrok], 1971; III.; M. Bedello, Terrecotte votive [Fogadalmi terrakották], 1975; F. Parise Badoni, Ceramica campana a figure nere [Campaniai feketealakos vázafestészet], 1968. – Nola: M. Bonghi Jovino, R. Donceel, La necropoli di Nola preromana [A római kor előtti Nola necropolis], 1970.

*A VI. fejezethez: Politikai-társadalmi szervezet,
és a VII. fejezethez: A vallás*

Állami hivatalok: B. Liou, Praetores Etruria XV populorum (Étude d'épigraphie) [Etruria 15 népének praetorai (felirattani tanulmány)], 1969. Határok: R. Lambrechts, Les inscriptions avec le mot „tular” et le bornage étrusque [A „tular” szót tartalmazó feliratok és az etruszk határjelzés], 1970. A vallásról összefoglalóan: A. J. Pfiffig, Religio Etrusca [Etruszk vallás], 1975.

*A VIII. fejezethez: Irodalom és művészetek,
és a IX. fejezethez: Életmód és szokások*

Városepítészet, építészet és épületdíszítés: La città etrusca e italica preromana (Atti del Convegno di Bologna) [Az etruszk és a rómaiak előtti itáliai város (A bolognai 1966-os kongresszus értekezései)], 1970; A. Boëthius, az Etruscan and Roman Architecture c. kötetben (The Pelican History of Art), 1970; J. B. Ward Perkins, Cities of Ancient Greece and Italy: Planning in Classical Antiquity [Az ókori Görögország és Itália városai: várostervezés a klasszikus ókorban], 1974; R. A. Staccioli, Modelli di edifici etrusco-italici [Etruszk-itáliai épületmodellek], I., I modelli votivi [A fogadalmi rendeltetésű épületmodellek], 1968; A. Andrén, Osservazioni sulle terrecotte architettoniche etrusco-italiche [Megjegyzések az etruszk-itáliai épületdíszítő terrakottákhoz] (Lectioes Boëthianae I), 1971. Az ide vonatkozó problémák iránti érdeklődés fokozódása elsősorban a Marzabotto városi térségében, Acquarossában és Murlóban folyó ásatások megélnkülésének tulajdonítható (ld. fentebb).

A művészetről általában: M. Pallottino, Civiltà artistica etrusco-italica [Etruszk-itáliai művészi kultúra], 1973² az egyes részterületek legújabb irodalmával; R. Bianchi Bandinelli, A. Giuliano, Etruschi e Italici prima del dominio di Roma [Etruszkok és italicusok Róma uralma előtt], 1973.

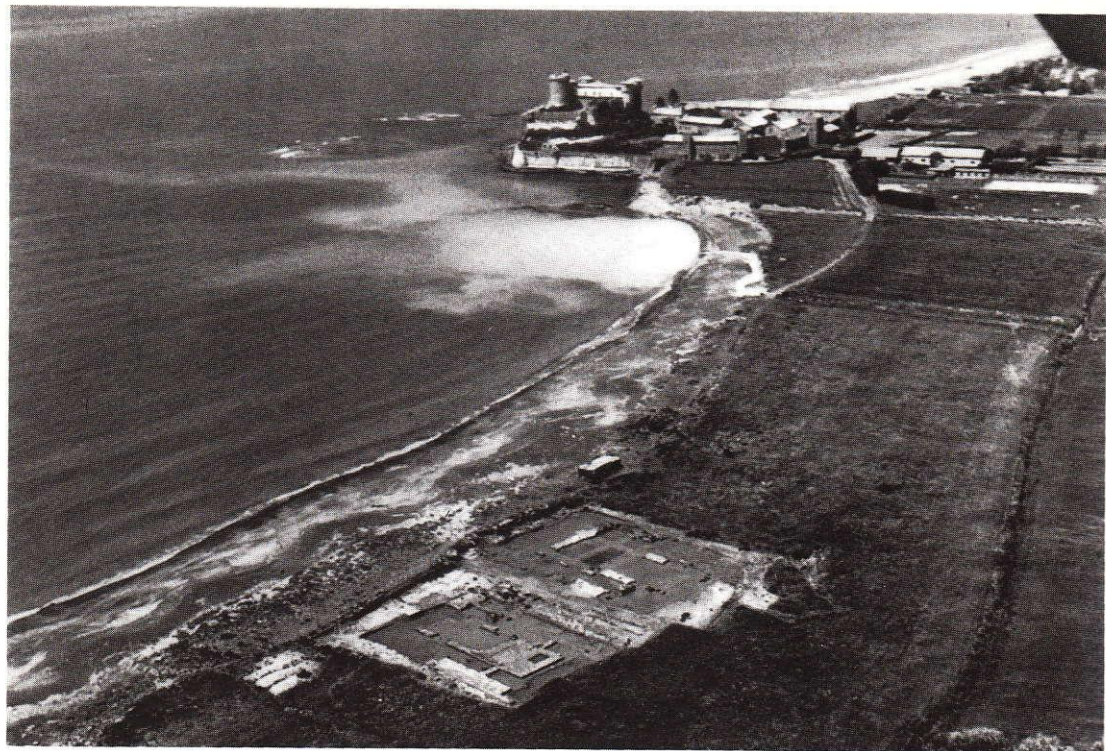
Az etruszk viseletről L. Bonfante, Etruscan Dress [Az etruszk ruházat], 1975.

A III. részhez: A nyelv kérdése (X., XI., XII. fejezet)

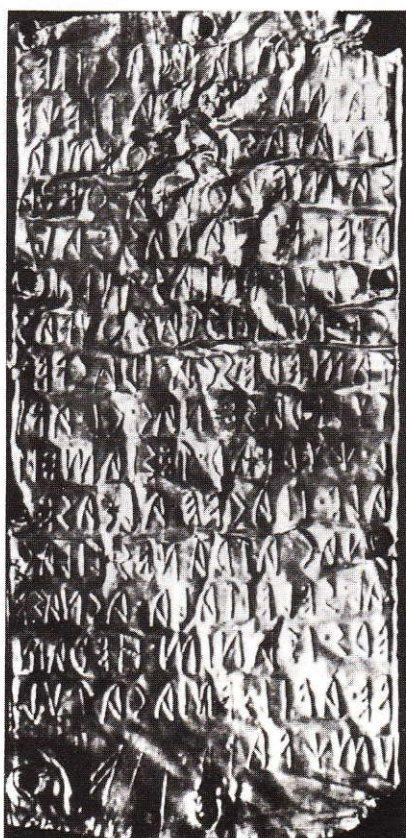
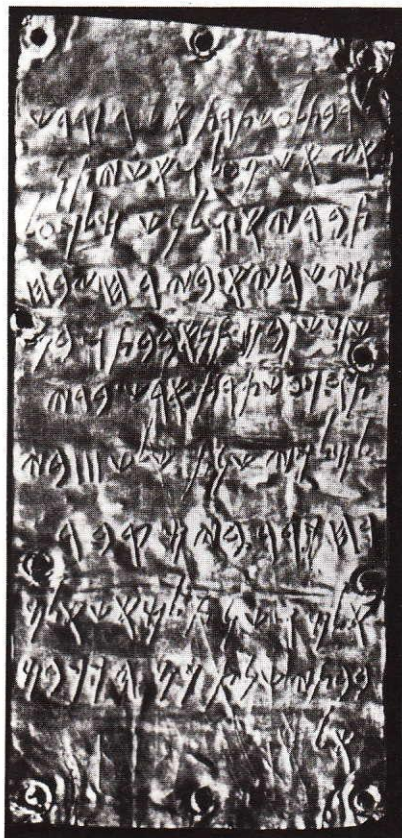
Az idevágó kutatások célkitűzéseiről és megszervezéséről nemzetközi találkozót tartottak Firenzében 1969-ben az Istituto di Studi Etruschi e Italici kezdeményezésére; ennek anyagát tartalmazza a Le ricerche epigrafiche e linguistiche sull'etrusco [Felirattani és nyelvészeti kutatások az etruszkról], 1973 c. kötet. Általános monográfia: J. Pfiffig, Die etruskische Sprache [Az etruszk nyelv], 1969, amely minden lényeges bibliográfiai és kritikai adatot felsorol a kiadás idejéig; egyébként némi óvatossággal kell használni, mert számos meg-

állapítása szubjektív jellegű, továbbá mert a hagyományos módon kezeli a kombinatorikus módszert és a nyelvtani fogalmakat (arról, hogy mennyire nem aktuálisak, legalábbis a jelen pillanatban, a teljesség jellegével vagy szándékával készült rendszeres összefoglalások, ld. még fentebb, a 194. l. megjegyzését). A felírt anyag bámulatatos megnövekedése a legutóbbi években és a kutatások módszerének fejlődése a Pyrgiből származó kétnyelvű felirat felfedezése következtében ma az etruszk szövegértelmezés és nyelvészet problematikájáról és műveléséről alkotott elképzeléseink mély és talán gyökeres átalakulásának szakaszát nyitotta meg. Úgy látszik, hogy a különféle módszerek együttes alkalmazásáról a lehetséges, óvatos rekonstrukció szolgálatában át kell térni arra, hogy a külső megismerés forrásait (kétnyelvű szövegek, glosszák, a párhuzamos szövegek „kétnyelvű” egyezései, régészeti adatok stb., más szóval „kulcsok”, ld. fentebb 188 sk., 205 sk.) kizárólagos érvényűeknek ismerjük el a szövegelemzés szempontjából, a szoros értelemben vett nyelvészeti elemzést pedig önálló kutatási folyamatnak tekintsük, amely a külső forrásokból nyert megállapításokat követi: vö. M. Pallottino, *L'ermeneutica tra due documenti-chiave* [A szövegmagyarázat két kulcs-dokumentum között], *Studi Etruschi*, XXXVII, 1969, 79–91. l. Utalni kell még a legfrissebb törekvésekre, amelyek az etruszkot strukturalista szempontból magyarázzák: H. Rix, *Die moderne Linguistik und die Beschreibung des Etruskischen* [A modern nyelvészet és az etruszk leírása], *Kadmos*, X, 1971, 150–170. l.

A kutatásokat megalapozó munkának, a rendelkezésre álló anyag összegyűjtésének, ellenőrzésének és rendezésének gyorsulását mutatja egyebek között a C. I. E. kiadásának folytatása több évtizedes szünet után, az Istituto di Studi Etruschi e Italici gondozásában, a berlini Tudományos Akadémia közreműködésével, a C. I. E. II, I. rész 4. füzetének kiadásával (a további tervről *Studi Etruschi*, XXXIX, 1971, 472 sk.), valamint az olyan munkák, mint C. De Simone, *Die griechischen Entlehnungen im Etruskischen* [Görög kölcsönszavak az etruszkban], 2 k., 1968–1970; S. Pieri, *Toponomastica della Toscana Meridionale e dell'arcipelago toscano* [Dél-Toscana és a toszkán beltenger helynévrendszere], 1969. Ezekhez járul M. Pallottino, *Testimonia linguae etruscae* [Etruszk nyelvmélekek], 1968². A szakemberek érdeklődése jelenleg főleg archaikus feliratok és nevek kérdéseire (legutóbb G. Colonna, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 1970, 637 sk.; J. Heurgon, uo. 1971, 9 sk., továbbá a *L'etrusco arcaico* [Az archaikus etruszk nyelv] c. tanulmánykötet, 1976), valamint a hangtan problémáira irányul (C. De Simone, i. m.). A fentebb, a 217. sk. lapokon közölt szöveg-„példákhoz” hozzátehető még szövegértelmezési és nyelvészeti érdekessége miatt a caerei új sírfelirat (*Studi Etruschi* XXXVII, 1969, 79 sk., C. I. E. 6213): *laris avle larisal clenar sval cn šuđi cerixunce |apa-c ati-c sanišva θui cesu| clavtieθurasi*: 'Laris (és) Avle, Laris gyermekei ezt a sírt életükben készítették. És elhunyt(?) apjuk és anyjuk itt fekszik. A Clavtie (Claudiusok) családjából'.

1. kép. Pyrgi, a kikötő
látképe légi felvételtől:
balra az etruszk szent-
tély ásatásai, fönt a ró-
mai város és a közép-
kori vár

2-3. kép. Pyrgi szent-
télyében talált aranyle-
mezekék föníciai (bal-
ról) és etruszk (jobb-
ról) felirattal (i. e. V.
sz. eleje) (Róma, Mu-
seo Nazionale di Villa
Giulia)

Általános bibliográfia

Csak az etruszk műveltség egészéről szóló műveket tartalmazza, a részletkérdésekre (eredet, művészet, intézmények, nyelv stb.) vonatkozólag az egyes fejezetek bibliográfiájára utalunk. Szerepelnek viszont a tanulmánygyűjtemények és a fontosabb enciklopédiákban megjelent cikkszoportok. Kimaradnak az ismeretterjesztő vagy a nem tudományos célkitűzésű feldolgozások.

Atti del I Congresso Internazionale Etrusco [Az I. Nemzetközi Etruszk Kongresszus Aktái], Rinascimento del Libro, Firenze, 1928.

Banti, Luisa, *Il mondo degli Etruschi* [Az etruszkok világa], Biblioteca di Storia Patria, Róma, 1969².

Bloch, R., *L'art et la civilisation étrusques* [Az etruszk művészet és kultúra], Plon, Párizs, 1955.

Uő. *Le mystère étrusque* [Az etruszk rejtély], Club Français du Livre, Párizs, 1956.

Dennis, G., *The Cities and Cemeteries of Etruria* [Etruria városai és temetői], 2 k., 3. kiad., John Murray, London 1883.

Ducati, P., *Etruria antica* [Az antik Etruria], 2 k., Paravia, 1927.

Enciclopedia Italiana [Olasz Enciklopédia], XIV, 1932, 510 sk.: Etruszkok (Pareti, L., Történelem; Devoto, G., Nyelv; Neppi Modona, A., Vallás; Ducati, P., Régészet és művészet; Cesano, S. L., Éremtan) – *Seconda Appendice* [Második Függelék], 1948, I, 882 sk.: Pallottino, M., Etruszkok. – *Terza Appendice* [Harmadik Függelék], 1960, I, 581 sk.: Camporeale, G., Etruszkok.

Etruscan Culture, Land and People [Etruszk kultúra, föld és nép], Columbia University Press, New York–Allhem Publishing House, Malmö, 1962.

Études Étrusco-Italiques. Mélanges pour le 25e anniversaire de la chaire d'Étruscologie à l'Université de Louvain [Etruszk-italiai tanulmányok. Tanulmányok a louvaini egyetem etruszkológiai tanszékének 25 éves fennállása alkalmából], Louvain, 1963.

Historia, VI (1957), 1. füzet (Pallottino, M., *Introduzione alla civiltà degli*

Etruschi [Bevezetés az etruszkok kultúrájába]; Säflund, G., *Über den Ursprung der Etrusker* [Az etruszkok eredetéről]; Devoto, G., *Gli Etruschi nel quadro dei popoli italici antichi* [Az etruszkok az antik itáliai népek keretében]; Olzscha, K., *Schrift und Sprache der Etrusker* [Az etruszkok írása és nyelve]; Bloch, R., *L'art étrusque et son arrière-plan historique* [Az etruszk művészet és történelmi háttere]; Heurgon, J., *L'État étrusque* [Az etruszk állam]; Mazzarino, S., *Sociologia del mondo etrusco e problemi della tarda etruscità* [Az etruszk világ szociológiája és a késő-etruszk kultúra kérdései]; Herbig, R., *Zur Religion und Religiosität der Etrusker* [Az etruszkok vallásának és vallásosságának kérdéséhez].

Lopes Pegna, M., *Saggio di bibliografia etrusca* [Etruszk bibliográfiai tanulmányok], Olschki, Firenze, 1953 (csak óvatossággal használható).

Mostra dell'Arte e della Civiltà Etrusca [Az etruszk művészet és kultúra. Kiállítás], Milano, 1955, 2. kiadás, Silvana, Milánó 1955 – *Kunst und Leben der Etrusker* [Az etruszkok művészete és élete], Köln, 1956, 2. kiadás, Köln, 1956.

Müller, K. O. és Deecke, W., *Die Etrusker* [Az etruszkok], 2 k., Heitz, Stuttgart, 1877 (újból kiadta A. J. Pfiffig, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1965).

Nogara, B., *Gli Etruschi e la loro civiltà* [Az etruszkok és kultúrájuk], Hoepli, Milánó, 1933.

Pallottino, M., *Gli Etruschi* [Az etruszkok], 2. kiadás, Colombo, Róma, 1940.

Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, VI, 1907, 720 sk.: Hülsen, C., *Etruria*; Thulin, C., *Etrusca*; Körte, G., *Etrusker* [Etruszkok]; Skutsch, F., *Etruskische Sprache* [Etruszk nyelv].

Renard, M., *Initiation à l'étruscologie* [Bevezetés az etruszkológiába], Lebelgue, Brüsszel, 1941.

Solari, A., *Topografia storica dell'Etruria* [Etruria helytörténete], I–IV, Spoerri, Pisa, 1915–1920 (új lenyomata: Multigrafia, Róma, 1976).

Studi Etruschi [Etruszk tanulmányok], kiadja az Istituto di Studi Etruschi ed Italici (Etruszk és Itáliai Kutatóintézet) 1927-től, Firenze.

Tyrrhenica. Saggi di Studi Etruschi [Tyrrhenica. Etruszk tudományos értekezések], Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Milánó, 1957.

Vacano, O. W. von, *Die Etrusker* [Az etruszkok], Kohlhammer, Stuttgart, 1955.

Az etruszkokról szóló magyar nyelvű munkák bibliográfiája

A bibliográfia nem tart igényt teljességre; az olyan tudományos és ismeretterjesztő jellegű munkák szerepelnek benne – akár magyar, akár külföldi szerzőtől valók –, amelyek ismereteink mai szintjén elolvasásra érdemesek. A bibliográfiában használt rövidítések: AT = Antik Tanulmányok; AÉ = Archaeologiai Értesítő; EPhK = Egyetemes Philologiai Közlöny. A felsorolás Pallotino munkájának beosztását követi.)

Általános munkák

Altheim, F., az *Egyetemes történet*, I. *Az ókor története* (szerk. Kerényi K.) c. kötetben, Budapest, 1935, 373–426. l. (Itália és az etruszkok történetéről és kultúrájáról a rómaiak előtt)

Hahn I.–Szabó M., *Világtörténet képekben*, I, Budapest, 1972, 118–123. l.

Szemerényi O. ismertetése P. Ducati *Le problème étrusque* és B. Nogara *Gli etruschi e la loro civiltà* c. könyvéről, EPhK 63, 1939, 230–236. l.

Szilágyi J. Gy. ismertetései: L. Banti, *Die Welt der Etrusker*, AT 9, 1962, 149–150. l.; *Etruscan Culture*, AT 11, 1964, 294–297. l.; *Études Etrusco-Italiques*, AT 14, 1967, 126–128. l.; *Nuovi tesori dell'antica Tuscia*, AT 18, 1971, 104–106. l.

Az eredet kérdéséről

Gallus S., *Olaszország „indogermanizálódása” és a Kárpát-medence őstörténete*, AÉ 1944–45, 52–61. l. (az északi bevándorlás mellett)

Szilágyi J. Gy. ismertetése a *Medical Biology and Etruscan Origins* c. kötetről, AT 9, 1962, 146–148. l.

Az etruszkok Itáliában és Itálián kívül

Az etruszkok és Róma: Altheim, F., *Itália és Róma*, Pannonia, 3, 1937, 3–24. l.; Ferenczy E., *A legrégebb római történet kutatása*, Történetírás, 1, 1937, 238–247. l. (kutatási beszámoló)

Az etruszkok Campaniában: Castiglione L., *Pompeji*, Budapest, 1973 (a bevezető lapok Pompeji etruszk korszakáról)

Az etruszkok északon: Szilágyi J. Gy., *Az Északra irányuló etruszk kereskedelem kérdéséhez*, AT 1, 1954, 41–65. l.

Etruszk leletek és hatás Magyarország területén: Márton L., *A korai La Tène-kultúra Magyarországon* (Archaeologia Hungarica, 11), Budapest, 1933; Szilágyi J. Gy., *Etruszk leletek Magyarországon?* AT 8, 1961, 277–286. l.

Etruszk városok és temetők

Dombi J., *Perusia ókori története*, Budapest, 1932

Szilágyi J. Gy., *Művészeti Lexikon* (szerk. Genthon I. és Zádor A., Budapest, 1965–1968, 4 kötet), etruszk várostörténeti címszavak: Arezzo, Caere, Capua, Certosa-kultúra, Chiusi, Falerii, Felsina, Fiesole, Marzabotto, Perugia, Populonia, Pyrgoi, Tarquinia, Veii, Vetulonia, Villanova, Volaterrae, Vulci

Szilágyi J. Gy. ismertetése G. Camporeale, *I commerci di Vetulonia in età orientalizzante* c. könyvéről, AT 18, 1971, 309–311. l., és *Pyrgi ásátásainak publikációjáról*, AT 21, 1974, 294–298. l.

Vallás

Kerényi K., *Halhatatlanság és Apollon-vallás*, Athenaeum, 19, 1933, 106–118. l.

Brelich A., *A triumphator*, Pécs, 1937 (a római szertartások etruszk eredetéről)

A városalapítás etruszk ritusáról: Förster A., *A Roma Quadrata kérdéséhez*, EPhK 71, 1948, 1–10. l.; Szabó Á., *Roma Quadrata*, AT 2, 1955, 217–232. l.

Az etruszk saeculum-számításról és római továbbéléséről: Borzsák I., *Nona aetas?* és Horváth I. K., *Egy szó két betűje a Iuvenalis-filológiában*, AT 13, 1966, 116–141. l.; Horváth I. K., *Az etruszk saeculum-számítás továbbélése a rómaiaknál*, AT 14, 1967, 254–256. l.

A római vallás etruszk elemeiről: Hahn I., *Róma istenei*, Budapest, 1975 (az antik írott források fordítása és magyarázata)

Etruszk irodalom, írásbeliség, játékok

Kerényi K., *A római irodalom szelleme*, EPhK 56, 1932, 77–92. 1.

A színjátszásról: Kerényi K., *Szatíra és satura*, EPhK 57, 1933, 85–94. és 212–221. 1.; Szilágyi J. Gy., *Atellana*. Tanulmányok az antik színjátszásról, Budapest, 1941.

Kerényi K., *Könyv és görögség*, Sziget, 1, 1935, 13–27. 1. (az etruszk irodalomról és az írás vallástörténeti szerepéről az etruszk kultúrában a 19–22. lapon)

Művészet

Összefoglalóan: Szilágyi J. Gy., *Etruszk művészet*, Budapest, 1959; „Etruszk művészet” címszó a *Művészeti Lexikon* I. kötetében, Budapest, 1965, 654–667. 1.

Általános kérdések: Szilágyi J. Gy., *Az etruszk művészet értékeléséhez* (P. J. Riis könyvéről), AT 2, 1955, 266–269. 1.; ismertetés T. Dohrn *Grundzüge etruskischer Kunst* c. könyvéről, AT 7, 1960, 106–108. 1.; *Az etruszkok művészete és kultúrája*, AT 15, 1968, 269–275. 1. (az új kutatásokról a bécsi kiállítás kapcsán)

Róma etruszk korszakának művészete: Castiglione L., *Római művészet*, Budapest, 1971, 11–26. 1., és *A római művészet világa*, Budapest, 1974, különösen 18–27. 1. (az ókori írott források magyarázatot fordítása)

Az orientalizáló kor etruszk művészete és kultúrája: Szilágyi J. Gy., *Etruszkokorinthusi polychrom vázák*, AT 14, 1967, 177–222. 1.; *Tarquiniái bucchero-kerámia*, AT 18, 1971, 247–252. 1.; *Majom alakú etruszk plasztikus vázák*, AT 19, 1972, 1–14. 1.; *Etruszkokorinthusi vázafestészet*, Budapest, 1975

Az archaikus kor (VI. sz. – V. sz. eleje) művészetéről: Szilágyi J. Gy., *Két váza a Micali-festő műhelyéből*, *Antiquitas Hungarica*, 3, 1949, 38–45. 1.; *A München 833-festő*, *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 37, 1971, 19–23. és 97–99. 1.; ismertetés Lerici–Bartoccini–Moretti *La Tomba delle Olimpiadi* c. könyvéről, AT 7, 1960, 262–263. 1. (az új tarquiniái freskó-leletekről); ismertetés R. Hampe–E. Simon *Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst* c. könyvéről, AT 11, 1964, 297–300. 1. (az etruszk művészet ikonográfiájáról)

Az V. század művészetéről: Szilágyi J. Gy., *A Praxias-csoport*, AT 18, 1971, 29–36. 1. (etruszk vörösalakos vázafestészet)

A késő-etruszk művészetről: Sprincz E., ismertetés R. Herbig *Die jünger-etruskischen Steinsarkophage* c. könyvéről, AT 5, 1958, 295–297. 1.; Szilágyi J. Gy., *A későetruszk bronzművesség emlékei a Déri Múzeumban*, *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1957, 29–52. 1.; *Későetruszk bronz kézitükrök Debrecenben*, AT 5, 1958, 175–198. 1.; *Két apuliai kantharos*, *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 39, 1972, 7–23. és 105–114. 1.; *Egy etruszk bronztükrő*, uo. 40, 1973, 9–24. és 103–112. 1. (az utóbbiak a hellénisztikus itáliai művészeti köznyelv kérdéseiről is)

Etruszk műtárgyak magyar gyűjteményekben (az előbb felsorolt műveken kívül): Oroszlán Z., *Az O. Szépművészeti Múzeum antik terrakottagyűjteményének katalógusa*, Budapest 1930; *A Szépművészeti Múzeum terrakottagyűjteményének antefixei*, AÉ 48, 1935, 35–53. l. (campaniai etruszk épületdíszítő terrakották); Oroszlán Z.–Dobrovits A., *Antik kiállítás, Vezető*, Budapest, 1947 (magángyűjtemények anyaga); Szilágyi J. Gy.–Gink K., *A Szépművészeti Múzeumban, Etruszk művészet*, Budapest, 7, 1969, 2. szám, 40–41. l.; Szilágyi J. Gy.–Szabó M., *Szépművészeti Múzeum, Antik kiállítás, Vezető*, Budapest, 1974, 74–87. l.; Szilágyi J. Gy., *Antik művészet a debreceni Déry Múzeumban és más magyar gyűjteményekben*, *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 46–47, 1976, 68–85. és 172–180. l. (magángyűjtemények anyaga is)

Gazdasági élet

A kereskedelemről ld. a fentebb idézett munkákat; ezekben a publikáció során sok szó esik a viselet és fegyverzet kérdéseiről is.

A pénzverésről: Kovács I., *Etruria pénzrendszere*, Erdélyi Múzeum, 1909, 75–117. l.

Nyelv

J. Martha *La langue étrusque* c. munkájában az etruszkot a magyarral, ill. a finnugor nyelvekkel próbálta rokonítani; ezzel a minden tudományos alapot nélkülöző elmélettel szállt szembe Gombocz Z., EPhK 1914, 302–305. l., Schmidt J., *Nyelvtudományi Közlemények*, 1914, 143–154. l. és Kräuter F., *Etruszkok és magyarok*, Magyar Nyelvőr, 1914, 177–180. l.

(Összeállította Szilágyi J. Gy.)

A képek jegyzéke

(a vonatkozó utalásokkal)*

Szövegközi ábrák

A térkép és a rajzok eredetiek, egyenesen e kiadás számára készültek a legújabb kutatások és felfedezések eredményeinek figyelembevételével.

A grafikai kivitel Ferdinando Russo (1, 2, 3, 4, 6) és Marzo Pardini (5) munkája.

- (1) 31. l. A vaskor itáliai kultúrái (térkép)
- (2) 39. l. Az ókori Itália nyelvei (térkép)
- (3) 78. l. Az etruszkok tengeri és szárazföldi terjeszkedése (térkép)
- (4) 99. l. Etruria fő központjai (térkép)
- (5) 115. l. Az emiliei Marzabotto (térkép)
- (6) 141. l. Az égbolt felosztása az etruszk tanok szerint
- (7) 211. l. Etruszk ábécék

Táblák

A képanyagot a római egyetem Etruszkológiai és Itáliai Régészeti Intézete (Istituto di Etruscologia e Antichità Italiche), a római II (Museo Nazionale di Villa Giulia), firenzei és bolognai Régészeti Főfelügyelőség (Soprintendenza alle Antichità), a Központi Restaurátor Intézet (Istituto Centrale del Restauro), az olasz közoktatásügyi minisztérium légifénykép-gyűjteménye, a római Városi Múzeumok (Musei Comunali di Roma), a Deutsches Archäologisches Institut és a római British School fényképtárai bocsátották rendelkezésre. Magáncégek esetében a képek eredetét az egyes ábrázolásokra vonatkozó jegyzetekben tüntetjük fel.

Az alábbi jegyzék az egyes táblák számát és a képek aláírását tartalmazza, a leglényegesebb bibliográfiai utalásokkal (a Gigl. rövidítés G. Q. Giglioli L'arte

* Minthogy magyar nyelven más etruszkokkal foglalkozó munka nincs, a képanyagot a könyv használatának megkönnyítésére mintegy kétszeresére növeltük. Az eredeti kiadásban nem szereplő képek válogatása és a rájuk vonatkozó utalások megírása Szilágyi János György munkája. – *A Kiadó.*)

etrusca [Az etruszk művészet], 1935 c. művére utal, a Mostra Etr. rövidítés a Mostra dell' Arte e della Civiltà Etrusca, Milano 1955 [Az etruszk művészet és műveltség, Milánó, 1955], 2. kiad. c. kiállítás katalógusa szövegének számaina és bibliográfiájára). Az egyes képek adatai után végül fel vannak tüntetve a szövegnek azok a lapszámai, amelyekre a kép vonatkozik, vagy ahol a képen bemutatott tárgyakról van szó.

I. tábla.

A XVIII. században feltárt etruszk sírok

1. kép. A Ceisíniek sírja (elpusztult) – J. Byres, Hypogaei or Sepulchral Caverns of Tarquinia [Tarquiniai föld alatti sírkamrák vagy sírbarlangok], I, 2–4.
2. kép. A Mercareccia-sír Tarquiniában – uo. 8. – 6 sk., 96. l.

II. tábla,

1. kép. Kettős kúp alakú hamvveder sötét égetett agyagból, bekarcolt geometrikus díszítéssel és egy füllel, tetején bronzlemezből készült taréjos sisakkal. A tirrén tengerparti Etruria Villanova-kultúrája (i. e. IX–VIII. sz.) (Firenze, Museo Archeologico: Tarquiniából) – Notizie degli Scavi, 1907, 63. l.; Gigl. I; Mostra Etr., 2. – 32 sk.
2. kép. Állat alakú terrakotta edény lovas harcos alakjával. Emilia Villanova-kultúrája (i. e. VIII–VII. sz.) (Bologna, Museo Civico) – Studi Etruschi, V, 1931, 8. tábla, 2. kép; Mostra Etr., 8; Dräyer fotó – 32 sk., 174 sk.

III. tábla,

1. kép. Kerek kunyhó alakú bronz hamvveder. Dél-etruriai Villanova-kultúra (i. e. VIII. sz. közepe) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Vulciból) – G. Schichilone, a Nuovi tesori dell'Antica Tuscia [Új kincsek az ókori Tusciából] c. kiállítás katalógusában, Viterbo, 1970, 18–22. l. és 4–5. tábla – 32 sk.
2. kép. Kétfülű bronzedény Veiiből, a Quattro Fontanili temetőből (rajz). A díszítés motívumai a Villanova-kultúra kapcsolatait mutatják Közép-Európa és a Kárpát-medence kora-vaskori kultúráival (i. e. VIII. sz.) – Notizie degli Scavi, 1970, 294 sk.; A. Jockenhövel, Germania, 52, 1974, 16 sk. – 32 sk., 239. l.

IV. tábla,

- 1–2. kép. Bronzüst oroszlán- és griff-fejekkel, valamint kúp alakú tartórészének részlete kisázsiai stílusú domborműves díszítéssel. Orientalizáló kultúra (i. e. VII. sz.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: a palestrinai Barberini-sírból) – Gigl. IX; E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens [Anatólia művészete], 1961, 56 sk. – 56 sk., 60. l.

V. tábla,

1. kép. Itáliai formájú nagy aranyfibula, de keleti formakincsből merített díszítéssel. Orientalizáló kultúra (i. e. VII. sz.) (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: a cerveteri Regolini-Galassi sírból) – Gigl. XXVII; L. Pareti, *La tomba Regolini-Galassi* [A Regolini-Galassi sír], 1947, 175 sk., IV. tábla; *Mostra Etr.*, 102. – 56 sk., 101 sk.

2. kép. Arany ruhadísz plasztikus alakokkal (lovak, oroszlánok, chimaerák, szirének) díszítve. Orientalizáló kultúra (i. e. VII. sz. első fele) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: a palestrinai Bernardini-sírból) – D. Curtis, *Memoirs of the American Academy in Rome*, III, 1919, 18 sk., 1–2. tábla; F. W. v. Hase, *Archäologischer Anzeiger*, 1974, 103 sk. – 56 sk.

VI. tábla.

Lémnosi sírtábla, a sziget praehellén tájszólásában írt felirattal. Az egyetlen Itálián kívül talált nyelvmemlék, amely valamelyes rokonságot mutat az etruszkkal (Athén, Nemzeti Múzeum: a lémnosi Kaminiából) – Teljes bibliográfia a szövegben, 58. l. 17. jegyz. – 58. l.

VII. tábla,

1. kép. Tengeri csata ábrázolása az i. e. VI. század első feléből való etruszk vázán. A szokatlan jelenet valószínűleg korabeli epizódok hatását tükrözi, és mintegy illusztrációja a görögök, etruszok és karthágóiak között folyó vetélkedésnek a nyugati tengerek fölötti uralomért (Párizs, Louvre: Cerveteriből) – E. Pottier, *Vases antiques du Louvre* [A Louvre antik vázái], 1897, D 150, 40. l. 34. tábla. – 74 sk.

2. kép. Emberi arc alakú etruszk edény korinthusit utánzó díszítéssel az Ibér-félsziget ÉK részén fekvő Ullastretből, ahova az egykorú part menti kereskedelem útján jutott (i. e. VI. sz. második negyede) (Ullastret, Museo Monografico) – G. Trias de Arribas, *Cerámicas griegas de la Península Iberica* [Görög kerámia az Ibér-félszigeten], Valencia, 1968, 221–222. l., 127. tábla. – 69 sk., 74 sk.

3. kép. Fekete agyag ún. bucchero-edény a samosi Héra-szentélyből; az etruszk áruk görögországi elterjedésének dokumentuma az etruszok legnagyobb tengeri hatalma idejéből (i. e. VII. sz. vége) (Samos, Régészeti Múzeum) – H. P. Isler, *Athenische Mitteilungen*, LXXXII, 1967, 77 sk., Beilage 39, 4. – 69 sk.

VIII. tábla,

1. kép. Pyrgi, a kikötő látképe légi felvételen; balra az etruszk szentély ásatásai, fönt a római város és a középkori vár – Pyrgi. *Notizie degli Scavi*, 1970, II. Függelék. – 75 sk., 102., 242. l.

2–3. kép. Pyrgi szentélyében talált aranylemez-kék föníciai (balról) és etruszk (jobbról) felirattal; egy hasonló, ugyanott talált lemezen rövidebb felirat olvas-

ható. A két, azonos tartalmú szöveg megőrökíti azt az eseményt, hogy „Caere királya”, Thefarie Velianas, valószínűleg karthágói hatásra, kis szentélyt és szobrot ajánlott fe az etruszk Uni istennővel azonosított Astarté föníciai istennőnek (i. e. V. sz. eleje) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia) – *Archeologia Classica*, XVI, 1964, 49 sk., XXXVII–XXXVIII. tábla. – 75 sk., 102., 220., 241. l.

IX. tábla,

1. kép. Gravisca, Tarquinia kikötője, az új ásatások színhelye; légi felvétel – M. Torelli és mások, *Notizie degli Scavi*, 1971, 195 sk.; M. Torelli, *La Parola del Passato*, CXXXVI, 1971, 44 sk. – 241. sk.

2. kép. Az aiginai Sóstratos görög fogadalmi felirata Apollónnak, a graviscai szentélyből (i. e. VI. sz. utolsó negyede) (Tarquinia, Museo Nazionale) – M. Torelli, a *Nuovi tesori dell'Antica Tuscia* [Új kincsek az ókori Tusciából] c. kiállítás katalógusában, Viterbo, 1970, 55–57. l. – 241. sk.

3. kép. Szardíniai bárka alakú bronzmécses a graviscai szentély fogadalmi tárgyai közül (i. e. VII. sz. vége–VI. sz. eleje); az etruszk-szardíniai kapcsolatok egyik korai bizonyítéka (Tarquinia, Museo Nazionale) – G. Lilliu, *Notizie degli Scavi*, 1971, 289 sk. – 71 sk., 241. l.

X. tábla,

1. kép. Olympiában felajánlott etruszk bronzsisak; a cumae-i tengeri ütközetből származik, ahol a syrakusaiak legyőzték az etruszkokat (i. e. 474). Bekarcolt görög felirata a következő: „Hierón, Deinomenés fia és a syrakusaiak Zeusnak, a tírreéktől [szerzett zsákmány] Cumae-ból” (London, British Museum: Olympiából) – *Inscr. Graecae*, 510. – 76., 181. l.

2. kép. Töredékes latin felirat; tartalma egy régi etruszk személyiség dicsőítése, aki katonai akciót vezetett Szicília ellen. A név hiányzik, és a szöveg a hézagok miatt nehezen olvasható. Egyike a kisszámú birtokunkban levő adatnak az i. e. VI. vagy V. századi etruszk katonai és politikai történetről (Tarquinia, Museo Nazionale: a „Királyné Oltára” templomból – A Museo dell'Istituto di Etruscologia e Antichità Italiche dell'Università di Roma gipszlenyomata) – M. Pallottino, *Studi Etruschi*, XXI, 1950–51, 147 sk. – 74., 82. l.

XI. tábla,

1–3. kép. Vulciban készült bronz edénydíszek a Rajna-parti Dürkheimből, ahová az Alpokon túli etruszk exporttal kerültek (i. e. V. sz. első fele) (Budapest, Szépművészeti Múzeum) – K. A. Neugebauer, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, LVIII, 1943, 206 sk. – 79., 104 sk., 179. l.

4. kép. Etruszk bronz edényláb plasztikus díszítéssel az olympiai Zeus-szentély fogadalmi ajándékai közül (i. e. V. sz. első fele) (Olympia, Múzeum) – E. Kunze, *Studies presented to D. M. Robinson*, I, St. Louis, 1951, 736 sk., 88. tábla. – 69 sk., 179. l.

XII. tábla,

1. kép. Bronz amazónszobrocska campaniai etruszk műhelyben készült edény fedeléről (i. e. V. sz. eleje) (London, British Museum: Capuából) – J. Heurgon, *Recherches sur l'histoire, la religion et la civilisation de Capoue préromaine* [Kutatások a római kor előtti Capua történetéről, vallásáról és kultúrájáról], Párizs, 1942, 409 sk. – 83 sk.

2–3. kép. Épületdíszítő terrakotta cserepek festett Gorgó-, illetve bacchánsnő-fejjel, Campaniából (i. e. VI. sz. vége–V. sz. eleje); a campaniai etruszk kultúra emlékei (Budapest, Szépművészeti Múzeum) – Oroszlán Z., *Archaeológiai Értesítő*, XLVIII, 1935, 35 sk. – 83 sk.

XIII. tábla,

1. kép. Csatajelenet Mastarna etruszk hőssel (a bal szélső) és a Vibenna testvérekkel; ellenfelek között van egy római Tarquinius. Az i. e. VI. századi etruszk és római történelem eseményeit örökíti meg (Róma, a Torlonia család tulajdona: a vulci François-sír freskója) – Gigl. CCLXVI, 2. – 85 sk.

2. kép. A Capitolium tövében talál bucchero-tálka, etruszk felirattal. Az etruszkok jelenlétének bizonyítéka Rómában a Tarquiniusok korában (Róma, Musei Capitolini) – M. Pallottino, *Bullettino Archeol. Comunale*, LXIX, 1941, 101 sk. – 85 sk., 98 sk.

3. kép. Bucchero-csésze talpa az i. e. VI. századból, egy Avile Vipiennas (azaz Aulus Vibenna) nevű személyiség fogadalmi feliratával (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Veii-ből) – M. Pallottino, *Le Arti*, II, 1939, 22 sk. IX. tábla, 5; *Studi Etruschi*, XIII, 1939, 455 sk. – 85 sk.

XIV. tábla.

Bolognai sírtábla; domborművei a túlvilági utazást ábrázolják (középen) és egy etruszk lovas küzdelmét gall harcossal (lent). Korabeli bizonyítéka a kelta terjeszkedésnek a Pó-vidéki Etruriában (i. e. V. sz. vége) (Bologna, Museo Civico) – P. Ducati, *Monumenti Antichi dei Lincei*, XX, 1911, 615. hasáb, IV. tábla; uő. *Storia dell'arte etrusca* [Az etruszk művészet története], 1927, 358 sk., 404. ábra. – 87 sk., 143 sk.

XV. tábla.

Perugia, a Volumniusok sziklába vágott sírkamrája. A sír egy ház belsejét ábrázolja, és i. e. II. és I. században élt személyek urnáit tartalmazza. Jellegzetes emléke az etruszk kultúra utolsó szakaszának, közvetlenül mielőtt végérvényesen beolvadt a római világba – Gigl. CCCCXV; A. von Gerkan, F. Messerschmidt, *Das Grab der Volumnier bei Perugia* [A Volumniusok sírja Perugia mellett], *Römische Mitteilungen*, LVII, 1941. 122 sk., 9. tábla; Alinari fotó – 90 sk. 111., 155 sk.

XVI. tábla.

Dél-etruriai régészeti lelőhelyek látképe

1. kép. San Giuliano sziklasírhajai – A római Deutsches Archäologisches Institut fotója

2. kép. A Cremera völgye, Veii fellegrvára alatt (ez balról látható) – A római British School fotója – 100 sk., 106 sk., 173. l.

XVII. tábla.

Caere, a Banditaccia necropolis ásátásainak légi felvétele. Kivehetők a tumulusok és a sírváros utcái, különösen a feltárt középső részen. A temető magaslatától jobbra húzódik a Manganello árok; ezen túl terül el a régi város fennsíkja a mai kis Cerveteri helységgel – Vö. J. Bradford, *Ancient Landscapes* [Ókori tájak], 1957, 30. tábla, 116 sk.; a Légifényképtár felvétele – 101 sk.

XVIII. tábla.

Az antik Tarquinii helyének légi felvétele. Nyelv alakban elnyúló magaslaton fekszik. Jobbra a „Királyné Oltára”-nak négyszöge látható – A Légifényképtár felvétele – 103 sk.

XIX. tábla.

Vulci: a város és temetője területének légi felvétele. A város a Fiora patak kanyargós folyásától balra fekvő fennsíkon terült el, középső részén kivehetők a legújabb ásátások. A temető a jobb oldalon volt: felismerhető a „Bögre” elnevezésű nagy sírdomb – A Légifényképtár felvétele – 104 sk.

XX. tábla.

Cortona látképe. Észak-Etruria városainak jellegzetes fekvését mutatja, kiemelkedő magaslat tetején, ahol az élet megszakítás nélkül folytatódott a legújabb korig – Alinari fotó – 111 sk.

XXI. tábla.

Az antik Spina város egy részének légi felvétele (Paganella vidéke, Motta della Girata mellett). Látható az etruszk kikötő-csatorna sötét vonala (nyugatkeleti irányban) és a régi csatorna-úthálózat rajza, továbbá a település épülettömbjeinek világos foltjai a mai talajjavító lecsapolás csatornázata alatt – Vö. N. Alfieri, P. E. Arias, Spina, 1958, 24 sk., D.-G. ábra; Vitale Valvassori fotó – 116. l.

XXII. tábla,

1. kép. Kétélű bárdal felfegyverzett etruszk harcos archaikus sírtáblán (Firenze, Museo Archeologico: Vetuloniából) – Gigl. LIX, 1. – 123. l.

2. kép. Vesszőnyaláb kétélű bárdal és vasvesszőkkel; egy vetuloniai sírban

talált darabokból összerakva (Firenze, Museo Archeologico) – L. A. Milani, *Il R. Museo Archeologico di Firenze* [A firenzei Kir. Régészeti Múzeum], 1912, 219. l. – 122 sk.

XXIII. tábla,

1. kép. Köztársaságkori etruszk nemes alakja, koporsója fedelén kifaragva (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: Tarquiniából) – *Gigl. CCCLVII, 2* (vö. *CCCLV, 1*); R. Herbig, *Die jüngeretrusk. Steinsarkophage* [A késő-etruszk kőszarkofágok], 1952, 43 sk., 79 sz.; Alinari fotó – 128 sk., 160., 168. l.
2. kép. Három etruszk „nép” (Tarquinia, Vulci, Vetulonia) megszemélyesítése császárkori római márvány domborművön (Musei Vaticani: Cerveteriből) – *Bibliográfiája: Rendiconti Accad. Lincei, 1930, 66. l. – 119 sk.*

XXIV. tábla,

1. kép. A görög mitológia istenei (Tinia, Hercle, aki bemutatja neki a kis Epiur geniust, Turan, Thalna) és alakjai szárnyas női geniusokkal; tükör bekarcolt rajzai (Párizs, Bibliothèque Nationale: Vulciból) – *Gigl. CCXCVI, 4. – 134 sk., 150. l.*
2. kép. Hadi istent ábrázoló bronzszobrocska (Firenze, Museo Archeologico) – *Gigl. CCXXI, 2. – 135., 159 sk.*
3. kép. Apulu (Apollón) és Fufluns (Dionysos), jobb szélén Semla (Semelé), bal szélén fuvolázó szatír; bronztükör bekarcolt rajza, görög istenek etruszkosított alakjával (i. e. IV. sz. második fele) (Berlin, Pergamon Museum: Vulciból) – J. D. Beazley, *Journal of Hellenic Studies*, 69, 1949, 6. l. – 135 sk., 202. l.

XXV. tábla,

1. kép. Uni istennő egy etruszk mítosznak megfelelően Herclet szoptatja; tükör bekarcolt rajza (Firenze, Museo Archeologico: Volterrából) – G. Monaco, *Rendiconti della Pont. Accad. di Archeologia*, VIII, 1932, 163 sk. – 135 sk., 150. l.
2. kép. Pava Tarchies (Tages?) a béljósásra oktatja Tarchunus (Tarchon) hőst; tükör bekarcolt rajza (Firenze, Museo Archeologico: Toscaniából) – M. Pallottino, *Rendiconti Accad. Lincei, 1930, 49 sk. – 137 sk., 149 sk.*

XXVI. tábla,

1. kép. Kalchas, a homérosi Ilias jósa, mint etruszk szárnyas istenalak, májból jósol; bronztükör bekarcolt rajza (i. e. IV. sz. első fele) (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: Vulciból) – J. D. Beazley, *Journal of Hellenic Studies*, LXIX. 1949, 5. l. és IV. tábla. – 137 sk.
2. kép. Bronzszobrocska: béljós ábrázolása jellegzetes öltözkéjében (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano) – M. Pallottino, *Rendiconti Accad. Lincei, 1930, 55 sk., II. tábla. – 146., 182. l.*

3. a–b. kép. Birka májának bronzmodellje, rekeszekbe írt istennevekkel; valószínűleg a béljósítás gyakorlására szolgáló eszköz (Piacenza, Museo Civico: Gossolengóból) – G. Körte, *Römische Mitteilungen*, XX, 1905, 348 sk.; G. Buonomici, *Epigrafia etrusca* [Etruszk felirattan], 1932, 359 sk., XII. tábla. – 133., 136., 138 sk.

XXVII. tábla.

Hamvveder az emberi test alakjának részleteivel. Chiusi temetőinek ezek a jellegzetes darabjai, az ún. „canopusok” az i. e. VII–VI. századból a földközi-tengeri temetkezési hagyományok kereszteződését tanúsítják a hamvasztás szertartásával (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden: Sarteánóból, Chiusi közelében) – R. D. Gempeler, *Die etruskischen Kanopen* [Az etruszk canopusok], Zürich, 1974, 104 sk., 29. tábla. – 110 sk., 143., 160., 165. l.

XXVIII. tábla,

1. kép. Ravatalon fekvő halott nő. Archaikus kis terrakotta urna (Párizs, Louvre: Cerveteriből) – *Gigl.* CLIX, 3. – 102 sk. 142 sk.
2. kép. Vanth alvilági istennő bronzszobra (i. e. IV. sz. első fele) (London, British Museum: Campaniából) – A. Rallo, *Lasa, Firenze*, 1974, 50 sk.; A. J. Pfiffig, *Religio Etrusca* [Az etruszk vallás], Graz, 1975, 327 sk. – 143. l.
3. kép. Hermész az alvilágba kísér egy lelket: bronz kandeláber csúcsának díszé (i. e. V. sz.) (Ferrara, Museo Archeologico: Spinából) – *Mostra Etr.*, 557; P. E. Arias, *Rivista dell' Ist. di Archeol. e Storia dell'Arte*, IV, 1955, 145 sk. – 143 sk., 174. l.

XXIX. tábla,

1. kép. Előkelő férfi mészkő szarkofágja, oldalán domborműben görögök és amazónok harca, fedelén a halott fekvő alakja (i. e. IV. sz. vége) (Tarquinia, Museo Nazionale: Tarquiniából) – R. Herbig, *Die jüngeretruskischen Steinsarkophage* [A késő-etruszk kőszarkofágok], Berlin, 1952, 62–63. l., 19–20. tábla. – 104., 142 sk., 160 sk.
2. kép. Alabástrom hamvurna, oldalán Aktaión halálának görög mítoszával, fedelén a halott nő fekvő alakjával (i. e. II. sz. első fele) (Volterra, Museo Guarnacci: Volterrából) – R. Enking, *Archäologischer Anzeiger*, 1948–49, 211–212. l. – 113., 142 sk., 161. l.

XXX. tábla,

1. kép. Elhunyt férfi lakomázás közben, mellette nőalak, talán démon. Hellénisztikus kori kis terrakotta urna (Volterra, Museo Guarnacci) – *Gigl.* CCCXIV; *Mostra Etr.*, 409. – 143 sk., 167 sk.
2. kép. Etruszk vörösalakos váza: Alcisti (Alkéstis) és Atmite (Admétos) búcsújának görög mítosza, kétoldalt etruszk haláldémon (i. e. IV. sz. közepe)

(Párizs, Bibliothèque Nationale: Vulciból) – J. D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting* [Etruszk vázafestészet], Oxford, 1947, 8–9. l., 133 sk., 30. tábla. – 104., 143 sk.

XXXI. tábla,

1. kép. Tuchulcha, a szörny-démon megjelenik az Avernusban, a régi hősök árnyai közt. Részlet a tarquiniai Alvilág Sírja festett frízéből (reprodukciós festmény alapján) – Gigl. CCXLVIII. 1; M. Pallottino, *La peinture étrusque* [Az etruszk festészet], Genf, 1952, 112 sk. – 143 sk.

2. kép. Démonálarc terrakottából (Orvieto, Museo Faina) – Gigl. CCLVII, 1. – 143 sk.

3. kép. Aita, a görög Hadés etruszk formája, fején farkasfejjel, mint az Alvilág ura; a tarquiniai Alvilág Sírja freskójának részlete (i. e. 300 k.) – M. Pallottino, *La peinture étrusque*, i. m. 111 sk. – 103 sk., 137. l.

XXXII. tábla,

1. kép. Laris Pulenasnak, béljóslásról szóló művek szerzőjének halotti dicsőítése, a koporsófedélen kifaragott halott kezében tartott tekercsre írva (Tarquinia, Museo Nazionale) – G. Buonomici, *Epigrafia etrusca* [Etruszk felirattan], XXV. tábla; C. I. E. 5430; R. Herbig, *Die jüngeretruskischen Steinsarkophage*, i. m. 59. l., 111. sz.; Moscioni fotó – 149 sk., 199., 218. l.

2. kép. Alvilági démonok az etruszk halotti könyveket tanulmányozzák; kőszarkofág domborműve (i. e. III. sz.) (Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek: Tarquiniából) – F. Messerschmidt, *Archiv für Religionswissenschaft*, XXIX, 1931, 60 sk.; R. Herbig, *Die jüngeretruskischen Steinsarkophage*, i. m. 32. l., 11–12. tábla. – 149 sk.

XXXIII. tábla,

1. kép. Kettős fuvolán játszó férfi: a tarquiniai Triclinium-sír festett frízének részlete (Tarquinia, Museo Nazionale) – Gigl. CCVI.; M. Pallottino, *La peinture étrusque*, i. m., 74 sk. – 151 sk.

2. kép. Fuvolajátékos; kőurna domborműve a Volumniusok sírjában, Perugiában (i. e. II. sz. vége–I. sz. eleje) – Vö. a XV. táblával és G. Fleischhauer, *Musikgeschichte in Bildern* [Zenetörténet képekben], II., Lfg. 5, Lipcse, 1964, 44–45. l. – 151 sk.

XXXIV. tábla.

Volterra városfalainak egy részlete – Gigl. LVI, 2. – 113., 154 sk.

XXXV. tábla.

A Porta Marzia Perugiában: etruszk boltív, fölötte loggia alakú építészeti

díszítés domborműves istenalakokkal; Giuliano da Sangallo az egészet a Rocca Paolina [Pál-erőd] egyik bástyájába építette be – Gigl. CCCCXXIII, 1. – 111., 154 sk.

XXXVI. tábla.

Tumulus-sír Cerveteri temetőjében – Gigl. XCIII; Monumenti Antichi dei Lincei, XLII, 1955, 201. hasáb sk.; Alinari fotó – 101 sk., 155. l.

XXXVII. tábla.

Casal Marittimo álkupolás sírjának belseje (újra felállítva a firenzei Museo Archeologico-ban) – Gigl. XCIV, 1. – 155. l.

XXXVIII. tábla.

1. kép. Archaikus etruszk templom rekonstrukciója (a Museo dell'Istituto di Etruscologia e di Antichità Italiche dell'Università di Roma plasztikus modellje) – A veii Portonaccio templomának részletei alapján: vö. Mostra Etr., 160. l. – 156 sk.

2. kép. Etruszk templomformákat ábrázoló kis fogadalmi modellek és urnák (a) Firenze, Museo Archeologico: Volterrából; b) Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Nemiből) – Gigl. CLXI, 1, 2; A. Andrén, Architectural Terracottas from Etrusco-Italic Temples [Terrakotta épületdíszek etruszk-italiai templomokból], 1940, XXV sk., 37. és 26. sz. – 156 sk.

XXXIX. tábla,

1. kép. Kora-etruszk plasztika a Villanova-kultúrából: bronz füstölőedény madártesttel és szarvasfejekkel (i. e. VIII. sz.) (Tarquinia, Museo Nazionale: Tarquiniából) – H. Hencken, Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans [Tarquinia, a Villanova-kultúra népe és a korai etruszkok], Cambridge, Mass., 1968, 335 sk. – 32 sk.

2. kép. Geometrikus plasztika: lovas és madár bronz edénytartó ládán (i. e. 700. k.) (New York, Metropolitan Museum) – H. Hencken, American Journal of Archaeology, LXI, 1957, 1 sk. – 175. l.

XL. tábla,

1. kép. Geometrikus (ún. italo-geometrikus) kerámia: madár alakú edény, hasán szarvasvadászat jelenetével (i. e. VII. sz. eleje) (New York, Norbert Schimmel Collection) – D. v. Bothmer az Ancient Art, The Norbert Schimmel Collection [Antik művészet: Norbert Schimmel gyűjteménye] c. kötetben, Mainz 1974, 65bis sz. – 175. l.

2. kép. Italo-geometrikus kerámia: görög formájú kancsó halakkal és hajókkal (i. e. VII. sz. eleje) (Columbia, Művészeti és Régészeti Múzeum) – F. Canciani, Corpus Vasorum Antiquorum, Tarquinia 3, Róma, 1974, 16–17. l. – 175. l.

XLI. tábla.

Kora-archaikus plasztika: agyag hamvveder emberfejjel és griff-fej alakú karkokkal (i. e. VII. sz. vége) (Chiusi, Museo Nazionale) – R. D. Gempeler, *Die etruskischen Kanopen* [Az etruszk canopusok], Zürich, 1974, 126 sk. – 110 sk., 160., 165. l.

XLII. tábla.

Kora-archaikus plasztika: az ún. Gualandi-urna, terrakotta hamvveder, tetején a halott alakja, körülötte és a vállon siratók és griff-fejek (i. e. 600 k.) (Chiusi, Museo Nazionale: Chiusiból) – Gigl. LXV, 2; R. D. Gempeler, *Die etruskischen Kanopen*, i.m. 207 sk. – 110 sk., 160., 165. l.

XLIII. tábla,

1. kép. Archaikus plasztika: helyi hagyomány és görög hatás keveredését mutató, észak-etruriai helyi műhelyben készült terrakotta tetődíszítő ülő férfiszobor (i. e. VI. sz. második negyede) (Siena, Museo Civico: Poggio Civitatéból) – I. Edlund Gantz és R. Bianchi Bandinelli, *Dialoghi di Archeologia*, VI, 1972, 167 sk. – 165 sk., 243. l.

2. kép. Archaikus plasztika: keleti görög minták hatását mutató kő sírtábla, harcos (Avile Tite) domborművével (i. e. VI. sz. harmadik negyede) (Volterra, Museo Guarnacci: Volterrából) – M. Pallottino, az *Études Etrusco-Italiques* [Etruszk-italiai tanulmányok] c. kötetben, Louvain, 1963, 145 sk. – 113., 165 sk.

XLIV. tábla,

1. kép. Orientalizáló falfestészet: két párdúc bikafej fölött, a tarquiniai Párducok Sírja hátsó falán (i. e. VII. sz. vége–VI. sz. eleje) – M. Moretti, *Etruskische Malerei* [Etruszk festészet], Köln, 1974, 16–17. l. – 56 sk., 161 sk., 166. l.

2. kép. Késő-orientalizáló falfestészet: vadászjelenet a tarquiniai Vadász Sírja falán (i. e. VI. sz. utolsó negyede) – A. Tonini, *Studi Etruschi*, XXXVIII, 1970, 45 sk. – 161 sk., 166. l.

XLV. tábla.

Vázafestészet az ión-etruszk korszakban: amphora kígyókkal, szemekkel, delfinnel, vulci műhelyből (i. e. 540–530 k.) (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden) – K. Schauenburg, *Archäologischer Anzeiger*, 1963, 404 sk. – 104., 162., 166. l.

XLVI. tábla.

Archaikus festészet: festett terrakotta lap fríz részletével; valószínűleg mitológiai jeleneteket ábrázol (i. e. VI. sz.) (Párizs, Louvre: Cerveteriből) – Gigl. CVIII, 2; M. Pallottino, *La peinture étrusque*, i. m. 34. l. – 102., 161. sk., 166. l.

XLVII. tábla.

Az ión-etruszk korszak művészete: a tarquiniai Báró Sírja festett frízének részlete (i. e. 500 k.) – Gigl. CXV; M. Pallottino, *La peinture étrusque*, i.m. 55. l.; Alinari fotó – 161 sk., 166. l.

XLVIII. tábla.

Az ión-etruszk korszak művészete: a veii Apollo részlete (i. e. 500 k.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia) – A szoborra vonatkozólag ld. Gigl. CXC sk.; M. Pallottino, *La scuola di Vulca* [Vulca iskolája], 1945 és *Archeologia Classica*, II, 1950, 163 sk. – 101., 160., 166. l.

XLIX. tábla.

Archaikus templomok agyagdíszítése: akrotérion [tetődíszítő szobor] gyermeket tartó nőalakkal, a veii Portonaccio templomából (i. e. 500 k.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia) – M. Pallottino, *Archeologia Classica*, II, 1950, 122 sk., XXX sk. tábla. – 100 sk., 160., 166. l.

L. tábla.

V. századi templomok figurális terrakotta díszei: magas dombormű a hét Théba-vívó görög mítoszának jelenetével (i. e. 460 körül) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Pyrgiből) – M. Pallottino, *Archeologia Classica*, X, 1958, 319 sk.; E. Paribeni, uo. XXI, 1969, 53 sk. – 102., 157 sk., 160., 242. l.

LI. tábla.

Késő-archaikus vázafestészet: formájában és díszítésében athéni mintákat követő feketealakos hydria csatajelenettel és talán görög mitológiai ábrázolással (i. e. V. sz. első negyede) (Párizs, Louvre) – A. Pasquier, *La Revue du Louvre*, XXV, 1975, 354 sk. – 165 sk.

LII. tábla.

1. kép. Klasszikus kori vázafestészet: formájában és rajzában athéni mintát követő, helyi stílusú és technikájú vörösalakos kratér [vegyítőedény] (i. e. V. sz. második negyede) (Bonn, Akademisches Kunstmuseum) – N. Himmelmann, *Das Akademische Kunstmuseum der Universität Bonn* [A bonni egyetem akadémiai művészeti múzeuma] Berlin, 1973, 37. l. és 22. tábla. – 165 sk.
2. kép. Klasszikus kori szobrászat: síremlék szoborcsoportja; a halott alakját a sors és a halál istennője őrzi (i. e. V. sz. második fele) (Firenze, Museo Archeologico: Chiancianóból) – Gigl. CCXXXV; Mostra Etr., 314; Alinari fotó – 110., 159 sk., 167. l.

LIII. tábla,

1. kép. Klasszikus kori szobrászat: áldozó ifjú bronzszobra Polykleitos stílusában (i. e. V. sz. utolsó negyede) (New York, Metropolitan Museum) – M. Sprenger, *Die etruskische Plastik des V. Jh. v. Chr.* [Etruszk szobrászat az i. e. V. században], Róma, 1972, 39 sk., 16–17. tábla. – 167. l.

2. kép. Klasszikus kori szobrászat: ülő nőalak szfinxekkel díszített karosszékből; a kőszobor üreges belsejében a szobor által megjelenített halott hamvai voltak; mintázásában a görög kora-klasszikus stílus él tovább (i. e. V. sz. utolsó harmada) (Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek: Chiusi környékéről) – M. Cristofani, *Statue-cinerario chiusine di età classica* [Chiusiban készült klasszikus kori szobor alakú hamvvedrek], Róma, 1975, 41. l., 26–28. tábla. – 110 sk., 159 sk., 167. l.

LIV. tábla.

Klasszikus kori szobrászat: az arezzói Chimaera. Bronzfigura, talán fogadalmi szoborcsoport részlete. A reneszánsz korban találták és restaurálták (i. e. IV. sz. első fele) (Firenze, Museo Archeologico) – Gigl. CCXXVIII; W. Llewellyn Brown, *The Etruscan Lion* [Az etruszk oroszlán], 1960, 155 sk.; Alinari fotó – 96., 112., 167. l.

LV. tábla.

Klasszikus kori szobrászat: kő szarkofágfedél fiatal pár domborművével, délitáliai görög stílus hatás alatt (i. e. IV. sz. második negyede) (Boston, Museum of Fine Arts: Vulciból) – R. Herbig, *Die jüngeretruskischen Steinsarkophage*, i.m. 14 sk., 37–38. tábla. – 104 sk., 167. l.

LVI. tábla.

Klasszikus és hellénisztikus kori templomok agyag szobordíszítése: szárnyas lovak a tarquiniai „Királyné Oltára” templomának homlokzatáról (i. e. IV–III. sz.) (Tarquinia, Museo Nazionale) – P. Romanelli, *Le Arti*, I, 1938–39, 436. l., CXXXI sk. tábla és *Notizie degli Scavi*, 1948, 254 sk.; *Mostra Etr.*, 1; Anderson fotó – 103., 156 sk., 167 sk.

LVII. tábla.

Klasszikus és hellénisztikus kori templomok agyag szobordíszítése: fiatal isten alakja Falerii scasatói templomából (i. e. III–II. sz.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia) – Gigl. CCCXVIII; *Mostra Etr.*, 382. – 105., 157., 167 sk.

LVIII. tábla,

1. kép. Klasszikus és hellénisztikus kori templomok agyag szobordíszítése: szakállas, kopasz férfifej, az orvietói Belvedere-templomból (i. e. IV–III. sz.) (Orvieto, Museo dell'Opera del Duomo) – Gigl. CCCXXVI, 1; *Mostra Etr.*,

319; G. M. A. Hanfmann, *Etruskische Plastik* [Etruszk szobrászat], Stuttgart, 1956, 15. l. – 107., 157., 167 sk.

2. kép. Hellénisztikus plasztika: hamvurna fésülködő nő terrakotta szobra alakjában, itáliai provinciális stílusban (i. e. II. sz. vége–I. sz. eleje) (Arezzo, Museo Archeologico: Sarteanóból, Chiusi környékén) – R. Bianchi Bandinelli és A. Giuliano, *Etruschi e Italici prima del dominio romano* [Etruszkok és itáliaiak a római uralom előtt], Milánó, 1973, 325. l. – 110., 112., 168. l.

LIX. tábla,

1. kép. Kora-hellénisztikus kancsók vörösalakos festéssel, erősen absztrahált emberalakokkal (i. e. IV. sz. vége) (Párizs, Louvre) – J. D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting*, i. m. 205 sk. – 162., 175. l.

2–4. kép. Késő-klasszikus és hellénisztikus etruszk-itáliai kislasztika: bronz fogadalmi szobrok megnyújtott testtel (i. e. IV–II. sz.)

2. kép. Ruhátlan nőalak (Volterra, Museo Guarnacci)

3. kép. Áldozó férfi (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia)

4. kép. Ruhás nőalak (Párizs, Louvre) –

O. Terrosi Zanco, *Studi Etruschi*, XXIX, 1961, 423 sk. – 147., 163 sk.

LX. tábla.

A Capitoliumi Brutus. Valószínűleg etruszk portré az i. e. III. század elejéről (Róma, Palazzo dei Conservatori) – Gigl. CCLIV, CCLV; P. J. Riis, *An introduction to Etruscan Art* [Bevezetés az etruszk művészetbe], 1953, 126 sk. (bibliográfiával) – 160., 164., 168. l.

LXI. tábla.

Vel Saties portréja, a vulcibeli (hellénisztikus kori) François-sír festett frízéről (Róma, a Torlonia család tulajdona) – Gigl. CCLXV, 1; M. Pallottino, *La peinture étrusque*, i. m. 120 sk. – 104., 162., 168. l.

LXII. tábla.

Aule Meteli portréja: a Szónok elnevezésű bronzszobor (i. e. II–I. sz.) (Firenze, Museo Archeologico: a Trasimeno-tó melletti Sanguinetóból vagy Perugia környékéről) – Gigl. CCLXIX; T. Dohrn, *Bollettino d'Arte*, XLIX, 1964, 27 sk. (ld. még a 35. sz. jegyz. a 112. lapon); Alinari fotó – 96., 112., 160., 168. l.

LXIII. tábla,

1. kép. Az orvietói Crocefisso del Tufo necropolis egyik sír-utcája: a temetőt szabályos derékszögű városalaprajz szerint építették ki, az utcákban a sírkamrák az egykorú lakóházak és háztömbök pontos másai (i. e. VI–V. sz.) – M. Biz-

zarri, *Studi Etruschi*, XXX, 1962, 1 sk. és uo. XXXIV, 1966, 3 sk. – 107 sk., 156 sk.

2. kép. Háromszobás lakóház maradványai Acquarossában (Viterbo mellett) (i. e. VII. sz. második fele–VI. sz.) – C. E. Östenberg, *Casa etrusche di Acquarossa* [Etruszk házak Acquarossában], Róma, 1975, 33 sk., 223 sk. – 156 sk., 242 sk., 244. l.

LXIV. tábla.

Etruszk házformák ábrázolása urnákon és sziklába vágott sírokban

1. kép. Urna (Berlin, Staatliche Museen: Chiusiból)

2. kép. Az Alkóv-sír (Cerveteri)

– *Gigl. CCCXXXVI*, 3; *CCCXL*. – 172 sk.

LXV. tábla.

1. kép. Sziklába vágott sírkamra lakószobának kiképezve (ágyakkal, trónszékekkel a halottak szobrai számára, a falakon díszpajzsokkal) és a belőle nyíló három szoba ajtaja (i. e. VI. sz. második fele) (A Pajzsok és Székek Sírja Cerveteriben) – F. Prayon, *Frühetruskische Grab- und Hausarchitektur* [Korai etruszk sír- és házepítészet], Heidelberg, 1975, 24 sk., 42–43. tábla – 172 sk.

2. kép. Alkóv ágygal és berendezési tárgyakkal: a cerveteri Domborművek Sírja festett stukkó-reliefjei – *Gigl. CCCXLI*, 2; bibliográfia ld. a következő táblánál; Alinari fotó – 175 sk.

LXVI. tábla.

Felszerelési tárgyak és szerszámok: a cerveteri Domborművek Sírja festett stukkó-reliefjei – *Gigl. CCCXLIII*; A. Stenico, *Studi Etruschi*, XXIII, 1954, 195 sk.; G. Ricci, *Monumenti Antichi dei Lincei*, XLII, 1955, 893 sk. hasáb; Anderson fotó – 175 sk.

LXVII. tábla.

1. kép. Alakos díszítésű bronzlámpa Cortonából (Cortona, Museo dell'Accademia Etrusca) – *Gigl. CCXXX*; Alinari fotó – 111 sk., 174. l.

2. kép. Archaikus vésett elefántcsont lapocska mitikus kocsi ábrázolásával: valószínűleg ládika díszítése (Párizs, Louvre: Tarquiniából) – M. Pallottino, *Rivista dell'Ist. di Archeol. e Storia dell'Arte*, V, 1935, 37 sk., I. tábla, 1. kép. – 161. l.

LXVIII. tábla.

Bucchero-edények: jellegzetes archaikus kori etruszk kerámia

1. kép. Plasztikus edény orientalizáló stílusban: két lófejben végződő madártestű állaton kocsihajtó (i. e. VII. sz. második fele) (Vatikán, Museo Etrusco

Gregoriano: Cerveteriből) – G. Camporeale, *Mélanges J. Heurgon*, Róma, 1976, 103 sk., 3–4. kép. – 175. l.

2. kép. Fémedényt utánzó kancsó préselt domborműves díszítéssel: férfi és nő szörnyállatok közt; chiusi műhelyből (i. e. VI. sz. második fele) (Orvieto, Museo dell'Opera del Duomo) – G. Batignani, *Studi Etruschi*, XXXIII, 1965, 295 sk., 69. sz. – 175. l.

3. kép. Csésze, oldalán hengerrel rányomott orientalizáló stílusú állatfríz (i. e. VI. sz. első negyede) (Tarquiniai műhelyből) (Budapest, Szépművészeti Múzeum) – Szilágyi J. Gy., *Antik Tanulmányok*, XVIII, 1971, 247 sk. – 175. l.

LXIX. tábla,

1. kép. Szertartás, talán nászjelenet. Archaikus urna domborműve (Chiusi, Museo Civico) – Gigl. CXLII. – 176 sk.

2. kép. Temetés: a halott felravatalozása. Archaikus sír-cippus domborműve (München, Museum antiker Kleinkunst: Chiusiból) – Gigl. CXLVI. – 176 sk.

LXX. tábla,

1. kép. Temetési játékot ábrázoló jelenet. Az álarcos szereplő (Phersu) pórázon tart egy vad kutyát, amely a bunkóval felfegyverzett, zsákba kötött fejű ellenfélre támad. A tarquiniai Madárjósok Sírja festett frízének részlete (reprodukciós festmény nyomán) – Gigl. CIX, 2. – 177 sk.

2. kép. Emelvény sportversenyeket néző közönséggel; balra egy atléta. A tarquiniai Kétfogatú Kocsik Sírja kis frízének részlete (Tarquinia, Museo Nazionale; reprodukciós festmény alapján) – Gigl. CXV, 2. – 177. l.

LXXI. tábla,

1. kép. Mutatványos-előadás zenésszel és egyensúlyozó táncosnővel, egy ernyő alatt ülő hölgy (valószínűleg az elhunyt) jelenlétében. A chiusi Majom-sír festett frízének részlete (reprodukciós festmény alapján) – Gigl. CCIV, 2; R. Bianchi Bandinelli, *Clusium. Le pitture delle tombe arcaiche* (Monum. della pittura antica in Italia) [Clusium. Az archaikus sírok festményei – Az antik festészet emlékei Itáliában], 1939, 12 sk., IV. tábla; Alinari fotó – 177. l.

2. kép. Játékok és atlétikai versenyek pódiumon ülő versenybíróssággal: késő-archaikus sír-cippus domborműve (i. e. 480 k.) (Palermo, Museo Nazionale: Chiusiból) – E. Paribeni, *Studi Etruschi*, XII, 1938, 57 sk., 118. sz., 28. tábla. – 177. l.

LXXII. tábla.

Vadászat és halászat jelenetei a tengeren és a szirtek között; a tarquiniai Vadászat és Halászat Sírja festményei (reprodukciós festmény alapján) – Gigl. CXIII, 2; P. Romanelli, *Tarquinii. Le pitture della tomba della „Caccia e Pesca”*

(Monum. della pittura antica in Italia) [A Vadászat és Halászat Sírja festményei – Az antik festészet emlékei Itáliában], 1938. – 71 sk., 178. l.

LXXIII. tábla,

1–2. kép. Etruszk ezüstpénzek (Firenze, Museo Archeologico: Populoniából)

1. kép. Négydrachmás Chimaera-alakkal (i. e. V–IV. sz.) – Mostra Etr., 154. – 180. l.

2. kép. Kétdrachmás Gorgó-fejjel (i. e. IV. sz.) – uo. 156. – 180. l.

3. kép. Eke bronzmodellje: fogadalmi ajándék (i. e. III. sz.) (Firenze, Museo Archeologico: Talamonéból) – G. Vitali, Studi Etruschi, II, 1928, 409 sk.,

45. tábla. – 178. l.

LXXIV. tábla.

Harcosok vonulása, temetés és más jelenetek, amelyek képet adnak a Pó-síkság népeinek életéről és szokásairól az etruszk uralom idején. A bolognai Certosa bronzedényének (situla) domborművei (i. e. V. sz. eleje) (Bologna, Museo Civico) – Gigl. LXXXIII; Mostra d'Arte delle Situle [A situlák művészetének kiállítása], Padova, 1961, 87 sk., 17. sz., 12. tábla, B ábra. – 180 sk.

LXXV. tábla.

Etruszk viselet és ékszerek az i. e. V. századból

1–2. kép. A tarquiniai Triclinium-sír festett frízének alakjai (Tarquinia, Museo Nazionale) – Vö. Gigl. CCV–CCVII; M. Pallottino, La peinture étrusque, i. m. 73 sk.; A Központi Restaurátor Intézet fotója – 181 sk.

3. kép. Arany nyakék alakos díszű gömbökkel és más ékszerek (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano) – Gigl. CCCLXXVII, 1–3; Alinari fotó – 181 sk.

LXXVI. tábla,

1. kép. Ábécé-minta, elefántcsont írótablácska szélén (i. e. VII. sz.) (Firenze, Museo Archeologico: Marsiliana d'Albegnából) – G. Buonomici, Epigrafia etrusca, i. m. 101 sk., I. tábla, 1. kép. – 209 sk.

2. kép. Elefántcsont kockák; egy-egy oldalukon az első hat szám betűvel írt etruszk neve (Párizs, Bibliothèque Nationale: Tuscániából) – G. Buonomici, Epigrafia etrusca, i. m. 405 sk., LVI. tábla. – 215 sk.

LXXVII. tábla.

Egyiptomi múmia és részletek a rátekerített írásos vászonpólyából, etruszk szertartáskönyv töredékeivel (Zágráb, Nemzeti Múzeum) – C.I.E. I. Függelék, (G. Herbig), 1919–1921. – 145 sk., 198., 221 sk.

LXXVIII. tábla.

Halotti szertartásszöveget tartalmazó feliratos agyagtégla (Berlin, Staatliche

Museen: Capuából) – G. Buonamici, *Epigrafia etrusca*, i. m. 84. l., XXXVII. tábla. – 114., 144., 198 sk. 221 sk.

LXXIX. tábla.

A perugiai cippus [kőoszlop] birtokhatárra vonatkozó és megállapodásokat tartalmazó felirattal; a főoldal (Perugia, Museo Archeologico) – G. Buonamici, *Epigrafia etrusca*, i. m. 378 sk., XLIV. tábla; C.I.E. 4538; Alinari fotó – 111., 199., 219. l.

LXXX. tábla,

1. kép. Kis urna sírfelirattal (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: Chiusiból) – *Gigl. CCCCIX*; C.I.E. 2995; Alinari fotó – 199. l.

2. kép. Attikai csésze talpára vésett etruszk fogadalmi felirat, a Dioskurosoknak szóló felajánlással (Tarquinia, Museo Nazionale) – M. Pallottino és M. Hammarström, *Studi Etruschi*, V, 1931, 244 sk., 363 sk., XV. tábla, 1. kép. – 137., 199. l., 219 sk.

Név- és tárgymutató*

Åberg, N. 11, 27
 aborigines 19, 45
 Accesa-tó 109
 Acerra 83, 114
 Achaia 55
 acháj(ok) 56
 Acquarossa 173, 235, 242, 244, 267, LXIII
 Adamesteanu, D. 239
 Adige 37, 38, 62
 Admétos l. Atmíte
 Adria (város) 69, 87, 116
 Adriai-tenger: terület, kultúra, nyelv 23,
 24, 28–30, 33, 36, 37, 39, 40, 43, 44–47,
 52, 67, 69, 73, 83, 87, 89, 237, 239, 240
 Aebischer, P. 202
 Aeneas 44, 49
 aeol birodalom 45
 Aeoli (Lipari)-szigetek 25, 26, 45, 70, 74
 Aeolus 45
 aequusok 47
 Aesaronenses 72
 Afrika 69, 124, 198
 Afuna család 219
 Agrigento 30
 Agroecius 201
 Aigina 241, 256, IX
 aiol(ok) 166
 Aiolis 55, 59
 Aischylos 152

Aita 137, 261, XXXI, l. még Hadés
 Åkerström, Å. 27, 52, 59, 79
 akkád(ok) 188
 Aktaion 260, XXIX
 Akurgal, E. 57, 60, 254
 Alalia, Aléria 75
 albanói dombvidék 29, 30, 36, 46
 Albano Laziale 155, 156
 Albegna 108
 Alcsti (Alkéstis) 260, XXX
 Aléria l. Alalia
 Alessio, G. 33, 193
 Alfedena 30
 Alfieri, N. 116, 258
 Alföldi A. 12, 84–86, 242
 Alkéstis l. Alcsti
 Allumiere 28, 103
 Almagro, M. 69
 Alpesi terület: kultúra, népesség; Alpok
 21, 26–28, 30, 35, 37, 40, 45, 47, 50, 62,
 79, 87, 88, 90, 161, 237, 256, XI
 Alsium (Palo mellett) 102
 Altheim, F. 11, 24, 40, 50, 65, 80, 90, 118,
 249, 250
 Amazon-szarkofág 162
 Anatólia l. Kisázsia
 Andrén, A. 10, 153, 154, 157, 160, 244, 262
 Annibaldi, G. 29
 Annio di Viterbo 6, 96, 190

* Az eredeti mű *Név- és tárgymutatóját* a magyar kiadásban egyesítettük. Az egyesített Név- és tárgymutató magában foglalja a könyvben előforduló személyneveket (a történeti személyeken kívül az említett vagy idézett antik és modern szerzőket) és a helyneveket. Nem szerepeltettük azokat a hely-, illetve népneveket, amelyeknél ez a gyakori előfordulásuk miatt feleslegesnek tűnt, mint például Etruria, etruszk(ok), Itália, Olaszország, Toscana. E mutató az eredeti olasz kiadás *Tárgymutatójának* teljes anyagát tartalmazza.

- Ansedonia I. Cosa
 Anti, C. 11, 163
 Antikleidés 49
 Antonielli, U. 53, 60, 63
 Antoninus 168
 Aphrodité 136, 220, I. még Turan és Venus
 Apollo, Apollón (Apulu) 11, 84, 101, 136, 137, 160, 164, 166, 241, 250, 256, 259, 264, IX, XXIV, XLVIII
 appennini terület: kultúra, nyelv; appennini(ek) 19, 22, 25, 26, 42, 47, I. még bronzkor, bronzkori kultúra
 Apulia: terület, kultúra, nép; apuliai(ak) (iapyx(ok)), (danunus(ok)) 24, 25, 27–30, 36, 44–47, 67, 90, 237, 251, I. még Daunia, messapus(ok), peucetius(ok)
 Apulu (Aplu) 136, 259, XXIV, I. még Apollo
 archaikus kultúra 70, 90, 100, 102, 103, 105–109, 111–114, 117, 118, 120–123, 128, 135, 145, 151, 156–160, 162, 163, 165–168, 170, 172, 174, 176, 177, 179–182, 189, 199, 206–212, 219, 220, 238, 241–243, 245, 251, 258, 260, 262–264, 267, 268, XXII, XXVIII, XXXVIII, XLIII, XLVI, XLIX, LI, LXVIII, LXIX, LXXI
 Arene Candide, barlang 25, 26
 Arés 135, 136, I. még Maris (Mars)
 Arezzo (Arretium) 82, 95, 96, 98, 112, 121, 126, 130, 154, 155, 175, 178, 179, 191, 250, 265, LIV, (Museo Archeologico) 266, LVIII
 Argentario hegy 28, 98, 108
 Argolis 55
 Arias, P. E. 114, 116, 258, 260, XXVIII
 Ariminum (Arimna) I. Rimini
 Arimnas, Arimnestus 81
 Aristodémos 126
 Aristotelés 75, 176
 Aritimi, Artumes I. Artemis
 Arkadia 44, 55
 Armenia I. Örményország
 Arno 80, 88, 112, 113
 Arnobius 132, 133, 136, 144
 Arretium I. Arezzo
 Artemis (Aritimi, Artumes) 136
 Arvales, Fratres, verses imája 189
 Asciano 113
 Ascoli 30
 Ascoli, G. I. 22
 Astarté 76, 102, 136, 200, 220, 256, VIII, I. még Uni
 Asszíria I. Mezopotámia
 Athén 58, 68, 109, 162, 167, 176, 179, 180, 193, 264, LI, LII, (Nemzeti Múzeum) 255, VI
 Athénaios 68, 151, 176, 177
 Athéné 136
 Atlanti-óceán 69
 Atmite (Admétos) 260, XXX
 Attika: művészet, kultúra 55, 57, 68, 73, 76, 102, 104, 175, 181, 270, LXXX
 Atys 49, 60
 Aucnus (Ocnus) 86
 Augustus 24, 49, 55, 68, 91, 100, 111
 Augustus-kapu 155
 Aulestes 86
 Aurigemma, S. 116
 Aurina I. Saturnia
 Auson 45
 auson(ok), auson kultúra 25, 28, 30, 36, 45, 46
 Ausonius 69
 Avernus 261, XXXI
 Avle Laris 245
 Ázsia, ázsiai nyelvek 35, 53, 57, 60, 64, 192, I. még Kisázsia
 Bacchus 127, 144, 146, 203, 214, 221, 230, I. még Fufluns és Pacha
 Baleárok 69
 Balkán: terület, kultúra 23, 25, 35, 37, 40, 43–46, 53
 Banditaccia (Caere mellett) 101, 258, XVII
 Banti, L. 11, 12, 88, 97, 111, 137, 161, 247, 249, 258, XVII
 Barbarano I. San Giuliano
 barbár(ok) 20, 44, 81, 89, 176
 Barberini-sír 254, IV
 Barocelli, P. 21
 Bartoccini, R. 72, 104, 178, 251
 Bartoli, M. 205
 Bartoloni, G. 243
 Basanoff, V. 21
 Baserga, G. 44
 Basilicata 239
 Bastianelli, S. 73, 103
 baszk(ok) 35, 53, 190

- baszk-kaukázusi nyelvi réteg 1. hispano-kaukázusi nyelvi réteg
- Batignani, G. 268
- Battisti, C. 15, 33, 34, 36
- Bayet, J. 87, 136, 143
- Beazley, J. D. 10, 162, 259, 261, 266
- Becatti, G. 178, 183
- Bécs 12, 251
- Bedello, M. 243
- Begoe I. Vegoia
- Behn, F. 151
- Belgium 12
- Belmonte Piceno 30
- Beloch, J. 11, 83
- Benoit, F. 69, 75, 77
- Benveniste, E. 70
- Bérard, J. 52, 61, 69, 76, 240
- Berlin: múzeumok 114, 174, 198, 245, (Pergamon Museum) 259, XXIV, (Staatliche Museen) 267, 269, 270, LXIV, LXXVIII
- Bernabo Brea, L. 25, 26, 44, 45
- Bernardini-sír 255, V
- Bertoldi, V. 33, 193, 202, 203
- Betti, E. 121
- Bettona 90
- Bianchi Bandinelli, R. 10, 11, 106, 109, 110, 153, 164, 168, 244, 263, 266, 268
- Bieda I. Blera
- Bisenzio (Visentium) 9, 81, 106, 121, 170, 179, 182
- Bismantova 28
- Bissing, F. W. v. 56
- Bittel, K. 60
- Bizánc 107
- Bizzarri, M. 107, 243, 266, 267
- Blázquez Martínez, J. M. 144
- Blera (Bieda) 10, 106, 120, 173
- Bloch, R. 5, 11, 12, 52, 107, 153, 164, 240, 247, 248
- Boëthius, A. 84, 244
- boi(ok) 87, I. még kelta(k)
- Boiótia 55, 210
- Bologna (Bononia, Felsina) 9, 10, 12, 32, 33, 62, 83, 86, 87, 113, 114, 116, 123, 160, 161, 172, 173, 180, 236, 244, 250, 257, 269, XIV, LXXIV, (Museo Civico) 114, 116, 254, 257, 269, II, XIV, LXXIV, (Soprintendenza alle Antichità) 253
- Bolsena I. Volsinii
- Bolsenai-tó 105, 106
- Bomarzo (Polimartium) 106
- Bonaparte, Luciano, Canino hercege 8, 96
- Bonfante, L. 244
- Bonghi Jovino, M. 243
- Bonn 264, (Akademisches Kunstmuseum der Universität) 264, LII
- Bononia I. Bologna
- Bopp, F. 8
- Bordi, S. 183
- Bormann, E. 150
- Borzák I. 250
- Bosch Gimpera, P. 24
- Bossert, H. Th. 60
- Boston (Museum of Fine Arts) 265, LV
- Bothmer, D. v. 262
- Bottiglioni, G. 37, 202
- Bovolone 28
- Braccianói-tó 101, 105, 242
- Bradford, J. 97, 258
- Brandenstein, W. 134
- Braurón 68
- Breglia, L. 77, 180
- Brelich, A. 143, 250
- Britannia, brit(ek) 79, 236
- Brizio, E. 9, 51, 52, 62, 114
- bronzkor, bronzkori kultúra 21–23, 25, 26, 28, 43–46, 51, 52, 61, 63, 66, 67, 74, 106, 181, 183, 237, 238, 240
- Brown, F. E. 108, 154
- Bruhl, A. 144
- Brunn, H. 8, 11, 161
- Bruttium, bruttiumi(ak) 37, 40, 47, I. még Calabria
- Buchholz, H. G. 123
- Buchicchio, S. T. 243
- Buchner, G. 209
- Budapest (Szépművészeti Múzeum) 256, 257, 268, XI, XII, LXVIII
- Buffa, M. 83
- Bugge, S. 9, 190
- Buonamici, G. 11, 193, 201, 209, 210, 212, 260, 261, 269, 270
- Buonarroti, F. 6, 96
- Burgundia, burgund(ok) 65
- Byres, J. 254, I
- Cae 130
- Caecina I. Ceicna
- Caere (Cerveteri, Chaisre, Cisra, Chaire) 7,

- 9, 10, 32, 55, 66, 72–76, 80–82, 84, 85, 87, 96, 98, 101–104, 120, 121, 126, 127, 147, 155, 161, 162, 170, 173–175, 178, 182, 210, 212, 220, 235, 238, 239, 242, 245, 250, 255, 256, 258–263, 267, 268, V, VII, VIII, XVII, XXIII, XXVIII, XXXVI, XLVI, LXIV, LXV, LXVI, LXVIII
- Caesena l. Cesena
- Cafates, L. 139
- Cagiano, M. 243
- Cagli 90
- Calabria 29, 30, 36, 40, 45, 46
- Calderini, A. 138
- Caletra 108, 121
- Calu 221, 225
- Calzoni, M. 111
- Camars 81, 110, l. még Chiusi
- Cambi, L. 179
- camersek 81
- Ca' Morta 32
- Campana, G. P. 8
- Campania: terület, nép, kultúra 10, 26, 27, 29, 30, 32, 36, 37, 40, 45, 48, 50, 71, 73, 77, 79, 80, 83, 84, 86, 89, 90, 95, 114, 118, 120, 146, 157, 177, 179, 192, 198, 207, 236, 239, 241, 243, 250, 252, 257, 260, XII, XXVIII
- Campetti (Veii) 242
- Camporeale, G. 37, 119, 243, 247, 250, 268
- Canale Locri 30
- Canciani, F. 262
- Canegrate 28
- Canina, L. 8
- Canino 104
- Cannatello (Agrigento közelében) 30
- Capena és vidéke 105
- Capestrano 30
- Capitolium 257, XIII, l. még Róma
- Capodifiume (Paestum közelében) 32
- Capodimonte 106, l. még Bisenzio
- Capua (Vulturnum) 9, 10, 32, 83, 84, 89, 90, 114, 133, 136, 144, 147, 150, 172, 191, 194, 198, 208, 212, 217, 220–222, 236, 243, 250, 257, 270, XII, LXXVIII, (Museo Campano) 114
- Caputo, G. 5, 112, 113
- Carducci, G. 95
- Carpenter, R. 209
- Carrara 154
- Casaglia 113
- Casal Marittimo 113, 155, 262, XXXVII
- Casinalbo 28
- Cassibile–Dessucri kultúra 28
- Cassius Dio 200
- Castagnoli, F. 172
- Castel d'Asso 106, 173, 243
- Castelletto Ticino 32
- Castellina (Chiantiban) 113
- Castelluccio 25
- Castel San Mariano 111
- Castiglione L. 250, 251
- Castro 235, 243
- Catha (Cautha) 127, 218
- Cato 79, 89, 221
- Cavalier, M. 26
- Caylus, A. C. Ph. de 7
- Cecina (folyó) 113
- Ceicna (Caecina) 129, 136
- Ceisniek 254, I
- cenoman(ok) 87, l. még kelta(k)
- Censorinus 150
- Certosa, Certosa-kultúra 87, 114, 123, 161, 180–182, 250, 268, LXXIV, l. még Bologna
- Cerveteri l. Caere
- Cesano, S. L. 180, 247
- Cesena (Caesena, Keisna) 116
- Cetona hegy 28
- Chaire l. Caere
- Chaisre l. Caere
- Chalkis, chalkisi művészet és kultúra 57, 61, 175, 180, 209
- Charun (Charón) 143
- Chianciano 110, 236, 264, LII
- Chianti 113
- Chiavari 32
- Chierici, G. 21
- Chiusi (Camars, Clevsin, Clusium) 7, 9, 10, 58, 81, 82, 86, 95, 98, 110, 111, 120–123, 143, 155, 156, 160–162, 165, 173–178, 182, 191, 208, 236, 250, 260, 262, 265–268, 270, LXIV, LXXX, (Museo Civico) 110, 268, LXIX, (Museo Nazionale) 263, XLI, XLII
- Cianfarani, V. 239
- Ciasca, A. 158
- Cicero 68, 81
- Cilniusok 129
- Cimino-hegyek 105
- Cincius Alimentus 107

- Cipollara (Viterbo mellett) 96
 Ciprus 56, 57, 59, 60, 69, 73, 158, 166, 167
 Cisca l. Caere
 Città della Pieve 110
 Civitacastellana l. Falerii
 Civita Musarna 107
 Claudius 85
 Claudius (Clavie) család 242, 245
 Cleator, P. E. 188
 Clemen, C. 131, 134
 Clevisin l. Chiusi
 Clusium l. Chiusi
 Coche de la Ferté, E. 183
 Coli, U. 12
 Colini, A. M. 123
 Colini, G. A. 22
 Colline Metallifere (Érchegeység) 110
 Colonna, E. 243
 Colonna, G. 76, 82, 242, 243, 245
 Colozier, E. 76
 Columbia (Művészeti és Régészeti Múzeum) 262, XL
 Comacchio 116
 Comeana 113
 Como 32
 Conelle di Arcevia 25
 Conestabile, G. C. 191
 Consortini, L. 113
 Corchiano 105
 Corneto 95, 96, 103, l. még Tarquinia
 Corsini-szék 174
 Corsen, W. 9, 53, 190, 191
 Cortona (Curtun) 6, 7, 10, 55, 95, 98, 111, 112, 121, 155, 174, 179, 191, 258, 267, XX, LXVII, (Museo dell'Accademia Etrusca) 6, 96, 112, 267, LXVII
 Cortsen, S. P. 11, 58, 118, 122, 192, 193, 195, 215, 222, 224
 Corythus 95, 96
 Cosa (Ansedonia) 108, 154
 Coste del Marano 103, l. még tolfai hegyek
 Cremera 100, 258, XVI
 Crespellano 28
 Cristofani, M. 101, 242, 265
 Crotoletto di Lamone 239
 Culsu 218, 222
 Cumae 27, 30, 46, 76, 83, 86, 89, 126, 181, 209, 256, X
 Cumont, F. 142
 Cuneo 83
 Cupra 83
 Curtis, D. 255
 Curtun l. Cortona
 Cutilia-tó 47
 D'Acchiardi, G. 179
 D'Agostino, B. 29, 84
 danaok 56
 Dánia 79
 Danielsson, O. A. 11, 84, 191
 dardan(ok) 56
 Daunia, daunus(ok) 30, 46, 83, 1. még Apulia
 De Agostino, A. 100, 109, 113
 Deecke, W. 9, 12, 13, 105, 130, 151, 191, 192, 224, 248
 De Francisci, P. 12, 85, 118, 123–125
 De Francisci, A. 37
 Deinomenés 256, X
 Della Seta, A. 11, 52, 58, 105, 157, 163
 Delphoi 118
 Dempster, T. 6, 96
 Dennis, G. 8, 14, 97, 247
 De Ruyt, F. 15, 143
 De Sanctis, G. 11, 53, 62, 125
 De Simone, C. 37, 245
 Devoto, G. 5, 22–24, 33, 34, 36, 40, 41, 45, 53, 63, 64, 81, 112, 120, 135, 137, 192, 193, 202, 205, 212, 219, 239, 247, 248
 Diana-stílus 25
 Diodorus Siculus 69, 73, 76, 86, 179
 Diomédés 44
 Dionysios, halikarnassosi 49–51, 69, 83, 85, 86, 98, 118, 119, 132
 Dionysios, syrakusai 74, 102
 Dionysos 68, 70, 144, 152, 259, XXIV, l. még Bacchus
 Dionysos (Bacchus)-kultusz, Dionysos-misztériumok 144, 146
 Dionysoshoz írt homérosi himnusz 68, 70
 Dioskoridés 201
 Dioskurosok 137, 270, LXXX
 Direzione Generale delle Antichità e Belle Arti 96
 Dnn.w 56
 Dobrovits A. 252
 Dohrn, T. 11, 112, 153, 164, 251, 266
 Dolciano 110, 236
 Dombi J. 250

- Donceel, R. 243
 dór 158
 dravida nyelv 190
 Drdnj.w 56
 Ducati, P. 5, 10–13, 50, 52, 62, 114, 151, 153, 159, 174, 247, 249, 257
 Duenos-váza 85, 189
 Duhn, F. v. 9, 11, 29, 53
 Duna (folyó) 161, 180
 Duna-medence: terület, kultúra 21, 23, 25, 27, 30, 35, 43–46, 53, 63
 Duncan, G. 105
 Durante, M. 37
 Dürckheim 256, XI
- Echetia 121
 Edlund Gantz, I. 263
 Égei-tenger: terület, kultúra, nyelv 22, 25–27, 34, 35, 44, 49, 52–57, 59, 61, 63, 64, 193, l. még krétai-mykénéi kultúra, Mykéné
 égei-ázsiai nyelvi réteg 35
 égei-tírrén nyelvi réteg 61
 Egyiptom 7, 13, 26, 52, 56, 57, 142, 143, 170, 188, 189, 192, 197, 198, 222, 269, LXXVII
 Eileithyia (Leukothea) 102, 136
 Elba sziget 71, 74, 110, 178, 179
 Elea (Velia) 75, 77, 240
 Elő-Ázsia 34
 elymus(ok) 36, 239
 Emilia, emiliai kultúra 9, 12, 26, 29, 30, 32, 51, 66, 87, 96, 115, 140, 183, 236, 254, II
 eneolit l. rézkor
 Enking, R. 134, 138, 152, 260
 Ephesos 118
 Ephoros 61, 70
 epigráfia 7
 Epiur 259, XXIV
 Érchegeység l. Colline Metallifere
 Erinysek 144
 Ernout, A. 201
 Esquilinus 100, l. még Róma
 Essen, C. C. van 11, 131, 164
 Este, estei kultúra 29, 30, 32, 46, 63, 66, 114, 239, l. még venetus(ok)
 „etruscheria” (etruszkizálás) 6, 82, 190
 etruszkológia 5–7, 12–14, 52, 82, 95, 96, 111, 192, 194, 207, 235, 247
- Euboia 83, l. még Chalkis
 Euganei-halmok 40
 Euripidész 152
 Európa 10, 20, 21, 23–25, 27, 28, 34, 40, 46, 63–66, 87, 90, 91, 131, 168, 174, 239, 254, III
 Eustathios 68
 extraterramaricola kultúra (terramaralakókon kívüli kultúra) l. appennini terület: kultúra, nyelv
- Fabretti, A. 7, 9, 11, 190, 191
 Fabriano 30
 Faesulae l. Fiesole
 Falchi, I. 109, 123
 Falconi Amorelli, M. T. 242
 Falerii (Civitas Castellana) 9, 90, 105, 210, 250, 265, LVII
 Falerii Novi (Santa Maria di Falleri) 105
 faliszk(ok): terület, nép, kultúra, nyelv 30, 36, 46, 81, 85, 89, 105, 157, 160, 175, 191, 206, 220
 Fanum Voltumnac 107, 108, 118, 119, 122, 243
 Favores Opertanei (a villámmal sújtó „kilenc” isten) 136
 Fea, C. 8
 Felsina l. Bologna
 Feluske, Avle 123
 Ferenczy E. 250
 Ferento (Ferentum) 106, 140, 233, 235, 242
 Fermo 29, 32, 83
 Feronia 105
 Ferrara (Museo Archeologico) 116, 260, XXVIII
 Ferrara, G. 26
 Ferri, S. 139
 Fescennium 150
 Festus 85, 98, 200
 Février, J. G. 90
 Fiesel, E. 5, 11, 59, 61, 192, 195, 202, 207, 209, 212
 Fiesole (Faesulae) 9, 10, 98, 112, 113, 121, 123, 155, 156, 160, 191, 235, 250
 Filelfo 168
 filiszteus(ok) 56
 finnugor nyelv(ek) 190, 252
 Finocchito 30
 Fiora 97, 98, 104, 106, 239, 258, XIX

- Firenze 7, 10, 12, 113, 121, 219, 236, 237, 244, 254, 269, (Museo Archeologico) 7, 12, 96, 109, 112, 123, 160, 162, 174, 199, 242, 243, 254, 258, 259, 262, 264–266, 269, II, XXII, XXIV, XXV, XXXVII, XXXVIII, LII, LIV, LXII, LXXIII, LXXVI, (Soprintendenza alle Antichità) 253, (Museo Granducale) 7, (Museo Topografico dell'Etruria) 12
 Fiumi, E. 243
 Fleischhauer, G. 151, 261
 Florus 123
 Fontanella Mantovana 28
 Fonteius Capito, C. 149
 Fordongianus 72
 Forni, G. 121
 Forum Boarium (Róma) 85, 100
 Forum Romanum (Róma) 85
 fossa-kultúra, fossa-sírok 25, 30, 32, 57
 Foti, G. 106
 Földközi-tenger 10, 17, 22, 24, 34, 35, 37, 38, 45, 50, 53, 56, 59, 60, 69, 72–74, 77, 101, 123, 134, 143, 154, 165, 180, 183, 192, 193, 205, 240, 241, 260, XXVII
 Fönícia, föníciai(ak) 36, 57, 59, 69, 74–77, 82, 120, 124, 136, 188, 194, 199, 200, 210, 220, 230, 237, 240, 255, 256, VIII
 Förster, A. 250
 Fraccaro, P. 180
 Franciaország, (francia(k)) 12, 37, 65, 69
 François-sír 85, 104, 125, 257, 266, XIII, LXI
 Frankfort, T. 129
 frank(ok) 65
 Fratte di Salerno 84
 Frey, O. H. 79
 Friedrich, J. 58, 188
 Fréret, N. 50
 Frova, A. 153
 Fufluna I. Populonia
 Fufluns (Liber) 202, 259, XXIV, I. még Bacchus és Pacha
 Fulinusna 221
 Furlani, G. 131
 Furumark, A. 24
 gaesatus(ok) 87, I. még kelta(k)
 Gallia 7, 65, 69, 75, 77, I. még Franciaország
 gall(ok) I. kelta(k)
 Gallus, S. 249
 Gamurrini, F. 9, 191
 Garbini, G. 76
 Gargana, A. 106, 172
 Gasperini, L. 106
 Gaudio 25
 Gell, W. 8
 Gempeler, R. D. 260, 263
 Genière, J. de la 239
 Genthe, E. 79
 geometrikus korszak 27
 Georgiev, V. 59
 Gerhard, E. 8
 Gergely, XVI. 8
 Gerkan, A. v. 257
 germán(ok): nép, nyelv 20, 65, 88, 206, 213
 Gerola, B. 34
 Ghirardini, G. 52
 Giacomelli, G. 37, 105
 Giambullari, P. F. 190
 Giglioli, G. Q. 11, 131, 135, 153, 177
 Gjerstad, E. 69, 84, 98, 167, 242
 Gioia del Colle 25
 Giuliano, A. 244, 266, LVIII
 Golasecca-kultúra 29, 32, 47, 90
 Goldmann, E. 192, 219
 Goldscheider, L. 159
 Gombocz Z. 252
 Gordion 60
 Gori, A. F. 6, 96
 Gortyna 55
 Gossolengo 260, XXVI
 Görögország, görög(ök) 6–10, 13, 14, 20, 23, 24, 26–30, 32, 34, 36, 38–40, 44, 46, 49, 52–57, 59–61, 63, 67–71, 73–79, 81, 83, 86–89, 96, 102–104, 114, 116–118, 120, 121, 124–128, 130, 132–136, 138, 140, 142–145, 148–157, 159–172, 174, 175, 177–183, 188–190, 192–194, 198, 200–202, 205, 206, 209, 210, 212, 220, 221, 225, 226, 229–231, 237, 238, 240, 241, 244, 245, 255, 256, 259–265, VII, IX, X, XXIV, XXIX–XXXI, XL, XLIII, L, LI, LIII, LV, I. még Hellasz
 Gravisca (Graviscæ) 235, 241, 242, 256, IX, I. még Tarquinia
 Grenier, A. 10, 87, 131, 138
 Grosseto 28, 63, (Museo) 10, 108, 109
 Gsell, S. 10, 104

Gualandi-urna 263, XLII
 Guarducci, M. 209, 210
 Guarnacci, M. 6
 Gubbio (Iguviumi Táblák) 47, 89, 140, 189,
 206, 221, 222
 Guerruccia-fennsík 113
 Gyrtón 55

Hadés 96, 261, XXXI
 Hadrianus 155, 183
 Hahn I. 249, 250
 Hallstatt 239
 Hammarström, M. 205, 270
 Hampe, R. 251
 hamvasztásos temetkezés 9, 21, 23, 29, 30,
 32, 43–46, 51–54, 57, 58, 62–64, 66, 71,
 80, 110, 143
 Hanfmann, G. M. 11, 60, 159, 266
 hantolásos temetkezés 28–32, 43, 46, 51, 52,
 54, 56, 57, 62, 63, 80
 Harden, D. B. 79
 Harris, W. V. 241
 Hase, F. W. v. 255
 Hawkes, C. F. C. 66, 67
 Heba (Magliano) 108, 136, 137, 199, 221
 héber(ek), zsidó(k) 176, 189, 190
 Hellanikos 49, 55
 Hellasz, hellénisztikus kor, művészet, kul-
 túra, hellénizáció 10, 35, 46, 51, 68–70,
 75, 77, 83, 85, 91, 104–107, 111, 112, 117,
 124, 130, 132, 143, 156–159, 161, 163,
 166–168, 180, 181, 183, 243, 251, 260,
 265, 266, XXX, LVI, LVII–LIX, LXI,
 I. még Görögország
 Helbig, W. 9, 21, 62
 Helléspontos 55
 Hencken, H. 11, 27, 36, 53, 239, 240, 262
 Héphaistia 60
 Héphaistos I. Sethlans
 Héra 68, 83, 136, 255, VII, I. még Juno, Uni
 Héraklész (Hercle, Hercules) 136, 259, 260,
 XXIV, XXV, XXVIII
 Herbig, G. 9, 11, 52, 191, 269
 Herbig, R. 10, 131, 161, 248, 251, 259–261,
 265
 Hercle I. Héraklész
 Herculaneum 84, 114, 197
 Hercules I. Héraklész
 Hermés 136, 227, I. még Turms

Hérodotos 49–51, 55, 59–61, 74, 75, 77,
 130, 238, 241
 Hésychios 124, 200
 hettita: nép, kultúra, nyelv 45, 59, 188, 192
 Heurgon, J. 10, 12, 76, 84, 86, 117, 118,
 129, 131, 148–150, 169, 203, 240, 245,
 248, 257, 268
 Hierón, syrakusai 181, 256, X
 Hiller, F. 109, 154
 Himera 76
 Himmelmann, N. 264
 Hispania 53, I. még Ibéria, Spanyolország
 hispano-kaukázusi (baszk-kaukázusi) nyelv
 vi réteg 35, 38
 Hofmann, J. B. 204
 Homéros 54, 68, 70, 143, 238, 259, XXVI
 Homo, L. 11, 23
 Horta I. Orte
 Horváth I. K. 250
 Hrozný, B. 58
 Hubschmid, J. 34
 Hugueney, J. 172
 Hulchnie, Vel 219
 Huls, Y. 11, 161
 Hus, A. 5, 10–12, 242
 Huxley, A. 14
 Hülsen, C. 248
 hyperboreusok 8
 Hyria 84
 Hytténia (Tetrapolis) 216

iapod(ok) 47
 iapuzkus(ok) 47
 iapyx(ok) 47, I. még Apulia
 Ibér-félsziget 53, 69, 255, VII
 Ibéria, ibériai, ibér nyelv 35, 36, 53, 65, 69,
 I. még Hispania, Spanyolország
 Iguviumi Táblák I. Gubbio
 Ilias 259, XXVI
 Illyria, illyr(ek) 23, 30, 37, 40, 46
 Imbros, sziget 49, 52
 indiai(ak) 20
 indoeurópai (indogermán) nyelv(ek), indo-
 európai(ak) 8–10, 13, 19–24, 34–38, 40–
 45, 50, 51, 53, 54, 61–64, 66, 67, 81, 191–
 193, 201, 202, 204, 213, 249, I. még itali-
 cus(ok)
 indoeurópai előtti nyelv(ek) I. praeindo-
 európai

- indogermán l. indoeurópai
 Inghirami, F. 7, 8
 Instituto di Corrispondenza Archeologica 8, 96
 insuber(ek) 87, l. még kelta(k)
 Iónia, ión(ok), ión kultúra, Ión-tenger 55, 57, 59, 60, 69, 102, 104, 118, 157, 158, 166, 175, 182, 263, 264, XLV, XLVII, XLVIII
 Ioannes Lidus 200
 iráni(ak) 20
 Irnithi 84
 Ischia (Pithecura) (sziget) 27, 83, 209
 Ischia di Castro 106
 Isidorus 132, 200
 Isler, H. P. 255
 Isola Farnese (Veii) 100
 Istituto Centrale del Restauro (Róma) 103, 253
 Istituto di Studi Etruschi ed Italici (Firenze) 13
 Istriai-félsziget 47
 italicus(ok), italicus (nép) 20–24, 26, 30, 36, 41, 43, 45, 46, 48, 51, 53, 54, 59, 62, 64, 80, 81, 127, 190, 206
 Italus 45
 italus(ok) 36
 Iulia, lex 126
 Iuppiter l. Jupiter
 Iuvenalis 250
- Jehasse, J. 75, 77
 Jockenhövel, A. 254
 Johannowsky, W. 84
 Johnstone, M. A. 153
 Jones, G. D. B. 105
 Jqjwš.w 56
 Jucker, H. 153
 Julius Caesar 146
 Jullian, C. 23
 Juno 86, 137, 214, l. még Héra, Uni
 Jupiter (Iuppiter) 86, 135–137, 202, l. még Tin, Zeus
 Jupiter Capitulinus 156, 160
- Kadmos 77
 Kalchas 259, XXVI
 Kaminia 58, 255, VI
- Karia 166
 Karo, G. 27, 58, 69
 Kárpát-medence 249, 254, III
 Karthágó, karthágói(ak) (pun[ok]) 68–70, 75–78, 88, 102, 125, 126, 178, 240, 255, 256, VII, VIII
 Kaschnitz-Weinberg, G. 11, 29, 163
 Kaukázus, kaukázusi nyelv(ek) 35, 50, 190, 192, l. még hispano-kaukázusi nyelvi réteg
 Keisna l. Cesena
 kelet-itáliai nyelvek 36, 38, 39, 41
 keleti italicusok l. umber-szabell(ek)
 kelta(k) (gall[ok]) 20, 37, 38, 44, 46, 47, 65, 87, 91, 108, 257, XIV
 kelta-ligur nép 47
 Kerényi G. 100
 Kerényi K. 249–251
 kereszténység 65, 133, 140, 243
 Kilian, K. 29, 239
 Kirchhoff, A. 209
 Kisázsia (Anatólia): terület, lakosság, kultúra, nyelv 25, 35, 45, 49, 50, 52, 54, 55, 57–61, 69, 75, 118, 130, 152, 166, 193, 254, IV
 klasszikus kor 159, 176, 264–266, LII–LIX
 Klindt-Jensen, O. 79
 Kluge, T. 219
 Koch, H. 10, 106
 Konow, S. 190
 Koppenhága (Ny Carlsberg Glyptothek Helbig Múzeuma) 10, 261, 265, XXXII, LIII
 Korinthus: művészet, kultúra 33, 102, 104, 118, 175, 181, 251, 255, VII
 Korzika 69, 71, 72, 74, 75, 77
 Kossack, G. 27, 239
 Kossinna, G. 20
 Kovács I. 252
 Körte, G. 8, 52, 53, 161, 248, 260
 Krahe, H. 24, 33, 36, 37, 52, 242
 Krall, J. 198
 Kräuter, F. 252
 Kréta 55, 123
 krétai-mykenéi kultúra 22, 72
 Kretschmer, P. 33–35, 37, 53, 58, 63, 192
 Krotón 55
 Kunze, E. 69, 256, XI
 Kyrton 55

- Lagozza-stílus 25
 Lamboglia, N. 83
 Lambrechts, R. 118, 193, 244
 Lanzi, L. 5, 7, 9, 190, 191
 Lapis Niger (Róma) 85
 Lar 202
 Laran 202
 Laris 245
 Laris Puleas 199, 218, 261, XXXII
 Larissa 55
 Larun 202, 221
 Lasa, lasa 134, 202, 260
 La Tène-kultúra 87, 250
 latin(ok), latin nyelv 19, 22, 30, 34–38, 40, 41, 44–46, 48, 49, 59, 62, 63, 65, 66, 74, 81, 82, 84–86, 88–90, 98, 100, 105, 111, 117, 119, 120, 124–129, 133, 137, 138, 140, 145, 146, 148–151, 188–191, 194, 197, 199, 200, 202, 204–207, 209, 210, 214, 217–221, 225, 229, 230, 232, 256
 latin-ausoniái 40, 41
 Latium, Lazio, latiumi kultúra 10, 14, 26, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 40, 45–47, 50, 58, 60, 63, 66, 81–86, 89, 90, 96–98, 103, 105, 114, 120, 125, 157, 179, 198, 236, 242
 Lattes, E. 9, 53, 58, 190, 192, 212, 222
 Lavedan, P. 172
 Laviosa, C. 109
 Laviosa Zambotti, P. 24, 44
 Lawrence, D. H. 14
 La Balze hegyomladék (Volterra) 113
 Leifer, F. 118
 Leiden (Rijksmuseum van Oudheden) 260, 263, XXVII, XLV
 Leisinger, H. 161
 Lejeune, M. 140
 Lémnos sziget: terület, nép, kultúra, nyelv 40, 50, 52, 54, 55, 58–61, 193, 240, 255, VI
 Leopold, H. M. R. 131
 leponti(ak), leponti nyelv, nép 37, 90
 Lepsius, R. 209
 Lerici, C. M. 97, 103, 162, 178, 251
 Lesbos 55
 Letham 222
 Leucothea I. Eileithya
 Levi, D. 11, 109, 110
 Liber I. Bacchus, Fufuns
 Liber Glossarum (Leyden) 201
 Libia, líbiai nyelv 35
 Libri Acherontici 149
 Libri Fatales 149
 Libri Fulgurales 149
 Libri Gromatici 203
 Libri Haruspici 149
 Libri Rituales 145, 149
 Libri Tagetici I. Tages, Tagesi Könyvek
 Liguria, ligur(ok) 25, 29, 32, 35–37, 47, 63, 65, 75, 83, 87, 88
 Lilliu, G. 71, 256
 Liou, B. 244
 Lipari-szigetek 25, 28, 45, I. még Diana-stílus, Aeoli-szigetek
 Liparus 45
 Livius 79, 81, 86–88, 98, 107, 118–120, 122, 123, 125, 126, 132, 145, 152, 178, 179, 200
 Lk.w, Lukki (vagy Rk.w) 56
 Llewellyn Brown, W. 265, LIV
 Lochner-Hüttenbach, F. 69
 Lombardia 29, 83
 lombard tavak 37
 London (British Museum) 8, 256, 257, 260, X, XII, XXVIII
 Lopes Pegna, M. 248
 Lucania, lucanus(ok) 29, 32, 37, 40, 47, 71, 237, 239
 Luni 88, 106, 121, 157
 Luni sul Mignone 61, 238, 239
 luzitán feliratok 69
 Lydia, lyd(ek) 49, 54, 58–60, 130, 151, 166
 Lydus, Ioannes 200
 Lykia 54, 56, 58, 166
 Macrobius 122, 200
 Macstrna I. Mastarna
 Maecenas 129
 Maetzke, G. 112
 Maffei, S. 6
 Magi, F. 5, 112, 178
 Magliano I. Heba
 Magra 88
 Magyarország, magyar(ok) 190, 250, 252
 Maiuri, A. 84
 Makedónia 55, 166
 Manes 136
 Manganello árok 258, XVII
 Mania 137
 Mansuelli, G. A. 11, 12, 47, 87, 114, 239
 Mantova (Mantua) 86–88, 116, 122, 203

- Mantus 137, 203
 Marche tartomány 28, 29, 32, 37, 46, 1. még
 Picenum
 Marcina 84, 114
 Maris (Mars) 89, 135, 136
 Mars-kapu 155
 Marseille 1. Massalia
 Marsiliana d'Albegna 10, 96, 108, 121, 209,
 269, LXXVI
 marsus(ok) 47
 Martha, J. 9, 11, 163, 190, 252
 Martianus Capella 136, 138, 139, 141, 144,
 201
 Márton L. 250
 Marzabotto 9, 10, 87, 114, 115, 140, 145,
 156, 172–174, 236, 244, 250, (Villa Aria
 múzeum) 116
 Massalia (Marseille) 75
 Massa Marittima 96, 109
 Massimo-gyűjtemény 242
 Mastarna (Macstrna) 85, 104, 125, 228,
 257, XIII
 Matteucig, G. 10, 106
 Matz, F. 24, 27
 Maule, Q. F. 147
 Maxwell-Hyslop, K. R. 52
 Mazzarino, S. 12, 85, 118, 124, 125, 129,
 150, 248
 Mazzolai, A. 108, 109
 mediterrán nép(ek), nyelv(ek), 1. praecindo-
 európai
 Melpo 87
 Menerva (Minerva) 86, 89, 136, 137, 202,
 204
 Mengarelli, R. 80, 101
 Menghin, O. F. A. 69
 Mercareccia-sír (Tarquinia) 174, 254, I
 Mercatello (Volsinii) 167
 Mercklin, E. v. 10, 106
 Merhart, G. v. 27, 239
 Meriggi, P. 59
 Merlo, C. 201
 Merneptah 52
 messapus(ok) 30, 36–38, 40, 46, 1. még
 Apulia
 Messerschmidt, F. 10, 11, 29, 104, 156, 161,
 257, 261
 Messinai-szoros 79
 Meteli, Aule 112, 266, LXII
 Meyer, E. 53
 Mezopotámia, Asszíria, sumer(ek) 13, 56,
 57, 137, 188
 Micali, G. 7, 8
 Michaelis, A. 5
 Michelangelo 96
 Migliarini, M. A. 7, 191
 Mignone 106
 Milani, L. A. 12, 259
 Milánó 236
 Milazzo 25, 26, 28, 45
 Miltiadés 58
 Minerva 1. Menerva
 Mingazzini, P. 201
 Minós 123
 Minotaurus 227
 Minto, A. 10, 12–14, 108, 109, 154, 157
 Modena (Mutina) 26, 87, 116
 Modestov, B. 51, 52
 Moira 143
 Momigliano, A. 84, 85
 Mommsen, Th. 19
 Monaco, G. 259
 Montagnola 113
 Montalto di Castro 104
 Monte Abetone (Caere mellett) 101
 Montefiascone 107
 Montelius, O. 10, 27, 51
 Monte Michele (Veii) 242
 Monte Pitti 199, 221
 Montepulciano 110
 Monterano 106
 Monterozzi-domb (Tarquinia) 103
 Montetosto 242
 Monza 28
 Moreau, J. 87
 Moretti, M. 263
 morget(ek) 30, 36
 Morel, J.-P. 77
 Moretti, M. 10, 101, 103, 162, 178, 242, 251
 Murlo 244
 Muster, W. 134
 Mustilli, D. 60
 Mutina 1. Modena
 Müller, K. O. 8, 9, 12, 13, 50, 51, 53, 117,
 122, 130, 151, 224, 248
 Müller-Karpe, H. 26, 27, 46
 München (Museum Antiker Kleinkunst)
 268, LXIX
 Mykéné, mykénéi kultúra 25, 27, 28, 44,
 45, 61, 124, 173, 237, 240

- Nachmanson, E. 58
 Napoli, M. 84
 Nápoly 236
 Narce 9, 105
 Natinusna 221
 Naumann, R. 109, 154
 Naxos (Sziciliában) 61
 Németország 12
 Nemi 262, XXXVIII
 neolit I. újabb kőkor
 Nepi (Nepet) 105, 120
 Neppi Modona, A. 10, 111, 247
 Neptunus, Neptun (Nethun) 89, 222, 223
 Neugebauer, K. A. 256
 New York (Metropolitan Museum) 262, 265, XXXIX, XL, LIII, LVIII
 Niebuhr, B. G. 8, 51, 53
 Nigidius Figulus 136, 149
 Ninie, Larth sírtáblája 123
 Nissen, H. 10, 97
 Nocera (Campaniában) 84, 114
 Noël des Vergers, A. 8, 14
 Nogara, B. 5, 11–14, 58, 131, 148, 151, 191, 193, 203, 248, 249
 Nola 83, 114, 243
 Norchia 106, 173
 normann(ok) 53, 65
 Nortia 107
 Nougayrol, J. 137
 Novilara (Pesaro mellett) 30, 37, 46, 140
 Numana 30
 nuraghe(k) 35, 71, 72, 123, 1. még Szardínia nyugat-itáliai nyelvek 39, 40

 Ocnus I. Aucnus
 oenotriai(ak) 30, 36, 45
 Oenotrus 44, 45
 Olympia 76, 81, 118, 181, 256, X, (Múzeum) 256, XI
 Olympos 136
 Olzscha, K. 11, 89, 160, 194, 195, 206, 209, 212, 216, 222, 224, 248
 Ombrone 109, 113
 opicus(ok) 30, 36, 46
 Orbetello 108
 orfizmus 144
 orientalizáló korszak, kultúra 9, 32, 33, 48, 51, 56–61, 72, 73, 84, 85, 87, 89, 90, 101–104, 108, 113, 114, 143, 160–162, 165, 166, 174, 183, 240, 242, 243, 251, 254, 255, 263, 267, IV, V, XLIV, LXVIII
 Orioli, F. 7
 Oroszlán Z. 252, 257
 Orsi, P. 22
 Orte (Horta) 81, 106
 Orvieto (Ourbibentos) 9, 10, 28, 82, 95, 96, 107, 108, 119, 156, 161, 162, 191, 197, 235, 236, 243, 265, 266, LVIII, LXIII, (Museo Faina) 261, XXXI, (Museo dell'Opera del Duomo) 265, 268, LVIII, LXVIII
 Ossola-völgy 37
 Ostentaria 149
 oszk(ok) 19, 37, 41, 48, 90, 126, 1. még szabell(ek), umber-szabell(ek)
 oszk-umber I. umber-szabell(ek)
 Ourbibentos I. Orvieto

 Örményország (Urartu, Armenia), örmény(ek) 20, 57, 60, 190
 őseurópai nyelvi réteg 65
 Östenberg, C. E. 238, 243, 267

 Pace, B. 101
 Pacha (Bacchus) 127, 218, 1. még Bacchus, Fufiuns
 Padova 239
 paelignus(ok) 47
 Paestum 32, 90, 114
 Paganella (Motta della Girata mellett) 258, XXI
 Paglia 97
 Paglieri, S. 74, 104
 Pais, E. 125
 Pál, III. 111
 palafitták (cölöpökre alapozott építmények) 21, 25, 53, 1. még terramarák
 Palaiphatos 69
 Palatinus (Róma) 21, 85
 Palazzone (Perugia) 111
 paleovenetus kultúra, nyelv 161, 239, 1. még Este, estei kultúra
 Palermo (Museo Nazionale) 123, 268, LXXI
 Palestrina (Praeneste) 33, 60, 84, 85, 174, 210, 254, 255, IV, V
 Pallottino, M. 5, 10, 11, 14, 24, 26, 27, 29,

- 33, 35, 42, 50, 55, 57, 60, 67, 69, 71, 74,
76, 77, 81, 82, 84, 85, 87, 89, 91, 98, 100,
101, 103, 118, 126, 127, 131, 138, 139,
144, 150, 153, 157, 161, 164, 166, 168,
172, 182, 192, 193, 195, 198, 203, 206,
210, 212, 216, 217, 222, 224, 239, 240,
241, 244, 245, 247–249, 256, 257, 259,
261, 263, 264, 266, 267, 269, 270
- Palmer, R. L. 36, 40
- Palo I. Alsium.
- Palombara Sabina 28
- Pania (Chiusi) 110, 236
- Pantalica 25, 28, 30
- Papias 201
- Parma 26, 87, 116
- Pareti, L. 11–13, 23, 24, 50, 53, 55, 57, 58,
63, 80, 85, 91, 101, 118, 119, 125, 247, 255
- Paribeni, R. 138, 264, 268, L, LXXI
- Parise Badoni, F. 243
- Párizs 8, 216, (Bibliothèque Nationale) 259,
261, 269, XXIV, XXX, LXXVI, (Louvre)
255, 260, 263–264, 266, 267, VII,
XXVIII, XLVI, LI, LIX, LXVII
- Parlangeli, O. 37
- Pasquier, A. 264, LI
- Passamonti, R. 177
- Passeri, G. B. 6, 96
- Passerini, A. 91
- Patroni, G. 22, 23, 52, 84, 154, 172
- Pauli, C. 9, 11, 58, 191, 216
- Paulus Diaconus 200
- Pausanias 81
- Pega-völgy (Spina) 116
- Peithesa 121
- pelaszg(ok) 19, 35, 49, 52–55, 60, 61, 68, 69,
192, 240
- Pellegrini, G. B. 38, 90, 239
- Peloponnésos 167
- Penates 136
- Perali, P. 107
- periindoeurópai (indoeurópai körüli) 34,
192, 193
- Peroni, R. 26
- Persiphnai 137
- Perugia (Perusia) 7, 8, 82, 86, 96, 98, 111,
112, 121, 154, 155, 161, 166, 175, 178,
179, 191, 199, 208, 219, 236, 250, 257,
261, 266, 270, XV, XXXIII, XXXV,
LXII, LXXIX, (Museo Archeologico)
- 270, LXXIX, (Museo Etrusco-romano)
8, 111
- perzsa 75, I. még iráni(ak)
- Pesaro 30, 37, 139, 200
- Peschiera-kultúra 25
- Pettazzoni, R. 131, 135, 137
- peucetius(ok) 30, 46, I. még Apulia
- Pfiffig, A. J. 91, 137, 149, 169, 212, 222,
244, 248, 260
- Phersu 268, LXX
- Phillips, K. M. 243
- Philochoros 68
- Phókaia, phókaiai(ak) 57, 60, 75, 77
- Phrygia: kultúra, nyelv; phryg(ek) 59, 60,
151, 166
- Piacenza (Placentia) 26, 87, 116, 133, 136,
138, 139, 141, 221, (Museo Civico) 260,
XXVI
- Pian di Misano 114, I. még Marzabotto
- Pianello della Genga 25, 28, 45
- Piccardi, G. 183
- „Picentes” törzs 46
- picentiumi föld 84
- Picenum, picenumi(ak): nép, kultúra, nyelv
10, 29, 30, 32, 37, 46, 48, 83, 87, 89, 90,
140, 240
- Piemonte 29, 83
- Pieri, S. 202, 245
- Pierotti, A. M. 111
- Piganiol, A. 52, 149
- Pigorini, L. 9, 21, 22, 53, 62, 64
- Pila (Perugia mellett) 112
- Pindaros 76
- Piombino 109
- Piotrovskij, B. B. 57
- Pireneusok 35
- Pisa 26, 72, 121, 236
- Pisani, V. 33, 36, 38, 62, 140, 216
- Pithecura I. Ischia
- Pitigliano 106
- Pitino (San Severino mellett) 30
- Pittioni, R. 23
- Placentia I. Piacenza
- Plautus 176
- Plinius 69, 84, 86, 136, 138, 159, 160, 179
- Plst.w (vagy Prst.w) 56
- Plutarchos 68, 86, 200
- Pó-síkság, Pó-vidék 21, 29–31, 38, 45, 47,
50, 62, 79, 80, 82, 83, 86–88, 90, 95, 113,

- 114, 116, 118, 161, 179, 180, 192, 207,
208, 257, 269, XIV, LXXIV
- Poggio Buco l. Statonia
- Poggio Castiglioni 109
- Poggio Civitate di Murlo 235, 238, 243,
263, XLIII
- Poggio Colonna l. Vetulonia
- Poggio Gaiella (Chiusi) 110
- Poggio Renzo (Chiusi) 110
- Pohl, I. 239
- Pokorny, H. 23
- Polacco, L. 154
- Polada-kultúra 25
- Polimartium l. Bomarzo
- Pollux 179
- Polybios 75
- Polykleitos 265, LIII
- Pompei 84, 114, 168, 172, 173, 250
- Pontecagnano 32, 33, 84, 241
- Ponte S. Pietro 28
- Populonia (Populonium, Pupluna, Fuf-
luna) 9, 10, 32, 52, 66, 71–73, 98, 109,
110, 113, 120, 155, 176, 178–180, 191,
203, 221, 250, 269, LXXIII
- Porano (Orvieto) 107
- Porsenna, Lars 82, 86, 110, 122, 156
- Porto Baratti (Populonia) 109
- Portonaccio (Veii) 100 262, 264
- Pottier, E. 52, 255
- Poulsen, F. 57, 161
- Poupé, J. 193, 220
- praehellén kultúra, nyelv 30, 34, 36, 52, 54,
55, 58, 63, 124, 127, 255, VI, I. még Égei-
tenger és praeindoeurópai
- praeindoeurópai (indoeurópai előtti) nyelv-
vek 22, 33–35, 37, 41, 53, 63, 64, 66, 88,
166, 192, 193, 201–203
- praelatin 33, 139
- Praeneste l. Palestrina
- Prayon, F. 267
- Precu család 219
- Prokopios 108
- Propertius 100
- Prodocimi, A. L. 239
- protoestei kultúra 63
- protoindoeurópai nyelv 34, 35, 192
- protoitaliai nyelv 41
- protoitalicus(ok) 45, 46, 54, 64
- protolatin 36, 40, 42, 45, 53, 61, 81
- protolatiumi kultúra 63
- protoszabell 37
- protovillanovai(ak), protovillanovai kul-
túra 19, 23, 26–29, 42, 46, 48, 51, 53, 61
63, 67, 71, 81, 103, 106, 239
- Prst.w l. Plst.w
- Ptolemaios 198
- Pugliese Carratelli, G. 76
- Puglisi, S. 26, 107
- Pulgram, E. 239
- pun(ok) l. Karthágó
- Punicum 102
- Pupluna l. Populonia
- Pyrgi (Pyrgoi, Santa Severa) 9, 74–76, 78
82, 102, 108, 118, 126, 136, 154, 156
157, 188, 194, 197, 199, 200, 206, 220
235, 238, 241, 242, 245, 255, 264, VIII, I
- Quattro Fontanili (Veii) 239, 242, 254, II
- Quinto Fiorentino 73, 113, 155
- Radmilli, A. 26
- Raetia, raetus(ok): terület, nép, nyelv 3:
37, 47, 50, 62, 63, 88, 90
- Raeti-Alpok 37
- raeto-pelaszg etnikai-nyelvi csoport 53
- raeto-tirren nyelv réteg 35, 53
- Rajna 256, XI
- Rallo, A. 260
- Ramses, III. 52
- Randall-MacIver, D. 11, 29
- rasenna 49, 50, 62, 95, 119
- Ravenna 87, 116
- Reggio Emilia 26, 28
- Regolini-Galassi-sír (Caere) 80, 101, 18
255, V
- Rellini, U. 22, 29, 42
- Remedello 25
- Remus 21
- Renard, M. 12, 248
- reneszánsz 5, 6, 48, 190, 265, LIV
- Reno 87, 114
- részkor (eneolit) 20, 22, 25, 43, 51, 53, 5
62–64
- Rhodos, rhodosi(ak) 56–57, 59, 102, I
Ribezzo, F. 13, 33–36, 40, 53, 54, 63, 19
195, 205, 219, 222
- Ricci, G. 10, 101, 267
- Riccioni, G. 242

- Richardson, Hill, E. 108
 Richardson, L., jr. 108
 Richter, G. M. A. 174
 Riegl, A. 164
 Rieti terület 47
 Riis, P. J. 11, 79, 153, 159, 251, 266, LX
 Rimini (Arimna, Ariminum) 87, 116
 Rinaldi Fornaca, G. 26
 Rinaldone 25, 43
 Riserva del Truglio 60
 Rittatore, F. 29
 Rix, H. 11, 121, 129, 130, 193, 202, 240, 245
 Rk.w l. Lk.w
 Robinson, D. M. 69, 256
 Rodenwaldt, G. 168
 Rohlf, G. 201
 Róma (Ruma), római(ak) 6–13, 19–24, 29, 30, 36–38, 40, 41, 46–51, 65, 66, 68, 75–77, 79–82, 84–91, 98, 100, 102, 105, 110, 112–114, 116–128, 130, 132–135, 137–139, 142, 144–146, 148, 150, 151, 153–157, 159, 160, 164, 165, 167–170, 172, 174–182, 197, 198, 201, 206–208, 210, 221, 230, 236, 238–244, 249–251, 257, 265, 266, XIII, XV, LXI
 Róma (tudományos intézetek) 8, (Museo Nazionale di Villa Giulia) 10, 105, 135, 157, 170, 253–257, 262, 264, 265, 266, III–V, VIII, XIII, XXXVIII, XLVIII, XLIX, L, LVII, LIX, (Museo dell'Istituto di Etruscologia e Antichità Italiane) 192, 253, 256, 262, X, XXXVIII, (Musei Capitolini [Capitolium]) 68, 85, 86, 98, 100, 137, 182, 257, XIII, (Deutsches Archäologisches Institut) 253, 258, XVI, (Torlonia-gyűjtemények) 104, 257, 266, XIII, LXI, (Vatikán: Museo Etrusco Gregoriano) 8, 255, 259, 267–270, V, XXIII, XXVI, LXVIII, LXXV, LXXX, (Pápai kamara) 96, (Musei Vaticani) 259, XXIII, (Palazzo dei Conservatori) 266, LX
 Romagna 29, 32, 48, 55, 236
 Romanelli, P. 103, 265, 268,
 Romulus 21
 Roncalli, F. 101
 Rose, H. J. 133
 Roselle (Rusellae) 9, 98, 108, 109, 120, 154, 155, 173, 178, 235
 Rosenberg, A. 118, 192, 213, 222
 Rosi, G. 106
 Rossi Daniello, L. 106
 Ruma l. Róma
 Rumpf, A. 161
 Runes, M. 222
 Rusellae l. Roselle
 Russo, C. F. 209
 Sabatino-hegyek 105
 Sabinum 30
 Säffund, G. 11, 26, 27, 29, 52, 248
 Sala Consilina 32, 239
 salentumi(ak) 30, 36, l. még Apulia
 Salerno, salernói terület, salernói(ak) 29, 30, 32, 48, 66, 83, 84, 114, 236, 239
 Salernói-öböl 83
 Salmon, E. T. 240
 sámánizmus 134
 Sambon, A. 180
 Samnium, samnis(ok) 29, 30, 37, 40, 47, 48, 86, 89, 90, 240
 Samos 68, 255, VII, (Régészeti Múzeum) 255, VII
 Sándor, VI. 96
 Sangallo, Giuliano da 111, 262, XXXV
 San Giovenale 9, 106
 San Giuliano (Barbarano mellett) 106, 258, XVI
 Sanguinetto (a Trasimeno-tó mellett) 112, 266, LXII
 San Manno sírboltja (Perugia) 111, 155, 219
 San Martino 32
 Santa Maria di Capua Vetere l. Capua
 Santa Maria di Falleri l. Falerii Novi
 Santa Marinella 102, 197, 199, 220, l. még Punicum
 Sant'Andrea Priu 72
 Santangelo, M. 11, 97
 Santa Severa l. Pyrgi
 Santi, F. 111
 Sant'Omobono-szentély és -templom (Róma) 85, 100
 San Valentino (Perugia) 111
 Sapphó 238
 Sardis 59, 60
 Sarno 30, 46
 Sarteano 110, 260, 266, XXVII, LVIII
 Sartori, F. 127

- Sasso di Furbara 28, 103, 1. még tolfai
 hegyek
 Saties, Vel 266, LXI
 Satre (Saturnus) 89
 Satricum 85, 90
 Saturnia (Aurina) 9, 10, 108, 154
 Saturnus 1. Satre
 Scarani, R. 87
 Scasato 265, LVII
 Schachermeyr, F. 11, 50, 52
 Schauenburg, K. 263
 Schichilone, G. 254
 Schimmel, Norbert 262
 Schlegel, F. 8
 Schmidt J. 252
 Schmoll, U. 33, 36
 Schuchhardt, C. 54
 Schulten, A. 69
 Schulze, W. 202, 203
 Scipio Africanus 178
 Scipiók 126, 127, 218
 Scoglio del Tonno (Tonhal-szirt) (Taranto
 mellett) 21
 Scott Ryberg, I. 98
 Segesta 239
 Sele 84
 Selvans, Selvan (Silvanus) 89, 202, 220
 sémi nyelvek 192
 Semla (Semelé) 259, XXIV
 Seneca 136, 140, 142
 senon(ok) 87, 1. még kelta(k)
 Šerdani 1. Šrdn.w
 Sergi, G. 22
 Serrafellicchio 25
 Servius 71, 73, 79, 85, 86, 119, 121, 122, 144,
 200
 Servius Tullius 85, 86, 125
 Sestieri, C. P. 29
 Sesto Calende 32
 Sesto Fiorentino 113
 Sethlans (Héphaistos, Vulcanus) 136
 Sethum 221
 Sette Camini (Orvieto) 107
 Shaw, C. 111
 Shefton, B. B. 69
 sicanus(ok) 1. Szcília
 Siculus 45
 sículus(ok) 1. Szcília
 Siena, sienai terület 6, 10, 12, 96, 113, 121,
 191, 243, (Museo Civico) 113, 263, XLIII
 Sigwart, G. 192
 Silius Italicus 123
 Silvanus 1. Selvan
 Simon, E. 251
 Širdanul. Šrdn.w
 Sittig, E. 11, 191, 215
 Skutsch, F. 248
 Slotty, F. 11, 130, 192, 193, 207, 212
 Smith, H. R. W. 147
 Sogliano, A. 84
 Solari, A. 11, 12, 97, 117, 169, 248
 Sophoklés 152
 Sordi, M. 75, 87
 Sorbo (Caere mellett) 239, 242
 Sorrento 84, 114, 241
 Sóstratos 241, 256, IX
 Sovana (Suana) 10, 106, 120
 Spanyolország 69, 1. még Hispania, Ibéria
 Spárta 124, 175
 Sperandio 111
 Spina 9, 10, 38, 55, 73, 79, 87, 90, 116, 258,
 260, XXI, XXVIII
 Sprenger, M. 265
 Sprincz E. 251
 Šqrš.w (Šqlš.w) 56
 Šrdn.w (Šerdani, Širdanu) 56
 Staccioli, R. A. 244
 Statonia (Poggio Buco) 10, 106, 120, 243
 Stefani, E. 105
 Stenico, A. 175, 267
 Stephanos, Bizánci 69
 Sticciano 28
 Stjernquist, B. 79
 Stockholm 12
 Stoltenberg, H. L. 136, 194, 217, 224
 Strabón 49, 61, 62, 69, 71, 74, 83, 84, 87,
 200
 Stura 83
 Suana 1. Sovana
 Suda (enciklopédia) 133
 Suessula 114
 sumer(ek) 1. Mezopotámia
 Sundwall, J. 11, 27
 Suri 221
 Surrina 1. Viterbo
 Susini, G. C. 112
 Sutri (Sutrium, Suthri) 105, 120
 Svédország 12
 Syrakusai 76, 181, 256, X

- szabell(ek) 30, 37, 83, l. még umber-szabell(ek)
- szabin(ok) 40, 47, 98, 232, 240, l. még umber-szabell(ek)
- Szabó Á. 250
- Szabó M. 249, 252
- Szardínia, szárd(ok): kultúra, nyelv 25, 35, 38, 56, 69, 71, 72, 75, 88, 123, 241, 256, IX
- Szárd-tenger 75, 78
- Szemerényi O. 249
- Szicília, sicanus(ok), siculus(ok): történet, népesség, kultúra, nyelv 22, 25–30, 35, 36, 38, 40, 41, 44, 45, 52, 56, 59, 61, 67, 69–71, 74–78, 82, 83, 88, 165, 239, 241, 256, X
- Szilágyi J. Gy. 79, 235, 249, 251, 252, 253, 268
- Szíria 56, 57, 59, 124, 158
- szláv(ok) 20
- szubappennin kultúra 25–28, 42, 45, 61
- szubmykénéi kultúra 25, 27, 45
- Tacchi Venturi, P. 131
- Tacitus 85
- Tages, Tagesi Könyvek (Libri Tagetici) 149
- Talamone (Telamon, Tlamu) 108, 157, 269, LXXIII
- Tanagro-völgy 32
- Tanaro 83
- Tandori D. 95
- Taramelli, A. 71
- Taranto 21, l. még Scoglio del Tonno
- Tarchies (Tages?), (Pava Tarchies) 259, XXV
- Tarchon, Tarchun, Tarchunus 86, 182, 203, 259, XXV
- Tarchunies, Cneve Tarchunies Rumach (Gnaeus Tarquinius Romanus) l. Tarquiniusok
- Tarquini (Tarquinii) 7, 10, 32, 66, 71, 73, 74, 82, 86, 95, 96, 98, 102–104, 106, 107, 110, 119–121, 123, 146, 150, 152, 156, 157, 160–162, 166, 173, 174, 176–178, 183, 191, 197, 199, 203, 218, 219, 235, 238–242, 250, 251, 254, 256, 258–265, 267–269, II, IX, XVIII, XXIII, XXXI–XXXIII, XLIV, XLVII, LVI, LXVII, LXVIII, LXXII, LXXV, (Museo Nazionale) 203, 256, 260–265, 268–270, IX, X, XXIII, XXIX, XXXII, XXXIII, XXXIX, LVI, LXX, LXXV, LXXX
- Tarquiniusok 84–86, 100, 121, 156, 257, XIII
- Tarquinius Priscus 121
- Tarquinius Priscus (vagy Tuscus) 150
- Tartessos 241
- Täubler, E. 21
- Telamon l. Talamone
- tengeri népek 52, 56
- Terni 29, 30
- Terracini, B. 33, 193
- terramarák, terramara-lakók 19, 21, 22, 25, 26, 28, 42, 53
- terramara-lakókon kívüli (extraterramari-cola) kultúra l. appennini terület: kultúra, nyelv
- Tetrapolis l. Hytténia
- Terrosi Zanco, O. 266, LIX
- Thana 226, 259, XXIV
- Théba 264, L
- Thesan 228
- Thessalia 54, 55
- Thimme, J. 161
- Thomsen, V. 190
- Thrakia 166
- Threipland, M. 242
- Thulin, C. O. 131, 137, 138, 149, 171, 248
- Tiberis (Tevere) 30, 36, 38, 46, 67, 80, 97, 106, 107, 111, 240
- Timmari 25, 28
- Tin, Tinia 135, 202, 221, 222, 226, 232, 259, XXIV
- tírrén(ek) (Tyrrhénoi, Tyrsénoi) 35, 49, 52, 54, 55, 58, 60–64, 66, 67, 70, 72, 80, 83, 86, 87, 90, 179, 238, 240, 256, X
- Tírrén-tenger 28, 32, 33, 35–38, 40, 41, 45, 48, 51, 52, 63, 69, 71, 74, 75–80, 82, 83, 97, 108, 157, 198, 254, II
- Tite 130
- Tite, Avile 263, XLIII
- Tivoli 30, 47
- Tlamu l. Talamone
- Todi 90
- Tolfa 103
- tolfai hegyek 25, 28, 45, 63, 73, 81, 106, 178
- Tongiorgi, E. 26
- Tonini, A. 263
- Torelli, M. 241, 256

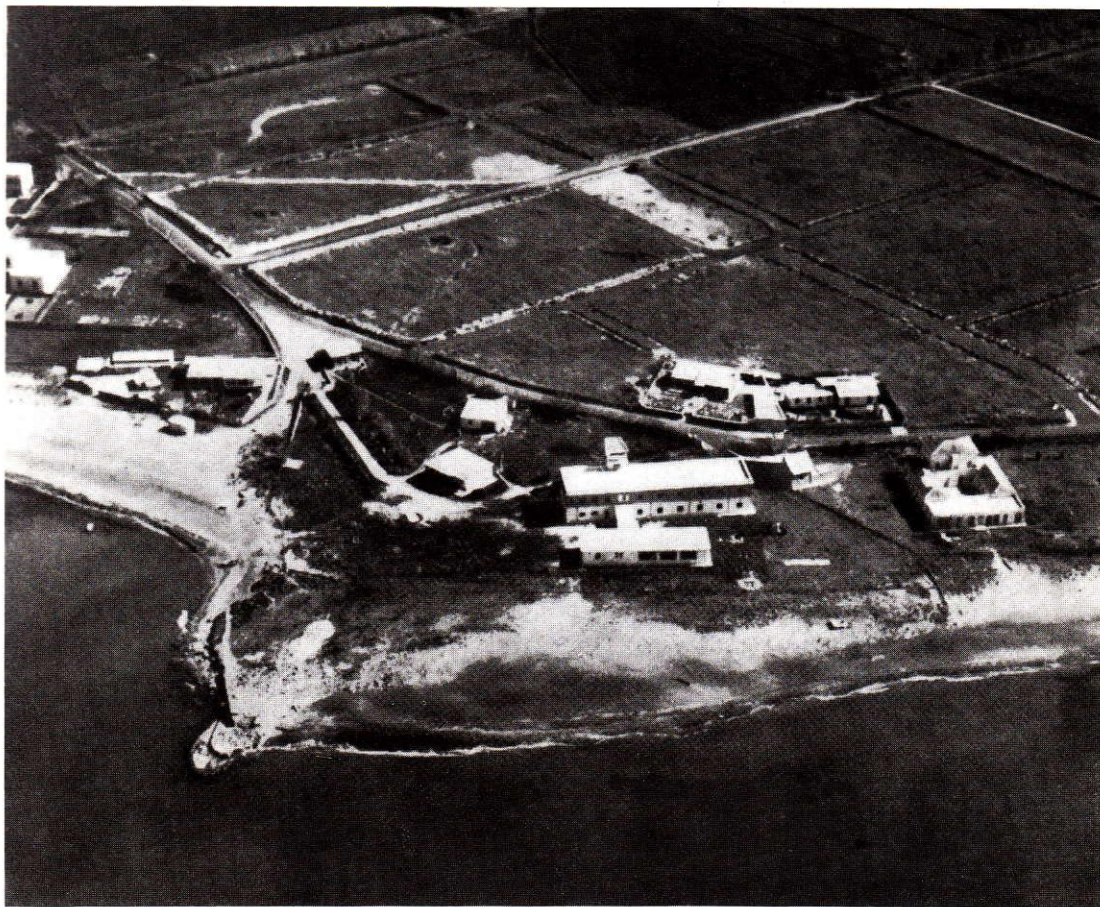
Torlonia család 257, 266, XIII, LXI
 Torlonia hercegek gyűjteménye (Róma) 104
 Torp, A. 11, 191–193, 215, 216, 219, 222
 Torrebo 55
 Torre Castelluccia 25, 28, 45
 Torre Galli 30
 Toscanelli, N. 180
 Tragliatella 177
 Trasimeno-tó 111, 112, 266, LXII
 Trautmann, E. 90
 Trebba-völgy (Spina) 116
 Trentino 62
 Trentói-Alpok 83
 Trevignano 242
 Trias de Arribas, G. 255
 Triclinium-sír 261, XXXIII
 Troas 55
 Trója, trójai(ak) 49, 61
 Trombetti, A. 11, 33, 34, 53, 59, 63, 192, 193, 212–214, 219, 222, 224
 Trš.w 52, 56
 Truia játék (ludus Troiae) 177
 Trump, D. H. 26, 238
 Tuchulcha 144, 261, XXXI
 Turan (Venus, Aphrodité) 124, 135, 136, 220, 259, XXIV
 Turms (Mercurius) 136, 1. még Hermés
 Tuscania (Tuscania) 107, 120, 216, 235, 243, 259, 269, XXV, LXXVI
 Tyrrha 55
 Tyrrhénoi 1. tirrén(ek)
 Tyrrhénos 49, 55
 Tyrsénoi 1. tirrén(ek)

újabb kőkor (neolit) 22, 25, 43, 44
 újlatin nép(ek) 53
 Ullastret 255, VII, (Museo Monografico) 255, VII
 umber-szabell(ek) 23, 36–42, 46, 47, 53, 63, 86, 88, 89, 1. még kelet-italiai nyelvek, oszk-umber(ek)
 Umbria, umber(ek) 10, 19, 29, 30, 37, 41, 46, 47, 49, 51, 55, 62, 64, 80, 81, 83, 87, 89, 90, 111, 127, 137, 140, 145, 189, 206, 217, 221, 226, 229, 232, 236, 241
 Undset, I. 9
 Uni (Juno) 76, 89, 102, 136, 200, 214, 220–222, 256, 259, VIII, XXV, 1. még Astarté

Untermann, J. 37
 Urartu 1. Örményország
 Uri, Urina 84
 urnamező-kultúrák 26–28, 44, 45, 66

Vacano, O. W. v. 12, 108, 248
 Vaccaro, A. 84
 Vagnetti, L. 242
 Val Camonica 40
 Val d'Elsa 113
 Vallet, G. 77, 209
 Vallo di Diano 29
 Vanth 143, 260, XXVIII
 Varese 32
 Varro 85, 86, 98, 135, 136, 150, 159, 200, 201
 vaskor, vaskori kultúrák 21, 23, 25–31, 42, 43, 45–47, 51, 52, 61, 63, 66, 71, 72, 81, 89, 179, 183, 236–239, 253, 254, III
 Vatluna 1. Vetulonia
 Vegoia (Vegonia, Begoe) 149, 203
 Vegonia Könyvei 203
 Veii 9, 11, 32, 66, 80, 85, 86, 95, 98, 100, 101, 119–121, 126, 137, 155–157, 159–162, 164, 166, 173, 239, 242, 250, 254, 257, 258, 262, 264, III, XIII, XVI, XXXVIII, XLVIII, XLIX
 Veiovis 223
 Velabrum (Róma) 98
 Velathri 1. Volterra
 Velch 1. Vulci
 Velcha 84
 Velchan (Vulcanus) 89
 Velia 1. Elea
 Velianas, Thefarie 76, 82, 126, 200, 220, 256, VIII
 Velletri 90
 Velsna 1. Volsinii
 Velsu 84
 Veltha (Veltune, Vertumnus) 135, 222, 1. még Voltumna
 Velthina család 214, 219
 Veltune 1. Veltha
 Veltur (Vultur) Spurinna 241
 Velzna 1. Volsinii
 venetus(ok): nép, kultúra, nyelv 24, 30, 37, 38, 40, 46, 63, 66, 69, 83, 87, 88, 90, 212, 237, 239
 Venus 1. Turan

- Vergilius 122
 Vermiglioli, G. B. 7, 191
 Verona l. Vesuna
 Verrius Flaccus 200
 Verucchio 32
 Vertumnus l. Veltha
 vestinus(ok) 47
 Vesuna (Verona) 89, 239
 Vetluna l. Vetulonia
 Vetralla 106
 Vetulonia (Vetluna, Vatluna; Poggio Colonna) 9, 32, 66, 71–73, 85, 95, 98, 109, 120, 121, 123, 154, 155, 173, 178, 179, 243, 250, 258, 259, XXII, XXIII
 Vetter, E. 11, 33, 37, 192, 193, 195, 212, 222, 224
 Vibenna fivérek (Aulus és Caelius) 85, 86, 104, 257, XIII
 Vicói-tó 105
 Vicus Tuscus (Róma) 98
 Vighi, R. 10, 101
 Vignanello 105
 Villanova-kultúra, villanovai(ak) 9, 19, 24, 27–33, 48, 51–58, 62, 63, 66, 67, 71, 72, 81, 83, 84, 87, 101–104, 110, 113, 114, 143, 172, 173, 181, 239, 240, 242, 250, 254, 262, II, III, XXXIX
 Villard, F. 77
 Vipi 130
 Vippiennas, Avile; Vipina, Avle; Vippinas, Avle és Caile l. Vibenna fivérek
 Visconti, E. Q. 8
 Visentium l. Bisenzio
 Vitali, G. 269
 Vitellio, Lucio 96
 Viterbo és területe (Surrina) 96, 106, 173, 267, LXIII, (Museo Civico) 106
 Vitruvius 156, 158
 vízigót(ok) 65
 Vlad Borelli, L. 76
 Volaterrae l. Volterra
 Volnius 151
 volscus(ok) 40, 47, 86
 Volsinii (Velsna, Velzna, Bolsena) 9, 98, 107, 108, 120, 121, 126, 130, 137, 146, 155, 191, 197, 214, 226, 243
 Volterra (Volaterrae, Velathri) 6, 7, 82, 95, 96, 98, 113, 121, 126, 129, 154, 155, 160, 161, 175, 178, 191, 199, 243, 250, 259–263, XXV, XXIX, XXXIV, XXXVIII, XLIII, (Museo Civico Guarnacci) 113, 260, 263, 266, XXIX, XXX, XLIII, LIX
 Voltumna 107, 118, 120, 146, I. még Fanum
 Voltumnae és Veltha
 Volturnum l. Capua
 Volumniusok 111, 257, 261, XV, XXXIII
 Vulca 86, 100, 159, 160, 264, XLVIII
 Vulcanus l. Sethlans
 Vulci (Velch) 7, 9, 10, 28, 32, 66, 71–73, 82, 85, 86, 96, 98, 104, 106, 108, 120, 125, 155, 161, 162, 166, 170, 175, 179, 191, 197, 235, 238, 242, 250, 254, 256–259, 261, 263, 265, 266, III, XI, XIII, XIX, XXIII, XXIV, XXVI, XXX, XLV, LV, LXI
 Wainwright, G. A. 52
 Walde, A. 204
 Ward Perkins, J. B. 53, 97, 100, 242, 244
 Wedgwood, J. 14
 Weege, F. 11, 161
 Weickert, C. 10, 106
 Weinstock, S. 131, 138, 149
 Werner, R. 125
 Whatmough, J. 24, 36
 Wickhoff, J. 11
 Wilamowitz-Moellendorff, U. 61
 Winckelmann, J. J. 8
 Young, R. S. 60
 Zágráb (Nemzeti Múzeum: etruszk múmiatekercs) 10, 89, 122, 133, 136, 145, 147, 150, 160, 191, 194, 198, 206, 208, 217, 220–222, 224, 269, LXXVII
 Zalesszkij, N. N. 77, 84, 87
 Zancani Montuoro, P. 158
 Zeus 135, 181, 256, X, XI, I. még Jupiter, Tin
 Zielinski, T. 140
 zsidó(k) l. héber(ek)

1. kép. Gravisca, Tarquinia kikötője, az új ásások színhelye; légi felvétel

2. kép. Az aiginai Sóstratos görög fogadalmi felirata Apollónnak, a graviscai szentélyből (i. e. VI. sz. utolsó negyede) (Tarquinia, Museo Nazionale)

3. kép. Szardíniai bárka alakú bronzmécses a graviscai szentély fogadalmi tárgyai közül (i. e. VII. sz. vége – VI. sz. eleje); az etruszk-szardíniai kapcsolatok egyik korai bizonyítéka (Tarquinia, Museo Nazionale)

Tartalom

Az etruszkológia rövid története 5

I. rész

AZ ETRUSZKOK ITÁLIA ÉS A FÖLDKÖZI-TENGER PARTVIDÉKÉNEK TÖRTÉNETÉBEN

I. fejezet

Itália a történelem hajnalán 19

A modern elméletek. Az őstörténet legkésőbbi szakasza és az itáliai vaskori kultúrák. A primitív Itália nyelvei. A történelmi népek kialakulása

II. fejezet

Az etruszkok eredetének kérdése 49

A kérdés jelenlegi állása. A keleti származás elméletének bírálata. Az északi származás és a bennszülött őslakó-elmélet bírálata. A probléma megoldásának útja

III. fejezet

Az etruszkok a tengeren 68

A „tengeri uralomra” vonatkozó források és adatok. Hogyan született és alakult ki az etruszkok tengeri kereskedelme és uralma? A tengeri háborúk a görögök és etruszkok között

IV. fejezet

Az etruszkok és Itália 79

Az etruszkok területének kiterjedése. Az etruszk uralom délen és északon. Az etruszk kultúra elterjedése Itáliában

II. rész

AZ ETRUSZK KULTÚRA

V. fejezet

Etruria városai és temetői 95

Etruria feltámadása. Dél-Etruria települési központjai. Közép- és Észak-Etruriai települési központjai. A campaniai és Pó-vidéki Etruria

VI. fejezet

Politikai-társadalmi szervezet 117

Az intézményekre vonatkozó források. Etruria és „népei”. Az archaikus monarchia. A köztársasági államok. Az etruszk társadalom

VII. fejezet

A vallás 131

Problémák és források. Az istenség fogalma. A túlvilág. A kultusz formái

VIII. fejezet

Irodalom és művészetek 148

Az irodalom. A zene és a tánc. Építészeti emlékek. Képzőművészeti alkotások. Az „etruszk művészet” kérdése

IX. fejezet

Életmód és szokások 169

Képzőművészeti források. Az etruszk élet színhelyei: a város és a lakóház. Az etruszk élet formái. Gazdasági élet és technika. Fegyverzet és ruházat

III. rész

A NYELV KÉRDÉSE

X. fejezet

A kérdés feltevése 187

Az etruszk nyelv értelmezése. A kutatási módszerek fejlődése

XI. fejezet

A források és a módszer 196

Jelenlegi eszközök és jövőendő lehetőségek. Közvetlen és közvetett források. Kutatási módszerek. Változások időben és térben

XII. fejezet

Felismerések és eredmények 209

Az írás. Hangtan és nyelvtan. A szövegek értelmezése. Szókincs

Kiegészítő jegyzetek 235

Általános bibliográfia 247

Az etruszkokról szóló magyar nyelvű munkák bibliográfiája (Szilágyi János György) 249

A képek jegyzéke (a vonatkozó utalásokkal) 253

Név- és tárgymutató 271

1–3. kép. Vulciban készült bronz edénydiszek a Rajna-parti Dürrkheimből, ahová az Alpokon túli etruszk exporttal kerültek (i. e. V. sz. első fele) (Budapest, Szépművészeti Múzeum)

4. kép. Etruszk bronz edényláb plasztikus díszítéssel az olympiai Zeus-szentély fogadalmi ajándékai közül (i. e. V. sz. első fele) (Olympia, Múzeum)

1. kép. Bronz amazónszoborcska campaniai etruszk műhelyben készült edény fedeléről (i. e. V. sz. eleje) (London, British Museum: Capuából)

2-3. kép. Épületdíszítő terrakotta cserepek festett Gorgó-, illetve bacchánsnő-fejjel, Campaniából (i. e. VI. sz. vége – V. sz. eleje); a campaniai etruszk kultúra emlékei (Budapest, Szépművészeti Múzeum)

1. kép. Csatajelenet Mastarna etruszk hőssel (a bal szélső) és a Vibenna-testvérekkel; ellenfeleik között van egy római Tarquinius. Az i. e. VI. századi etruszk és római történelem eseményeit örökíti meg (Róma, a Torlonia család tulajdona: a vulci François-sír freskója)

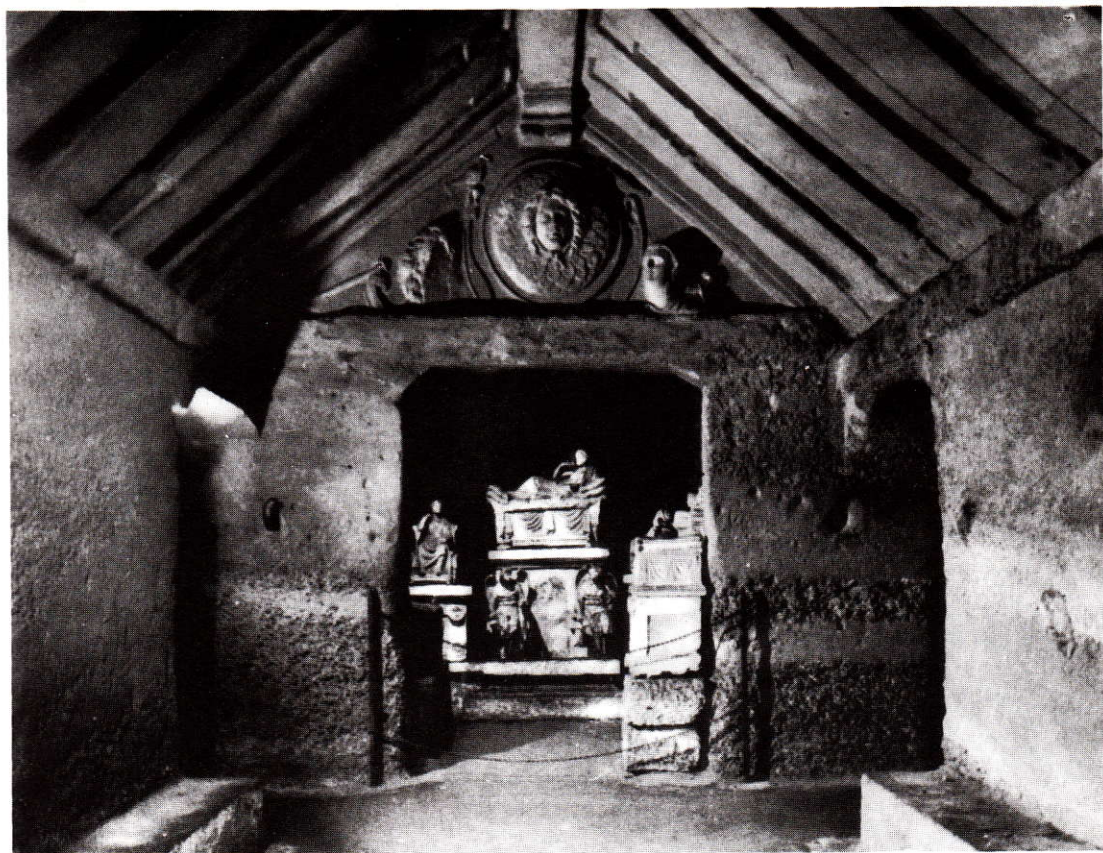
2. kép. A Capitolium tövében talált bucchero-tálka, etruszk felirattal. Az etruszkok jelenlétének bizonyítéka Rómában a Tarquiniusok korában (Róma, Musei Capitolini)

3. kép. Bucchero-csésze talpa az i. e. VI. századból, egy Avile Vipiennas (azaz Aulus Vibenna) nevű személyiség fogadalmi feliratával (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Veiből)

Bolognai sírtábla; domborművei a túlvilági utazást ábrázolják (középen) és egy etruszk lovas küzdelmét gall harcoszal (lent). Korabeli bizonyítéka a kelta terjeszkedésnek a Pó-vidéki Etruriában (i. e. V. sz. vége) (Bologna, Museo Civico)

Perugia, a Volumniusok sziklába vágott sírkamrája. A sír egy ház belsejét ábrázolja, és i. e. II. és I. században élt személyek urnáit tartalmazza. Jellemző emléke az etruszk kultúra utolsó szakaszának, közvetlenül mielőtt végérvényesen beolvadt a római világba

Dél-etruriai régészeti lelőhelyek látképe

1. kép. San Giuliano sziklasírhaj

2. kép. A Cremera völgye, Veii fellegvára alatt (ez balról látható)

Caere, a Banditaccia necropolis ásatásainak légi felvétele. Kivehetők a tumulusok és a sírváros utcái, különösen a feltárt középső részen. A temető magaslatától jobbra húzódik a Manganello árok; ezen túl terül el a régi város fennsíkja a mai kis Cerveteri helységgel

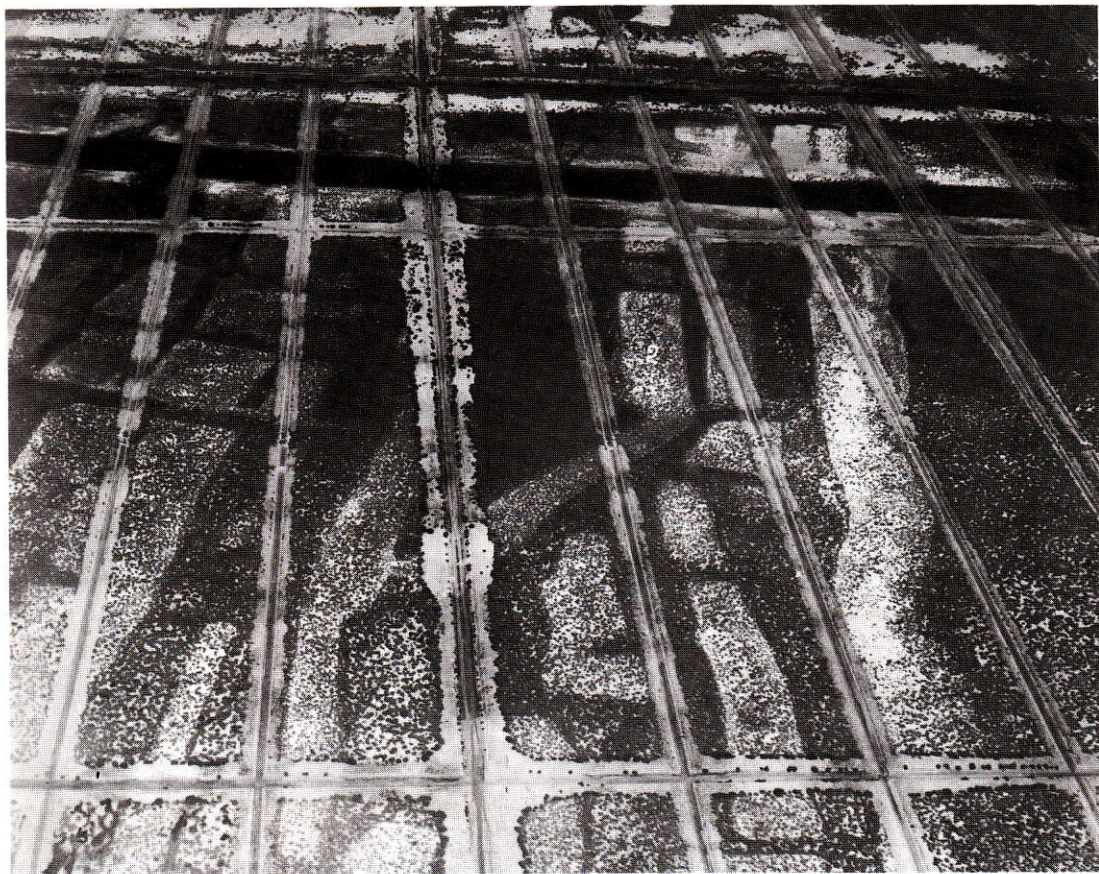
Az antik Tarquinii helyének légi felvétele. Nyelv alakban elnyúló magaslaton fekszik. Jobbra a „Királyné Oltára”-nak négyszöge látható

Vulci: a város és temetője területének légi felvétele. A város a Fiora patak kanyargós folyásától balra fekvő fennsíkon terült el, a középső részen kivehetők a legújabb ásatások. A temető a jobb oldalon volt: felismerhető a „Bögre” elnevezésű nagy sírdomb

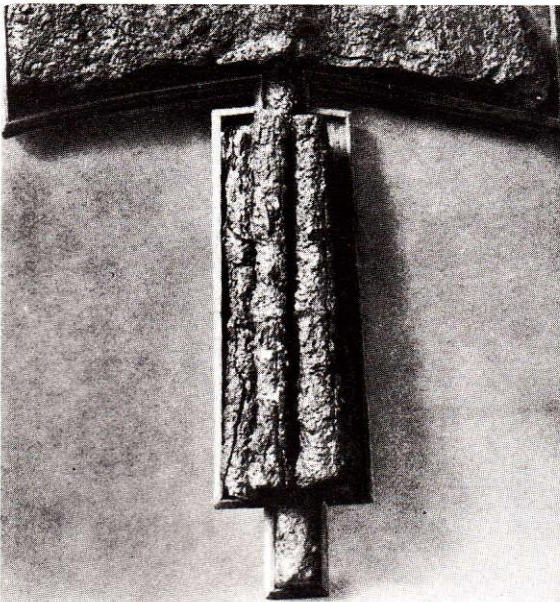
Cortona látképe. Észak-Etruria városainak jellegzetes fekvését mutatja, kiemelkedő magaslat tetején, ahol az élet megszakítás nélkül folytatódott a legújabb korig

Az antik Spina város egy részének légi felvétele (Paganella vidéke, Motta della Girata mellett). Látható az etruszk kikötő-csatorna sötét vonala (nyugat-keleti irányban) és a régi csatorna-úthálózat rajza, továbbá a település épülettömbjeinek világos foltjai, a mai talajjavító lecsapolás csatornázata alatt

1. kép. Kétélű bárdal felfegyverzett etruszk harcos archaikus sírtáblán (Firenze, Museo Archeologico: Vetuloniából)

2. kép. Vesszőnyaláb kétélű bárdal és vasvesszőkkel; egy vetuloniai sírban talált darabokból összeállítva (Firenze, Museo Archeologico)

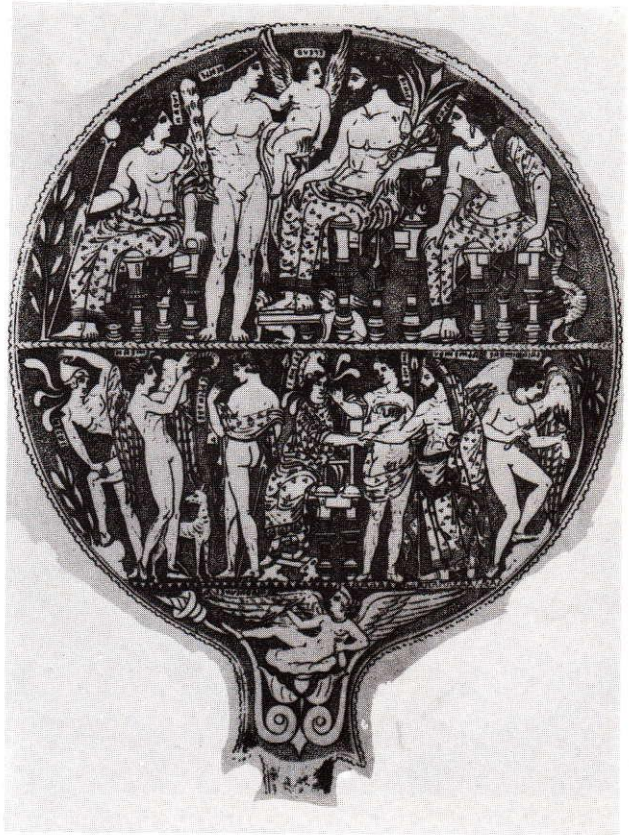

1. kép. Köztársaságkori etruszk nemes alakja, koporsó-ja fedelén kifaragva (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: Tarquiniából)

2. kép. Három etruszk „nép” (Tarquinia, Vulci, Vetulonia) megszemélyesítése császárkori római márvány domborművön (Musei Vaticani: Cerveteriből)

1. kép. A görög mitológia istenei (Tinia, Hercle, aki bemutatja neki a kis Epiur geniust, Turan, Thalna) és alakjai szárnyas női geniusokkal; tükör bekarcolt rajzai (Párizs, Bibliothèque Nationale: Vulciból)

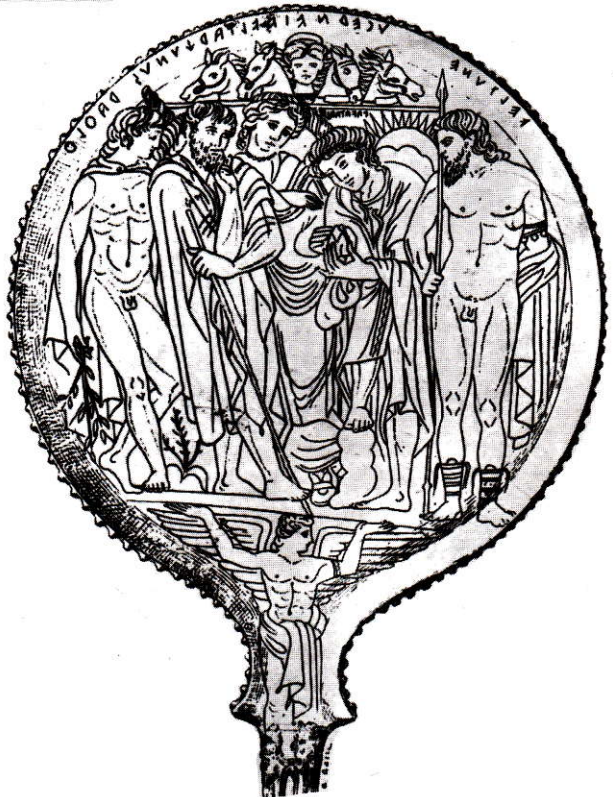

2. kép. Hadi istent ábrázoló bronzszoborcska (Firenze, Museo Archeologico)

3. kép. Apulu (Apollón) és Fufuns (Dionysos), jobb szélén Semla (Semelé), bal szélén fuvolázó szatír; bronztükör bekarcolt rajza, görög istenek etruszkosított alakjával (i. e. IV. sz. második fele) (Berlin, Pergamon Museum: Vulciból)

1. kép. Uni istennő egy etruszk mítosznak megfelelően Herclét szoptatja; tükör bekarcolt rajza (Firenze, Museo Archeologico: Volterrából)

2. kép. Pava Tarchies (Tages?) a béljósásra oktatja Tarchunus (Tarchon) hőst; tükör bekarcolt rajza (Firenze, Museo Archeologico: Tuscaniából)

1. kép. Kalchas, a homérosi Ilias jósa, mint etruszk szárnyas isten-
alak, májból jósol; bronztükör bekarcolt rajza (i. e. IV. sz. első
fele) (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: Vulciból)

2. kép. Bronzsoborcscska: béljós
ábrázolása jellegzetes öltözké-
ben (Vatikán, Museo Etrusco
Gregoriano)

3./a–b. kép. Birka májának bronzmodellje, rekeszekbe írt isten-
nevekkel; valószínűleg a béljóslás gyakorlására szolgáló esz-
köz (Piacenza, Museo Civico: Gossolengóból)

Hamveder az emberi test alakjának részleteivel. Chiusi temetőinek ezek a jellegzetes darabjai, az ún. „canopusok” az i. e. VII–VI. századból a földközi-tengeri temetkezési hagyományok kereszteződését tanúsítják a hamvasztás szertartásával (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden: Sarteanóból, Chiusi közelében)

1. kép. Ravatalon fekvő halott nő. Archaikus kis terrakotta urna (Párizs, Louvre: Cerveretiből)

2. kép. Vanth alvilági istennő bronzszobra (i. e. IV. sz. első fele) (London, British Museum: Campaniából)

3. kép. Hermész az alvilágba kísér egy lelket: bronz kandeláber csúcsának díze (i. e. V. sz.) (Ferrara, Museo Archeologico: Spinából)

1. kép. Előkelő férfi mészkő szarkofágja, oldalán domborműben görögök és amazónok harca, fedelén a halott fekvő alakja (i. e. IV. sz. vége) (Tarquinia, Museo Nazionale: Tarquiniából)

2. kép. Alabástrom hamvurna, oldalán Aktaion halálának görög mítoszával, fedelén a halott nő fekvő alakjával (i. e. II. sz. első fele) (Volterra, Museo Guarnacci: Volterrából)

1. kép. Elhunyt férfi lakomázás közben, mellette nőalak, talán démon. Hellénisztikus kori kis terrakotta urna (Volterra, Museo Guarnacci)

2. kép. Etruszk vörösalakos váza: Alcsti (Alkéstis) és Atmite (Admétos) búcsújának görög mítosza, kétoldalt etruszk haláldémon (i. e. IV. sz. közepe) (Párizs, Bibliothèque Nationale: Vulciból)

1. kép. Tuchulcha, a szörny-démon megjelenik az Aver-nusban, a régi hő-sők árnyai közt. Részlet a tarquiniai Alvilág Sírja festett frízéből (reproduk-ció festmény alap-ján)

3. kép. Aita, a gör-rög Hadész etruszk formája, fején far-kasfejjel, mint az Alvilág ura; a tar-quiniai Alvilág Sírja freskójának részlete (i. e. 300 k.)

2. kép. Démonálarc terrakottából (Orvieto, Museo Faina)

1. kép. Laris Pulenasnak, béljósásról szóló művek szerzőjének halotti dicsőítése, a koporsófedélen kifaragott halott kezében tartott tekercsre írva (Tarquinia, Museo Nazionale)

2. kép. Alvilági démonok az etruszk halotti könyveket tanulmányozzák; kőszarkofág domborműve (I. e. III. sz.) (Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek: Tarquiniából)

1. kép. Kettős fuvolán játszó férfi: a tarquiniai Triclinium-sír festett frizének részlete (Tarquinia, Museo Nazionale)

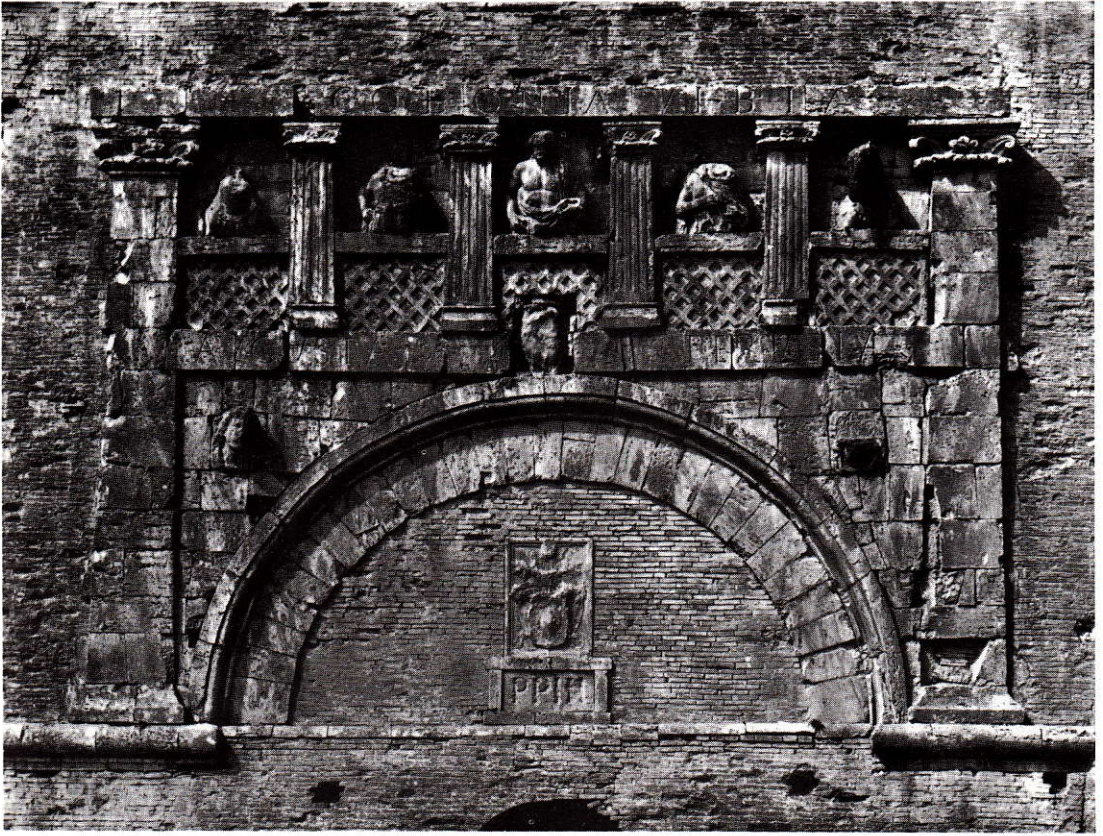

2. kép. Fuvolajátékos; kőurna dom-borműve a Volumniusok sírjában, Perugiában (i. e. II. sz. vége-I. sz. eleje)

Volterra városfalainak egy részlete

A Porta Marzia Perugiában: etruszk boltív, fölötté loggia alakú építészeti díszítés domborműves isten-
alakokkal; Giuliano da Sangallo az egészet a Rocca Paolina [Pál-erőd] egyik bástyájába építette be

Tumulus-sír Cerveteri temetőjében

Casal Marittimo álkupolás sírjának belseje (újra felállítva a firenzei Museo Archeologicóban)

1. kép. Archaikus etruszk templom eszmei rekonstrukciója (a Museo dell'Istituto di Etruscologia e di Antichità Italiane dell'Università di Roma plasztikus modellje)

2. kép. Etruszk templomformákat ábrázoló kis fogadalmi modellek és urnák (a) Firenze, Museo Archeologico: Volterrából; b) Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Nemiből)

1. kép. Kora-etruszk plasztika a Villanova-kultúrából:
bronz füstölőedény madártesttel és szarvasfejekkel (i. e.
VIII. sz.) (Tarquinia, Museo Nazionale: Tarquiniából)

2. kép. Geometrikus plasztika: lovas és madár bronz
edénytartó lábán (i. e. 700 k.) (New York, Metropolitan
Museum)

1. kép. Geometrikus (ún. italo-geometrikus) kerámia: madár alakú edény, hasán szarvasvadászat jelenetével (i. e. VII. sz. eleje) (New York, Norbert Schimmel Collection)

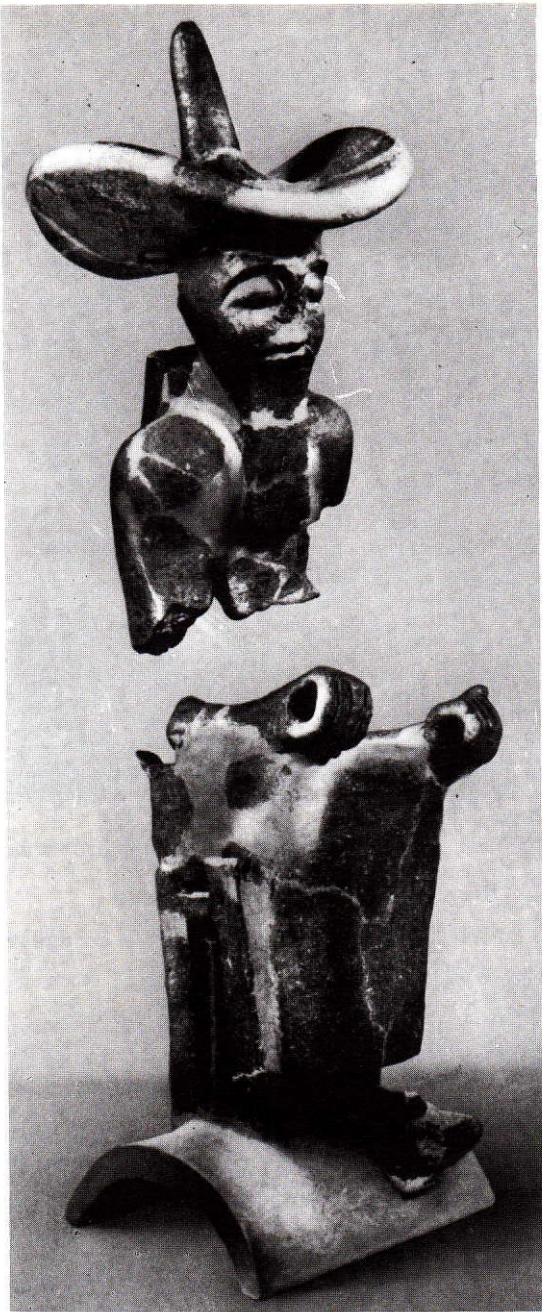
2. kép. Italo-geometrikus kerámia: görög formájú kancsó halakkal és hajókkal (i. e. VII. sz. eleje) (Columbia, Művészeti és Régészeti Múzeum)

Kora-archaikus plasztika: agyag hamvveder emberfejjel és griff-fej alakú karokkal (i. e. VII. sz. vége)
(Chiusi, Museo Nazionale)

Kora-archaikus plasztika: az ún. Gualandi-urna, terrakotta hamvveder, tetején a halott alakja, körülötte és a vállon siratók és griff-fejek (i. e. 600 k.) (Chiusi, Museo Nazionale: Chiusiból)

1. kép. Archaikus plasztika: helyi hagyomány és görög hatás keveredését mutató, észak-etruriai helyi műhelyben készült terrakotta tetődíszítő ülő férfiszobor (i. e. VI. sz. második negyede) (Siena, Museo Civico: Poggio Civitatóból)

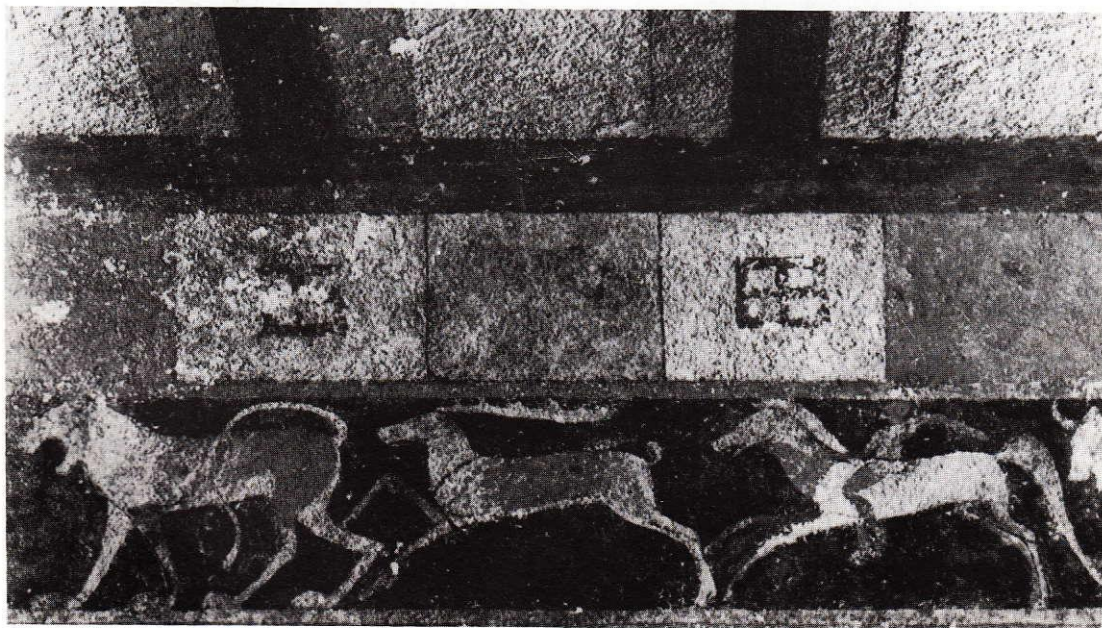

2. kép. Archaikus plasztika: keleti görög minták hatását mutató kő sírtábla, harcos (Avile Tite) domborművével (i. e. VI. sz. harmadik negyede) (Volterra, Museo Guarnacci: Volterrából)

1. kép. Orientalizáló falfestészet: két párdúc bikafej fölött, a tarquiniai Párdúcok Sírja hátsó falán (i. e. VII. sz. vége–VI. sz. eleje)

2. kép. Késő-orientalizáló falfestészet: vadászjelenet a tarquiniai Vadász Sírja falán (i. e. VI. sz. utolsó negyede)

Vázafestészet az ión-etruszk korszakban: amphora kígyókkal, szemekkel, delfinnel, vulci műhelyből (i. e. 540–530 k.) (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden)

Archaikus festészet: festett terrakotta lap fríz részletével; valószínűleg mitológiai jeleneteket ábrázol (i. e. VI. sz.) (Párizs, Louvre: Cerveteriből)

Az ión-etruszk korszak művészete: a tarquiniai Báró Sírja festett frízének részlete (i. e. 500 k.)

Az ión-etruszk korszak művészete: a veii Apollo részlete (i. e. 500 k.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia)

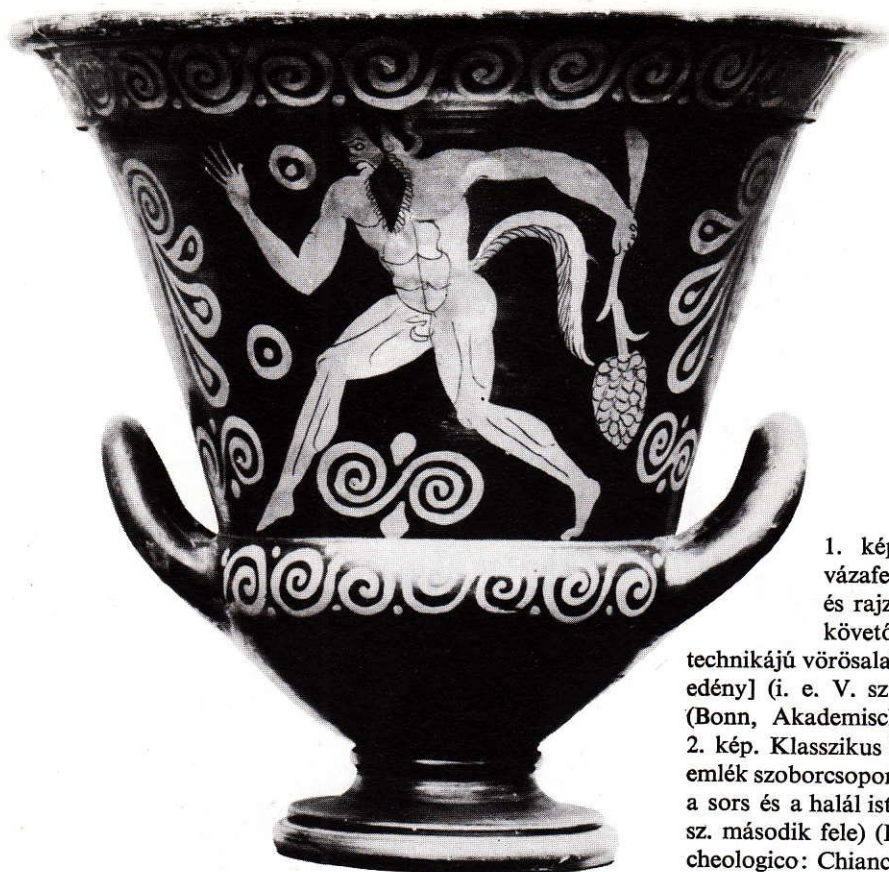
Archaikus templomok agyagdíszítése: akrotérion [tetődíszítő szobor] gyermeket tartó nőalakkal, a veii Portonaccio templomából (i. e. 500 k.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia)

V. századi templomok figurális terrakotta díszei: magas dombormű a hét Théba-vívó görög mítoszának jelenetével (i. e. 460 körül) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia: Pyrgiből)

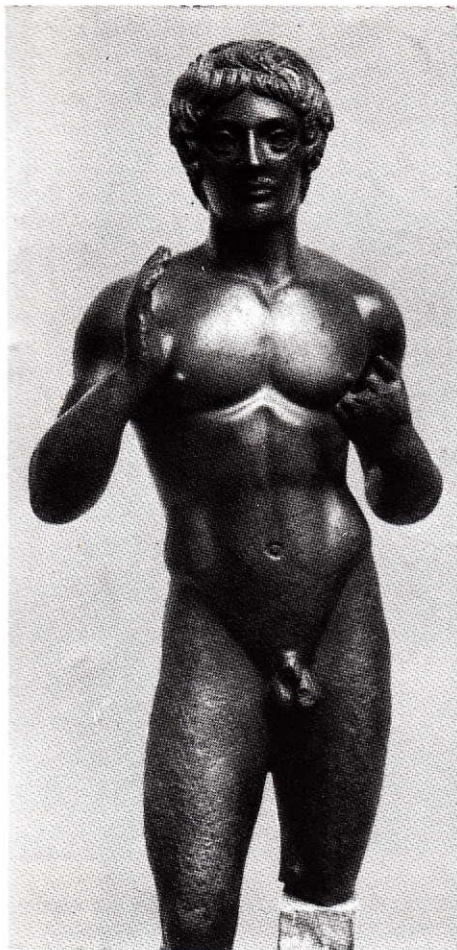
Késő-archaikus vázafestészet: formájában és díszítésében athéni mintákat követő feketealakos hydria csatajelenettel és talán görög mitológiai ábrázolással (i. e. V. sz. első negyede) (Párizs, Louvre)

1. kép. Klasszikus kori vázafestészet: formájában és rajzában athéni mintát követő, helyi stílusú és technikájú vörösalakos kratér [vegyítőedény] (i. e. V. sz. második negyede) (Bonn, Akademisches Kunstmuseum)

2. kép. Klasszikus kori szobrászat: sír-
emlék szoborcsoportja; a halott alakját
a sors és a halál istennője őrzi (i. e. V.
sz. második fele) (Firenze, Museo Ar-
cheologico: Chiancianóból)

1. kép. Klasszikus kori szobrászat: áldozó ifjú bronzszobra Polykleitos stílusában (i. e. V. sz. utolsó negyede) (New York, Metropolitan Museum)

2. kép. Klasszikus kori szobrászat: ülő nőalak szfinxekkel díszített karosszékekben; a kőszobor üreges belsejében a szobor által megjelenített halott hamvai voltak; mintázásában a görög kora-klasszikus stílus él tovább (i. e. V. sz. utolsó harmada) (Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek: Chiusi környékéről)

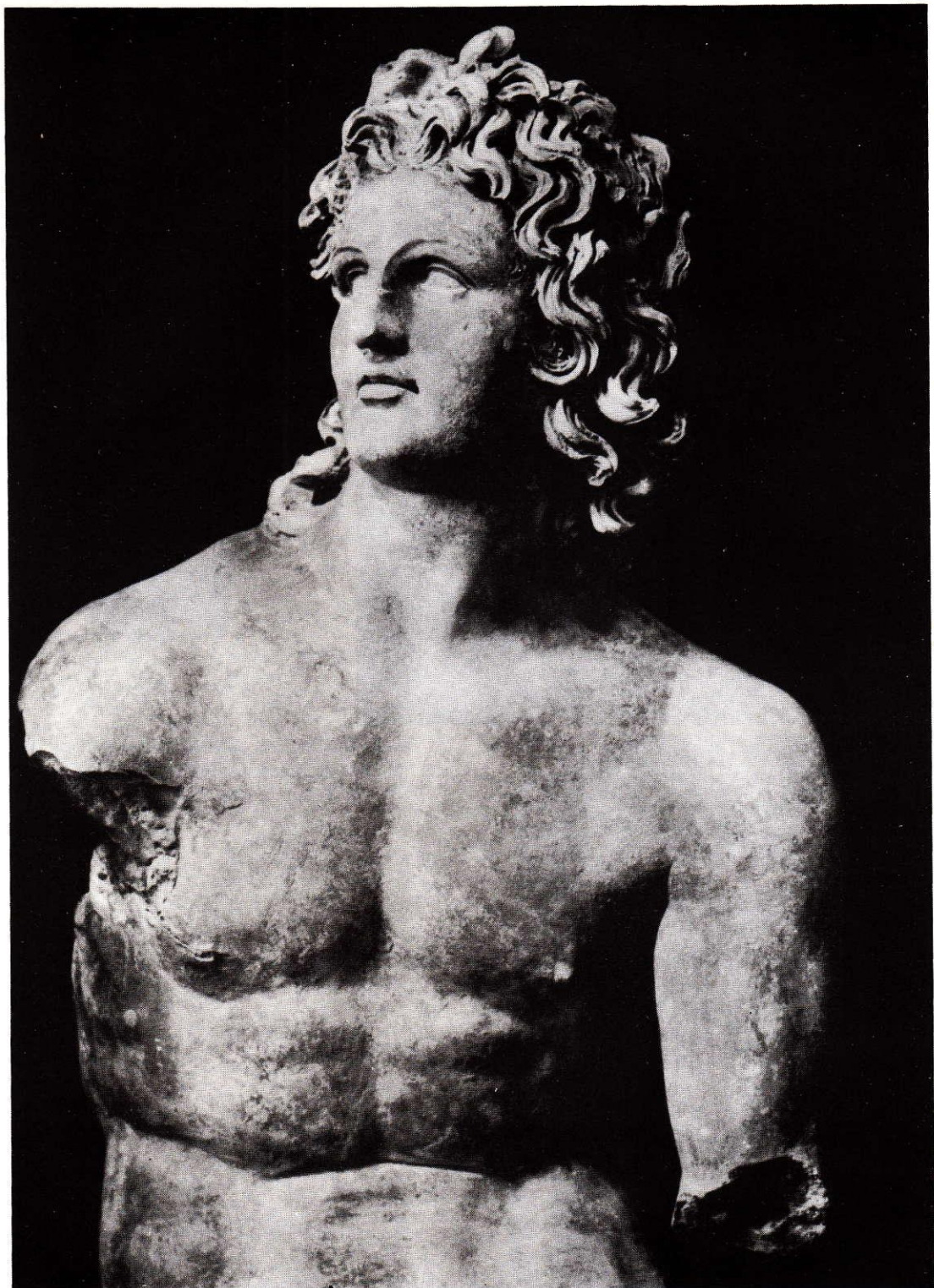
Klasszikus kori szobrászat: az arezzói Chimaera. Bronzfigura, talán fogadalmi szoborcsoporth részlete. A reneszánsz korban találták és restaurálták (i. e. IV. sz. első fele) (Firenze, Museo Archeologico)

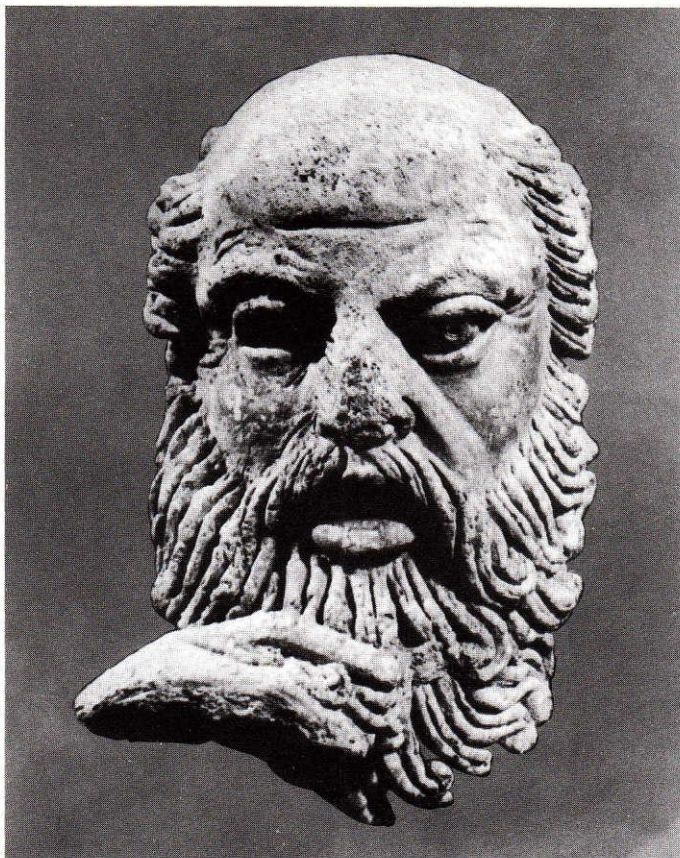
Klasszikus kori szobrászat: kő szarkofágfedél fiatal pár domborművével, dél-itáliai görög stílushatás alatt (i. e. IV. sz. második negyede) (Boston, Museum of Fine Arts: Vulciból)

Klasszikus és hellénisztikus kori templomok agyag szobordíszítése: szárnyas lovak a tarquiniai „Királyné Oltára” templomának homlokzatáról (i. e. IV–III. sz.) (Tarquinia, Museo Nazionale)

Klasszikus és hellénisztikus kori templomok agyag szobordíszítése: fiatal isten alakja Falerii scasatói templomából (i. e. III–II. sz.) (Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia)

1. kép. Klasszikus és hellénisztikus kori templomok agyag szobordíszítése: szakállas, kopasz férfifej, az orvietói Belvedere-templomból (i. e. IV–III. sz.) (Orvieto, Museo dell'Opera del Duomo)

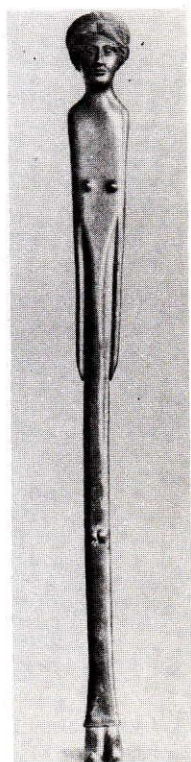
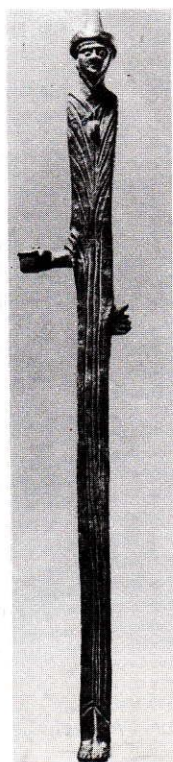
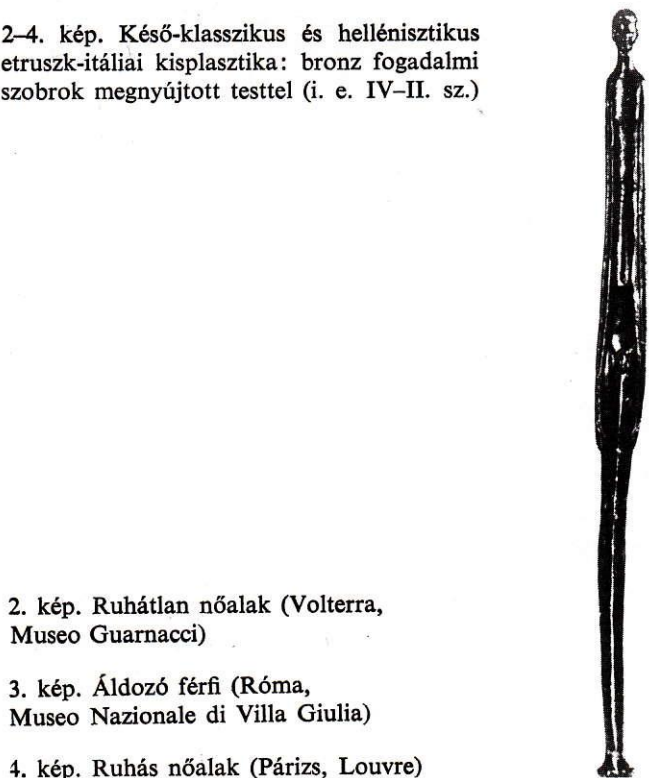

2. kép. Hellénisztikus plasztika: hamvurna fésűlködő nő terrakotta szobra alakjában, itáliai provinciális stílusban (i. e. II. sz. vége–I. sz. eleje) (Arezzo, Museo Archeologico: Sarteanóból, Chiusi környékén)

1. kép. Kora-hellénisztikus kancsók
vörösalakos festéssel, erősen absztra-
hált emberalakokkal (i. e. IV. sz. vége)
(Párizs, Louvre)

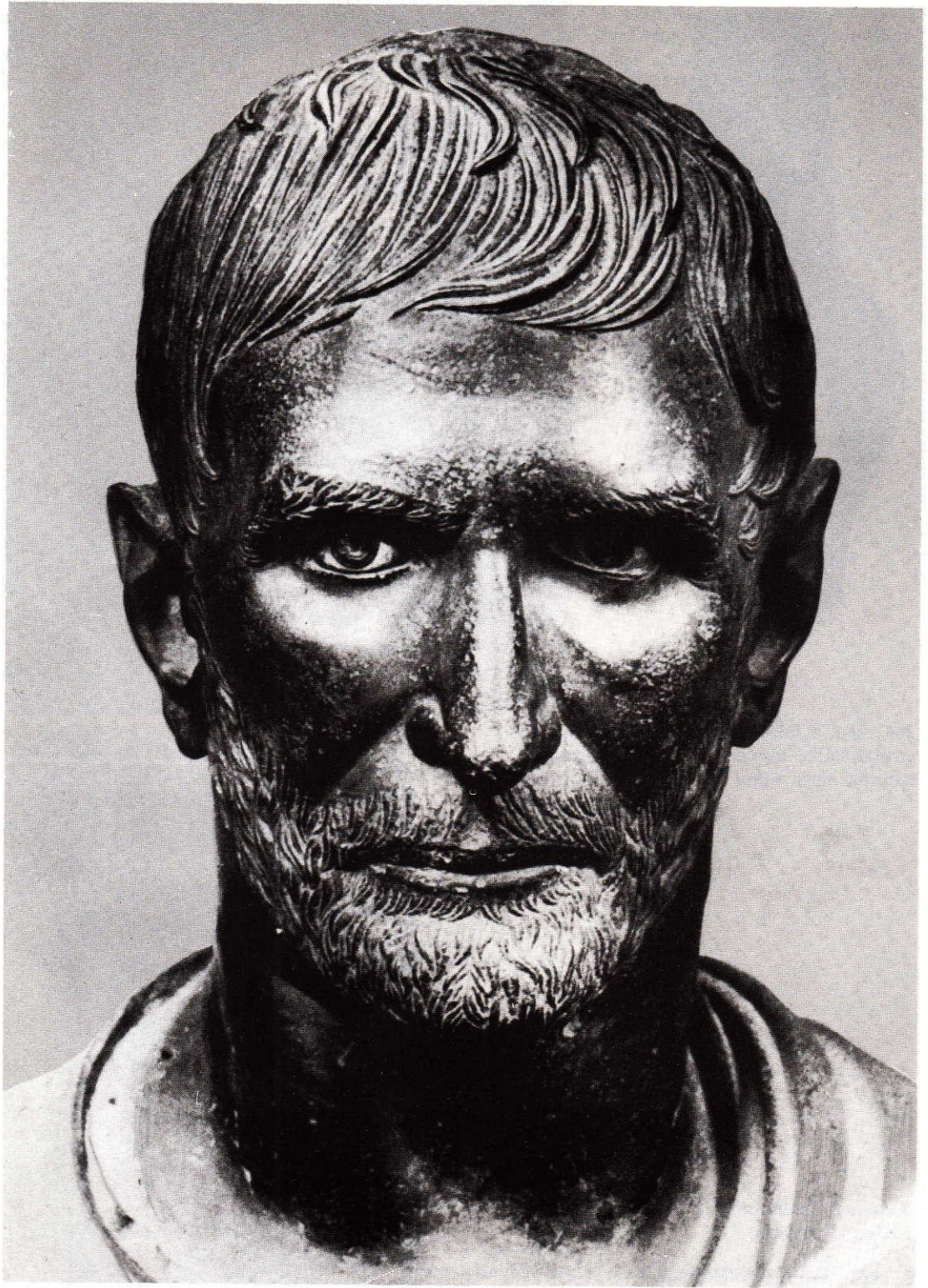
2-4. kép. Késő-klasszikus és hellénisztikus
etruszk-italiai kisplasztika: bronz fogadalmi
szobrok megnyújtott testtel (i. e. IV-II. sz.)

2. kép. Ruhátlan nőalak (Volterra,
Museo Guarnacci)

3. kép. Áldozó férfi (Róma,
Museo Nazionale di Villa Giulia)

4. kép. Ruhás nőalak (Párizs, Louvre)

A Capitoliumi Brutus. Valószínűleg etruszk portré az i. e. III. század elejéről (Róma, Palazzo dei Conservatori)

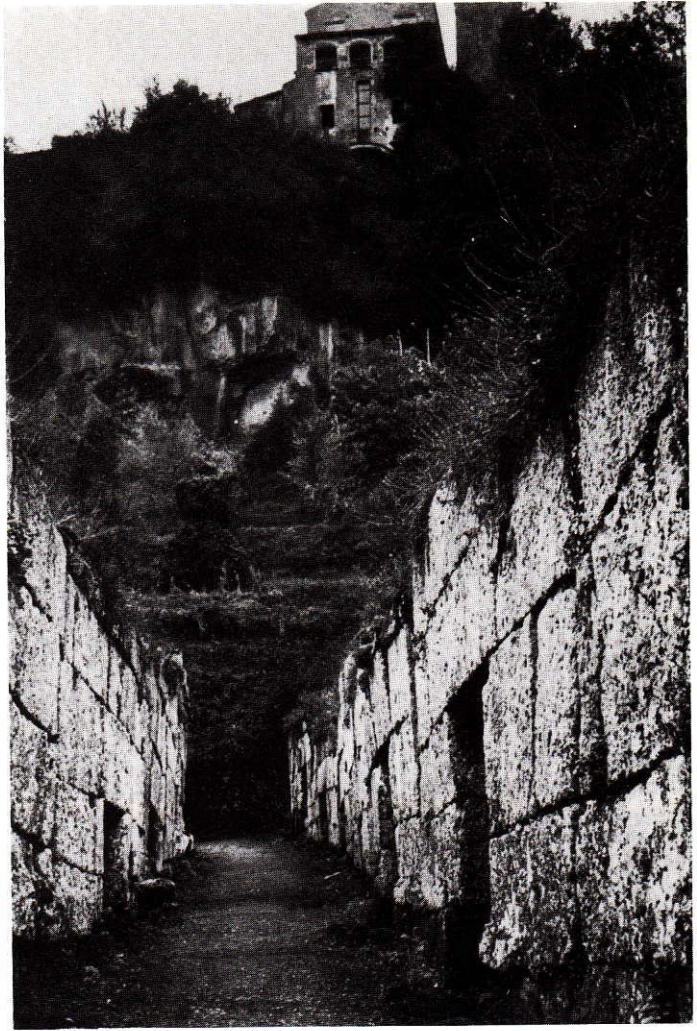

Vel Saties portréja, a vulcibeli (hellénisztikus kori) François-sír festett frizéről (Róma, a Torlonia család tulajdona)

Aule Meteli portréja: a Szónok elnevezésű bronzszobor (i. e. II–I. sz.) (Firenze, Museo Archeologico; a Trasimeno-tó melletti Sanguinetóból vagy Perugia környékéről)

1. kép. Az orvietói Crocefisso del Tufo necropolis egyik sír-utcája: a temetőt szabályos derékszögű városalaprajz szerint építették ki, az utcákban a sírkamrák az egykorú lakóházak és háztömbök pontos másai (i. e. VI-V. sz.)

2. kép. Háromszobás lakóház maradványai Acquarossában (Viterbo mellett) (i. e. VII. sz. második fele-VI. sz.)

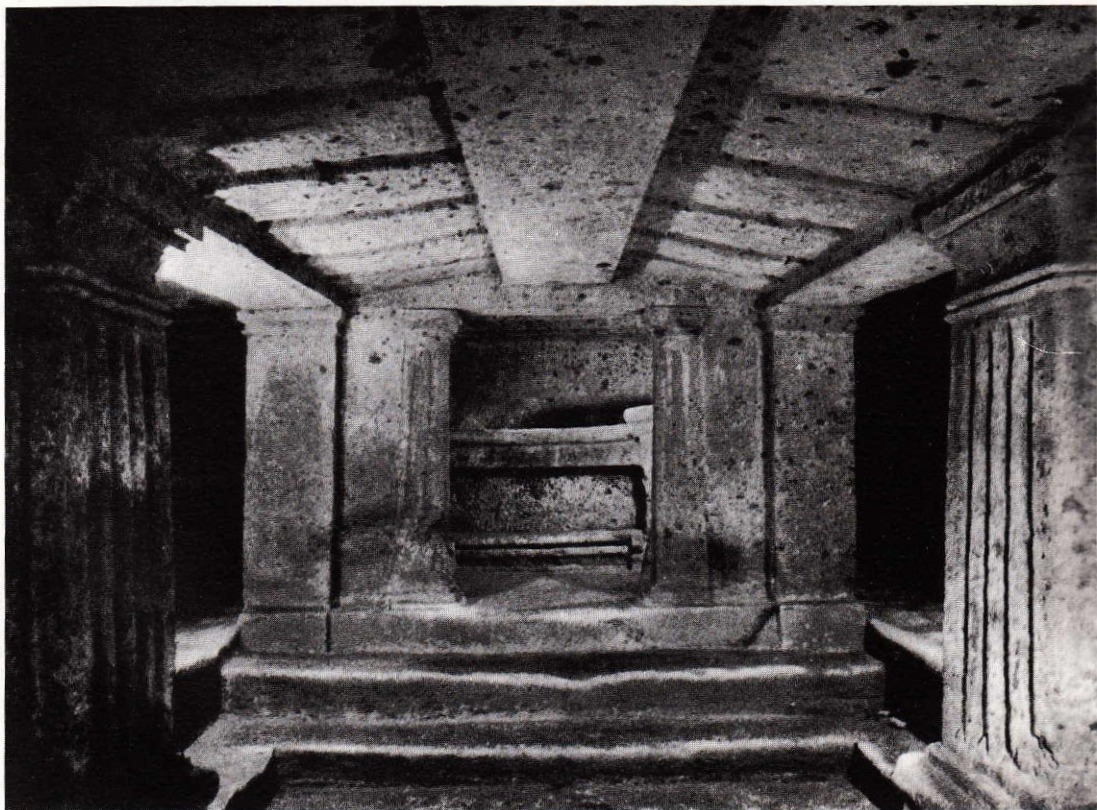
Etruszk házformák ábrázolása urnákon és sziklába vágott sírokban

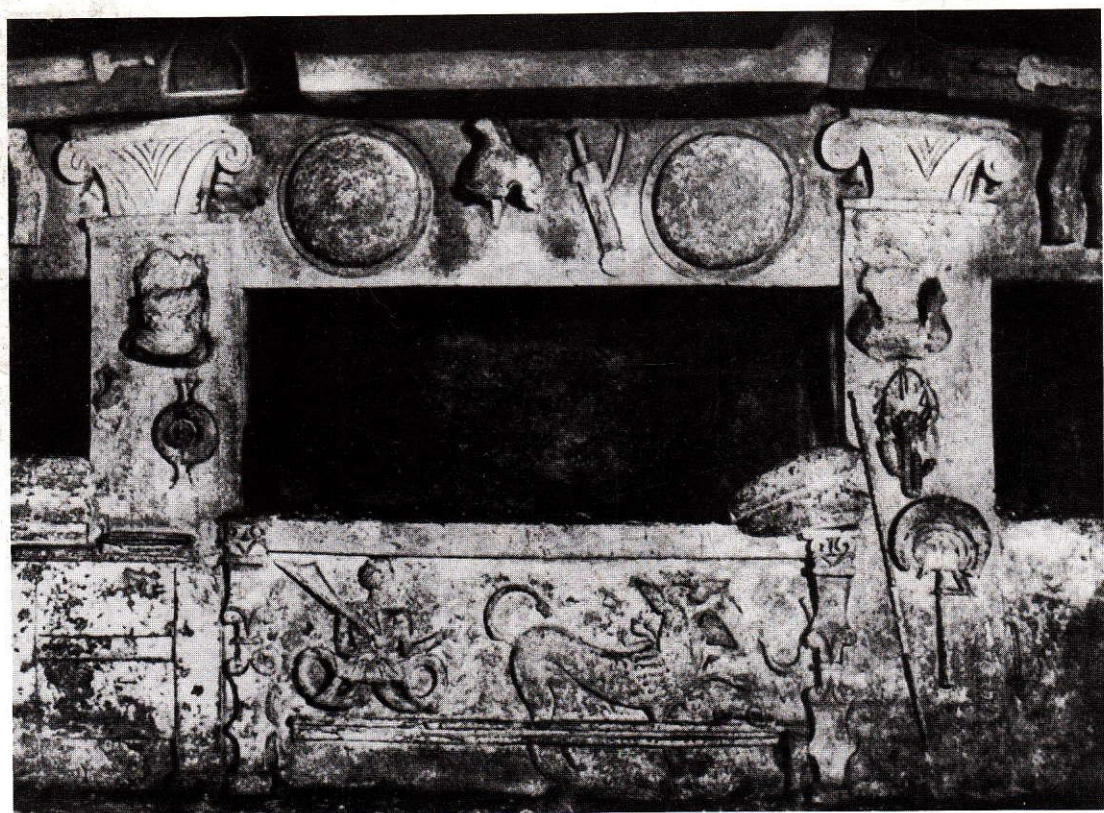
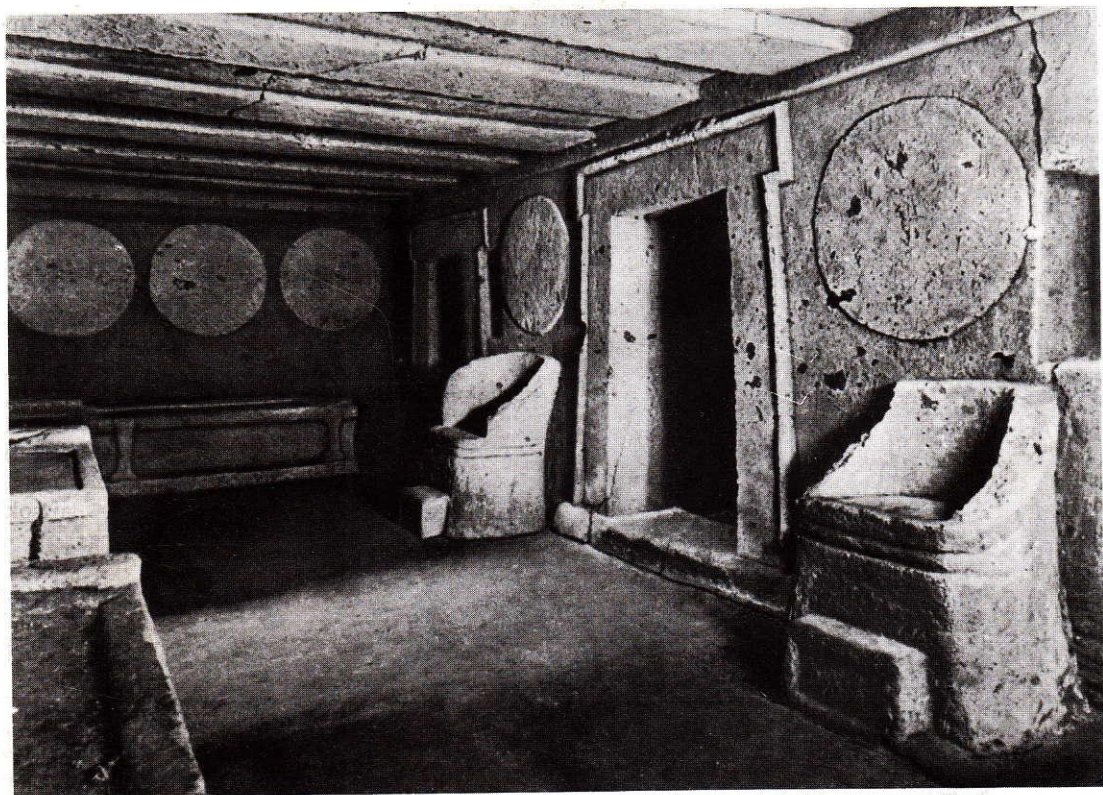
1. kép. Urna (Berlin, Staatliche Museen: Chiusiból)

1. kép. Sziklába vágott sírkamra lakószobának kiképezve (ágyakkal, trónszékekkel a halottak szobrai számára, a falakon diszpajzsokkal) és a belőle nyíló három szoba ajtaja (i. e. VI. sz. második fele) (A Pajzsok és Székek Sírja Cerveteriben)

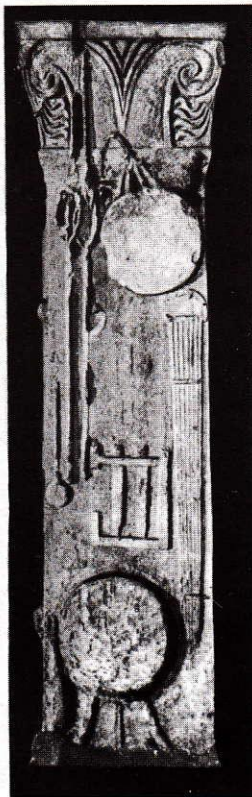
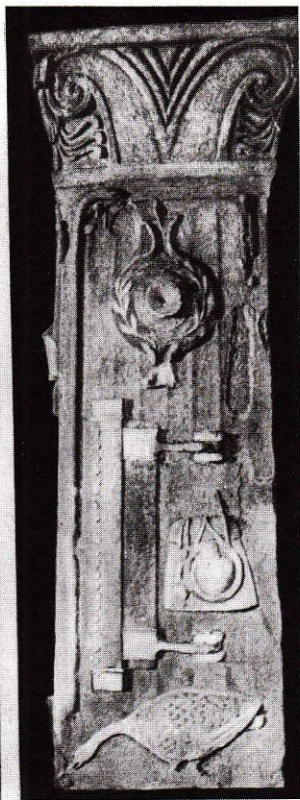
2. kép. Alkóv ágygal és berendezési tárgyakkal: a cerveteri Domborművek Sírja festett stukkó-reliefjei

2. kép. Az Alkóv-sír (Cerveteri)

Felszerelési tárgyak és szerszámok: a cerveteri
Domborművek Sírja festett stukkó-reliefjei

1. kép. Alakos díszítésű bronzlámpa
Cortonából (Cortona, Museo dell'Acca-
demia Etrusca)

2. kép. Archaikus vésott elefántcsont lapocska mitikus
kocsi ábrázolásával: valószínűleg ládika díszítése (Párizs,
Louvre: Tarquiniából)

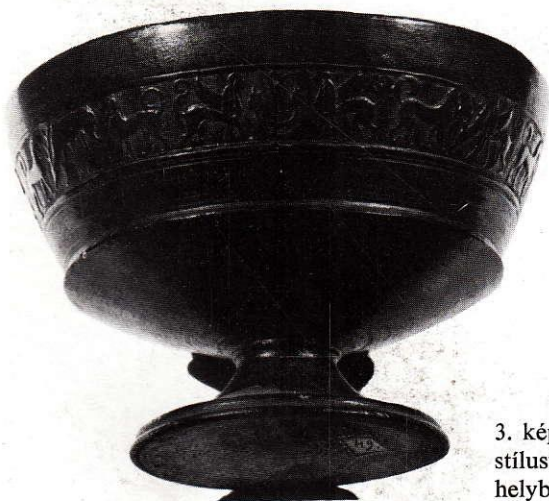
LXVIII. TÁBLA

Bucchero-edények: jellegzetes archaikus kori etruszk kerámia

1. kép. Plasztikus edény orientalizáló stílusban: két lófejben végződő madártestű állaton kocsihajtó (i. e. VII. sz. második fele) (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: Cerveteriből)

2. kép. Fémedényt utázó kancsó préselt dombozműves díszítéssel: férfi és nő szörnyállatok közt; chiusi műhelyből (i. e. VI. sz. második fele) (Orvieto, Museo dell'Opera del Duomo)

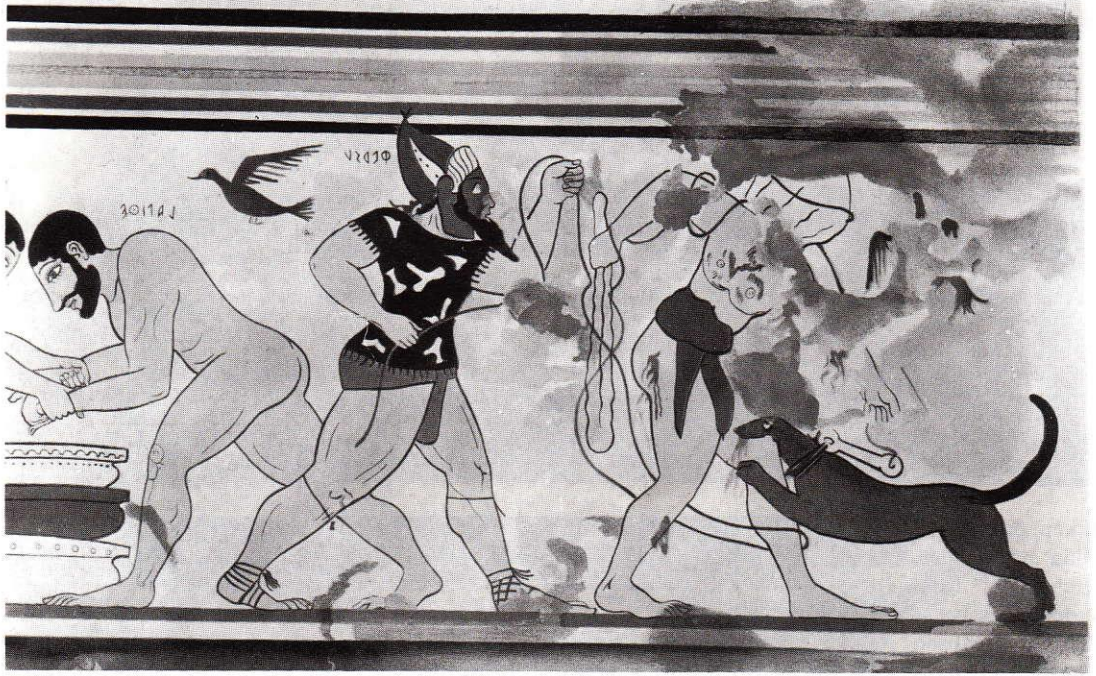
3. kép. Csésze, oldalán hengerrel rányomott orientalizáló stílusú állatfríz (i. e. VI. sz. első negyede) (Tarquiniai műhelyből) (Budapest, Szépművészeti Múzeum)

1. kép. Szertartás,
talán nászjelenet.
Archaikus urna
domborműve
(Chiusi, Museo
Cívico)

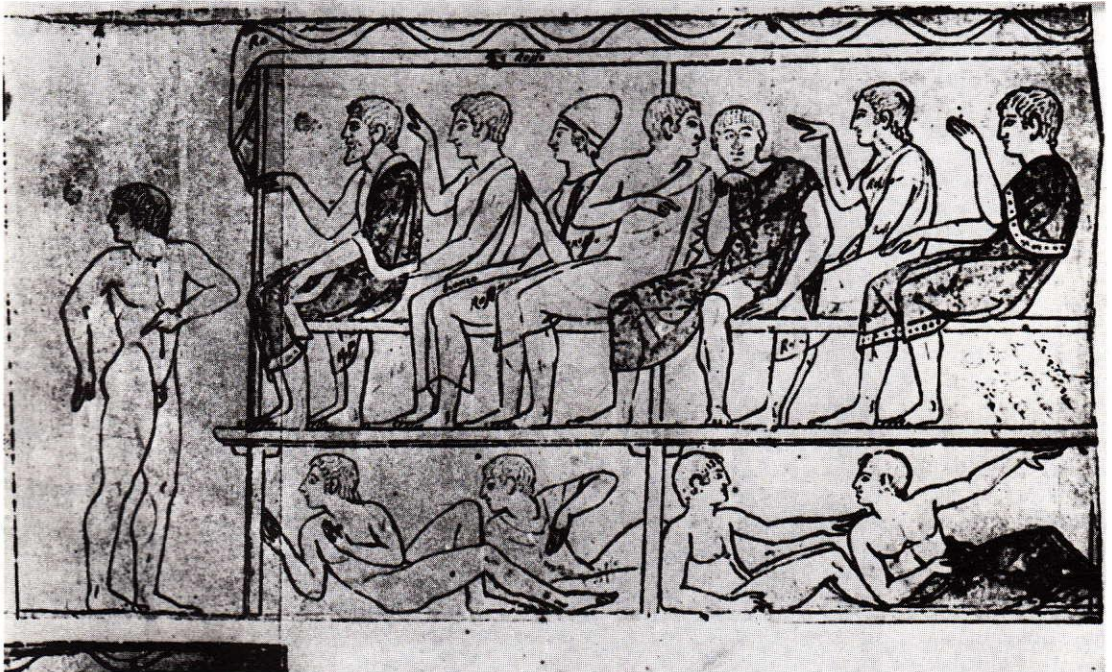

2. kép. Temetés:
a halott felraval-
talozása. Archai-
kus sír-cippus
domborműve
(München, Muse-
um antiker Klein-
kunst: Chiusiból)

1. kép. Temetési játékot ábrázoló jelenet. Az álarcos szereplő (Phersu) pórázon tart egy vad kutyát, amely a bunkóval felfegyverzett, zsákba kötött fejű ellenfélre támad. A tarquiniai Madárjósok Sírja festett frízének részlete (reprodukciós festmény nyomán)

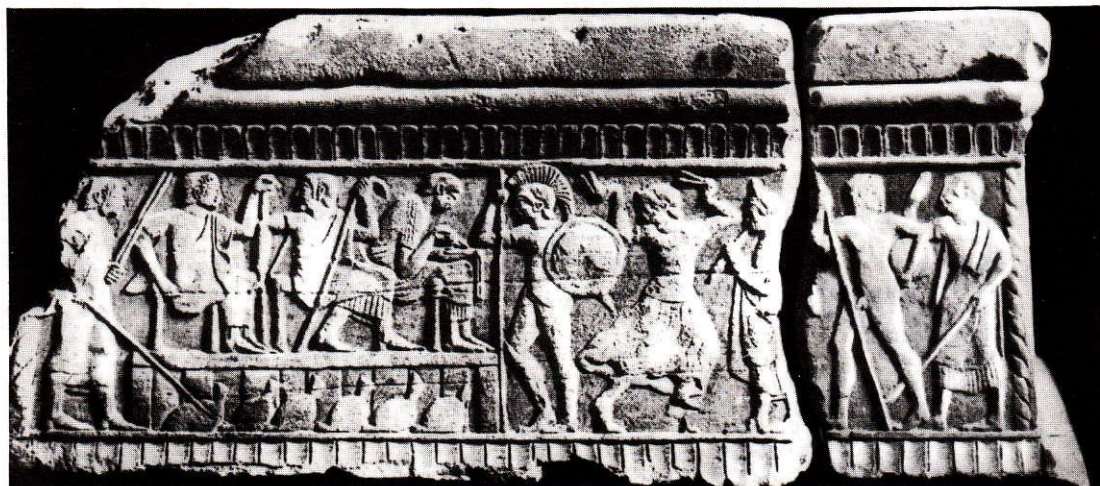
2. kép. Emelvény sportversenyeket néző közönséggel; balra egy atléta. A tarquiniai Kétfogatú Kocsik Sírja kis frízének részlete (Tarquinia, Museo Nazionale; reprodukciós festmény alapján)

1. kép. Mutatványos-előadás zenésszel és egyensúlyozó táncosnővel, egy ernyő alatt ülő hölgy (valószínűleg az elhunyt) jelenlétében. A chiusi Majom-sír festett frízének részlete (reprodukciós festmény alapján)

2. kép. Játékok és atlétikai versenyek pódiumon ülő versenybíróval: késő-archaikus sír-cippus dom-borműve (i. e. 480 k.) (Palermo, Museo Nazionale: Chiusiból)

Vadászat és halászat jelenetei a tengeren és a szirtek között; a tarquiniai Vadászat és Halászat Sírja festményei (reprodukciós festmény alapján)

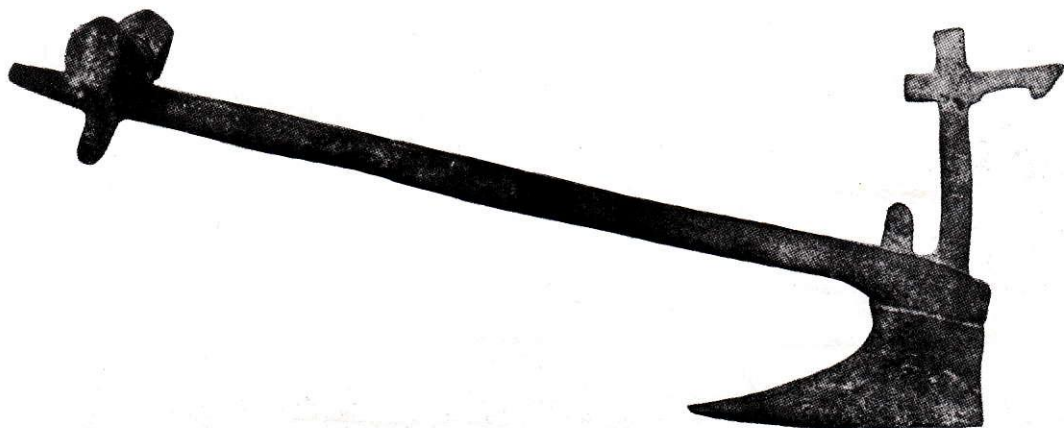

1–2. kép. Etruszk ezüstpénzek (Firenze, Museo Archeologico: Populoniából)

1. kép. Négydrachmás Chimaera-alakkal (i. e. V–IV. sz.)

2. kép. Kétdrachmás Gorgó-fejjel (i. e. IV. sz.)

3. kép. Eke bronzmodellje: fogadalmi ajándék (i. e. III. sz.) (Firenze, Museo Archeologico: Talamonéból)

Harcosok vonulása, temetés és más jelenetek, amelyek képet adnak a Pó-síkság népeinek életéről és szokásairól az etruszk uralom idején. A bolognai Certosa bronzedényének (situla) domborművei (i. e. V. sz. eleje) (Bologna, Museo Civico)

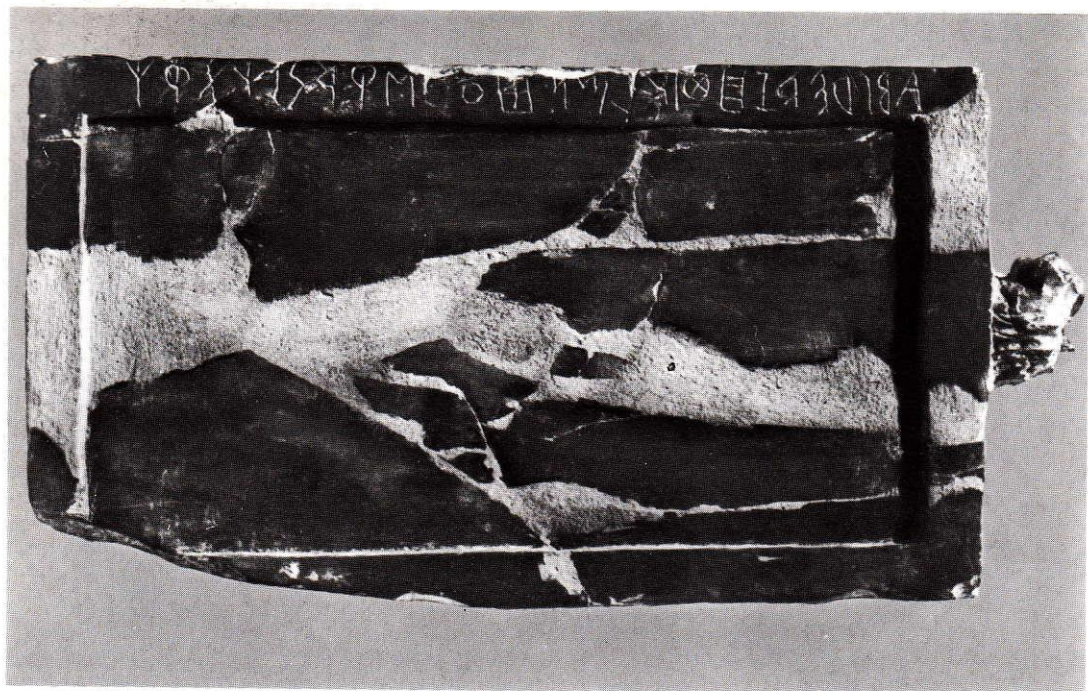

Etruszk viselet és ékszerek az i. e. V. századból

1–2. kép. A tarquiniai Triclinium-sír festett frízének alakjai (Tarquinia, Museo Nazionale)

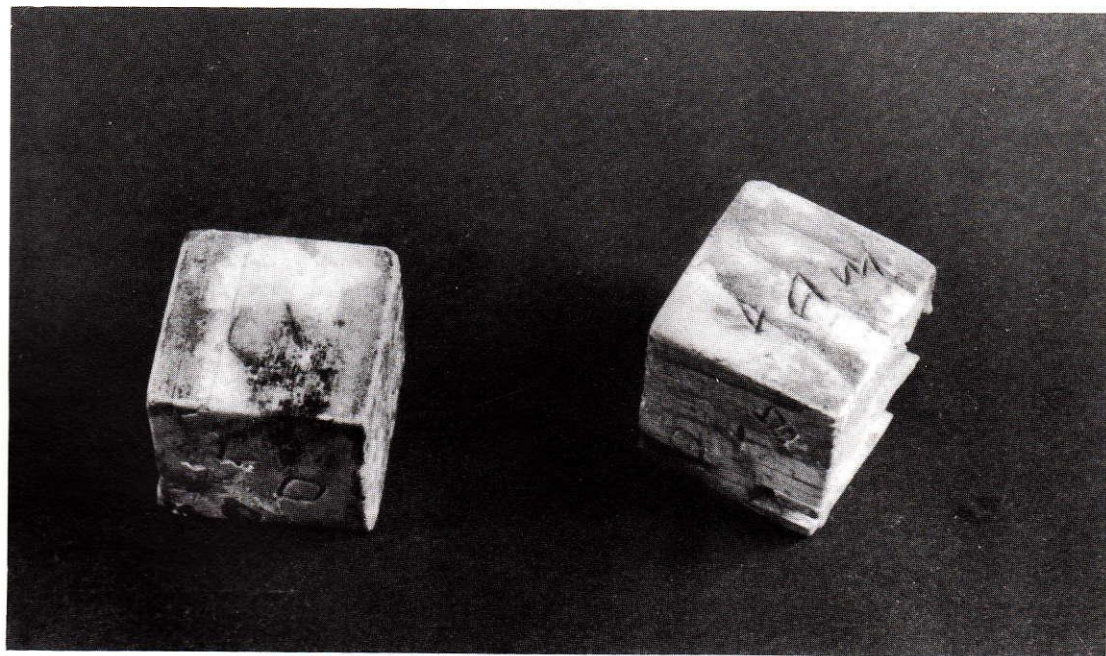
3. kép. Arany nyakék alakos díszű gömbökkel és más ékszerek (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano)

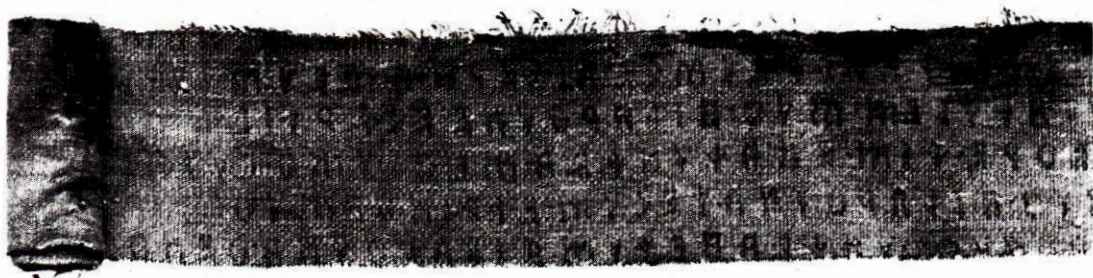
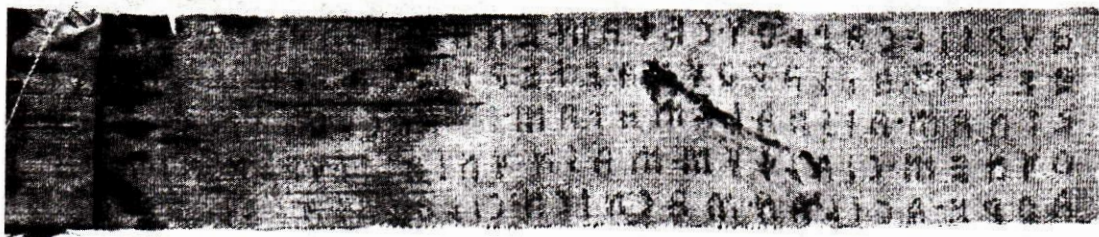
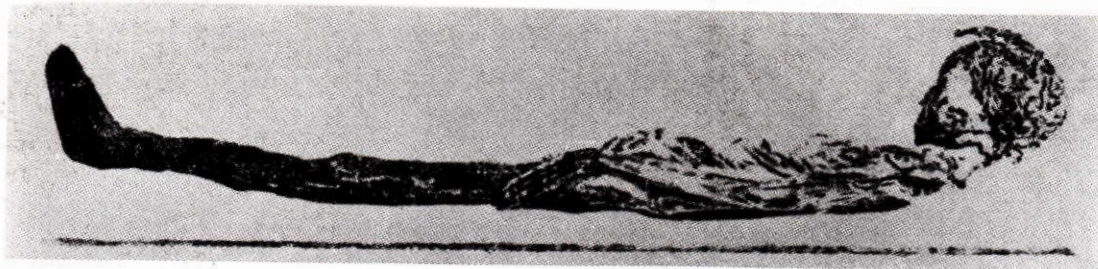

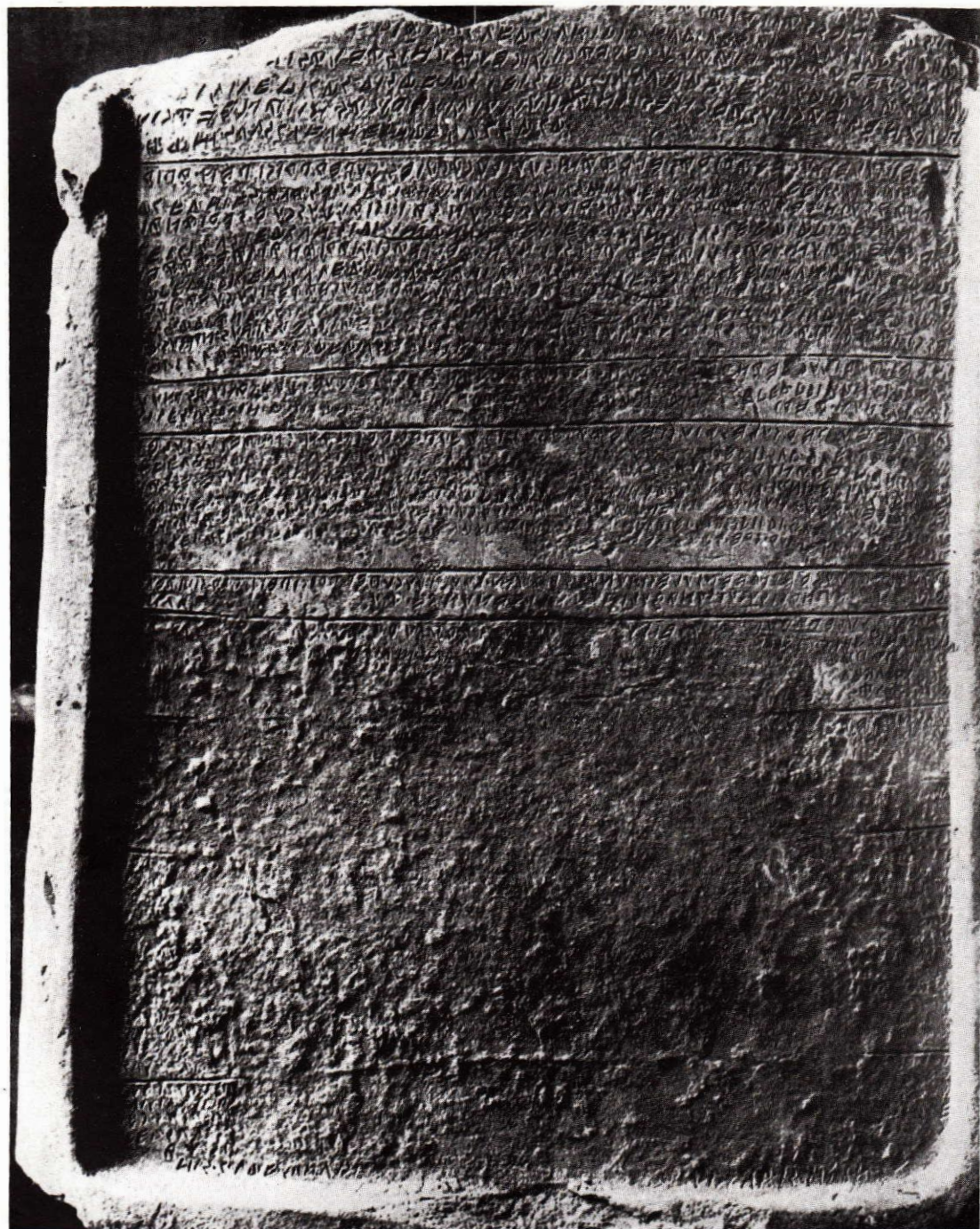
1. kép. Ábécé-minta, elefántcsont írótablácska szélén (i. e. VII. sz.) (Firenze, Museo Archeologico: Marsiliana d'Albegnából)

2. kép. Elefántcsont kockák; egy-egy oldalukon az első hat szám betűvel írt etruszk neve (Párizs, Bibliothèque Nationale: Tuscaniából)

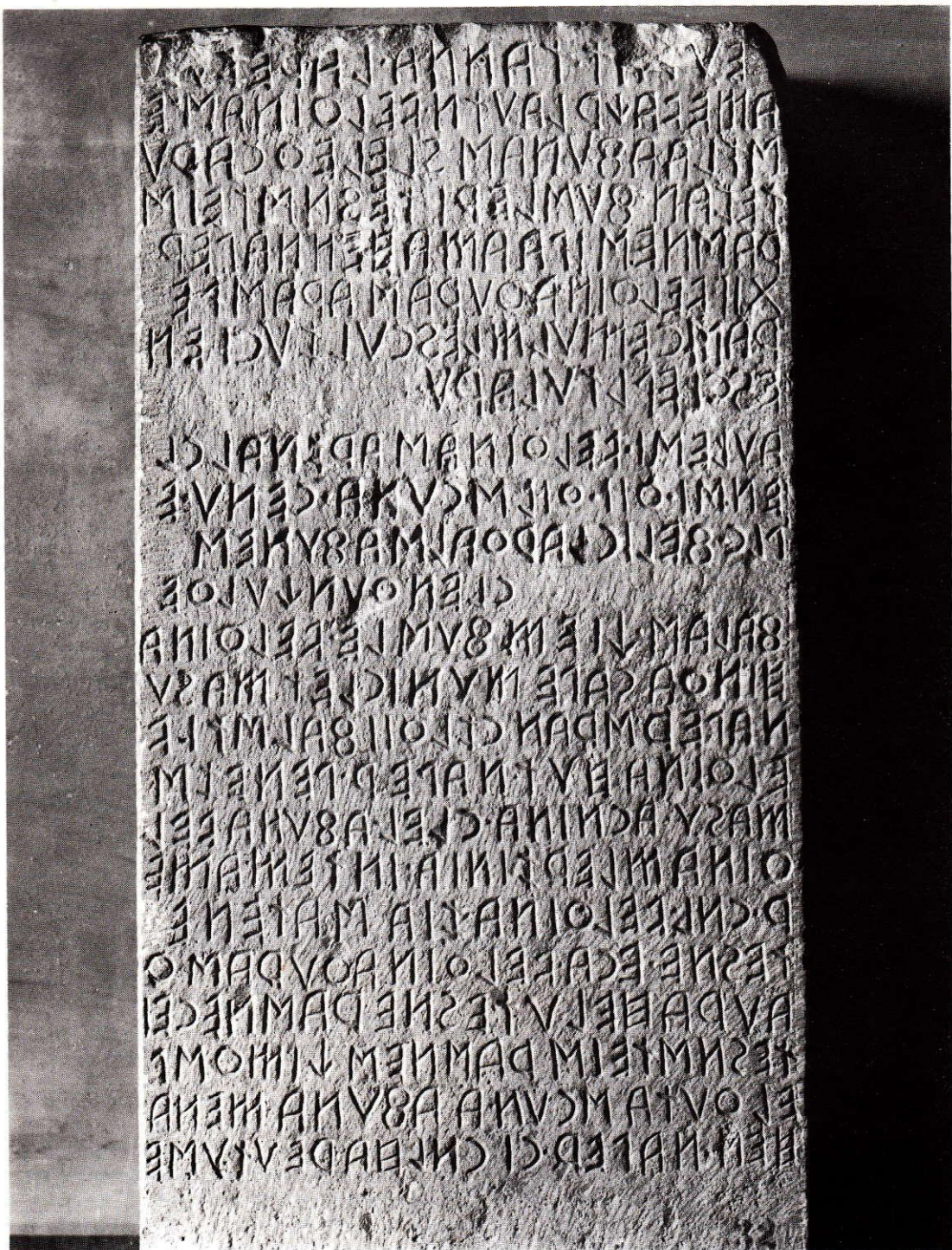

Egyiptomi múmia és részletek a rátekert írásos vászonpólyából, etruszk szertartáskönyv töredékeivel
(Zágráb, Nemzeti Múzeum)

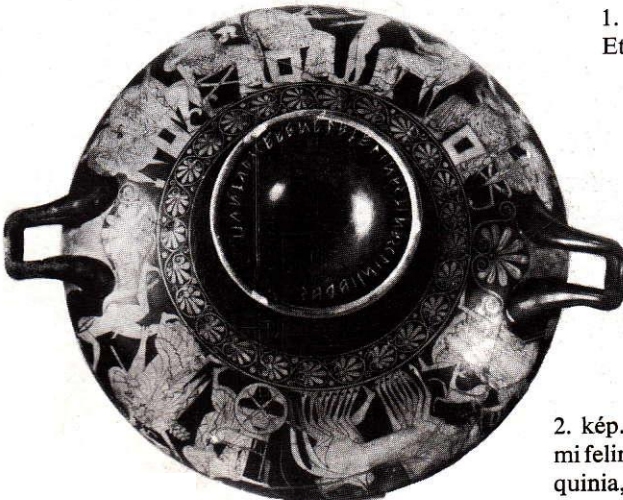
Halotti szertartásszöveget tartalmazó feliratos agyagtégla (Berlin, Staatliche Museen: Capuából)

A perugiai cippus [kőoszlop] birtokhatárra vonatkozó és megállapodásokat tartalmazó felirattal; a fő-
oldal (Perugia, Museo Archeologico)

1. kép. Kis urna sírfelirattal (Vatikán, Museo Etrusco Gregoriano: Chiusiból)

2. kép. Attikai csésze talpára vésett etruszk fogadalmi felirat, a Dioskurosoknak szóló felajánlással (Tarquinius, Museo Nazionale)